

UDK:
902/904 (058)
39 (497.15)(058)
54/59 (058)

BA ISSN 0581 - 7501
BA ISSN 0581 - 751X
BA ISSN 0581 - 7528

CODEN:
GZMARC
GZMETS
GZMPN

GLASNIK

ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE
U SARAJEVU

BULLETIN

DU MUSEE NATIONAL DE BOSNIE - HERZEGOVINE
A SARAJEVO

NOVA SERIJA - SERIE NOUVELLE

ARHEOLOGIJA
(ARCHEOLOGIE)

(A) - SVESKA - TOME 47

ETNOLOGIJA
(ETHNOLOGIE)

(E) - SVESKA - TOME 47

PRIRODNE NAUKE
(LES SCIENCES NATURELLES)

(PN) - SVESKA - TOME 31

Sarajevo, 1996.

Članovi uredništva:

Svetlana BAJIĆ
Dr Đenana BUTUROVIĆ, urednik za etnologiju
Mr Lidija FEKEŽA
Margita GAVRILOVIĆ
Dr Enver IMAMOVIĆ, urednik za arheologiju
Dr Svjetoslav OBRATIL
Mr Dunja RIHTMAN — ŠOTRIĆ
Dr Rizo SIJARIĆ

Dr Čedomil ŠILIĆ, urednik za prirodne nauke

Glavni i odgovorni urednik:

Dr Čedomil ŠILIĆ

Tehnički urednik i korektor:

Dr Čedomil ŠILIĆ

Lektor:

Ferida DURAKOVIĆ

Prevodioci:

Lada BUTUROVIĆ (francuski)
Dr Srebren DIZDAR (engleski)

Računarska obrada:

Zlatko EMINAGIĆ
Sabahudin ALAĐUZ

Izdavač:

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Sarajevo, Zmaja od Bosne 3

Za izdavača:

Dr Đenana Buturović, direktor
Izlazi jednom godišnje (u normalnim uslovima)
Svi radovi su prihvaćeni za štampu 14. 5. 1993. godine
Štampanje završeno – X – 1996. godine

Naklada:

1800 primjeraka

Štampa:

»OKO«, DD. s.p.o., Sarajevo

Za štampariju:

Rasim Rapa, direktor

Objavljivanje zajedničke sveske Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine realizirano je uz finansijsku pomoć Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta BiH (unos teksta), Međunarodnog centra za mir, Sarajevo (računarska obrada) i UNESCO-a (štampa).

SADRŽAJ - CONTENTS

	strana page
Predgovor	5
<u>Sijarić R.:</u>	
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u ratu 1992/93. godine National Muzeum of Bosnia and Herzegovina in the War 1992/93.	7
ARHEOLOGIJA (41-177)	
<i>Whallon R. & Fekeža L.</i>	
Kvantitativna analiza oblika grobne keramike ranog srednjeg vijeka sa teritorije Bosne i Hercegovine A quantitative analysis of the forms of sepulchral ceramics of the early middle ages on the territory of Bosnia and Herzegovina	43
<i>Imamović E.:</i>	
Rezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka The results of the testing excavations at Podastinje, Višnjica and Gromiljak near Kiseljak	61
<i>Paškvalin V.:</i>	
Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba Contributions to the study of illyrian-pannonian tribe of Desityates and its territory in the regions of central Bosnia in preroman and roman times	93
<i>Paškvalin V.:</i>	
Kulturnopovijesna problematika sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine Cultural and historical consideration of sepulchral monuments from the roman time in the territory of Bosnia and Herzegovina	117
<i>Bakaršić K.:</i>	
Citati nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) - 1946-1986 Citations of Glasnik Zemaljskog muzeja, New Series (Archaeology) - 1946-1986	147
<i>Fekeža L.:</i>	
In memoriam: Akademik Alojz Benac	169
<i>Gavrilović M.:</i>	
In memoriam: Krunoslava Topolovac	175
ETNOLOGIJA (179-272)	
<i>Buturović D.:</i>	
Albert Bates Lord (1912-1991) i bosanskomuslimansko usmeno tradicijsko nasljeđe Albert Bates Lord (1912-1991) et l'héritage oral traditionnel bosniaque - musulman	181
<u>Palavestra V.:</u>	
Čudesne translokacije sakralnih objekata u usmenom predanju Bosne i Hercegovine Les déplacements magiques des objets sacraux dans la tradition orale en Bosnie-Herzégovine	209

Bugarški A.:

Savremene promjene u kulturi
stanovanja scotskog stanovništva Bosne i Hercegovine
Les changements contemporains dans la
culture de l'habitation du peuple rural en Bosnie-Herzégovine 223

Bakovljević M.:

Privreda Sarajeva ratne 1992. godine,
sa posebnim osvrtom na tradicionalne oblike privredivanja
L'économie de Sarajevo de l'année 1992 de guerre
avec un aspect special sur les formes traditionnelles de l'action de gagner 245

Buturović D.:

In memoriam: Dr Vlatko Palavestra 263

PRIRODNE NAUKE (273-447)

Abadžić S.:

Rasprostranjenost vrste *Scabiosa silenifolia* Waldst. & Kit. na Dinaridima
A diffusion of the kind *Scabiosa silenifolia* Waldst. et Kit. on the Dinaric Alps 275

Redžić S., Lakušić R., Muratspahić D. i Barudanović S.:

Fitocenoze subalpskog i alpskog pojasa planine Crvanj u Hercegovini
Phytocoenoses of subalpine and alpine Belt of the mountain Crvanj in Herzegovina 285

Stefanović V.:

Fitocenoza bukve sa veprinom mekolisnom sjeverne Bosne
(ass. *Rusco hypoglossi-Fagetum submontanum* V. Stefanović 1990)
The phytocoenosis of beech with butcher's broom in northern
Bosnia (ass. *Rusco hypoglossi-Fagetum submontanum* V. Stefanović 1990) 311

Šilić Č.:

Spisak biljnih vrsta (*Pteridophyta* i *Spermatophyta*)
za Crvenu knjigu Bosne i Hercegovine
The list of the vegetable species (*Pteridophyta* and *Spermatophyta*)
for the "Red book" of Bosnia and Herzegovina 323

Sijarić R.:

Fauna Rhopalocera (*Lepidoptera*) Vran planine (Hercegovina)
Fauna Rhopalocera (*Lepidoptera*) of the Vran Mountain (Herzegovina) 369

Sijarić R.:

Faunistička istraživanja Rhopalocera (*Lepidoptera*) bosanskog područja
Faunistic Research of Rhopalocera (*Lepidoptera*) of the Bosnian hilly terrain 389

Obratil S.:

Prva istraživanja ornitofaune Hutova blata
poslije izgradnje akumulacionog jezera PHE "Čapljina"
The first research of the ornitofauna of
Hutovo blato after the construction of the accumulation
lake near the Pump hydro electric power station "Čapljina" 403

Trubelja F. & Obratil S.:

In memoriam: Dr Teofil Šlišković 429

Obratil S.:

In memoriam: Dr Rizo Sijarić 441

PREDGOVOR

Dok je pripremana ova zajednička sveska Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine danima i mjesecima padale su i gruvale smrtonosne granate po Sarajevu.

Bilo je veoma opasno dolaziti i boraviti u Muzeju, jer dok se je redakcijski kolegij dogovarao o koncepciji ovog broja muzejskim kompleksom su odjekivale teške detonacije.

To je bilo vrijeme kada je u Sarajevu svakim danom padalo po nekoliko stotina razornih granata, a osjećala se nestašica najosnovnijih potrebitina neophodnih za normalan život.

Prva ratna godina protekla je prvenstveno u spašavanju cjelokupnog arheološkog, etnološkog, prirodoslovnog i bibliotečkog muzejskog blaga.

Eto, u takvoj atmosferi je nastajala ova zajednička sveska, ali mi smo je pripremali sa puno entuzijazma, sa željom da ne prekinemo dugu tradiciju izlaženja ovog, u svijetu poznatog znanstvenog glasila, uprkos svim ratnim nedaćama.

Kroz dugi 105-godišnji period svoga izlaženja Glasnik Zemaljskog muzeja je doživljavao svoje uspone i padove. No, ovo što ga je zadesilo u 1992. i 1993. godini, pri obradi ovog zajedničkog broja ne može se upoređivati ni sa najgorom godinom u okviru cjelokupnog izlaženja.

Ne treba zanemariti činjenicu da je i za vrijeme I svjetskog rata Glasnik Zemaljskog muzeja redovno štampan kroz sve četiri ratne godine, a za vrijeme II svjetskog rata štampane su tri sveske Glasnika.

Nažalost, iznenada su došli teški, dramatični dani za Sarajevo, sve Sarajlije, pa i za ovu instituciju.

Po obimu i intenzitetu ovaj rat nadmašuje oba predhodna, što se vidi po fizičkom stradanju svih zgrada muzeja i botaničkog vrta i dužeg paralisanja znanstvenog i muzeološkog rada u ovoj poznatoj i renomiranoj instituciji, koja je prije 7 godina na bogat i sadržajan način veličanstveno obilježila i proslavila 100-obljetnicu svoga postojanja i uspješnog djelovanja.

Mi muzealci još nismo ni zaboravili svečane trenutke obilježavanja ovog značajnog jubileja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, najstarije kulturne i znanstvene institucije kod nas, osnovane daleke 1888. godine.

Na samom početku formirana je zajednička redakcija sve tri sveske i svi prilozi su kompletirani, ali to je bilo vrijeme kad se ni jedna štamparska organizacija nije mogla prihvatiti štampanja, zbog grana-

tiranja, nedostatka električne energije, papira i ostalog neophodnog repro materijala. Iz tih razloga odlučili smo se da prvo izvršimo kompjutersku pripremu cjelokupne grade za štampu, ali je zbog nedostatka električne energije i ta pripremna faza mjesecima ostala umrtvljena.

Tek početkom 1995. godine, nakon postepenog normalizovanja opšteg stanja u gradu i nakon obezbjeđenja finansijskih sredstava za ovu svrhu, ova faza je, nakon višemjesečnog zastoja, ponovno pokrenuta. Tako je od kompletne pripreme ovog zajedničkog broja Glasnika pa do završetka kompjuterske pripreme i samoga štampanja prošlo više od tri godine. Naime, svi radovi su prihvaćeni za štampu na sjednici zajedničke redakcije Glasnika Zemaljskog muzeja još 14.V 1993. godine.

U ovom zajedničkom ratnom broju Glasnika učestvuje 18 znanstvenih radnika sa ukupno 17 znanstvenih ili stručnih priloga, sa brojnim ilustrativnim materijalom. Nažalost, u svesci je zastupljeno i 5 **In memoriam** znanstvenim radnicima Muzeja, koji su preminuli uoči samog rata ili su tragično preminuli u punom jeku ratnih zbivanja.

Iako su dugi vremenski period zasebno izlazile sveske za arheologiju, etnologiju i prirodne znanosti ovaj ratni broj Glasnika je iz praktičnih razloga zajedničko izdanje sve tri sveske, pa mu je iz tih razloga povećana i naklada.

Iako su redovno ove sveske trebale izaći iz štampe 1992. godine ovaj zajednički broj izlazi sa zakašnjenjem od tri godine.

Iako su redovno ove sveske trebale izaći iz štampe 1992. godine ovaj zajednički broj izlazi sa zakašnjenjem od četiri godine.

U ovom ratnom periodu sticajem okolnosti Muzej je promijenio tri direktora, što se je moralo odraziti i na dinamiku izdavačke djelatnosti.

Nakon odlaska u mirovinu Almaza Dautbegovića, prve ratne godine, na njegovo mjesto je došao dr Rizo Sijarić, čijom zaslugom je pokrenuta inicijativa za izradu ove ratne sveske i već polovinom 1993. godine sveska je definitivno oformljena nakon intenzivnih redakcijskih poslova. Tada je izvršeno kompjutersko unošenje pretežnog dijela tekstualnih podataka.

Pogibijom dr Rize Sijarića 6. XII 1993. godine i neprekidnim granatiranjem Sarajeva usporen je rad na završetku radova na ratnom broju Glasnika Zemaljskog Muzeja.

Dolaskom na direktorsko mjesto prof. dr Envera Imamovića (1994. godine), nakon dužeg zastoja, intenzivirani su poslovi oko računarske pripreme, koja je definitivno završena u novembru 1995. godine.

Poslije toga dolazi do 8-mjesečnog totalnog zastoja, koji je ponovno aktueliziran krajem jula 1996. godine dolaskom na direktorsko mjesto dr Đenane Buturović i donacijom UNESCO-a sredstvima neophodnim za tisak.

Glavni i odgovorni urednik

UDK 069:355.01 (497.15) "1992/1993"
Pregledni članak

Rizo SIJARIĆ, *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*

ZEMALJSKI MUZEJ BOSNE I HERCEGOVINE U RATU 1992/93. GODINE¹

UVOD

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine osnovan je za vrijeme Austro-Ugarske 1. februara 1888. godine.

Austro-Ugarska Monarhija je osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu imala dugoročan cilj u Bosni i Hercegovini da ovu zemlju naučno i kulturno usmjeri u interesu svoje politike. To je bio razlog da se stvore uvjeti da Zemaljski muzej počne rad od prvih dana svog postojanja sa izvanredno visokostručnim kadrom dovedenim iz Austrije i Mađarske. Posebno težište rada bilo je na prirodnim naukama i arheološkim istraživanjima.

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine osnovan je kao kompleksna naučnoistraživačka i kulturna institucija. Takav karakter ova institucija zadržala je sve do današnjih dana, dakle punih 105 godina. To je i danas kompleksna naučna institucija koja objedinjuje naučnoistraživačku djelatnost iz oblasti arheoloških, etnoloških i prirodnih nauka, uz najsavremeniju muzeološku djelatnost.

U Zemaljskom muzeju se nalazi velika, izuzetno bogata i najstarija naučna biblioteka u Bosni i Hercegovini. Njen značaj se uvećava gubicima mnogih bibliotečkih fondova u ovom ratu.

Zemaljski muzej od 1889. godine redovno izdaje svoj Glasnik, računajući i ratne godine oba svjetska rata. Sada izlaze tri sveske Glasnika Zemaljskog muzeja - arheologija, etnologija i prirodne nauke. To je najstariji naučni časopis u Bosni i Hercegovini. Već prvi objavljeni radovi su bili visokog naučnog kvaliteta, na nivou savremenih dostignuća za to vrijeme u oblasti arheoloških i prirodnih nauka.

Zemaljski muzej je od prvih dana pa sve do sada zadržao osnovnu organizacijsku šemu: dijeli se na Odjeljenje za arheologiju, Odjeljenje za etnologiju i Odjeljenje za prirodne nauke, te veliku naučnu biblioteku koja opslužuje sva odjeljenja.

---

1 Ovaj prikaz se odnosi na prvu - tekuću godinu rata

Karakter naučnoistraživačkog rada u pojedinim odjeljenjima je takođe kompleksan.

Tako su u Odjeljenju za arheologiju pokrivena tri osnovne grane ove naučne oblasti: praistorija, antička i srednjevjekovna arheološka istraživanja.

Etnološka istraživanja obuhvataju kako materijalnu tako i duhovnu kulturu svih naroda Bosne i Hercegovine. Ova istraživanja se vrlo sistematično vrše poslije II svjetskog rata na području cijele Bosne i Hercegovine.

U Odjeljenju za prirodne nauke primjenjuju se takođe kompleksna istraživanja ukupne žive i nežive prirode ovog prostora. Već od prvih dana osnivanja Muzeja pa sve do sada, vrlo sistematično se vrše paleontološko-geološka i mineraloška istraživanja, zatim se istražuje sveukupno sav živi svijet, kako biljni tako životinjski, ne samo na prostoru Bosne i Hercegovine nego za neke grupe organizama i čitavog Balkanskog poluostrva, pa i Šare.

U svim odjeljenjima rezultate naučnoistraživačkog rada u pojedinim segmentima pratila je odgovarajuća muzeološka aktivnost. Rezultati naučnog rada su široj javnosti prezentirani preko stalnih i povremenih izložbi postavljenih na osnovu najsavremenijih principa muzeologije.

Sva odjeljenja imaju dva tipa zbirki: naučne (sistematske) i izložbene zbirke.

Naučne (sistematske) zbirke ili naučni depoi sadrže materijal naučno obrađen ili neobrađen, klasificiran prema naučnoj metodologiji važećoj u odgovarajućoj oblasti istraživanja i prema tematici. Radi ilustracije, dovoljno je napomenuti da ove zbirke u Odjeljenju za arheologiju (praistorijska, antička i srednjevjekovna zbirka) sadrže preko 105.000 inventarskih jedinica.

U naučnim (sistematskim) zbirkama Odjeljenja za etnologiju nalazi se takođe vrlo bogat fond etnografskog naučnog materijala. Tako se u odsjeku za materijalnu kulturu nalazi cca 14.000 predmeta i 250 kompletnih narodnih nošnji, a u arhivskom fondu odsjeka za duhovnu kulturu nalaze se zapisi preko 7.000 jedinica muzičkog folkloru i preko 16.000 jedinica govornog folkloru (poezija, proza i dr).

Naučne zbirke Odjeljenja za prirodne nauke sadrže preko milion jedinica nežive i žive prirode sa područja cijelog Balkanskog poluostrva, Male Azije i niza evropskih i vanevropskih zemalja.

Takvi uvjeti za istraživački i muzeološki rad u toku čitavog vijeka postojanja Zemaljskog muzeja su omogućili da je taj rad u stalnom usponu, u skladu sa razvojem odgovarajućih nauka. Za vrijeme I i II svjetskog rata zgrade Zemaljskog muzeja su ostale neoštećene, a rad Muzeja kao cjeline odvijao se bez prekida, istina sa nešto smanjenim intenzitetom.

Kao naučna institucija Zemaljski muzej je za 105 godina svog postojanja i rada stekao visok evropski, a u nekim segmentima i svjetski ugled.

ISTORIJSKI RAZVOJ

Prvih 25 godina svog postojanja Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine nalazio se u prostorijama Penzionog fonda na crkvenom trgu (trg fra Grge Martića kod Katedrale).

U vrijeme osnivanja i prvih godina svog postojanja to je bila institucija koja je išla daleko ispred tadašnje savremenosti. Činjenica da je tada većina stanovništva u Bosni i Hercegovini bila nepismena, a u isto vrijeme u Zemaljskom muzeju su radili naučnici evropske afirmacije za arheološka, geološka i biološka istraživanja, ukazuje na to da je Zemaljski muzej pripadao ustanovama nauke i kulture "većeg značaja i dalje budućnosti", kako reče V. Čorović (1914).

U tom periodu Zemaljska vlada je odobrila i finansirala namjenski projektovane današnje zgrade Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Izgrađena su četiri paviljona: za arheologiju, etnologiju, prirodne nauke i direkciju sa bibliotekom. U svakom od ovih paviljona nalaze se odgovarajuće prostorije funkcionalno izgrađene i namjenjene određenoj djelatnosti: izložbene sale, radne prostorije stručnog osoblja, kabineti, preparatorske radionice, laboratorije, skladišta, depoi za smještaj i čuvanje naučnog obrađenog i neobrađenog materijala.

Time su postignuti izuzetno povoljni uvjeti za dugoročan naučnoistraživački i muzeološki rad u ovoj instituciji, koji će pratiti razvoj nauke i bazirati se na savremenim naučnim i muzeološkim principima.

Zgrade Zemaljskog muzeja sa takvim uvjetima za budući rad završene su 1913. godine, pa je 4. oktobra te godine poglavar Zemaljske vlade Oskar Potiorek svečano otvorio Muzej. Ovdje treba ukazati na dva detalja koji jasno ukazuju na to koliko je tada oficijelna vlast držala do ove naučne i kulturne institucije, iza koje je već bilo četvrt vijeka njenog postojanja. To je sam dan kada je upriličena svečanost (imendan cara Franje Josipa) i ličnost koja je obavila taj čin. Da je vlada visoko cijenila ovu instituciju, potvrđuje i za tadašnje prilike velika suma novca uložena u izgradnju zgrada Muzeja (1.574.915 zlatnih kruna).

Ubrzo po svečanom završetku i stavljanju u funkciju novih zgrada Zemaljskog muzeja, počinje prvi svjetski rat.

Za sve vrijeme trajanja prvog svjetskog rata Zemaljski muzej je neometano funkcionisao. Zgrade nisu imale nikakvih oštećenja, a naučnoistraživačko osoblje je imalo odgovarajuće uslove za nesmetan rad. Dovoljno je pogledati Glasnik Zemaljskog muzeja iz tog perioda, pa da se stekne jasna slika o djelatnosti ove institucije za vrijeme I svjetskog rata. U to vrijeme su štampane sljedeće sveske Glasnika: Godište XXVI/1914 - 3 knjige (dvobroj 1-2, brojevi 3 i 4), XXVII/1915 - 2 knjige (dvobrojevi 1-2 i 3-4), XXVIII/1916 - 2 knjige (dvobrojevi 1-2 i 3-4), XXIX/1917 - 1 knjiga. Dakle, sve četiri ratne godine redovno je štampan Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, i to u više svezaka.

Među autorima naučnih tekstova tih knjiga pojavljuju se značajna imena kao Č. Truhelka, Vl. Čorović, K. Patsch, F. Katzer, K.

Maly, V. Apfelbeck, O. Reiser, V. Čurčić, fra dr. J. Jelenić i niz drugih.

U drugi svjetski rat Zemaljski muzej je ušao sa svim dotadašnjim djelatnostima, u obimu koji je bio između dva rata.

Ovom prilikom treba posebno istaći da su i u toku ovog rata u Zemaljskom muzeju postojali uvjeti da stručnjaci koji su se nalazili u Muzeju nesmetano rade svoj naučnoistraživački posao. U prilog toj tvrdnji ide i činjenica da su u toku II svjetskog rata izašla tri godišta Glasnika Zemaljskog muzeja: LIII/1941, LIV/1942, LV/1943. O opsegu i profilu naučne djelatnosti u Zemaljskom muzeju u tom periodu jasno govori broj autora tekstova u tim brojevima i njihova specijalnost: J. Petrović, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, Đ. Protić, K. Maly, R. Pichbauer, P. Fukarek, M. Gligić, S. Plavšić, J. Korošec, P. Korošec-Vračko, A. Kristić, J. Jelenić, H. Šabanović, D. Korkut, H. Kreševljaković, Z. Vinski, V. Čurčić, J. Krajinović, I. Rengjeo.

Poznato je da je napadač u toku II svjetskog rata bombardirao pojedine dijelove Sarajeva, ali i tom prilikom zgrade Zemaljskog muzeja su ostale neoštećene i u potpunosti sačuvane, izuzev manjih oštećenja pojedinih dijelova fasade.

I jedan i drugi rat trajali su po 4 godine, i za tih 8 ratnih godina Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine je u cjelini sačuvan, a u njemu se kontinuirano odvijala naučnoistraživačka i muzeološka djelatnost u svim oblastima istraživanja, istina, nešto manjeg intenziteta pred kraj II svjetskog rata.

POSLIJERATNI RAZVOJ

U toku posljednjih trideset godina nadležni državni organi Bosne i Hercegovine Zemaljskom muzeju pridaju izuzetnu važnost kao naučnoj i kulturno-obrazovnoj instituciji. U tom periodu Zemaljski muzej doživljava takav polet u razvoju da se mogao upoređivati sa najsavremenijim sličnim institucijama najrazvijenijih zemalja svijeta.

To je period kada je omogućeno Zemaljskom muzeju da pokloni odgovarajuću pažnju i kadrovskoj strukturi. U tom periodu primljen je znatan broj mladih i kvalitetnih stručnjaka, kojima je omogućeno stručno usavršavanje kako u samom Muzeju tako i u odgovarajućim naučnim ustanovama drugih centara.

Naučnoistraživačkom radu se, s obzirom na kvalifikovan naučni kadar, u tom periodu poklanja izuzetno veliki značaj. Samoupravna interesna zajednica za nauku Bosne i Hercegovine finansira veliki broj istraživačkih projekata iz svih oblasti istraživanja (arheologija, etnologija, prirodne nauke), a kroz realizaciju tih projekata vođenih od strane iskusnih naučnika stručno se usavršava mladi naučni kadar s jedne strane, a s druge strane omogućava se proširenje muzeološke djelatnosti u skladu sa najsavremenijim zahtjevima moderne muzeologije. Time se naučnoistraživački i muzeološki rad međusobno dopunjuju i funkcionalno predstavljaju jedinstven rad.

Na osnovu takvog rada u Zemaljskom muzeju je od 1963. do 1982. godine otvoreno šest velikih i modernih izložbi.

U periodu od 1975. do 1980. godine izvršena je generalna sanacija svih zgrada Muzeja. Tada je uvedeno centralno grijanje, proširen radni prostor (za depoe, izložbe, radionice i dr.) i obezbjeđena savremena oprema. Time su obezbjeđeni mnogo povoljniji uslovi za rad kako u kvalitativnom tako i u kvantitativnom smislu.

Osamdesete godine pripadaju periodu opsežnih priprema za obilježavanje izuzetno značajnog jubileja ove institucije - 100. godišnjice postojanja i rada. Ovaj jubilej je proslavljen 1988. godine. Ta proslava je imala isključivo radni karakter. U toku čitave godine svečano su otvarane vrlo moderne muzeološke povremene tematske i stalne izložbe, pripremane za tu priliku više prethodnih godina.

Jubilej je završen sa dva velika naučna skupa iz oblasti društvenih i prirodnih nauka.

Spomenicom Zemaljskog muzeja povodom tog jubileja, svečanim brojevima sve tri sveske Glasnika Zemaljskog muzeja, te zbornicima referata sa naučnih skupova, ovaj jubilej je trajno obilježen i sve njegove aktivnosti su detaljno i konkretno prezentirane naučnoj i široj javnosti.

Time je Zemaljski muzej ušao u novu razvojnu fazu svog postojanja, kada je obezbjeđio pune uvjete za dalji naučnoistraživački i muzeološki rad prema najstrožijim svjetskim kriterijima važećim u odgovarajućim djelatnostima.

Sve te povoljne okolnosti omogućile su da je u Zemaljskom muzeju četiri godine kasnije od 95 zaposlena radnika bilo sa visokom stručnom spremom čak 44 radnika, a sa srednjom 31, dok je svega 20 radnika bilo sa nižom spremom. Među visoko stručnim kadrom je bilo 8 radnika sa doktoratom nauka i najvišim naučnim zvanjem, a pred završetkom doktorskih disertacija bilo je još 5 radnika. Pet radnika je imalo stepen magistra.

Stručni kadar sa srednjom spremom takođe pripada visokospecijalizovanom stručnom kadru neophodnom u naučnoistraživačkom i muzeološkom radu. To su preparatori, ilustratori, tehnički crtači, vrtlari i dr.

Prema tome, po kvalifikacionoj strukturi Zemaljski muzej je bio u rangu visokih svjetskih institucija.

Navedene činjenice jasno ukazuju na značaj i kvalitet Zemaljskog muzeja kao naučne i kulturne institucije koja je, inače, u Evropi, a u nekim segmentima i u svijetu, dostigla visok ugled u svojim djelatnostima.

RATNA 1992/93. GODINA

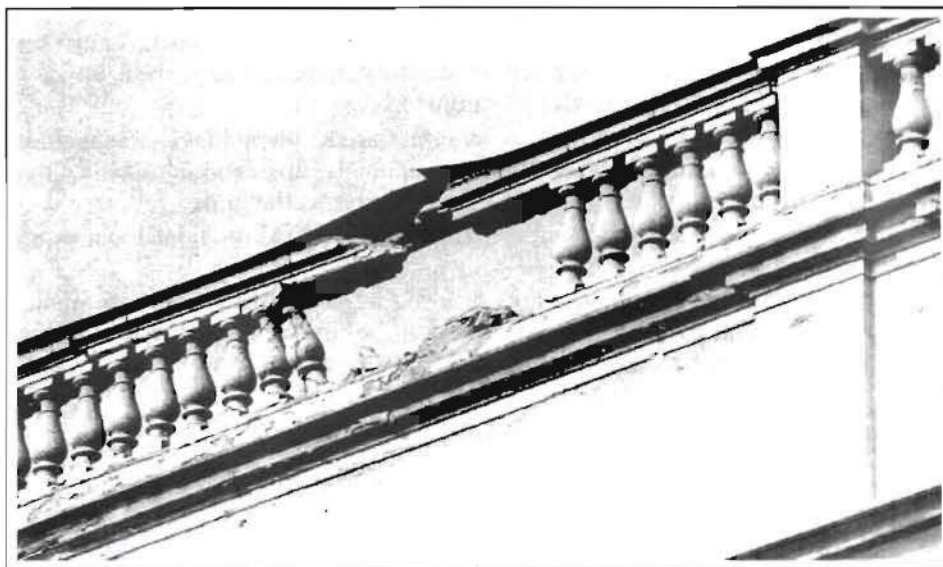
Prethodne, inače poznate činjenice bilo je potrebno ovom prilikom navesti da bi se što realnije moglo sagledati i ocijeniti težina svega što se naglo desilo u Zemaljskom muzeju od aprila 1992. do marta 1993. godine, dakle za samo jednu godinu rata.

Strašna tragedija i nemilosrdna razaranja koja su zadesila Bosnu i Hercegovinu u 1992. godini nisu mimoišla ni institucije od posebne istorijske

Oštećenje na južnoj strani fasade Arheološkog odjeljenja

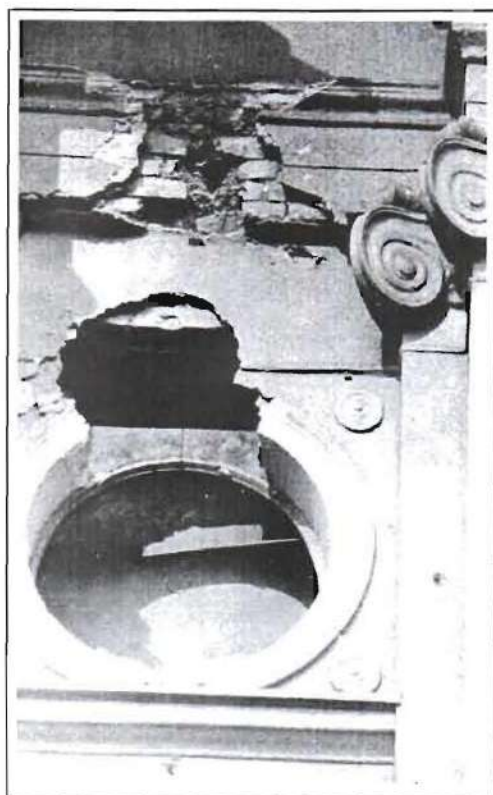
i kulturne vrijednosti na cijeloj teritoriji, a među njima ni Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Ukrasna ograda na vijencu zgrade Arheološkog odjeljenja
stradala je na nekoliko mjesta

Bez razloga i povoda agresor je od prvih dana rata pa sve do sada redovno granatirao i razarao ovu uglednu naučnu instituciju.

Od aprila 1992. do marta 1993. godine, dakle za godinu ratnih dana, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine sa neposrednim okolnim prostorom (Botanički vrt) pretrpio je velika oštećenja, jer je za to vrijeme na zgrade Muzeja, Botanički vrt i neposredni okolni prostor palo preko 300 minobacačkih granata različitog kalibra i 5 tenkovskih granata.

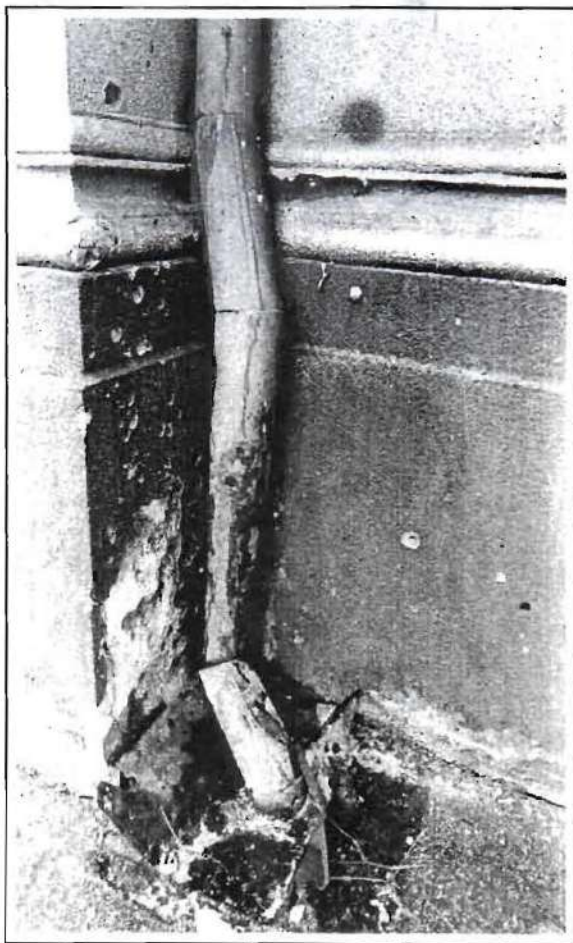
Dio oštećene fasade Arheološkog odjeljenja na južnoj strani. Takvih i sličnih oštećenja ima na mnogim mjestima i svim muzejskim paviljonima

Od toga preko 30 granata palo je direktno na krovove zgrada Muzeja, 15 granata (među njima 5 tenkovskih) direktno je pogodilo fasade zgrada (broj pogodaka u fasadu do Miljacke za sada još nije poznat, jer je pristup nemoguć, ali je znatan). Više od 50 granata palo je na zasađene plohe Botaničkog vrta.

Pregled oštećenja prikazan je po pojedinim zgradama i za Botanički vrt posebno, a sva pristupačna oštećenja na cijelom muzejskom kompleksu su foto-dokumentovana, a samo je manji dio prezentiran u ovom radu.²

I. Zgrada Odjeljenja za arheologiju

Stakla na prozorima čitave zgrade su razbijena direktnim pogocima pješadijskog i drugog oružja ili gelerima granata koje su padale u blizini zgrade.

Dio slivnika i donjeg (temelnog) dijela fasade oštećen granatom manjeg kalibra

2 Ilustracije za ovo poglavlje su iz fotodokumentacije o stradanju Muzeja ratne 1992/93. godine autora dr. Čedomila Šilića.

Najveća oštećenja su na krovnoj konstrukciji. Stakleni krovovi oba krila i prostor iznad ulaza su granatama uništeni. Takođe i krovovi iznad prostorija sa obje strane ulaza su oštećeni pogocima granata. Krovna i plafonska konstrukcija je probijena iznad kancelarije u sjeveroistočnom uglu zgrade.

Rubovi krova i južna fasada su znatno oštećeni direktnim pogocima granata ili njihovim gelerima.

U izložbenim salama je na 11 vitrina razbijeno staklo, a zbog prodora vlage metalni dijelovi rđaju.

Sve prostorije ispod krovnih oštećenja su izložene direktnom prodoru vlage.

II. Zgrada Odjeljenja za etnologiju

Kao i kod ostalih zgrada, sva stakla na prozorima su na zgradi Odjeljenja za etnologiju porazbijana, ali najveću opasnost za muzejski materijal predstavljaju oštećenja krova.

III. Zgrada direkcije i biblioteke

U prizemlju i međukatu jednog krila ove zgrade nalaze se radne prostorije i naučni depoi Odjeljenja za etnologiju. Ostali dio zgrade pripada direkciji (prizemlje) i biblioteci (sprat).

Ova zgrada je pretrpjela takođe velika oštećenja. Krov je granatama oštećen na nekoliko mjesta, a stakla na svim prozorima su razbijena direktnim pogocima ili gelerima granata.

Prozorski otvori na podrumskim prostorijama zaštićeni su vrećama sa zemljom odmah nakon prvih granatiranja

Prva granatiranja muzejskog prostora djelimično su oštetila kamenu stolicu i izložene stečke

Posebno velika oštećenja su na južnoj fasadi ove zgrade, koja je izložena direktnom vatrenom djelovanju s druge strane Miljacke. Među tim oštećenjima se posebno ističu pogoci tenkovskim granatama, od kojih su probijeni i znatno porušeni zidovi prostorija direktora i pomoćnika direktora, a uništen sav namještaj u njima.

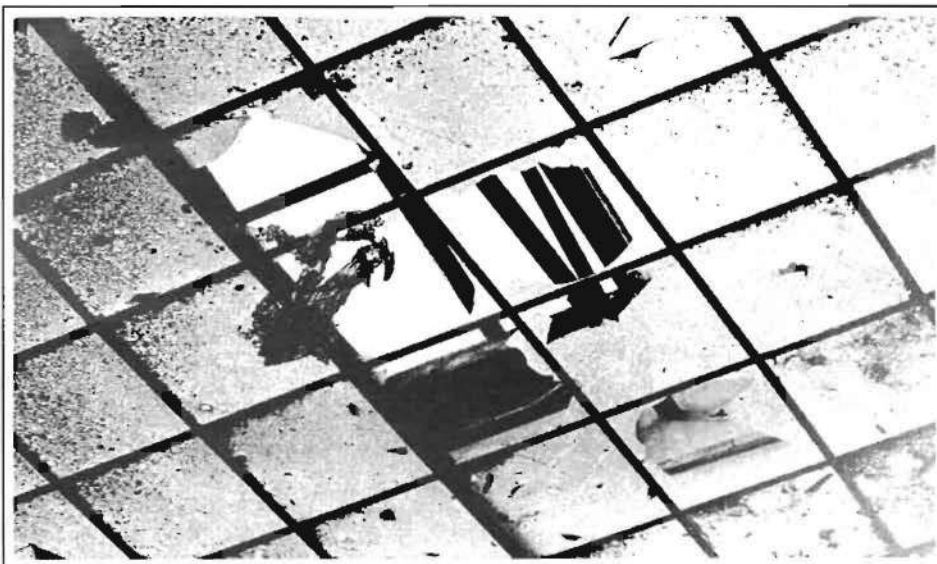
IV. Zgrada Odjeljenja za prirodne nauke

Zgrada Odjeljenja za prirodne nauke nalazi se do Miljacke, pa je južna fasada ove zgrade izložena direktnom vatrenom dejstvu iz različitih oruđa i oružja. Zbog toga je ova zgrada pretrpjela najveća oštećenja od svih drugih zgrada Muzeja.

U cilju zaštite pojedini stećci izloženi u centralnom dijelu botaničkog vrta su u kasnijoj fazi zaštićeni sa svih strana vrećama napunjenim zemljom (stećak iz Zgošće)

Zbog stalne opasnosti još se ne može ostvariti direktan uvid na oštećenja fasade s južne strane, ali se na osnovu pukotina na unutrašnjoj strani zidova može pretpostaviti da su oštećenja jako velika.

Početak stradanja staklenih tavanica koje su u kasnijoj fazi znatno više uništene

Stakla na svim prozorima su porazbijana, a oštećenja krova su velika na čitavoj površini. Staklene krovne površine iznad oba krila zgrade i centralnog hola su potpuno uništene, a željezna krovna konstrukcija iznad radnih i izložbenih prostorija oba krila takođe je znatno oštećena, kao i limeni pokrov.

Zid u prizemlju između naučne zbirke ptica i susjedne izložbene zbirke Živi svijet vodenih i močvarnih staništa je razrušen direktnim pogotkom tenkovske granate, koja je uletjela kroz prozor na vanjskom zidu.

Veliki broj vitrina u svim izložbenim zbirkama je uništen ili oštećen.

Botanički vrt i staklenik

Na prostoru Zemaljskog muzeja nalazi se Botanički vrt na površini od 14.270 m², koji je redovno održavan i popunjava biljnim vrstama od samog osnivanja pa do danas - dakle, punih 80 godina.

Na centralni dio vrta palo je preko 50 granata, od kojih je potpuno ili djelimično oštećen gotovo sav inventar dendro - vrsta (drveće i grmlje). Među njima su neke vrste prava rijetkost.

Granatiranja nisu pošteđene ni brojne zeljaste biljke, među kojima su uništene i brojne endemične i rijetke biljne vrste (npr. *Potentilla palustris*, *Wulfenia rohlenae*, *Helleborus croaticus* i dr.).

Drveće oko Muzeja, staro preko 80 godina, sastavni je dio botaničkog vrta i muzejske pejzažno-arhitektonske cjeline. Osim granatiranjem, pojedina stabla su posječena od strane građana i pripadnika oružanih snaga. Svaka intervencija od strane radnika Zemaljskog muzeja je bila bezuspješna i opasna, a često su se ove radnje obavljale i noću.

Nažalost, među ovim posjećenim vrstama su bile i brojne rijetkosti dendroflore Bosne i Hercegovine i vrsta dalekih krajeva (Kavkaz, SAD i dr.). (npr. *Corylus colurna*, *Acer heldreichii* subsp. *visianii*, *A. intermedium*, *Zelkova carpinifolia*, *Fagus orientalis*, *F. grandifolia*, *Rhus potaninii* i dr.).

Staklena bašta je granatirana i pod stalnim vatrenim djejtvom, jer se nalazi iza zgrade prema Miljacki, pa je bilo nemoguće prići u toku cijelog rata.

Za sav biljni materijal (oko 500 vrsta kaktusa i drugih sukulentnih vrsta i drugih lončanica) naročito je bila kobna jaka zima, kada se je živa u termometru spustila na -15 i -18°C. U ovom objektu, na kojem su sva stakla razbijena i u kojem nije bilo nikakvog grijanja, sve lončanice su potpuno smrznute.

Čak i znatan dio lončanica koji je bio smješten u samoj zgradi u Botaničkom odsjeku su smrznute još na početku i sredinom zime, pošto su svi prostori ostali bez prozorskih stakala i bez ikakve mogućnosti zagrijavanja.

STANJE MUZEJSKIH ZBIRKI U RATNIM UVJETIMA I ZAŠTITA MUZEJSKOG MATERIJALA

Na osnovu priložene dokumentacije može se steći utisak da je srazmjerno razaranju i oštećenju zgrada uništen ili oštećen i materijal muzejskih zbirki kako izložbenih tako i naučnih. Međutim, izvanrednim zalaganjem

U pojedinim izložbenim i drugim muzejskim prostorijama voda kapnica sa tavanica je prikupljana u posude. To je bio jedini način da se zaštite podovi i druge prostorije

radnika i prijatelja Zemaljskog muzeja, kulturno-istorijsko i prirodno blago ove institucije je u toku ove ratne godine gotovo u cjelini sačuvano.

Havarisani kabinet direktora muzeja u zgradi Direkcije

Pregled stanja muzejskih zbirki na kraju ratne godine dat je po pojedinim odjeljenjima.

Odjeljenje za arheologiju

U zgradi Odjeljenja za arheologiju nalaze se četiri velike i vrlo bogate tematske izložbene zbirke, odgovarajući naučni depoi, te zbirka kamenih spomenika i stećaka na otvorenom prostoru.

Prozori svih zbirki u čitavoj zgradi su zatvoreni PVC folijama, a u zbirdama je stanje materijala sljedeće:

1. Praistorijska zbirka je gotovo u cjelini sklonjena u bezbjednije prostorijske. Zadržani su eksponati u tri vitrine na spratu, jer se nalaze uza zid pod čvrstim krovom, te u nekoliko vitrina ostale su rekonstrukcije (ognjišta i sl.), a iz prizemlja se nisu mogli izmjestiti 4 groba iz Donje Doline i čamac. Sve te vitrine su zaštićene daskama. Na 6 vitrina u toj izložbenoj zbirci polomljena su stakla.

2. Iz antičke zbirke je sklonjen sav sitni materijal, osim onog koji se nalazi u "katakombama" pod staklenim zvonima.

U izložbenoj sali ostali su kamene spomenici i mozaici, jer se nisu mogli demontirati, a i njihovo izmještanje je u ovim uvjetima bilo nemoguće. Oni su zaštićeni daskama i metalnim pločama.

3. Srednjovjekovna zbirka je najviše izložena fizičkom uništenju, jer se nalazi u tri izložbene sale na spratu.

Oštećen je krov iznad ovih sala (srednja i južna sala).

Većina izložbenog materijala je izmještena, osim vitrina sa rudarskim materijalom, alatom, keramikom i kopijama srednjovjekovnog pisma.

Detalj havarisanog dijela u kabinetu direktora Muzeja

Sve legende i ostali popratni materijali su sklonjeni.

Vitrine su zaštićene, a na 5 vitrina slomljena su stakla.

U izložbenim salama je ostao dio kamenih eksponata, razne parapetne ploče i stupovi, koje je teško demontirati. Kameni spomenici nalaze se u salama u relativno zaštićenom prostoru.

Iz depoa na spratu evakuisan je keramički materijal, a iz južnog depoa na međuspratu kosti iz kraljevskih grobnica sa Bobovca.

Na početku rata (april 1992. god.) sitni vrijedni materijal iz vitrina ove zbirke izmješten je van Muzeja (dokumentacija o tome je u arhivu Muzeja).

Kaotično stanje u radnoj prostoriji pomoćnika direktora
nakon pogotka razorne granate

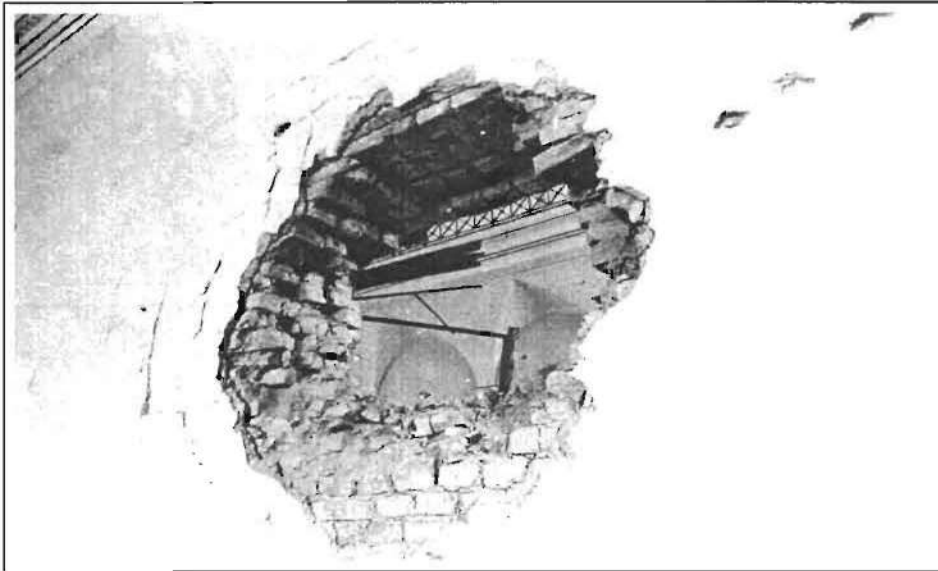
4. U septembru mjesecu 1992. godine van Muzeja izmješteno je 23.507 komada novca u 28 kutija iz numizmatičke zbirke, a u depou Muzeja nalazi se još 5.878 komada.

5. Kameni spomenici i stećci nalaze se na otvorenom prostoru ispred Muzeja i u Botaničkom vrtu. Na taj prostor palo je mnogo granata, pa su neki stećci stradali i oštećeni.

Treba posebno naglasiti da iz Odjeljenja za arheologiju u toku ovog rata do sada nije ništa otuđeno ili iznijeto iz Muzeja privatnim putem.

Odjeljenje za etnologiju

Materijal zbirke Odjeljenja za etnologiju je specifičan u tome što je vrlo osjetljiv na vlagu, a dio materijala je podložan uticaju štetočina. No, i pored toga, maksimalnim zalaganjem radnika ovog odjeljenja cjelokupni materijal je sačuvan.

Oštećeni pregradni zid od pancirne tenkove granate (ulazni otvor)
u zapadnom dijelu Odjeljenja za prirodne nauke

U svim zbirkama došlo je do zaštitnih intervencija.

Najznačajnije intervencije izvršene su u najvećim izložbenim zbirkama ovog Odjeljenja. Tako su svi pokretni eksponati izložbe "Život i kultura gradskog stanovništva Bosne i Hercegovine" izmješteni.

Zbog nemogućnosti demontaže ostala je ugrađena rezbarena drvenarija neprocjenjive vrijednosti i zemljane peći.

Jedan dio eksponata izložbe "Život i kultura seoskog stanovništva Bosne i Hercegovine" takođe je sklonjen. U izložbenim salama ostali su eksponati jako osjetljivi na vlagu ili zbog nedostatka odgovarajuće ambalaže za njihovo izmještanje.

Mnoštvo vrijednih eksponata iz zbirke oružja zateklo se na početku rata u preparatorskoj radionici i priručnom depou, zbog pripreme izložbe. U početku rata izvršena je provala u ove prostorije, pa se ne zna da li je što nestalo, jer se nije mogla izvršiti revizija cjelokupne zbirke oružja.

Umjetničke slike prenesene su u zgradu arheologije. Sistematske zbirke i arhiv nisu izmješteni i sačuvani su, a arhiv je pripremljen za izmještanje.

Odjeljenje za prirodne nauke

Tri činjenice koje se odnose na materijal zbirki Odjeljenja za prirodne nauke od posebnog su značaja za njegovu zaštitu u ovako nenormalnim uvjetima.

1. Oštećenja zgrade su takvog karaktera da omogućavaju prodor kiše i vlage u gotovo sve prostore Odjeljenja.

Havarisani dio ornitološke izložbene postavke u Odjeljenju za prirodne nauke nakon probijanja pancirne tenkovske granate

2. Ogroman broj izloženih i deponovanih muzejskih eksponata i različitih objekata (cca 1 milion) nalazi se u zbirnama ovog Odjeljenja, To ogromno

Detalj havarisane ornitološke izložbene postavke

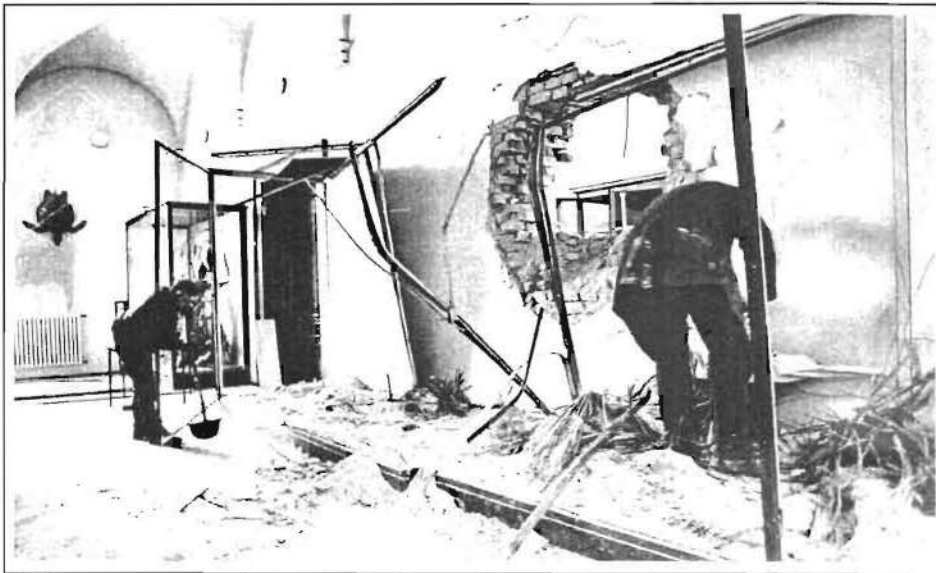
prirodno blago smješteno je u 26 sadržajno različitih zbirki (14 naučnih, 12 izložbenih) na cca 17.000 m² ukupnog prostora.

3. Cjelokupan materijal zbirki Odjeljenja za prirodne nauke je vrlo osjetljiv na temperaturne uvjete, stupanj vlage, prašinu, a biološki materijal je podložan djelovanju štetnih insekata i zahtijeva posebne uvjete rukovanja (izmještanje, transport) i smještaja.

Sve je to uvjetovalo da se materijal Odjeljenja za prirodne nauke u toku ratnih operacija nije mogao nigdje izmjestiti, već su poduzete određene i jedino moguće mjere njegove zaštite unutar same zgrade.

Prozori svih zbirki, odnosno čitave zgrade, zatvoreni su PVC folijama, a neki su ojačani lesomit pločama. Time je smanjen prodor vlage u prostorije koje nisu pod direktnim krovnim oštećenjima. U tako zaštićenim prostorima zadržana je naučna zbirka Herbarium, izložbena zbirka stijena i ruda, izložbena zbirka ptica i sisara Bosne i Hercegovine, naučna zbirka vanbalkanskih zemalja i sisara.

Neke zbirke su djelimično dislocirane u druge sigurnije prostorije zgrade. Tako je radi zaštite od vlage zbog oštećenja krova dislocirana 31 vitrina izložbene zbirke Šumc Bosne i Hercegovine, zatim dio rijetkog i vrijednog materijala izložbene zbirke minerala i meteorita, a vitrine ove zbirke izložene vlazi od prokišnjavanja zbog oštećenog krova, zaštićene su plastikom i daskama. Iz izložbene zbirke Živi svijet vodenih i močvarnih staništa dislociran je jedan dio (ribe, vodozemci i gmizavci), a pokrovnna stakla i čeonni dijelovi na svim vitrinama zaštićeni su panel pločama i daskama. Preparati kostura kita i morskog psa su bili zaštićeni panel pločama.

Čišćenje uništene ornitološke izložbe, uz prethodno uklanjanje i zaštitu izložbenih eksponata

Ova zbirka je nakon tih preduzetih mjera direktnim pogotkom tenkovske granate jako oštećena, a materijal u njoj u velikoj mjeri uništen. Tom prilikom je razoren zid ove zbirke i uništene vitrine sa svim eksponatima uz taj zid.

Takođe i iz izložbene zbirke beskičmenjaka najvažniji dio eksponata je izmješten u sigurnije prostore, a ostatak vitrina je zaštićen daskama. To isto je urađeno i u izložbenoj zbirci planinske faune u holu na spratu, a nekoliko preparata je sklonjeno iz izložbene zbirke kapitara i papkara svijeta.

Kaotično stanje u drugim dijelovima predhodne izložbene hale nakon probijanja tenkovske granate

Iz zoogeografske izložbene zbirke su veoma rijetki eksponati dislocirani na sigurnije mjesto, a slike i eksponati iz izložbene zbirke pećinske faune su izmješteni na sigurnije mjesto.

Ratna situacija je nalagala da se cjelokupni sadržaj nekih zbirki izmjesti u sigurnije prostore zgrade. Tako je izmješten cjelokupni materijal izložbene zbirke endemičnih i ljekovitih biljaka sa stepeništa, zatim ihtiološka i herpetološka naučna zbirka.

Velike naučne zbirke Ptice Balkanskog poluostrva (10.000 eksponata smještenih u 37 ormara i vitrina) i Entomološka naučna zbirka (1294 kutija determiniranog i 39 kutija nedeterminiranog entomološkog materijala) izmještene su u cjelini.

Nažalost, zbog pozicije samih prostorija (izložene stalnom vatrenom dejstvu) u nekim zbirkama nisu se mogle poduzeti nikakve mjere zaštite, ni

na zatvaranju prozora, a ni na zaštiti eksponata u njima. To su izložbene zbirke Svijet geološke prošlosti i Živi svijet Bosne i Hercegovine, te se na tim eksponatima, posebno u zbirci Živi svijet BiH, mogu očekivati naknadno znatna oštećenja.

Na osnovu navedenih činjenica može se konstatirati da je ogromno bogatstvo eksponata i naučne građe u svim zbirkama Odjeljenja za prirodne nauke izvanrednim zalaganjem radnika u toku čitave ratne godine ostalo u cjelini sačuvano.

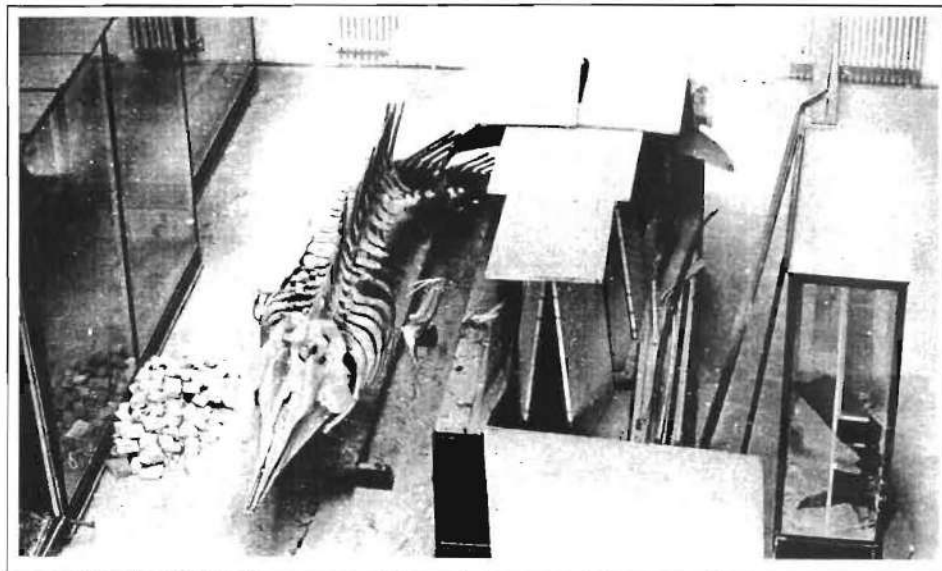
Činjenica da je zgrada ovog Odjeljenja najisturenija vatrenom djelovanju (jer se nalazi takoreći na prvoj borbenoj liniji) daje još veći značaj naporima koji su radnici Odjeljenja uložili u spasavanje i zaštitu materijala tokom prve ratne godine.

Biblioteka

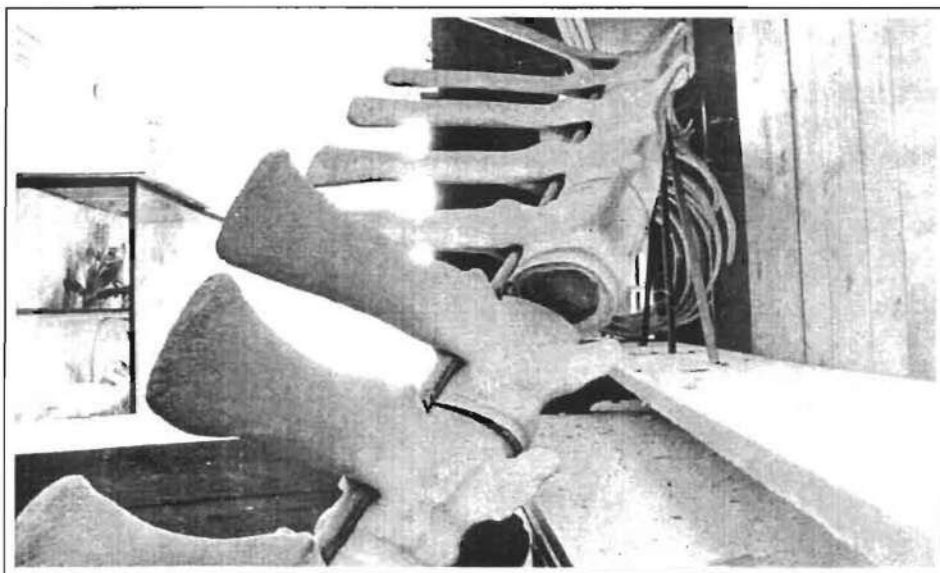
U Zemaljskom muzeju se nalazi najstarija naučna biblioteka u Bosni i Hercegovini sa izvanredno bogatim knjižnim fondom. U toku protekle ratne godine ovo veliko i vrijedno bibliotečko bogatstvo izmješteno je na sigurnije prostore zgrade i maksimalno obezbijeđeno od oštećenja i propadanja, naravno, koliko to dozvoljavaju uvjeti u Zemaljskom muzeju.

SPAŠAVANJE MUZEJSKOG BLAGA

Ogromno blago sakupljano u toku 105 godina postojanja i rada Muzeja i deponovano u odgovarajuće izložbene i naučne zbirke, pripada kulturno-his-

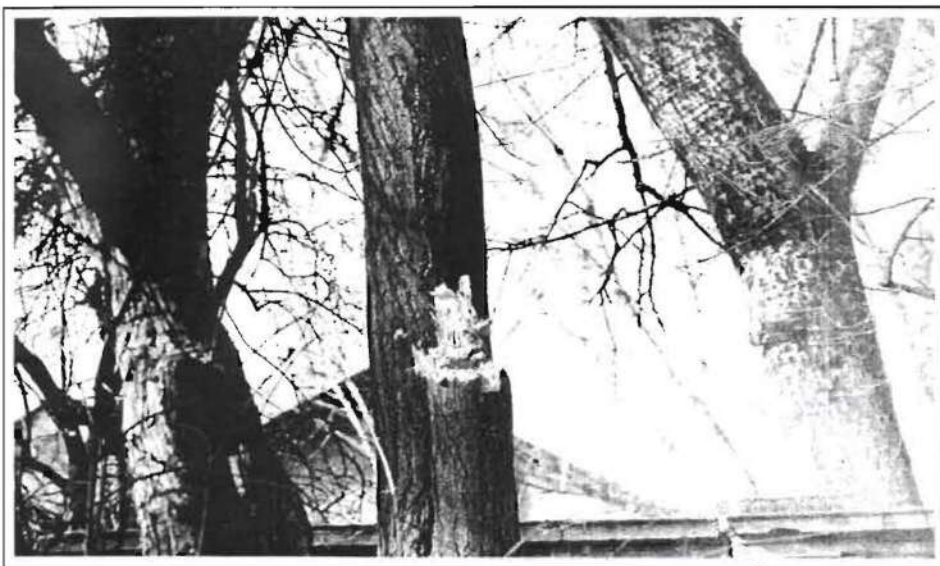

Saniranje nastale štete i uklanjanje eksponata nakon granatiranja izložbene dvorane zapadnog dijela Odjeljenja za prirodne nauke

Prelomljeni kostur kita nakon ulijetanja razorne granate i nastalog pritiska

torijskom i prirodnom nasljeđu Bosne i Hercegovine od neprocjenjive i nezamjenjive vrijednosti.

Brojna stabla u Botaničkom vrtu su stradala od direktnih pogodaka granata
[prepolovljeno stablo ginka (*Ginkgo biloba* L.)]

Na njegovom spašavanju i zaštiti radnici Muzeja koji su ostali u svom gradu i prijatelji baštine izvan Muzeja svesrdno su se angažirali u periodu razbuktavanja ratnih dještava na području Sarajeva.

Istina, neposredno prije rata, u 1991. i početkom 1992. godine posvećena je određena pažnja zaštiti muzejskog materijala u ratnim uvjetima, održane su konsultacije i obavljeni dogovori o potrebi izmještanja muzejskog materijala van Muzeja, izdvajanju značajne dokumentacije i eksponata, pripremi materijala za pakovanje, zatim o izboru specijalnih aluminijskih kaseti-kontejnera za deponovanje izdvojenog materijala (otporne na vlagu, prašinu i dr.). Izvršen

Previšeno mlado stablo Pančićeve omorike [*Picea omorika* (Panč.) Purk.] u centralnom dijelu Botaničkog vrta

je izbor podrumskih prostorija za smještaj izdvojenog materijala, te čišćenje i krećenje tih prostorija.

Stručnjaci su zaduženi da izdvoje i deponuju najvažniji muzejski materijal u te prostorije.

Početkom aprila, materijal, koji je do tada bio izdvojen, smješten je u dva specijalna ormara.

Od prvog dana izbijanja otvorenih ratnih sukoba na području Sarajeva veći broj radnika Muzeja iz opravdanih ili neopravdanih razloga nije dolazio na posao. U Muzeju je ostalo manje od polovine radnika, koji su preuzeli ogroman teret cjelokupne brige o Muzeju i muzejskom blagu u njemu.

Posebno veliki problem je nastao sa čuvarskom službom, koja je od prvog dana rata bila potpuno odsutna. Mogućnost angažiranja drugih radnika na tim poslovima bila je mala zbog nedolaska na posao i većine ženske radne snage koja je ostala u Muzeju.

Čuvarska služba i dežurstvo u Muzeju u tim kritičnim danima održavani su zahvaljujući nekolicini radnika koji su u sastavu od 3 člana u smjeni (zbog mogućnosti da neko izostane) dežurali ponekad i po 24 sata neprekidno.

Najdramatičniji trenuci Muzeja nastaju od početka maja 1992. godine, zaoštavanjem ratnih sukoba i sve jačim ispoljavanjem agresije na Sarajevo od strane svih agresorskih struktura, uključujući i ostatke Jugoslovenske armije. Sticajem okolnosti, Zemaljski muzej se našao u prvoj zoni ratnih operacija - s druge strane Miljacke, nasuprot Muzeju je agresor, a uz same zgrade Muzeja kasarna sa agresorskom Jugoslovenskom armijom, koja je snajperskim djelovanjem na prolaznike sprečavala prolazak ulicom V. Pul-

Prepolovljeno mlado stablo molike (*Pinus peuce* Griseb.) u centralnom dijelu Botaničkog vrta

nika. U stvari, u tom periodu pristup Muzeju bio je skopčan s izuzetnom velikim rizikom po život.

No, i pored te opasnosti, nekoliko radnika uspijevali su ponekad doći do Muzeja i, ako ništa drugo, dežurnim radnicima donijeti najpotrebnije namirnice.

To je period od prvih dana maja do iseljenja kasarne "Maršal Tito" u prvoj polovini juna 1992. godine.

Tek od sredine juna 1992. godine jedan broj radnika Zemaljskog muzeja koji su ostali u Sarajevu i kojima je bio moguć pristup, počinje redovno da dolazi na posao. Tada počinje period intenzivnog rada na zaštiti i obezbjeđenju cjelokupnog sadržaja zbirki Muzeja, kako izložbenih tako i naučnih.

Svi stručnjaci maksimalno se angažiraju na zaštiti i izmještanju naučnih i izložbenih zbirki u svojim odsjecima i odjeljenjima. Ogroman broj eksponata i ormara sa muzejskim materijalom je tada dislociran u bezbjednije prostorije.

Stručnjaci su tih dana poseban napor uložili u dislociranje i obezbjeđenje svojih priručnih biblioteka. Jedan veliki broj knjiga vraćen je u centralnu biblioteku Muzeja, a drugi dio, neophodan za tekući naučni rad u ratnim uvjetima, smješten je u zaštićenije prostorije u odjeljenjima.

Stanje muzejskog materijala na kraju ratne godine, koje je analizirano u ovom prilogu, najbolje govori o uspjehu radnika Zemaljskog muzeja i njihovim rezultatima na tim izuzetno značajnim zadacima.

Treba napomenuti nekoliko činjenica bitnih da bi se realno sagledao postignuti uspjeh na spasavanju muzejskog blaga, koje pripada kulturno-historijskom i prirodnom nasljeđu Bosne i Hercegovine:

1. Jedan broj radnika je neposredno prije početka rata ili već od prve sedmice mjeseca aprila odsutan iz Muzeja i Sarajeva, formalno iz opravdanih razloga (godišnji odmor, zarađeni slobodni dani zbog dežurstva, ili su sa malom djecom izbjegli iz Sarajeva i drugi formalni razlozi).

2. Dio radnika je ostao u Sarajevu, ali iz objektivnih razloga od početka maja odsutan iz Muzeja, jer nema mogućnosti za dolazak na posao zbog ratne situacije (radnici sa područja Dobrinje i Grbavice).

3. Četiri radnika su do oktobra mjeseca otišla u penziju, a tri radnika su napustila Muzej i Sarajevo takođe u toku prvih mjeseci rata.

4. Kraj ratne godine dočekalo je 32 radnika na radnoj obavezi u Zemaljskom muzeju od ukupno 95 zaposlenih, koliko ih je bilo neposredno prije rata.

Među radnicima na radnoj obavezi 19 radnika je sa visokom stručnom spremom, 10 sa srednjom, a svega 3 radnika su sa nižom spremom.

Na kraju ratne godine na radnoj obavezi su sljedeći radnici Muzeja:

1. Buturović dr Đenana, etnolog
2. Šilić dr Čedomil, biolog
3. Obratil dr Svjetoslav, biolog
4. Sijarić dr Rizo, biolog
5. Fekeža mr Lidija, arheolog
6. Rihtman-Šotrić mr Dunja, etnomuzikolog

7. Kreso Esma, biolog
8. Džidić Hanifa, biolog
9. Abadžić Sabaheta, biolog
10. Gavrilović Margita, arheolog
11. Bugarski Astrida, etnolog
12. Bakovljević Mersida, etnolog
13. Bajić Svetlana, etnolog
14. Bakaršić mr Kemal, bibliotekar
15. Ijubičić Smilja, bibliotekar
16. Dautović Andrea, bibliotekar
17. Lalević Olga, bibliotekar
18. Vesković Esad, konzervator-restaurator
19. Šišić Jasminka, preparator
20. Žuža Borivoje, preparator
21. Kovačević Zdenko, preparator
22. Peruničić Srđan, preparator
23. Bjelak Rukija³, kancelarijski referent
24. Gadžo Jusuf, blagajnik
25. Karaman Hamida, ekonom
26. Jamakosmanović Mustafa, nadzornik zgrada
27. Bašić Hamdija, čuvar
28. Radovanović Miodrag, fotograf
29. Šalaka Rasema, higijeničarka
30. Todorović Marica, higijeničarka
31. Raden Petra, higijeničarka.

Iz popisa radnika na radnoj obavezi na kraju ratne godine vidi se da su kvalifikovano zastupljene sve djelatnosti Muzeja, te se njegov rad može uz pojačan napor odvijati prema postojećoj organizacionoj strukturi na nivou odjeljenja, a u nekim odjeljenjima i na nivou pojedinih odsjeka.

Bez obzira na kvalifikacionu i starosnu strukturu, te stupanj stručnog i naučnog zvanja, svi radnici su, izuzev malog broja pojedinaca, maksimalno uložili napor i angažirali se na spašavanju i zaštiti muzejskog blaga. U tom smislu svi radnici su obavljali sve potrebne poslove - od čišćenja prostorija i eksponata do stručne klasifikacije materijala i naučne obrade građe. Uz to su bile potrebne svakodnevne intervencije na novim oštećenjima, posebno prozora i krovova Muzeja.

No i pored te opće ocjene o zalaganju radnika Muzeja na spasavanju muzejskog blaga, potrebno je da se pojedini radnici Muzeja koji su dali izuzetan doprinos u ovoj akciji posebno istaknu, i da im se na taj način javno uputi zahvalnost i priznanje za uloženi trud.

---

3 Bjelak (Hemo) Rukija je rođena 14. oktobra 1937. godine u Bjelom polju. U Zemaljskom muzeju BiH je od 1. aprila 1964. godine kao kancelarijski referent. Na tom poslu je predano i požrtvovano radila cijelo ratno vrijeme, pa do smrti. Tragično je preminula (granata!) 8. januara 1994. u Sarajevu.

Dautbegović Almaz, direktor Zemaljskog muzeja od 1980. godine, bio je na čelu ove institucije za vrijeme dva najznačajnija događaja u njenoj dugoj istoriji.

Prvi događaj odnosi se na godinu kada je ova institucija navršila 100 godina svog rada i postojanja (1988. godina). Obilježavanje tog značajnog jubileja imalo je radni, a ne manifestacioni karakter, tako da je jubilarna 1988. godina obilježena bogatim naučnim i muzeološkim rezultatima trajnog karaktera koji se sastaje od jednog dokumentarnog filma, dvije tematske izložbe upriličene za tu prigodu i čak šest stalnih muzejskih izložbi postavljenih na osnovu najsavremenijih principa muzeologije.

U okviru tog programa izdate su dvije značajne publikacije (Arheološki leksikon i Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja), te održana dva velika naučna skupa koja su rezultirala zbornicima referata.

Drugi značajan događaj u toku njegovog mandata upravo se odnosi na ratnu 1992. godinu, kada je sve što je do tada, a i ranije, postavljeno u velikoj mjeri oštećeno ili uništeno.

Na površine Botaničkog vrta palo je više od stotinu minobacačkih granata različitog kalibra koje su potpuno uništile ili oštetile brojne drvenaste i druge vrste

Od prvih ratnih dana A. Dautbegović je stalno uz radnike Muzeja, poduzimajući odgovarajuće mjere prema trenutnim potrebama i mogućnostima.

U tom periodu A. Dautbegović je vodio značajne poslove na spasavanju muzejskog materijala. Poduzeo je niz aktivnosti u skladu sa propisima koji su regulirali život institucije u ratnim uvjetima, a sa osnovnim ciljem da što više ublaži ratne štete koje su iz dana u dan bile sve veće.

Uspio je da organizira i vodi niz poduhvata na spasavanju materijala u svim odjeljenjima Muzeja, te da usmjeri sve aktivnosti u tom pravcu i uspostavi kontakte sa nadležnim državnim organima i na taj način koordinira rad u Muzeju sa stavovima državnih organa u ratnim uvjetima.

I ako je u svim poslovima imao punu pomoć svojih najbližih saradnika, ipak je takav napor pogoršao njegovo zdravstveno stanje, te je 1. oktobra 1992. godine morao otići u penziju, a njegove započete i druge aktivnosti na funkciji direktora nastavio je novoimenovani direktor Zemaljskog muzeja (dr. Rizo Sijarić).

Obratil dr Svjetoslav je biolog po struci, ornitolog po specijalnosti i naučni savjetnik po zvanju. Do rata je uz stručnu i naučnu aktivnost obavljao

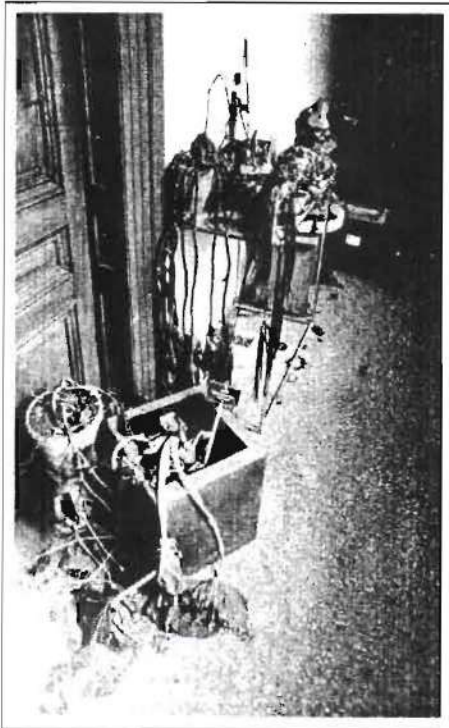

Ono što nije stradalo od direktnih pogodaka granata oštetili su geleri, pa se može reći da u Botaničkom vrtu nema niti jednog stabla niti grma koje nije oštećeno

funkciju načelnika Odjeljenja za prirodne nauke.

U prvim ratnim danima, početkom aprila mjeseca, direktor Muzeja A. Dautbegović imenovao ga je za svog pomoćnika. Od tog dana dr S. Obratil u prvi plan svoje aktivnosti iznad svih drugih obaveza stavlja opšti interes Muzeja i Odjeljenja za prirodne nauke. Treba naglasiti da je S. Obratil u prvoj polovini aprila, kada je problem čuvarske službe i obezbjeđenja Muzeja bio kritičan, ličnim primjerom pokazao krajnju požrtvovanost u zaštiti muzejskog blaga, pa je u toku prvih 10 dana rata (do 16.IV) dva puta dežurao u Muzeju po 24 sata, a jednom 12 sati, dok se ta služba nije konsolidovala.

Vrlo odgovorno vodi niz poslova od interesa u Muzeju, a uz to ukupnu djelatnost u Odjeljenju za prirodne nauke. Prvi zadatak postavio je i uspješno sproveo na spasavanju opreme Muzeja u prvim ratnim danima, a u Odjeljenju

Bogate kolekcije kaktusa i drugih sukulentnih biljaka u stakleniku Botaničkog vrta, kao i sve lončanice u radnim prostorijama Muzeja su sasvim promrzle pošto su bile izložene jako niskim temperaturama tokom zime 1992/93. godine (detalj sa promrzlim lončanicama u hodniku Botaničkog odsjeka)

Stablo tise (*Taxus baccata* L.cv. "Dovastoniana") u centralnom dijelu Botaničkog vrta koje su na prepad izrezali i odnijeli stanovnici susjednih zgrada u noćnim satima krajem decembra 1992. godine

za prirodne nauke lično i blagovremeno je, čak u odsustvu ostalih radnika, preuzeo svu kancelarijsku i laboratorijsku opremu i muzejsku građu i sklonio je na sigurnija i bezbjednija mjesta.

Pružio je vrijednu pomoć na poslovima spremanja muzejske građe i kolegama u drugim odjeljenjima (Etnologija, Biblioteka, zajedničke službe).

Direktor Muzeja, te pomoćnici direktora B. Milović i S. Obratil organizirali su prvo sklanjanje **Hagade** unutar Muzeja. To je obavljeno 29. aprila, kada je ovaj vrijedni unikat Muzeja smješten u posebnu kasu i sklonjen u podrumске prostorije, odakle je kasnije izmještena van Muzeja.

U toku čitave ratne godine sve zbirke Odjeljenja za prirodne nauke su pod njegovom svakodnevnom kontrolom, tako da se na sve opažene promjene istog dana reagira i poduzimaju odgovarajuće interventne mjere u granicama trenutnih mogućnosti.

Dr S. Obratil u odsustvu direktora od prvih dana pa sve do kraja ratne godine vrlo uspješno i odgovorno obavlja sve rukovodne dužnosti.

Šilić dr Čedomil zaslužuje posebnu pažnju, jer se radi o čovjeku koji u ratnim uvjetima pokazuje izuzetno veliku radnu aktivnost, ne vodeći računa o eventualno lošim posljedicama jer je, inače, narušenog zdravlja.

Č. Šilić je po struci biolog, a po specijalnosti botaničar-taksonom sa zvanjem naučnog savjetnika.

Iako je u normalnim uvjetima sve do rata radio sa skraćnim radnim vremenom, u toku čitave ratne godine ulaže izuzetno velike napore u spasavanju i zaštiti značajne naučne zbirke herbara, te zaštiti i spasavanju materijala i eksponata svih naučnih i izložbenih zbirki u Botaničkom odsjeku Odjeljenja za prirodne nauke.

Posebnu teškoću je predstavljalo dislociranje u bezbjednije prostorije velike naučne biblioteke Botaničkog odsjeka. Pošto je ovaj posao iziskivao i velike fizičke napore iznad njegovih trenutnih mogućnosti, Č. Šilić je u tom poslu angažirao i svoju najbližu rodbinu (brat, sinovi), što govori o tome koliku odgovornost osjeća ovaj naučnik prema muzejskom blagu.

Uz sve to, Č. Šilić vrlo sistematično i redovno prati oštećenja svih zgrada Muzeja i botaničkog vrta radeći na foto-dokumentaciji o cjelokupnom razaranju ove institucije u toku ratne 1992/93. godine.

Vesković Esad, konzervator-restaurator u Odjeljenju za arheologiju, dao je izuzetno veliki doprinos spasavanju cjelokupnog kulturno-historijskog i prirodnog blaga koje se nalazi u Muzeju i ublažavanju svih ratnih šteta.

Naime, sa još dva preparatora (B. Žuža, S. Peruničić), E. Vesković je u noći tragičnog 2. maja 1992. godine bio dežurni u Muzeju. Otada se za čitavih mjesec i po dana nije moglo Muzeju prići, odnosno svaki dolazak je bio izuzetno riskantan. Ovi mladi ljudi i u takvim uvjetima nisu napuštali Muzej, već su danonoćno bdjeli na obezbjeđenju Muzeja i radili na sklanjanju materijala, te obavljali niz drugih poslova zavisno od svakodnevne situacije.

E. Vesković se u prvom redu maksimalno angažirao na obezbjeđenju Muzeja i sklanjanju materijala naučnih zbirki Odjeljenja za arheologiju. Kasnije su mu povjereni poslovi operativnog rukovodioca svih poslova na zaštiti

muzejskih zbirki. Učestvovao je u izmještanju i zaštiti ukupnog knjižnog fonda biblioteke, a pod njegovim uvidom obavljani su svi poslovi na saniranju i zatvaranju razbijenih prozora i drugih otvora svih zgrada Muzeja.

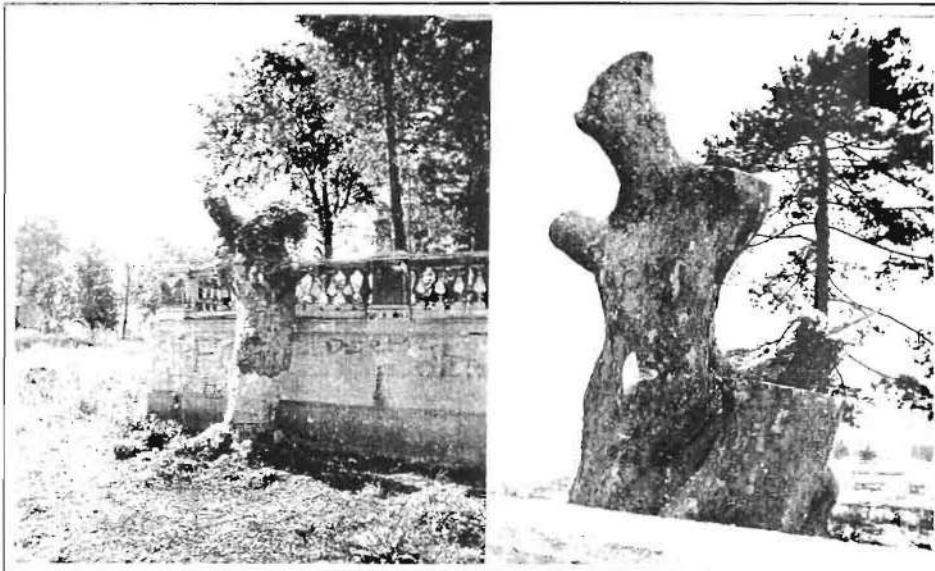
Takođe vodi ili lično obavlja čitav niz drugih operativnih poslova za koje se ukaže potreba. U takvoj aktivnosti dočekao je kraj ratne godine kao "stanar" Muzeja, jer se tu nalazi neprekidno već od 2. maja 1992. godine.

Žuža Borivoje, preparator, od početka maja pa sve do novembra mjeseca 1992. godine bio je "stanar" Muzeja i zajedno sa E. Veskovićem ulagao maksimalne napore na ublažavanju ratnih šteta i zaštiti muzejskog materijala.

U novembru mjesecu prešao je u svoj stan, ali je kao radnik na radnoj obavezi nastavio istim elanom sa radom na svim poslovima za koje se ukazuje potreba svakog dana.

Džidić Hanifa, Fekeža mr Lidija, Karkelja Hamo. Bašić Hamdija, Bakaršić mr Kemal i Lalević Olga su radnici Muzeja koji se po nizu aktivnosti mogu izdvojiti od ostalih radnika koji takođe kvalitetno obavljaju svoje redovne poslove.

Redovan odziv i dolasci na posao, te odnos prema svim zadacima i poslovima u Muzeju izdvaja ove radnike. Oni ne samo da ulažu posebne

Torzo dendrološkog rariteta — kavkaska zelkova [*Zelkova carpinifolia* (Pall.) K. Koch] koja je još od 1913. godine bila sastavni dio arboretumskog dijela Botaničkog vrta oko muzejskih paviljona. Nažalost, na ovom dijelu je još početkom zime 1992/93. godine oboreno i odvezeno 26 debelih 70 — 80- godišnjih vitalnih stabala.

Ovaj vandalizam su uradili ljudi sa motornim pilama u sred bijela dana, uz asistiranje naoružanih ljudi, kojima niko nije mogao niti smio ništa prigovoriti

aktivnosti na svojim redovnim poslovima, nego samoinicijativno obavljaju niz drugih poslova za koje se ukaže potreba.

Ovaj pregled posebne aktivnosti pojedinaca nema za cilj da umanjuje značaj doprinosa ostalih radnika na radnoj obavezi u Muzeju, već jedino da naglasi to što oni ulažu i dodatne napore na zadacima i pored poslova koji spadaju u njihovu radnu obavezu. Svi radnici na radnoj obavezi, sa malim brojem izuzetaka, koji su dočekali kraj ratne godine u Muzeju, čine jednu cjelinu i njihov učinak predstavlja jedinstvene rezultate postignute na spasavanju ogromnog i vrijednog kulturno-historijskog i prirodnog blaga Zemaljskog muzeja koje pripada naslijeđu Bosne i Hercegovine.

STUDIJSKI RAD

Naučni radnici Zemaljskog muzeja nisu prekidali studijski rad ni u toku rata. Uz svakodnevne obaveze i angažiranje na zaštiti i spasavanju muzejskog materijala, naučni radnici Zemaljskog muzeja su uspjeli da pripreme ovu svesku Glasnika, koja iz tehničkih razloga izlazi jedinstvena za sve tri naučne oblasti koje se proučavaju u Muzeju (arheologija, etnologija, prirodne nauke).

Opseg i kvalitet sveske dovoljno govore o aktivnosti i kvalitetu rada naučnih radnika ove institucije u toku rata.

Ova sveska, u stvari, predstavlja rezultat kontinuiranog studijskog rada naučnih radnika Zemaljskog muzeja, koji se nikad ne prekida. Tako su i u toku neposrednog predratnog perioda, kada se rat već bio rasplamsao u pojedinim dijelovima Jugoslavije (Hrvatska) i nekim dijelovima Bosne i Hercegovine, radnici Zemaljskog muzeja pripremili i predali u štampu sve tri redovne sveske Glasnika, čije je štampanje završeno, ali Muzeju još nisu dostavljene zbog ratnih prilika. Dvije sveske (arheologija i etnologija) su štampane u Sarajevu i njihovo preuzimanje od strane Muzeja se već očekuje, a treća sveska (prirodne nauke) štampana je van Sarajeva, u štampariji koja se nalazi na okupiranoj teritoriji, te je konačna sudbina ove sveske neizvjesna.

Naučni radnici Muzeja u svom studijskom radu uključeni su u odgovarajuće projekte raznih naučnih institucija, pa rezultate svojih istraživanja objavljuju u publikacijama tih institucija ili drugih izdavačkih kuća.

Posebnu pažnju zaslužuje jedan takav slučaj. Naime, 20.12.1992. godine upriličena je svečana promocija knjige "Bosansko-muslimanska usmena epika" autorice Đenane Buturović, naučnog savjetnika u Odjeljenju za etnologiju Zemaljskog muzeja.

"Ova knjiga je rezultirala iz istraživačkog projekta "Muslimanska epika" čiji je nosilac Zemaljski muzej Bosne i hercegovine". Tu su uključeni i rezultati iz ranijih višegodišnjih istraživanja autorice. Pojava ove knjige predstavlja prvu sintezu iz oblasti muslimanske usmene epske tradicije i značajan doprinos proučavanjima pojedinačnih epskih cjelina u svijetu, te kao takva studija predstavlja poseban i izuzetno značajan doprinos historiji književnosti Bosne i Hercegovine.

Knjiga je štampana u izdanju Instituta za književnost i Svjetlosti.

POMOĆ RADNICIMA MUZEJA

Posebno treba naglasiti da, i pored tako teške i dramatične situacije nastale početkom maja, blago Zemaljskog muzeja nije bilo prepušteno slučaju. Grupa prijatelja Zemaljskog muzeja i ljudi koji su znali kakva se vrijednost kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa nalazi u njegovim naučnim zbirkama, na čelu sa prof. dr Enverom Imamovićem, sa radnicima Muzeja koji u tim teškim trenucima nisu napuštali ovu kuću, uspjeli su najvrednije zbirke i ekspanate od neprocjenjive važnosti da izmjestе iz Muzeja na sigurna mjesta ili ih obezbjede unutar samog Muzeja. Zahvaljujući njima izmješten je van Muzeja jedinstven spomenik kulture Hagada, zatim numizmatička zbirka sa preko 20.000 novčića neprocjenjive vrijednosti, zbirka zlatnih predmeta starih više hiljada godina, zbirka oružja, a zaštićene su kosti bosanskih kraljeva i drugi vrijedni ekspanati u posebnim prostorijama Muzeja.

U toj akciji spasavanja i izmještanja kulturno-historijskog blaga Zemaljskog muzeja na sigurna mjesta, osim prof. dr Envera Imamovića istakli su se radnici Muzeja Esad Vesković, Hamo Karkelja, mr Lidija Fekeža, Margita Gavrilović, Borivoje Žuža, koji su sav materijal klasificirali i pripremili za izmještanje, te radnici CSB Sarajevo.

Prof. dr Enver Imamović, kasnije imenovan za člana Upravnog odbora Zemaljskog muzeja, te Azra Begić, predsjednica Upravnog odbora, sve do kraja ratne godine poklanjaju punu pažnju Zemaljskom muzeju, angažiraju se, i pored svojih redovnih poslova i obaveza, na realizaciji niza zadataka Muzeja.

Za to vrijeme ova dva prijatelja Zemaljskog muzeja i njegovog blaga obilaze ovu instituciju i ostvaruju kontakt između Muzeja i nadležnih državnih organa kod kojih se zalažu za sprovođenje niza akcija koje imaju za cilj pomoć Muzeju.

Ova koordinacija je utoliko značajnija što je Zemaljski muzej u toku čitave ratne godine, u stvari, bio potpuno izolovan - bez telefonske veze ili bilo kakvog direktnog kontakta s nadležnim državnim organima, pa su veze održavane posredno.

Početkom novembra mjeseca 1992. godine u pomoć na poslovima spasavanja muzejskog blaga uključio se Štab za zaštitu kulturnih dobara, insitucija i ljudi koji rade u njima. Pripadnici jedinice ovog Štaba učestvovali su u izmještanju i zaštiti biblioteke Muzeja. Taj obimni posao prije njihovog dolaska obavljali su sami radnici Muzeja i bibliotekari. Najveći napor u tom poslu uložili su mr Kemal Bakaršić i Olga Lalević.

Po uspješnom završetku tih poslova, početkom januara 1993. godine, pripadnici jedinice Štaba za zaštitu kulturnih dobara preuzeli su postavljanje PVC folija na sve prozore muzejskih zgrada. Time su dali značajan doprinos zaštiti muzejskog materijala. Taj doprinos je utoliko značajniji što je realiziran u zadnji čas, kada su katastrofalne štete od nevremena bile već na pomolu.

Od 19.04.1993. godine pripadnici ovog štaba preuzimaju i fizičko obezbjeđenje zgrade i zbirki Muzeja.

Treba napomenuti činjenicu da je Muzej još početkom jula 1992. godine nadležnim državnim organima dostavio zahtjev za određenom količinom ma-

UDK: 902/904 (058)

BA ISSN 0581-7501

CODEN:GZMARC

ARHEOLOGIJA (A)
ARCHEOLOGIE

NOVA SERIJA
SERIE NOUVELLE

Sveska
Tome 47

terijala neophodnog za saniranje nastale štete. Iako je potreba za sve većom količinom tih materijala rasla iz dana u dan, prva pomoć u tom pogledu, koja se sastojala jedino od 1.500 m² PVC folija, dostavljena je tek krajem decembra, poslije jesenjih kiša, koje su već uvećale pričinjene štete.

Nešto kasnije dostavljena je folija za krov, koju do kraja ratne godine nije bilo moguće iskoristiti zbog opasnosti, zatim manja količina panel ploča.

U pribavljanju tog materijala i njegovoj dostavi angažirao se Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa.

Nažalost, druge pomoći u materijalu do kraja ratne godine nije bilo, iako je status Zemaljskog muzeja reguliran kao institucija od posebnog društvenog interesa za Republiku Bosnu i Hercegovinu.

UDK 903.7 (497.15) "04/14"

Originalni naučni rad

*Robert WHALLON, The University of Michigan,
Museum of Anthropology, An Arbor, Michigan 48109*
Lidija FEKEŽA, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

KVANTITATIVNA ANALIZA OBLIKA GROBNE KERAMIKE RANOG SREDNJEG VIJEKA SA TERITORIJE BOSNE I HERCEGOVINE

U radu je prezentiran jedan pristup kvantitativne analize keramičkih oblika grobne ranosrednjovjekovne keramike na teritoriji Bosne i Hercegovine. To je i prvi pokušaj obrade navedene keramike na ovaj način. Pošto je broj analiziranih primjeraka mali, rezultati se tretiraju kao preliminarni. Oni mogu biti dio kompletne tipologije ove keramike. Rezultati pokazuju da postoji značajna kvantitativna varijacija oblika unutar analiziranog materijala, koja bi u budućim analizama mogla predstavljati bazu za definitivnu tipologiju.

A QUANTITATIVE ANALYSIS OF THE FORMS OF SEPULCHRAL CERAMICS OF THE EARLY MIDDLE AGES ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

In this paper an approach of a quantitative analysis of the ceramics' forms of the sepulchral ceramics from the early Middle Ages on the territory of Bosnia and Herzegovina has been presented. At the same time it has been the first attempt of treating the mentioned ceramics in this manner. Since the number of the analyzed pieces is small, the results are treated as preliminary ones. They can become a part of the entire typology of this ceramics. The results also show that there is a significant quantitative variation of the forms within the material analyzed, which, in the future analyses, can become a basis for the definitive typology.

UVOD

Uobičajeno je da se korisna tipologija arheološke keramike bavi istovremeno oblikom i dekoracijom. Dekorativni elementi na posudu ili na fragmentima najčešće se opisuju i analiziraju pojedinačno (kao promjenljiva varijabla). Djelimično se i oblici mogu opisivati prema pojedinačnim elementima. Međutim, neki važni dijelovi oblika mogu se opisati bolje i analizirati kvantitativno, preko mjera i proporcija posuđa. Prilično je teško raditi sa pojed-

---

inačnim elementima i mjerama zajedno da bi se došlo do konačne tipologije za jednu seriju analiza. Obično je potrebno analizirati, i to primjenom više metoda obje vrste podataka, a zatim kombinirati rezultate pri definiranju i izradi konačne tipologije.

U ovom članku prezentiran je jedan pristup kvantitativne analize keramičkih oblika u horizontu grobova sa keramičkim posudama kao priložima iz perioda ranog srednjeg vijeka na teritoriji Bosne i Hercegovine.¹ To je prvi pokušaj obrade pomenute keramike na navedeni način. Broj analiziranih primjeraka je mali. Zato se dobijeni rezultati moraju tretirati kao preliminarni, i u svakom slučaju samo kao dio kompletne tipologije ove keramike. Rezultati ipak ohrabruju jer pokazuju da postoji značajna kvantitativna varijacija oblika unutar analiziranog materijala koja bi mogla u budućim analizama predstavljati potrebnu bazu za definitivnu tipologiju.

METODOLOGIJA

Prostim posmatranjem uočljiva je različitost oblika ovih keramičkih posuda. Zato je uzeto nekoliko mjera koje određuju glavne dijelove njihovih veličina i oblika (sl. 1). Pretpostavlja se da će ove mjere pojedinačno ili u nekoj međusobnoj kombinaciji dati adekvatnu bazu za mogućnost kvantitativne klasifikacije oblika datog materijala. Dakle, ovom se metodom prvo može odgovoriti na pitanje da li je klasifikacija uopće moguća.

Metode koje se mogu koristiti za izradu klasifikacije oblika kreću se od jednostavnih deskriptivnih pristupa do kompliciranih multivarijantnih statistika. Ali uglavnom važi koristan zakon da su jednostavnije metode, kad god je to moguće, poželjnije od kompliciranih. Srećom, na ovom materijalu moguće je upotrebom najjednostavnijih grafičkih tehnika deskriptivne statistike pokazati da postoji osnova za klasifikaciju oblika.

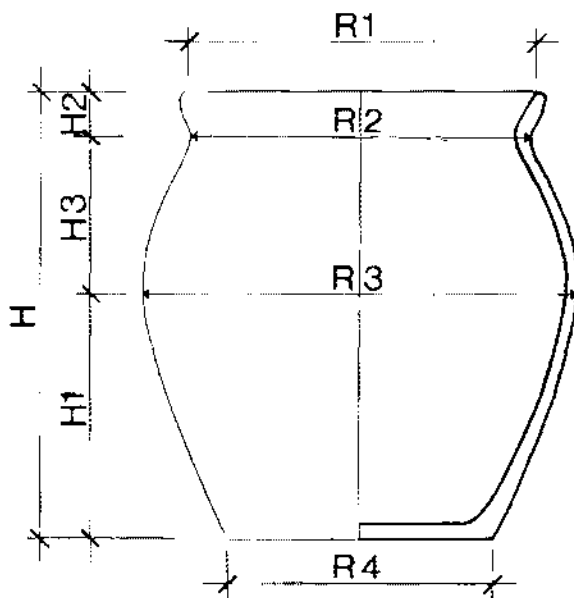
Pristup koji je ovdje primjenjen sadrži osnovni izbor najviše odgovarajućih mjera ili kombinacija originalnih mjera koje određuju važne dijelove veličine i oblika materijala uzetog za analizu; ispitivanje histograma distribucije vrijednosti frekvencija odabranih mjerenja da se vidi postoje li modaliteti; izrada unakrsnih tabela podataka razlučenih modalnih klasa za svako mjerenje. Završna faza klasifikacije obuhvaća raspoređivanje oblika posuda u ćelije unakrsnih tabela.² Za sada su ovdje predstavljeni u kratkim crtama najvažniji postupci i razmatranja.

Najbitniji dio ovog pristupa je točan izbor osnovnih mjera ili odgovarajućih kombinacija tih mjera, ili oboje. U načelu, veličina i svaki važan dio oblika potrebno je zasebno uzeti u analizu. Ponekad je moguće predstaviti veličinu osnovnim mjerama, kao što je visina cijele posude (H), promjer maksimalnog ispupčenja na njoj ($R3$) ili promjer oboda ($R1$), a ponekad je

1 Kompletni podaci iz analiziranog uzorka nalaze se u članku L. Fekeža 1989, 209-231. Sav materijal je katalogiziran, ilustriran i numeriran. Numeracija u oba rada je ista.

2 R. Whallon 1971, 1972.

potrebno sastaviti i neko složeno mjerenje kao što je visina cijele posude sa maksimalnim promjerom posude ($H/R3$). Važne dijelove oblika posude obično je teže izdvojiti i predstaviti sistemom direktnih, linearnih mjera dimenzija posuda. Najveći broj dijelova oblika posuda sastoji se, u stvari, od kombinacije jednostavnih mjera, najbolje predstavljenih, u mnogim slučajevima, odnosom ovih mjera. Odnosi koji predstavljaju oblik najčešće sadržavaju jednu visinu i jedan promjer, na primjer: visinu cijelog suda (H)/maksimalni promjer posude ($R3$) ili visina od dna do najšireg dijela posude ($H1$)/maksimalni promjer posude ($R3$). Međutim, oblik se također može predstaviti relacijom dvije visine i dva promjera. Mogu da se stvore i neke složenije kombinacije, na primjer, kao što će se niže vidjeti, da bi izrazile takvu karakteristiku kao što je kosina zida nekog dijela posude.

Slika 1

Poslije odabiranja najpogodnijih serija mjera i odnosa za pravljenje klasifikacije bazirane na oblicima analiziranog materijala, nastupa detaljno ispitivanje histograma, njihovih distribucija frekvencija za uvid u modalitete. Modaliteti su tendencije koncentracije vrijednosti određenih mjera na nekoliko mjesta unutar njihovog ranga od najviše do najniže vrijednosti. Ako je materijal koji se proučava donekle homogen prema datim mjerenjima, njihove pojedinačne vrijednosti obično su koncentrirane oko svoje srednje vrijednosti srazmjerno manjim brojem slučajeva u području viših ili nižih vrijednosti ranga. Međutim, ako u rasponu distribucije frekvencija pronalazimo nekoliko koncentracija, statistički je opravdan zaključak da je, prema izvršenim mjer-

enijima materijal heterogen, i da je vjerovatno moguće i opravdano izvršiti njegovu podjelu u pripadne zone između koncentracija, u odvojene grupe od kojih svaka ima različitu srednju vrijednost, kao i svoje granice. Drugim riječima, u histogramu distribucije frekvencija mjerenja određuju različite grupe materijala. One su potencijalna djelimična osnova za eventualnu klasifikaciju.

Potpuna osnova za klasifikaciju sadržava, dakle, nekoliko mjerenja, od kojih svako predstavlja značajan i različit dio veličine ili oblika posude, tako da svi zajedno daju potpunu sliku o različitosti oblika. Međutim, često se može ustanoviti da nekoliko ovakvih mjerenja određuju grupe kao vrlo bliske u njihovoj sličnosti. To znači da su ova mjerenja u velikoj mjeri redundantna, tj. da ona, u stvari, mjere isto. Bilo bi zbunjujuće i uzaludno upotrebljavati rezultate redundantnih mjerenja za uspostavljanje klasifikatorske šeme. Između tih mjerenja neophodno je izabrati ono koje najbolje predstavlja dio veličine ili oblik posuda. Izbor najboljeg mjerenja nije uvijek lako izvršiti i ne postoji statistička tehnika ili procedura koja bi u tome mogla pomoći. Naprotiv, ovaj bi izbor morao počivati na drugom, arheološkom znanju i dobrom poznavanju materijala, podvlačeći činjenicu da u postupku pravljenja klasifikacije, čak i one koja se bazira na mjerenjima i statističkom pristupu, arheološko iskustvo i znanje mora uvijek biti usko povezano sa objektivnošću i tačnošću kvantitativnih tehnika.

Pošto su ustanovljena podesna mjerenja, koja u dovoljnoj mjeri predstavljaju različitosti veličina i oblika analiziranog materijala i jasne modalitete koji dijele ove različitosti u odvojene kategorije, praktična klasifikatorska šema se jednostavno dobija razvrstavanjem odabranih mjerenja tako da se prave jedna ili više tabela u kojima su određene kategorije definirane za svako mjerenje u unakrsnoj tabeli sa onim iz drugog mjerenja.

Ove tabele tako daju prostor za svaku moguću kombinaciju modalnih kategorija među odabranim mjerenjima, iako poneka od mogućih kombinacija, po svojoj prilici, neće biti uspostavljena. Konačna klasifikacija, stoga može da se posmatra kao prava podjela materijala u seriju grupa, to jest zauzetim ćelijama raspoređenim na tabelama, ili kao niz mogućnosti kombinacija koje se nalaze u tim tabelama, ostavljajući otvorenu mogućnost za buduće nalaze koji će se moći podesno umetnuti u ćelije na tabelama, koje su sada ostale prazne.

PRIMJENA

Jedan od prvih koraka u pravljenju klasifikacije oblika koja se bazira na kvantitativnim mjerama je da se vidi ima li osnove za takvu klasifikaciju u materijalu koji se uzima u obzir. U ovom slučaju uzeto je osam mjera. One se sastoje od četiri mjere koje se odnose na visinu i četiri mjere promjera (Sl.1, T. I).³ Sa ovih osam osnovnih mjera može se izračunati 28 osnovnih kombinacija ili odnosa. Da bi se ustanovilo da li postoji adekvatna baza za klasifikaciju ovog

---

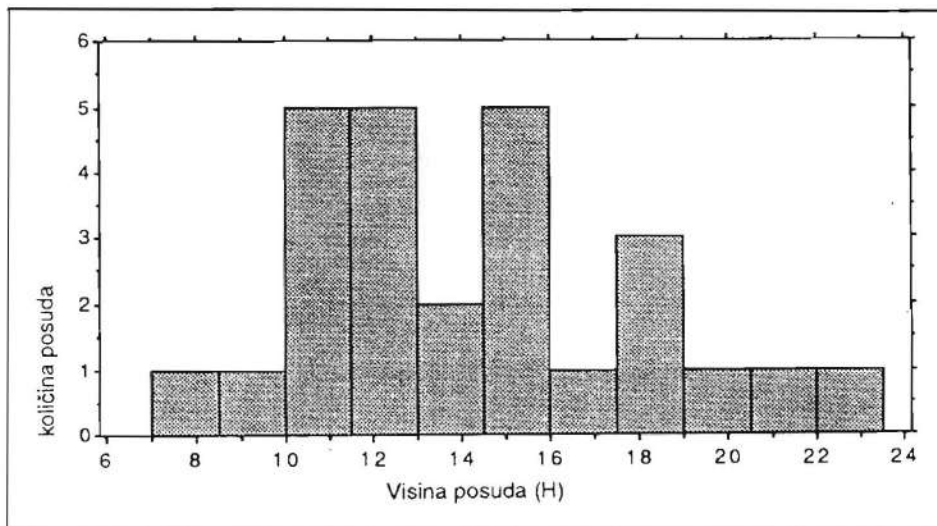
3 R1 - promjer oboda posuda je mjeren na unutrašnjem rubu, dok su ostale mjere vanjske.

TABELA I

Posuda br.	H	H ₁	H ₂	H ₃	R ₁	R ₂	R ₃	R ₄
1	10,4	5,4	1,3	3,7	7,5	7,4	9,3	5,6
2	18,4	9,7	2,3	6,4	14,2	13,4	17,0	10,8
3	16,7	8,5	1,5	6,7	11,7	12,5	15,7	11,0
4	-	5,8	-	5,0	-	-	13,5	10,0
5	11,4	6,3	1,7	3,3	8,3	8,1	10,3	6,8
6	11,5	6,1	1,0	4,5	9,3	8,7	11,6	8,0
7	-	-	1,5	4,6	16,0	14,4	16,6	-
8	11,8	6,0	1,0	5,0	9,0	9,0	12,1	7,7
9	15,7	10,5	1,6	3,6	12,0	12,0	15,0	11,2
10	18,7	8,0	2,5	8,2	12,5	11,0	19,0	13,7
11	18,1	10,7	1,7	5,7	13,3	13,3	16,8	11,5
12	10,4	4,4	1,2	5,0	9,0	9,7	12,0	10,0
13	19,5	11,5	1,4	6,4	14,8	13,4	19,4	11,4
14	21,6	12,4	2,0	7,2	15,0	12,8	22,0	13,7
15	11,4	5,6	1,4	4,4	9,0	-	11,5	8,3
16	10,5	4,8	2,3	3,4	8,1	7,3	9,3	6,6
17	7,6	4,8	0,8	2,0	6,4	6,1	7,0	4,5
18	14,8	9,5	1,3	4,0	12,0	11,7	13,5	8,5
19	9,4	4,4	1,4	3,6	10,0	9,6	10,8	8,4
20	15,6	7,2	0,6	7,8	14,2	14,0	16,0	10,4
21	14,2	8,6	1,4	4,2	12,2	11,2	14,0	8,0
22	15,0	7,9	1,2	5,9	12,0	12,0	15,6	9,2
23	12,0	5,6	1,7	4,7	9,6	9,0	10,7	6,7
24	12,4	6,0	1,5	4,9	10,6	9,6	12,5	6,8
25	12,1	6,5	1,4	4,2	10,6	10,0	12,6	6,6
26	13,8	8,6	1,4	3,8	9,4	9,2	10,8	7,2
27	14,0	7,0	1,4	5,6	11,0	9,7	11,8	9,0
28	-	5,8	-	2,7	-	7,6	9,0	5,9
29	15,4	7,4	2,4	5,6	10,4	8,2	12,8	9,0
30	-	10,8	-	9,2	-	10,8	18,8	12,0
31	23,0	10,8	1,7	8,9	11,0	10,4	16,4	6,8
32	-	-	1,2	6,6	10,5	10,0	13,0	9,0

NAPOMENA: Brojevi posuda odgovaraju katalogskim brojevima u radu: L. Fekeža 1989.

materijala, ispitano je osam histograma distribucija frekvencija svih osnovnih mjera i dijagrami rasprostiranja svih 28 mogućih kombinacija ovih mjera za dobijanje dokaza o heterogenosti oblika. Većina histograma osnovnih mjera pokazala je ili jasne ili moguće modalitete i mnogi dijagrami rasprostiranja odnosa među mjerama ukazuju na njihovu vjerovatnu važnost, što znači da postoji mogućnost definiranja klasifikatorske šeme ovih podataka. Glavni problem je iznalaženje najpogodnijih, "ključnih" mjerenja, bilo da se radi o osnovnim mjerama ili njihovoj kombinaciji, na temelju kojih će se napraviti klasifikacija oblika.

Slika 2

Neformalno pravilo, koje je često korisno pri izradi ovakve klasifikatorske šeme, je da će relativno jednostavno mjerenje veličine posuda vjerovatno biti jedna od njenih važnijih komponenti. Sa tim saznanjem, detaljno su ispitane dvije jednostavne mjere (visina cijele posude (H) i promjer ruba oboda (R1) i kombinacija mjerenja (visina cijele posude pomnožena sa maksimalnim promjerom iste ($H \times R3$)) da se vidi da li bi mogle biti obavezan element za klasifikaciju. Sva tri mjerenja stvarno pokazuju relativno čvrste i jasne modalitete u njihovoj distribuciji, sugerirajući da je objektivna podjela ovog posuda ne samo moguća, već i da je proizišla iz samog materijala. Rezultati kombinacije mjerenja ($H \times R3$) bili su u suštini identični sa onima za H, tako da se odlučilo za upotrebu samo jednostavnije osnovne mjere za predstavljanje veličine posuda, jer kompleksnija mjerenja nisu dala bolje rezultate.

Visina cijele posude je najjasnije pokazala modalitete distribucije frekvencija (sl. 2). Pokazalo se da postoje tri grupe veličine u datom materijalu (T. II). Pregledom samih posuda može se vidjeti da je njihova visina (H) bolji

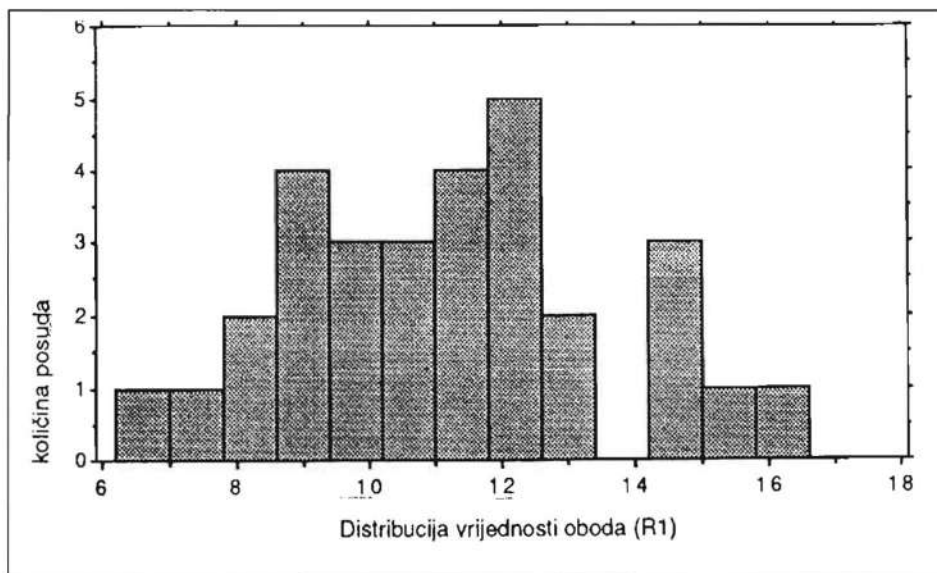
osnov za veličinu nego promjer oboda (R1), jer je promjenjivost visine (H) veća nego varijacija oboda (R1) (sl. 6).

TABELA II

==== CLASS LIMITS ====		FREQUENCY	PERCENT	....CUMULATIVE....	
				FREQUENCY	PERCENT
7.00 <	8.50	1	3.85	1	3.85
8.50 <	10.00	1	3.85	2	7.69
10.00 <	11.50	5	19.23	7	26.92
11.50 <	13.00	5	19.23	12	46.15
13.00 <	14.50	2	7.69	14	53.85
14.50 <	16.00	5	19.23	19	73.08
16.00 <	17.50	1	3.85	20	76.92
17.50 <	19.00	3	11.54	23	88.46
19.00 <	20.50	1	3.85	24	92.31
20.50 <	22.00	1	3.85	25	96.15
22.00 <	23.50	1	3.85	26	100.00
TOTAL		26	100.00		

Distribucija vrijednosti visine posuda (H) pokazuje tri kategorije ili grupe posuda:

- I kat: <14cm
- II kat: 14-17cm
- III kat: >17cm

Slika 3

Međutim, promjer oboda (R1) pokazuje jasne modalitete podjele, koji isto tako definiraju tri kategorije (sl. 3). Uporedbe posuda u ovim podjelama sa onima u podjelama prema visini cijele posudice (H) (T. II i T. III) pokazuju da je klasifikacija po veličini bazirana na R1 veoma slična klasifikaciji baziranoj na H, sa malo više od 80% isto grupisanog materijala. "Greške" koje se pojavljuju upotrebom R1 umjesto H odnose se na nekoliko većih posuda. Te posude imaju nešto veće dimenzije tijela dok je njihov promjer oboda prosječne veličine (sl. 6 a-c), brojevi posuda 10, 11 i 31. Iako je očividno da je H bolja mjera za dati materijal, prednost rada sa mjerom R1 je ta, što je njenom upotrebom moguća klasifikacija sa vjerovatnoćom nešto većom od otprilike 80% u radu sa fragmentima posuda ili sa nekompletnim posudama, čiju visinu (H) nije moguće izmjeriti. Mogućnost upotrebe R1 kao aproksimativne zamjene

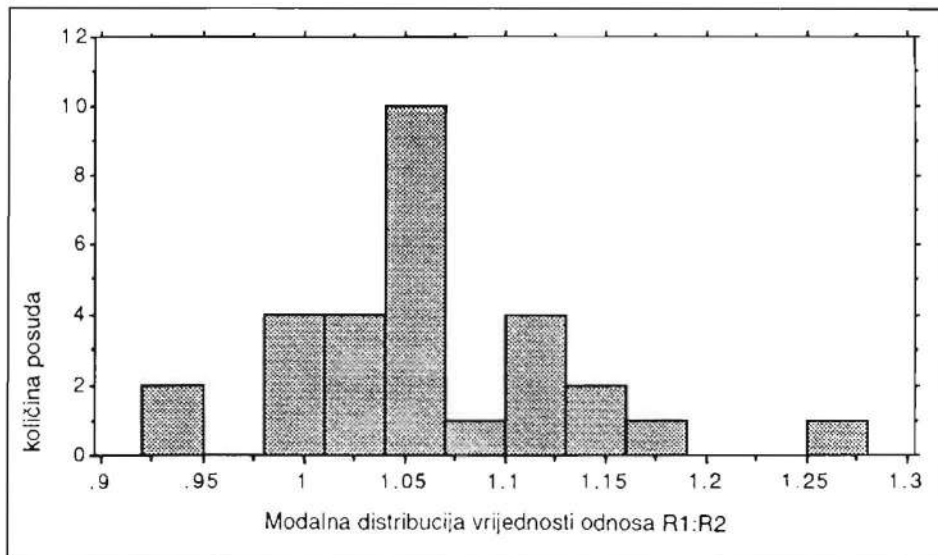
TABELA III

==== CLASS LIMITS =====	FREQUENCY	PERCENT	....CUMULATIVE....	
			FREQUENCY	PERCENT
.00 <	.80	0	.00	.00
.80 <	1.60	0	.00	.00
1.60 <	2.40	0	.00	.00
2.40 <	3.20	0	.00	.00
3.20 <	4.00	0	.00	.00
4.00 <	4.80	0	.00	.00
4.80 <	5.60	0	.00	.00
5.60 <	6.40	0	.00	.00
6.40 <	7.20	1	3.33	1
7.20 <	8.00	1	3.33	2
8.00 <	8.80	2	6.67	4
8.80 <	9.60	4	13.33	8
9.60 <	10.40	3	10.00	11
10.40 <	11.20	5	16.67	16
11.20 <	12.00	2	6.67	18
12.00 <	12.80	6	20.00	24
12.80 <	13.60	1	3.33	25
13.60 <	14.40	2	6.67	27
14.40 <	15.20	2	6.67	29
15.20 <	16.00	0	.00	29
16.00 <	16.80	1	3.33	30
TOTAL	30	100.00		

Distribucija vrijednosti oboda posuda (R1) pokazuje tri kategorije veličine oboda:

- I kat: <10.99cm
- II kat: 11-13,99cm
- III kat: >14cm

za H može dozvoliti rad sa fragmentima na kojima se inače ne bi mogla primijeniti ova klasifikacija, jer kao što će se dalje vidjeti, u ostalim dijelovima konačne klasifikacije upotrebljavaju se samo mjere na gornjim dijelovima posuda.

Slika 4

Kad je riječ o obliku, koji je, poslije veličine posuda, glavni predmet klasifikatorskog postupka, obično se moraju upotrijebiti kombinacije mjerenja ili odnosi osnovnih mjera. Razlog leži u tome što je oblik više suština proporcija, to jest pitanje odnosa između mjerenja, nego same osnovne mjere. Pri pregledu keramike nametnuli su se određeni odnosi, od kojih najočitiji sadržavaju visinu cijele posude (H) naprama promjeru najšireg dijela posude (H:R3), ili odnos između gornjeg i donjeg dijela posude (iznad i ispod najšireg promjera posude), jedan prema drugom ili prema visini cijele posude.

Shodno tome, izračunati su odnosi i pripremljeni histogrami za mjerenja H:H1; H:R3; H1:H3 itd. Rezultati su bili negativni. Nijedno od ovih mjerenja nije pokazalo značajne modalitete. Neka mjerenja su bila, u stvari, vrlo normalno raspoređena, pokazujući homogenost podataka koji se na njih odnose. U najboljem slučaju bi se pojedina posuda razlikovala od ostalih, ali to nikada nije bila ista posuda koja se odvojila. To je značilo da sa ovim navedenim odnosima nije nađena prava struktura podataka. Dobijeni rezultati su bili donekle iznenađujući, jer se na početku rada činilo da su navedeni odnosi najznačajni za određivanje oblika i jer su neki od odnosa bili upotrebljeni za klasifikaciju keramike iz istog perioda na drugim područjima istog.⁴ Međutim,

4 I. P. Rusanova 1977, 31-35; M. Parczowski 1988.

TABELA IV

POSUDA BR.	R1/R2	(R3-R2)/H3
1	1.014	.514
2	1.060	.562
3	.936	.478
4	-	-
5	1.025	.667
6	1.069	.644
7	1.111	.478
8	1.000	.420
9	1.000	.833
10	1.136	.976
11	1.000	.614
12	.928	.460
13	1.104	.973
14	1.172	1.278
15	-	-
16	1.110	.588
17	1.049	.450
18	1.026	.450
19	1.042	.333
20	1.014	.256
21	1.089	.667
22	1.000	.610
23	1.067	.362
24	1.052	.592
25	1.060	.619
26	1.195	.473
27	1.134	.375
28	-	.519
29	1.268	.821
30	-	.870
31	1.058	.674
32	1.050	.455

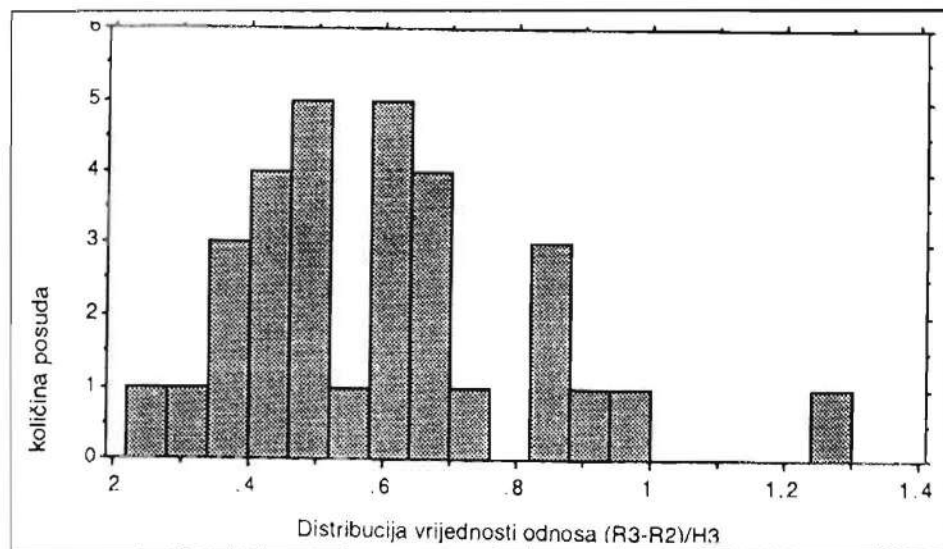
Modaliteti distribucije odnosa R1/R2 pokazuju podjelu materijala na 4 kategorije:

I kat:	.95
II kat:	.95-1.07
III kat:	1.08-1.125
IV kat:	1.25

Modaliteti distribucije odnosa R3-R2/H3 pokazuju podjelu materijala na 4 kategorije:

I kat:	.055
II kat:	.55-.80
III kat:	.80-1.20
IV kat:	1.20

uočen je nesumnjiv nedostatak bilo kakve baze, koja bi se mogla objektivno braniti, za upotrebu ovih mjerenja u stvaranju kvantitativne klasifikacije oblika ovog specifičnog materijala.

Slika 5

Pošto je primijećena prividno značajna promjenjivost u stupnju izvijenosti oboda, pristupilo se pregledu odnosa promjera oboda naprama promjeru na najužem dijelu vrata posuda ($R1:R2$). Ovo mjerenje je vrlo jasno pokazalo modalitete distribucije (sl. 4), to jest podjelu keramičkog materijala na četiri grupe (T. IV). Kada se posmatra sama keramika, ova podjela izgleda ubjedljiva. Tako mjerena navedenim odnosom izvijenosti oboda postaje značajan i važan dio promjenjivosti oblika datog materijala. Pri svemu tom, mada veličina i izvijenost oboda počinju da definiraju klasifikaciju ove keramike, to još nije bilo dovoljno zadovoljavajuće. Značajni dijelovi oblika posuda nisu bili zapaženi i adekvatno izdvojeni. Još nije bilo moguće naći očite jednostavne odnose mjera koji bi predstavili ove dijelove oblika posuda na takav način da se oni mogu klasificirati.

Kompliciranija, složena mjerenja trebalo je tako smisliti da mogu predstaviti preostale značajne dijelove oblika posuda. Poslije nekoliko pokušaja pronađeno je, da je mjerenje kosine ramena (izračunato formulom $R3-R2/H3$) bilo adekvatno i da je pokazalo jasno razdvojenu modalnu distribuciju vrijednosti (sl. 5), koja dozvoljava podjelu podataka na četiri odvojene grupe (T. IV). Mjerenjem kosine ramena bila je moguća relativno zadovoljavajuća klasifikacija oblika. Dalje analize drugih mjera i odnosa pokazale su samo da one

daju vizuelno neubijedljive rezultate, ili naprosto pojačavaju rezultate dobijene od tri do sada opisana mjerenja (H, R1:R2 i R3-R2/H3, ali manje jasno i na manje zadovoljavajući način.

TABELA V

	H	R1/R2	R3-R2/H3
H	1.00000		
R1/R2	.25565	1.00000	
R3-R2/H3	.58722	.52171	1.00000

CRITICAL VALUE (1-TAIL, .05) = + Or - .33705

CRITICAL VALUE (2-TAIL, .05) = +/- .39521

N = 25

Korelacijska matrica

Konačna klasifikatorska šema može se predstaviti u seriji od tri tabele (sl. 6a-c). Svaka tabela predstavlja jednu od tri kategorije veličine posuda, određene na prvom mjestu na bazi trimodalne distribucije visine posude (H), mada slična serija tabela može biti sastavljena na bazi veoma srodne distribucije promjera unutrašnjeg ruba oboda (R1), ako bi visina bila neupotrebljiva. U svakoj tabeli modalna kategorija druga dva osnovna definirajuća mjerenja, odnos R1:R2 i veza R3-R2/H3, predstavljena su svaki svojim redovima i stupcima. Rezultirajuće podjele keramike ili grupe u ovim tabelama su date kao ćelije u kojima se pojavljuju posude analiziranog uzorka. Prazne ćelije su pripremljene za potencijalne grupe posuda koje možda slučajno nisu zastupljene u ovom uzorku. Može se vidjeti da pune ćelije obuhvataju manje od polovine svih mogućih ćelija u kompletnoj klasifikatorskoj šemi, što sugerira na to da postoje neke značajne tendencije u ovoj keramici za izvjesne karakteristične kombinacije koje se češće javljaju nego neke druge.

Činjenica da analizirane posude nisu nasumično raspoređene unutar ove klasifikacije podrazumijeva mogući stupanj korelacije unutar mjerenja na kojem se bazira. Mjerenje R3-R2/H3, koje predstavlja kosinu ramena posude, je u maloj ali značajnoj koleraciji sa stupnjem izvijenosti oboda (R1:R2) i sa visinom cijele posude (H) (T. V). To se stvarno može vidjeti u neznatnoj dijagonalnoj distribuciji posuda u tabelama, i u tendenciji da su posude razmještene sve više na dole i na desno od gornje prema donjoj tabeli. To znači da veći lonci imaju nešto češće šira i više izražena ramena, i da lonci sa više izvijenim obodom isto tako imaju više naznačen profil ramena. Ovo su dvije odvojene i nezavisne pojave, što se vidi iz pomanjkanja značajne koleracije između visine posuda (H) i mjere izvijenosti oboda (R1:R2).

ZAKLJUČAK

Tako kvantitativno bazirana klasifikatorska šema oblika kao što je ova, obično predstavlja samo djelimičnu tipologiju keramičkog materijala. Ova šema može biti važan dio kompletne tipologije, i to uglavnom ukoliko primijenjena mjerenja odražavaju pun opseg značajnih dijelova oblika analiziranog materijala. U rijetkim slučajevima takva šema može čak uspostaviti i kompletnu tipologiju. U najvećem dijelu slučajeva, broj nekvantitativnih, pojedinačnih karakteristika materijala će neizbježno ući u neku od konačnih tipologija. Najviše zadovoljavajući pristup keramičkoj tipologiji će, dakle, generalno uključiti razmatranja oba mjerenja i pojedinačnih elemenata.

Primjer koji je ovdje prezentiran ilustrira kako mjerni podaci oblika posuda mogu da budu predmet analize pomoću jednostavnih kvantitativnih metoda koje ne zahtijevaju nikakvu kompleksnu statističku manipulaciju. Rezultati koji su dobijeni u ovom radu su pozitivni i ohrabrujući jer pokazuju da postoji značajna kvantitativna varijacija oblika ove keramike. Buduće analize će vjerovatno još preciznije i na solidnijim osnovama definirati ovu klasifikaciju, naročito ako budu zasnovana na većem broju primjeraka. Tada će ova klasifikacija biti osnovni dio svih budućih tipoloških analiza ranosrednjovjekovne keramike u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA

Fekeža, L. 1989: Keramičke posude u grobovima ranoslovenskog perioda ranog srednjeg veka na teritoriji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Arheologija, nova serija sv.44/1989, Sarajevo 1989, st. 209-231.

Parczowski, M.: 1988: Najstarsza faza kulturi wszesnoslowianskiej w Polsce, Uniwersytet Jagiellonski, Rozprawy habilitacyjne nr. 141, Krakow 1988.

Rusanova, I. P. 1977: Odin iz metodov klasifikacii ranoslavjanskoj keramiki, Kratkie soobšenija 148, Moskva 1977, 31-35.

Whallon, R. (jr.) 1971: A Computer Program for Monothotic Subdivisive Classification in Archaeology. Technical Reports nr. 1, 1971.

Whallon, R. (jr.) 1972: A New Approach to Pottery Typology, American Antiquity, t. 37, nr. 1, str. 13-33, 1972.

SUMMARY

A QUANTITATIVE ANALYSIS OF THE FORMS OF SEPULCHRAL CERAMICS OF THE EARLY MIDDLE AGES ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

An approach of a quantitative analysis of the ceramics' forms through measures and proportions in the horizon of graves with ceramics vessels as supplements from the

---

period of the early Middle Ages on the territory of Bosnia and Herzegovina has been presented for the first time in this paper. The number of the items analyzed is small and the results obtained must be treated as preliminary ones and as a part of the comprehensive future typology of the medieval ceramics. The obtained results are encouraging, because they show that there is a considerable quantitative variation of the forms within the analyzed material.

The approach which has been applied here contains a choice of the most appropriate measures or a combination of the original measures which determine the important parts in size and forms of the ceramics analyzed; the examination of the histogram of the frequency value distribution in order to find out if there are some modalities; making of crisscross charts of data of separated modal classes for each measurement and, in the end, assigning the vessels' forms into the crisscross charts' cells.

This classification has been made on the basis of eight basic measures which determine the main parts in size and forms of the vessels (Table 1.) In the case in question the basic measure has been used (H) and two combinations of measurements $R1/R2$ (curving of edge) and $R3-R2/H3$ (an incline of shoulder). These three elements showed most clearly the modalities of frequency distribution (Table 2, T. II, Table 4, T. IV, Table 5.). Based on these three defining measures the final classification scheme in the series of three charts have been established (Table 6 a-c). The full cells in the charts encompass less than a half of their overall number in the entire classification scheme, which can suggest that there are some remarkable tendencies in this ceramics for certain characteristic combinations which appear more frequently than the others.

The fact that the analyzed vessels are not assigned at random within this classification implies a possible level of correlation within the measurements which serve as its basis. The measurements $R3-R2/H3$ stand in a small but significant correlation to $R1/R2$ and with H (T. V). This can be seen in an insignificant diagonal distribution of the vessels on the charts, and in a tendency that the vessels are being placed downward and to the right towards a lower chart. This means that bigger vessels have broader and more expressed shoulders and that the vessels with the more curving of the edge also have the more prominent profile of shoulders. These are two separate and independent manifestations which can be seen from the absence of the significant correlation between H and $R1/R2$, i. e. between the height of the vessels and curving of edge.

TABLA I (sl. 6a)

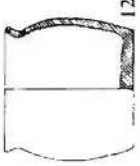
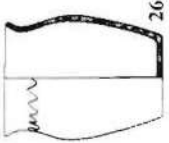
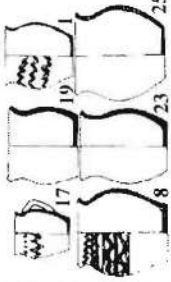
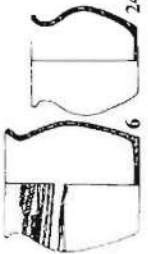
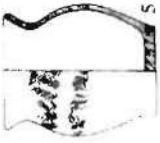
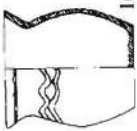
R1/R2	I	II	III	IV
I				
II				
III				
IV				
R3-R2/H3				
H I				

TABLA II (sl. 6b)

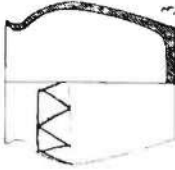
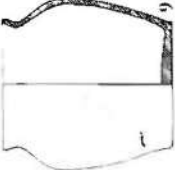
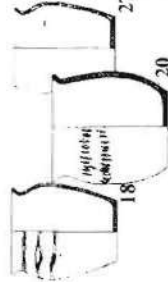
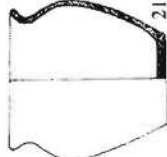
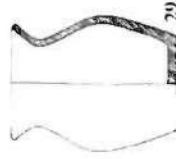
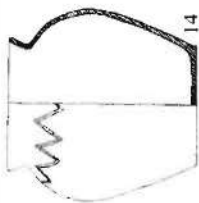

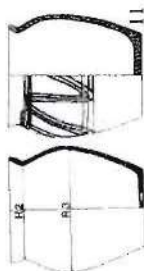
R1/R2	I	II	III	IV
I				
II				
III				
IV				
R3-R2/H3				
H II				

TABLA III (sl. 6c)

IV			
III			
II			
I			
R1/R2	I	II	III
	R3-R2/H3		
	H III		

UDK 903.7 "636/637/65" (497.15 Kiseljak)

Originalni naučni rad

Enver IMAMOVIĆ, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

REZULTATI PROBNIH ISKOPAVANJA U PODASTINJU, VIŠNJICI I GROMILJAKU KOD KISELJAKA

Iznose se rezultati probnih iskopavanja na nekoliko lokaliteta u okolici Kiseljaka, kojima je bio cilj da se ustanovi njihov sadržaj iz rimskog doba. U Podastinju je istražena gradina Stijena, gdje su ustanovljeni tragovi života od razdoblja eneolita do u kasni srednji vijek. Iz rimskog doba su keramički ulomci, dijelovi sarkofaga, jedna zidana grobnica sa priložima, nekoliko lijepo obrađenih kamenih ploča, te ostaci kasnoantičkog utvrđenja (refugij).

Na lokalitetu "Bijele vode" u Višnjici otkopani su temelji veće rimske zgrade s ostacima sistema za zagrijavanje (hipokausti i dimovodni kanali). Na lokalitetu "Begovića guvno" ustanovljeni su temelji rimske zgrade s brojnim ostacima ukopa, u čijem sklopu je otkrivena veća zidana grobnica na svod (hypogej). Na lokalitetu "Begovića njive" otkopana je starokršćanska bazilika s okruglom ukopanom krstionicom. Nalaz ulomaka kamene plastike pokazuje da je bila opremljena kamenim namještajem. Na lokalitetu "Studenac" u Gromiljaku otkriveni su ostaci veće rimske zgrade, a na lokalitetu "Cigłana" ulomci rimske keramike i temelji manje zgrade.

THE RESULTS OF THE TESTING EXCAVATIONS AT PODASTINJE, VIŠNJICA AND GROMILJAK NEAR KISELJAK

The testing excavations results on a few locations near Kiseljak are presented. Its aim was to establish their contents from the Roman time. At Podastinje a hill-fort Stijena was examined, and the traces of life from the Aeneolithic Age till the late Middle Ages were found there. The Roman time includes ceramics fragments, parts of sarcophagus, a built crypt with supplements, several finely dressed stone tablets, and the remnants of the late antique fortress (refugium).

On the location "Bijele vode" at Višnjica the foundations of a larger Roman building were uncovered, together with the remnants of the heating system (hypocaust and smoke duct channels). On the "Begovića guvno" location the foundations of the Roman building with numerous remnants of burial were established. We also discovered a larger built crypt with a vault (hypogeum). On the "begovića njive" location an old Christian basilica with a round built-in baptistry was uncovered. The found fragments of stones showed that it had been equipped with a stone furniture. On the "Studenac" location at Gromiljak

---

the remnants of the larger Roman building were found, and on the "Ciglane" location the Roman ceramics fragments and the foundations of a smaller building.

U sklopu projekta koji je predviđao sistematska istraživanja antičkih lokaliteta na području kiseljačke općine, vršena su iskopavanja na više lokaliteta. U jesen 1987. godine kopalo se u Podastinju (Stijena), u proljeće 1988. godine u Višnjici (Bijele vode i Begovića njive) i Gromiljaku (Studenac i Ciglane), u jesen 1989. godine ponovo u Podastinju i Višnjici, a u proljeće 1990. godine u Višnjici (Guvno).

PODASTINJE

Stijena, odnosno Crkvina, je isturena kraška glava koja se nalazi na jugoistočnom rubu Podastinja, uočljiva već izdaleka po visokim okomitim liticama koje se obrušavaju prema koritu rijeke Fojnice. Sa istočne strane, ispod strmih obronaka je potok Paroš, pa je pristup na plato glave moguć samo sa sjeverne i zapadne strane. Međutim, plato je i sa tih strana naglašeno uzdignut u odnosu na okolni teren, u prosjeku za nekih 7-8 metara, sa strmim stranama. Tako se, ustvari, na gradinu može popeti jedino uskom sjeverozapadnom stranom koja ima najblaži pad, pa je vjerojatno oduvijek ovuda vodio glavni pristup.

Stijena se odlikuje izvanrednim strateškim položajem. Smještena je na ulazu u kanjon kojim se rijeka Fojnica probija prema Visokom i koritu Bosne. Tuda je vodio segment poznate prethistorijske komunikacije koja je povezivala Neretvu s dolinom rijeke Bosne.¹ Time je naglašen strateški značaj Stijene za širu kiseljačku okolicu.

S ove gradine pruža se širok vidokrug koji kontrolira čitavu kiseljačku ravan sa dubokim brdovitim zaleđem, a onda nizinsko prostranstvo uz rijeku Fojnicu preko Višnjice, Gromiljaka i Šćitova sve do Zahora, a odavde prema brdima i planinama u pravcu Fojnice.

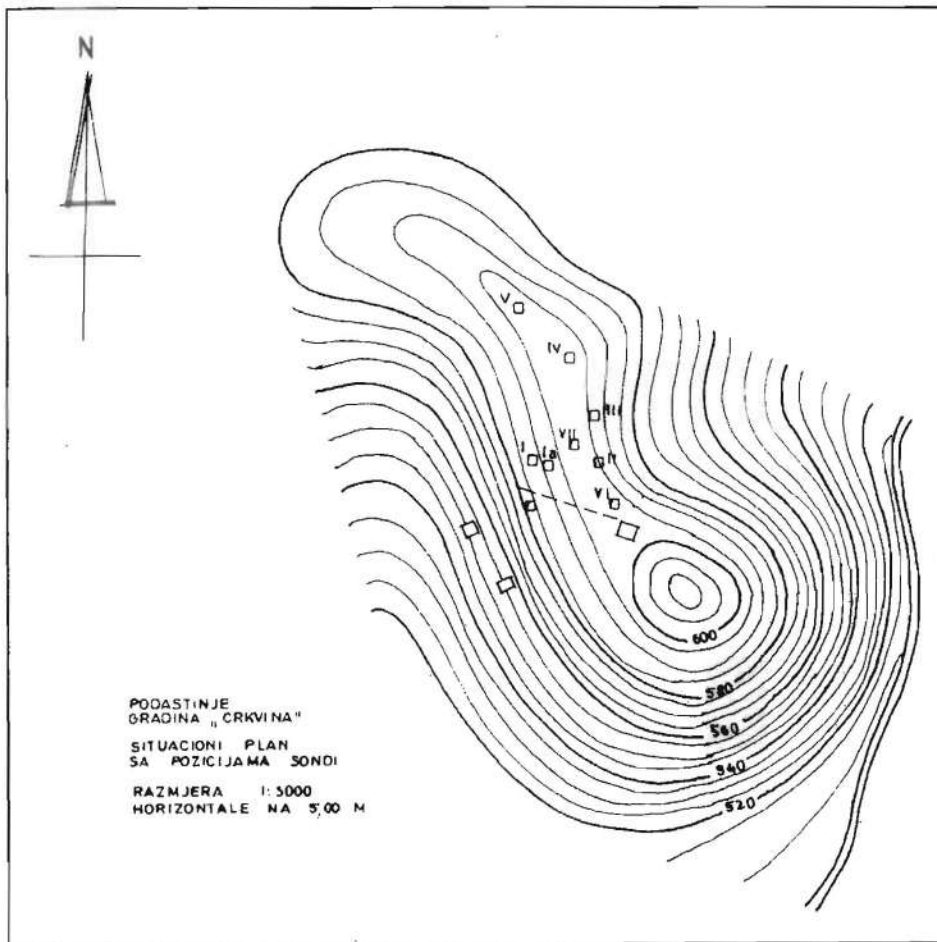
S ove gradine je moguće održavati vizuelnu komunikaciju s nizom istaknutih identičnih tačaka u širem krugu. Na nekima od njih, kao na primjer u nedalekom Kraljinu, pa na Humcu u pravcu Gromiljaka, na Gracu poviše Višnjice itd, utvrđeni su ostatci gradinskih naselja, pa je i s te strane istaknut značaj ove gradine.

Površina glavice je relativno ravna, s ukupnom zapreminom od skoro jednog hektara. Sa sjeverne strane na glavu se naslanja dosta široko, nešto niže sedlo, koje završava s manje naglašenim brežuljkom. I on se sa istočne i sjeverne strane strmo obrušava u okolne potoke, tako da glava s ovim apendik-

1 A. Benac, Širenje neolitskih i eneolitskih kultura u dolini Neretve, Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Hrvatsko arheološko društvo, Split 1980, p.17-18.

som predstavlja naglašeno izdvojenu geološku cjelinu, koja je kao takva posebno uočljiva sa sjeveroistočne strane, odnosno s pogledom iz sela.

Neposredna okoliš Stijene, izuzev istočne strme strane, je obradivo zemljište. Odmah ispod, s južne strane je korito rijeke, sa istočne strane potok Paroš, a na udaljenosti od nekih 300 metara na sjever nalazi se izdašan izvor kojim se i danas snabdijeva selo. U nedalekom kiseljačkom polju nalazi se nekoliko izvora kisele vode. Okolna brda su oduvijek bila pokrivena šumom s puno divljači, bogata rudama, pa su postojali uvjeti da se čovjek naseli na ovu gradinu veoma rano. Zahvaljujući tim pogodnim okolnostima, tu se život neprekidno odvijao od prethistorije do u srednji vijek.

Skica I

Iako ovdje nisu nikada poduzimana iskopavanja, bilo je indikacija koje su ukazivale da je riječ o bogatom lokalitetu. Prvi nalaz je evidentiran 1882. godine, kada je natporučnik Dumičić među raznim pločama i "drugim otesanim kamenovima" koji su se još uvijek tu nalazili, pronašao rimski nadgrobni spomenik, u kojem se spominje libertus Honesimus.² Po predanju, sa Stijene potječe i nadgrobna kocka (cipus), sada u dvorištu porodice Slišković u obližnjem selu, na kojem se spominju Nava i Licinije Aurelije.³

Na Crkvini je 1901. godine Pač vidio jedan suhozid i oklesanu kocku, a na obroncima zapazio mnoštvo keramičkih ulomaka.⁴ I kasniji pisci ovdje spominju razne ostatke. Po njima su se na samom vrhu nalazili temelji većeg utvrđenja, sa solidno izvedenim zidovima. Po Mandiću, riječ je o ruševinama iz srednjeg vijeka⁵, a po Basleru iz antičkog doba.⁶ Pavo Anđelić je bio mišljenja da su to kasnoantički ostaci i da je riječ o refugiju.⁷

Međutim, danas se na tom mjestu ne primjećuju nikakvi građevinski ostaci, mada bi morali biti jer je od posljednjeg izvještaja prošlo tek nešto više od tridesetak godina. Treba reći da je gradina sve donedavno bila seosko ispasište, pa je bila ograđena, djelimično i suhozidom, što je možda pri površnom pogledu moglo navesti na to da je riječ o temeljima starih zdanja. Jedan takav zid spominje i Pač u svom izvještaju iz 1901. godine, za koji izriekom kaže da je noviji.⁸ Međutim, očito je da tu moraju postojati građevinski ostaci, jer se između ostaloga tu nalazila i crkva, po čemu je lokalitet i nazvan "Crkvina".

Dosadašnji izvještaji tek informativno spominju nalaze prethistorijske keramike, kako na samoj Crkvini tako i na nižim padinama, osobito na obroncima prema potoku Paroš, i s južne strane prema njivama Ukućevci.⁹ Međutim, najznačajniji nalaz s ovog lokaliteta je ilirska brončana kaciga, pronađena 1908. godine na padini s južne strane Crkvine, na njivi Luke Cvičkovića, na Ukućevcima.¹⁰ Na ravnini podno Crkvine česti su nalazi rimskog crijepa, stakla, novca, te velike količine troske.¹¹ Prethistorijski i rimski nalazi se susreću u velikom broju posvuda u neposrednom okolišu, što govori

2 CIL III, 8379= Glasnik Zemaljskog muzeja, IX (1897), p.393. Sredi: E. Imamović, Fojnica, Kiseljak i Kreševo u rimsko doba, Naše starine. XIII. Sarajevo 1972, p.200.

3 D. Sergejevski, Spomenik SKA, LXXXVIII, drugi razred, 69, Beograd 1938, p.111, br.15.

4 K. Patsch, GZM.IX (1897), p.393.

5 M. Mandić, Starine kod fojničkog Kiseljaka, GZM.XXVII (1925), p.65.

6 D. Basler, Kreševo-Kiseljak-Fojnica, GZM.n.s.IX (1954), p.302.

7 P. Anđelić, u monografiji "Lepenica", Sarajevo 1963, p.170.

8 K. Patsch, o.c., p.393.

9 P. Anđelić, o.c., p.156.

10 M. Mandić, o.c., p.62.

11 P. Anđelić, o.c., p.170.

da cijelo Podastinje predstavlja izuzetno bogato arheološko nalazište. Vodeći računa o tome, odlučili smo izvršiti probna iskopavanja da bi se dobio jasniji uvid u kulturni sadržaj ovog važnog lokaliteta.

S obzirom da je površina Crkvine danas najvećim dijelom prekrivena šumom i gustim šipražjem, kopanje je bez prethodnih priprema bilo moguće samo na mjestimičnim čistinama. Bilo nam je u planu da iskopamo nekoliko sondi preko kojih bismo stekli jasniju predstavu o sadržaju ovog lokaliteta, s akcentom na ostatke iz antičkog doba.

Sonda I

Prva sonda je otvorena na srednjem dijelu sjevernog ruba platoa, veličine 5x2m. Već na dubini od 20 cm pojavila se prethistorijska keramika, i što se kopalo dublje, javljala se u sve većoj količini. Većina ulomaka pripada brončanom dobu, a neki njenoj najstarijoj fazi (T. I, sl. 1 i 2). Analogni su nalazima sa nedalekih lokaliteta na Debelom Brdu kod Sarajeva,¹² i Gradini na Vrelu Rame.¹³ Uz keramiku su nađeni i drugi predmeti. Na dubini od 50 cm iskopano je nekoliko kamenova duguljastog oblika (dimenzije: 13x19; 15x6; 29x13 cm) (T. I, sl. 3), kao i nekoliko oblutaka veličine šake.

Uz ove nalaze iskopana su i dva ulomka kamene ploče od krupnozrnastog pješčara (dimenzije: 19x5x6; 20x12x4 cm), čije su površine s jedne strane konkavne. U stvari, riječ je o ulomcima žrvnjeva na kojima se spomenutim duguljastim kamenovima satiralo zrnavlje (žito). Dugom upotrebom nastalo je osjetno udubljenje koje je naglašenije na većem ulomku (T. I, sl. 4). I na duguljastim kamenovima se takođe opažaju tragovi istrošenosti, odnosno upotrebe.

Od kamenih predmeta treba spomenuti i kratke duguljaste pločice dužine 9-10 cm, širine 2 cm, od kojih se jedañ kraj završava koso, s vidljivim tragovima istrošenosti. Moguće da su služile za obradu kože ili za ukrašavanje keramičkih posuda (T. I, sl. 5).

Među mnogobrojnim životinjskim kostima i rožinama nađena je jedna koščica trokutastog oblika dužine 5 cm, s probušenom rupicom pri korjenu. Pretpostavljamo da se radi o papku neke niske životinje koji je nošen o vratu kao nakit ili amulet. Uz njega je stajalo nekoliko veprovih kljova, te jedna veća riječna školjka.

Počev od 60 cm dubine uz keramičke ulomke sve je više prisutan pepeo s ugljenom. Od kremenih artefakata nađen je ulomak kremenog noža i nekoliko amorfnih komada kremene sirovine. Keramički ulomci iz ove dubine znatno se razlikuju od primjeraka iz gornjih slojeva. Javljaju se oblici i ukrasi koji su specifični za eneolitsko doba, slični istovremenim nalazima sa brojnih

12 F. Fiala, GZM.VI (1894), p.109-110; GZM.VII (1895), p.121-126, T.I-V; Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Sarajevo 1983, p.170 i d.

13 V. Čurčić, GZM.XII (1900), p.99-118, T.III-VI; Praistorija, IV, p.170 i d.

srednjobosanskih lokaliteta, od kojih su najbliži Gradac kod Lepenice, Gradac kod Homolja i Gradac kod Toplice nedaleko od Kreševa.¹⁴ (T. II, sl. 1).

Ispod ovog nalaza, na srednjem dijelu sonde, na dubini od 70 cm, javlja se sloj lomljenog kamena širine jednog metra, koji se doima kao suhozid. U njemu je nađen jedan kamen dimenzija 17x15 cm, od tvrdog pješčara, koji je svojim neobičnim oblikom skrenuo našu pažnju. Naime, po svom izgledu kao da ga je oblikovala ljudska ruka, jer dok je stražnja strana ravna (možda otesana), prednja se doima kao da prikazuje nedovršeno ljudsko lice. Mada nema oznaka očiju, nosa i usta, stječe se utisak da je to pravila nevješta ruka s namjerom da prikaže neki lik. Ipak, teško je reći da li je u pitanju kamen koji je slučajno ovako oblikovala priroda, ili se zaista radi o plastici, odnosno pokušaju da se prikaže ljudsko lice. Treba spomenuti da je kamen nađen u sloju u kojem se takoreći miješa eneolitska i ranobrončana keramika, što se mora imati na umu pri donošenju konačne ocjene o karakteru ovog nalaza.

U zapadnom dijelu sonde na dubini od 80 cm, na tri mjesta javljaju se izolirani žućkasti slojevi kružne osnove, debeli 10-20 cm, široki 1-1,5 m. Uokolo se nalazi znatna količina ugljena i pepela pomiješana s keramičkim ulomcima.

Ispod ovog sloja, na dubini od 120 cm, među keramičkim ulomcima nađena je jedna posuda u komadima, zanimljiva zbog debljine stijenki (1 cm), i njene grube konstitucije s tragovima komadića pljeve. Riječ je o široko otvorenoj zdjeli koja je možda služila za taljenje metala, na što bi ukazivale zrnaste naslage koje se doimaju kao ostaci minerala. Na to upućuju i komadići troske zelenkasto-modre boje, te komadići ugljena koji su tu nađeni. Ako je riječ o ostacima talioničarstva, za sada je nemoguće nešto više reći o njegovim dimenzijama i značenju.

Čini nam se da se još jedan predmet odnosi na talioničarsku djelatnost prastanovnika ove gradine. Na dubini od 130 cm nađen je ulomak tanke pločice od sitnozrnastog pješčara (dimenzije: 5,5x5 cm) s urezanim plitkim žlijebom širine cca 2 mm (T. II, sl. 4). Možda se radi o dijelu kalupa za lijevanje igala i sl.

U namjeri da produžimo sondu u pravcu istoka, na dubini od 30 cm naišli smo na dva dobro sačuvana skeleta, orijentirana u pravcu zapad-istok, s prekriženim rukama na grudima, bez popratnog materijala. Ispostavilo se da je riječ o kasnosrednjovjekovnim grobovima ukopanim u prethistorijski kulturni sloj.

Sonda I a

Tri metra dalje od ove sonde u pravcu sjeverozapada, otvorena je još jedna (Ia) veličine 3x2x2m. I ovdje se već na dubini od 30 cm naišlo na ulomke prethistorijske keramike. Na dubini od 80 cm nađen je keramički pršljen (dim. 3x4 cm) (T. II, sl.3), zatim mali kameni brus i jedan kremenulomak. Od

14 O tome u: "Praistorija", III, p.309-310, T.XXXVII.

keramičkih nalaza ističu se brončanodobni ulomci rubova posude s ušicama za provlačenje (T. II, sl. 2,5).

Od dubine 1,10 m pa sve do sterilnog sloja (2 m) dominira encolitska keramika vučedolskog tipa sa karakterističnim ukrasima (uparane izlomljene linije). Pri samom dnu sonde nađen je ulomak ruba manje posude, ukrašen ubodima štapića, čiji su otisci ispunjeni bijelom bojom.

Sonda II

Drugu sondu smo otvorili na jugoistočnoj strani platoa uz padinu gromade, veličine 3x2 m. Međutim, već na dubini od 30 cm ukazala se litica. Iskopani materijal sadrži nekoliko ulomaka sive rimske keramike.

Sonda III

Nekoliko metara sjevernije od sonde II otvorena je sonda III, dimenzija 4x2 m. Ispod sloja humusa na dubini od 30 cm ukazao se sloj lomljenog šljunka. U njemu je nađeno nekoliko komada gradinske i rimske keramike. Ispod toga, na dubini od 80 cm naišli smo na dva dobro očuvana srednjovjekovna skeleta, orijentirana u pravcu zapad-istok, s prekriženim rukama na grudima. Konstitucija zuba kod oba skeleta upućuje na to da je riječ o mlađim osobama. Na bedrima muškog skeleta (sa desne strane) nađena je jedna pravokutna željezna kopča (dim. 3x4 cm) jednostavne izrade (T. III, sl.1).

Uz glavu ženskog skeleta pronađena je jedna srebrena pozlaćena trojagodasta naušnica (dim. 3x2,5 cm). Loptaste jagode sastoje se od dvije Šuplje polutke. Na svakoj su aplicirana po četiri filigranska kruga, koji se međusobno dodiruju. U njihovim sredinama i u međuprostoru četiriju susjednih krugova nalazi se aplicirano po jedno zrno, omeđeno tankim filigranskim vijencem. Jagode su spojene šesterorubnom mrežastom filigranskom žicom (T. III, sl.2).

Ovaj tip naušnice je, inače, veoma čest na širem slavenskom prostoru. Iz Bosne i Hercegovine je poznat potpuno isti nalaz iz Grboreza kod Livna,¹⁵ Mogorjela,¹⁶ Mihaljevića kod Rajlovca nedaleko od Sarajeva¹⁷ itd. Iz Dalmacije ovakav tip naušnica je poznat iz Biskupije-Crkvina, Cetine-Sv.Spas, Nerezišća-Sv.Jadra, Skradina-Smrdelja itd.¹⁸ Mada se ovaj tip naušnice protezao kroz dosta dugo razdoblje (od IX-XV stoljeća), okolnosti govore da bi naš nalaz potjecao negdje iz XIII-XIV stoljeća.

Od drugog nakita pronađena je jedna mala pribadača s loptastom glavom. Šuplja kugla je sastavljena iz dvije polutke. S obzirom da je pribadača

15 S. Bešlagić, Grborezi, Sarajevo 1964, p.72, T.XXVI, 4 i XXVI, 1.

16 I. Čremošnik, GZM.n.s.VI (1951), p.224, T.I, 13.

17 N. Miletić, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, GZM. N.S. VI (1951), p.28.

18 N. Jakšić, Naušnice s tri jagode u muzeju Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 23, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, Split 1983., p. 49-73.

ležala u visini glave, vjerovatno je služila za pričvršćenje vjela, odnosno marame (T. III, sl.3).

Ovi nalazi, kao i položaj ukopanih pokojnika, upućuju na to da je riječ o kasnosrednjovjekovnom grobu, najvjerovatnije iz XIII ili XIV stoljeća.

Sonda IV

Sonda IV otvorena je nekih 18 metara istočnije od sonde III, uz rub platoa, dimenzija 2,50x1,80 m. Na dubini od 20 cm iskopan je željezni četvrtasti klin dužine 7 cm, koji na jednom kraju ima ugravirane sigle, koje u otisku daju slova NC. Vjerovatno se radi o žigu za punciranje tvrdog materijala, o čemu svjedoče tragovi udaranja na drugom kraju. Zbog nedostataka drugih nalaza teško je reći kojem vremenu pripada, ako se ne uzme u obzir skelet koji je otkriven na dubini od 80 cm (T. III, sl.4). Uz njega je nađena željezna kopča slična onoj iz sonde III, pa je prema tome riječ o muškom ukopu (T. III, sl.5).

S obzirom na orijentaciju groba (zapad-istok) i prekržične ruke na grudima, jasno je da se i u ovom slučaju radi o srednjovjekovnom ukopu. Mada je spomenuti žig nađen visoko iznad skeleta, to ne bi mogao biti kriterij za njegovo determiniranje jer je mogao biti izvađen iz veće dubine prilikom sahrane srednjovjekovnog pokojnika.

Pokušali smo kopati dublje u grobu, međutim, ukazao se zbijeni sloj lomljenog šljunka, pa smo prekinuli rad. S obzirom da se radi o rubu platoa, možda je riječ o osupini ispod koje se mnogo dublje nastavljaju kulturni slojevi.

Sonda V

Sonda V se nalazi na krajnjem rubu istočnog produžetka grude. To je sasvim mala izdužena, šumom prekrivena površina strmih strana, odakle se pruža nesmetan vidik na sve prilaze gradini sa istočne strane. Bilo je više indikacija za potrebu da se i ovdje izvrši sondiranje. Naime, između nekoliko srednjovjekovnih grobnih ploča, iz zemlje je virila jedna nešto bolje obrade, pa smo je iskopali i ustanovili da je s jedne strane profilirana na način koji upućuje na rimsko doba.

Sondu smo počeli kopati na koji metar od nje i već na dubini od 30 cm ukazao se sloj koji je sadržavao krečni prah s komadićima žbuke. U tom nanosu je nađen mali ulomak sarkofaga koji predstavlja rubni dio dna (dimenzije: 30x29x11 cm) (T. III, sl.13), i jedan brončani klin, tipične rimske izrade (T. III, sl.6). Na dubini od 90 cm ukazao se zbijeni sloj žbuke debljine cca 10 cm, a ispod toga zid. Poslije čišćenja pojavili su se pravilno umetnuti blokovi sedre povezani žbukom; oni su činili sasvim blagi luk koji se naslanja na niske rubne podzide. Pokazalo se da je riječ o ukopanoj grobnici u živu stijenu ovalnih krajeva, nad kojom je izgrađen bačvasti svod, preko kojeg je nanesen deblji sloj žbuke.

Unutra je nađen kostur u veoma dobrom stanju, orijentiran u pravcu jug-sjever, sa lubanjom okrenutom na desnu stranu. Od priloga, u visini bedara pronađena su dva brončana kolutića promjera 2 i 3,5 cm (T. III sl.7,8), jedna

okrugla kopča s plosnatim jezičkom, promjera 4 cm (T. III, sl. /9). Po svemu se daje zaključiti da je riječ o kasnoantičkoj grobnici.

Nije moguće iznijeti jasnu predstavu o prvotnom izgledu grobnice, jer je korijenje znatno poremetilo konstrukciju, osobito u gornjim slojevima. Ostaje neizvjesno da li je postojala nadzemna nadgradnja. Možda je spomenuta profilirana ploča pripadala toj konstrukciji, da bi kasnije bila upotrebljena kao spolij, vjerovatno kao srednjovjekovna grobna ploča.

Može se pretpostaviti da se na ovom uskom sedlu nalazi još nekoliko ovakvih grobnica. Na nekoliko metara od ove sonde pokušali smo otvoriti drugu, i mada smo naišli na žbuku, spriječile su nas guste žile i panjevi. Vjerojatno se i ovdje ispod sloja žbuke krije slična grobnica, kao i na koji metar južnije uz sami rub strmine, gdje smo također ustanovili zid.

Sonda VI

Mada je najveći dio zapadnog dijela gradine prekriven gustim rastinjem koje otežava kopanje, ipak smo smatrali neophodnim da otvorimo jednu sondu i na ovom prostoru. Raskrivši teren, izabrali smo jednu humku promjera cca 12x7 m, koja je nagovještavala ruševine neke manje zgrade. Pretpostavka se pokazala tačnom, jer skinuvši humus debljine cca 60 cm, naišli smo na zid. Kopajući dalje, ustanovili smo jugoistočni kut nekog objekta. Pošto je oslobođen vanjski zid u dužini od nekoliko metara, nastojali smo ustanoviti tlocrt i dimenzije objekta. Nakon toga počelo se s čišćenjem unutarnjeg prostora.

Na koncu se ustanovilo da se radi o objektu dosta skromnih dimenzija (3,73x2,65 m) koji je sagrađen na kosoj litici, orijentiran u pravcu jug-sjever, s blagim otklonom na istok. Visina očuvanih zidova sa zapadne strane iznosi 2, a sa istočne 1,5 m, što je rezultat nagiba tla, jer su zidovi porušeni u istoj ravlini. Međutim, postoji disproporcija u pogledu njihove debljine. Sjeverni i južni su široki po 110 cm, a bočni svega 80 cm. Treba istaći da do sačuvane visine zidova nema nikakvih otvora, pa je neizvjesno da li je unutarnji nasip recentan ili je nanesen u vrijeme gradnje objekta. U svakom slučaju, u njemu se našlo dosta nalaza. Stratigrafija pokazuje ovakvu sliku: sloj humusa iznosi 90 cm. Potom slijedi sivkasti sloj debljine cca 15 cm, koji izravno naliježe na liticu.

Mjestimično, na raznim dubinama našle su se naslage pepela i ugljena. U ukupnom nanosu našlo se i više ulomaka prethistorijske keramike (željezno-dobne), zatim nekoliko ulomaka rimske, među kojom i jedan komad tere sigilate. Također je nađeno mnogo željezne troske, pretežno u sjevernoj polovici objekta, i to na svim dubinama.

Uz sjeverni zid našlo se nekoliko željeznih klinova, jedna baglama (šarka), te poveći grumen nekog jako oksidiranog željeznog predmeta. Iskopano je i nekoliko kamenih kugli veličine ljudske šake. Uz mnoštvo životinjskih kostiju otkrivena su i dva ljudska skeleta. Prvi je bio pokopan u jugoistočnom kutu objekta na dubini od 80 cm, orijentiran u pravcu jug-sjever, s ispruženim rukama niz tijelo. Drugi je ležao u sjeverozapadnom kutu, na dubini od 100 cm, bez glave i dijela kičme.

Najvrijedniji nalaz iz ovog objekta je ornamentirani ulomak poklopca sarkofaga, načinjen od sitnozrnastog pješčara (dim. 48x40x30 cm). Ustvari, radi se o akroteriju ukrašenom palmetama, spiralama, jednom rozetom isprekidanom valovnicom s tačkastim ispupčenjima u njenim lukovima, te još s dva manja plastična ukrasa. Sve je izvedeno u tehnici plitkog reljefa, s karakterističnim provincijalnim manirom. S obzirom na stil izrade može se pretpostaviti da je djelo nastalo u III ili IV stoljeću n.e, te da je to rad nekog lokalnog majstora koji je s dosta uspjeha oponašao standardne uzore svog vremena koji su se temeljili na djelima visoke umjetnosti (T.III, sl.12).

Ulomak je pronađen u sjeveroistočno kutu prostorije na samom dnu, s licem okrenutim prema gore. Do njega je pronađeno nekoliko ulomaka rimskog stakla, a neposredno u sloju iznad pronađen je spomenuti ulomak crvene rimske keramike.

Tek kada je bila očišćena unutrašnjost objekta, počelo se s oslobađanjem vanjskih zidova, odnosno otklanjanjem vanjskog nanosa, i to prvo sa sjeveroistočnog kuta. Odmah ispod sloja humusa ukazao se nastavak zida koji u blagom otklonu usmjerava u pravcu sjeverozapada. Mogao se pratiti u dužini od 11,5 metara, odnosno od samog ruba platoa. Širina mu iznosi 1,20 m, ali je neujednačenog kvaliteta. Prva dva metra od objekta zidana su istom tehnikom kakvom i objekat (pritesani blokovi i pravilno slaganje), a odatle dalje, upotrijebljen je sitniji kamen i zidan je bez reda.

Tek pošto je u cijelosti otkopan ovaj zid, pokazalo se da je riječ o fortifikacionim ostacima, koji su štitili gradinu sa zapadne strane. Četvrtasti objekat, ustvari, predstavlja ostatke kule, od koje se protezao bedem prema sjeverozapadnom obronku, čime je najslabija tačka gradine bila efikasno branjena. Sve upućuje na to da se radi o kasnoantičkoj gradnji, kojom je gradina pretvorena u utvrđeni refugij.

Sonda VII

Sedmu sondu smo otvorili na koji metar zapadnije od sonde III. Na dubini od 20 cm nađen je pljosnati željezni klin dužine 8 cm, bez naglašene glave (T.III, sl.10). Ispod toga, na dubini od 40 cm, otkriven je dobro očuvani skelet, koji je po orijentaciji i položaju ruku identičan ostalim skeletima koje smo iskopali, a za koje je rečeno da su pripadali srednjovjekovnoj nekropoli. Može se pretpostaviti da je ta nekropola zaista bila velika, jer je u sedam sondi iskopano osam skeleta.

Skelet iz VII sonde pripadao je starijoj ženskoj osobi. Od priloga nađena je brončana naušnica čiji se ukras sastoji od dva koljenca. Može se datirati u razdoblje od XIII do XIV stoljeća (T.III, sl.11).

Tokom ove kampanje pokušali smo provjeriti i tle neposredno ispred velike litice. U prva dva pokušaja već nakon 20 cm kopanja naišli smo na liticu, a u trećem pokušaju na čvrsto zbijeni lomljeni šljunak, tako da se nije kopalo dublje od 50 cm. U sva tri slučaja u površinskom sloju našlo se po nekoliko ulomaka sive rimske keramike.

Nalazi kamenih ploča

Već je bilo riječi o profiliranoj ploči sa istočnog sedlastog produžetka (dužina 122, širina 69, debljina 33 cm). Kao takvu karakterizira je niz stepenastih profilacija na dužoj strani koje ne idu u istoj ravnini jer se pri kraju lome, pa su za koji centimetar niže. S druge strane ploča je obrađena tako da je sredina u odnosu na rubove nekoliko centimetara udubljena. Širina rubova je nejednaka. Od dužih strana jedan iznosi 30 a drugi 14 cm, dok je rub kraće strane širok 21 cm. Tek se sa ove strane primjećuje da je, u stvari, ploča prelomljena, te da je ovo samo jedan njen dio, što govori da je bila duža.

U dva kuta udubljenog dijela polja načinjena su plitka okrugla udubljenja u koje je možda nalijegao neki nosač. Pri kraju dužeg uzdignutog ruba vidi se, pak, poluoblj plicí urez, sličan onima koji su služili za spajanje blokova (T.IV, sl.1a,b).

Nekoliko metara dalje od ove opisane ploče, na početku padine, nalazi se još jedna lijepo obrađena ploča od bijelog krečnjaka (dužina 116, širina 86, debljina 37 cm). Pravilni i oštri rubovi, te uglačana površina, upućuju na rimski rad. Može se pretpostaviti da je i ova ploča pripadala konstrukciji gore opisane grobnice (T.IV, sl.2).

Skoro potpuno ista ploča nalazi se na čistini jugoistočnog dijela platoa (dužina 117, širina 87, debljina 40 cm). Kada smo je prevrnuli, s donje strane se ukazala obrađena površina koja je jednom trećinom za nekih 4 cm dublje usječena. To pokazuje da je riječ o bloku koji je pripadao nekoj većoj, vjerojatno rimskoj građevnoj konstrukciji, kasnije možda upotrijebljenoj kao srednjovjekovna grobna ploča (stećak). Za nju u narodu postoji predanje da je nekoć stajala na grobu nekog biskupa, a velika iskopana rupa do nje svjedoči da je svojevremeno pomicana i da je ispod nje kopano (T.IV, sl.3a,b).

Četvrta ploča većih dimenzija nalazi se na istočnoj padini, otkotrljana nekoliko metara od ruba platoa (dužina 202, širina 80, debljina 29 cm). Od prethodne dvije razlikuje se i po dimenzijama i po materijalu (škriljevac). Na jednom kraju je okrnjena. Nismo uspjeli prevrnuti je i vidjeti je li druga strana obrađena i ima li neki sadržaj koji bi upućivao na rimski rad (T.IV, sl.4).

Nedaleko od gore opisane ploče leži još jedna, pravilne obrade, nešto manjih dimenzija (dužina 135, širina 73, debljina 23 cm), načinjena od krečnjaka. Obradeni rub je za koji centimetar plicí od ostale površine, što upućuje na to da je vjerojatno riječ o poklopcu sarkofaga, odnosno kamene rake. Kao takva, mogla je pripadati dobu kasne antike ili ranom srednjem vijeku. Vjerojatno je kao spolij kasnije upotrijebljena kao stećak, odnosno grobna ploča. Zbog težine i neprilkladnosti terena nismo uspjeli prevrnuti je i uvjeriti se da li druga strana nosi tragove obrade ili kakav natpis (T.V, sl.1).

Odmah do ove nalazi se još jedna, od istog materijala, daleko manjih dimenzija, čiju debljinu također nismo mogli ustanoviti, pa je ostalo nejasno da li je riječ o ploči ili antičkom cipusu, odnosno kocki (dužina 90, širina 70 cm). Naime, nije isključena ni ta mogućnost jer smo već naveli podatak da se u obližnjem selu nalazi jedan cipus s natpisom za koji se kaže da je svojevremeno dovučen s ove gradine (T.V, sl.2).

Slijedeća ploča na ovom mjestu iz ove skupine također je obrađena na isti način i od istog materijala (dužina 120, širina 58 cm). Ni u ovom slučaju debljina se nije mogla ustanoviti (T.V, sl.3). Uz ovu se nalazi još jedna, napola prebijena (dužina 77, debljina 32 cm) (T.V, sl.4).

Po pričanju mještana, mnogo ovakvog kamenja je odvučeno sa Crkvine i upotrijebljeno za gradnju kuća ili za krečane. Mnogo ga se, bez sumnje, još nalazi razbacano niz obronke, zatrpano osipom i šumskim humusom. Treba napomenuti da se na ovom lokalitetu još nalazi nekoliko srednjovjekovnih grobnih ploča in situ, koje se i dimenzijama i načinom obrade razlikuju od gore opisanih primjeraka, jer su srednjovjekovne mahom od škrljevca, nepravilne obrade i hrapave površine. Od ploča takve kvalitete uglavnom su sve srednjovjekovne nekropole u neposrednom okolišu. Prema tome, može se pretpostaviti, a za neke sasvim pouzdano reći, da su gore opisane ploče iz rimskog doba i da su pripadale nekim građevnim konstrukcijama na samoj Crkvini, a neke su pak služile kao poklopac kamenih raka.

*

Mada je teško donijeti određene zaključke o jednom lokalitetu na osnovi nekoliko sondi, ipak ćemo pokušati iznijeti neka opća zapažanja. Već smo u uvodnom izlaganju iznijeli da su dosadašnji slučajni nalazi s ovog mjesta upućivali na to da se ovdje radi o lokalitetu kompleksnog sadržaja, što se tokom probnih iskopavanja i potvrdilo. Ustvari, imali smo prije svega namjeru da utvrdimo kvantum antičkog sadržaja Crkvine, pa se tako usput došlo do vrijednih podataka i za prehistorijsko doba, a onda i za srednji vijek.

Što se tiče rimskih tragova, može se zaključiti da su konstatirani u granicama očekivanog, s obzirom da je riječ o lokalitetu na kojem se produžio život sve do u srednji vijek, što je utjecalo na to da se u znatnoj mjeri sataru ostaci ranijih epoha.

U kojoj mjeri i na koji način se ovdje odvijao život po dolasku Rimljana, za sada je teško reći. Nalaz rimske keramike i stakla, ostaci arhitektonskih dijelova, natpisi, ulomci sarkofaga i zidane grobnice, jamačno upućuju na to da je tu život bio dosta frekventan. Međutim, uzimajući u obzir da je riječ o glavici ograničene površine koja kao takva nije pružala potrebne uvjete da tu Rimljani podignu veće naselje, ne mogu se očekivati veći tragovi života iz tog doba.

Na osnovi rezultata dosadašnjih istraživanja može se preliminarno iznijeti ovakvo mišljenje o kontinuitetu života na ovom lokalitetu. Čini nam se da su prvi stanovnici ovdje došli s pojavom metala, odnosno u doba eneolita, kako to pokazuju ulomci keramike karakteristične ornamentike i fature za tu epohu. Život se nastavio i kroz slijedeću epohu, jer su izvanredna strateška pozicija lokaliteta i rudno bogatstvo okolnih brda pružali sve uvjete za razvoj naselja. O tome govori obilje keraničkih ulomaka iz sonde I, koji pripadaju eneolitu i svim fazama brončanog i željeznog doba, s tragovima talioničarstva.

Iako ukupna površina gradine iznosi manje od jednog hektara, što je ipak svrstava u red većih bosanskohercegovačkih gradina, izgleda da se ipak na njoj nije moglo smjestiti sve stanovništvo, pa je bilo zaposjednuto i niže sedlo sa

sjeverne strane. Na čitavoj njegovoj površini susreću se velike količine keramičkih ulomaka a i cijele posude, zatim tragovi ognjišta i sl.

Može se vjerovati da su takvo stanje zatekli i Rimljani, koji su bez sumnje odmah zaposjeli ovu važnu stratešku tačku, raselili stanovništvo i podigli svoje utvrđenje. U prvo vrijeme života se možda odvijao u skromnih granicama na samoj gradini, da bi se nešto kasnije intenzivirao na ravnici ispod gradine (lokalitet Ukućevci), gdje su konstatirani ostaci zgrada, nalazi tegula i drugog rimskog materijala.¹⁹ Nakon sprovedene pacifikacije Crkvina je izgubila strateški značaj, pa je vjerojatno i tvrđava napuštena, dok se život nastavio ispod gradine, pa čak i intenzivirao u širem pojasu, kako to pokazuju slučajni nalazi iz uže okolice Kiseljaka.²⁰ Moguće da se u tom razdoblju na gradini ponovo naselilo domaće stanovništvo koje je sada vodilo mirni gospodarski život. A onda, kada se od II i III stoljeća počela pogoršavati politička situacija na granicama i kada je i Dalmaciji zaprijetila opasnost od navale barbara, ova gradina je opet povratila svoj strateški značaj i od tada se život vođen na rimskim osnovama intenzivira. Iz tog doba ovdje je natpis na kojem se spominju Aurelijevci, ulomak sarkofaga, te zidane gobnice, a vjerojatno i spomenuti obrađeni blokovi. U takvim okolnostima gradinu je zatekla i seoba naroda, ali se život na njoj nije ugasio.

Zahvaljujući rudnom bogatstvu, prostranim obradivim površinama, okolnim šumama, te strateškoj poziciji, gradina je i dalje ostala središte života šireg kruga, o čemu govore brojne srednjovjekovne nekropole oko same gradine, ostaci podzemnih jama (hambarine),²¹ a onda grobovi iz tog doba na samoj gradini itd. U svakom slučaju, o ovom lokalitetu će se više znati nakon dodatnih ili sistematskih istraživanja, koja su, s obzirom na njegovu važnost, neophodna.

VIŠNJIKA

Višnjica je već od ranije poznata u arheološkoj literaturi po brojnim slučajnim nalazima. Najvrijedniji je onaj iz 1935. godine, kad je mještаниn Danko Pravdić, kopajući temelje za novu kuću, naišao na obrađene i ispisane kamene ploče. O tome je bio obavješten fra Kruno Misilo, profesor Franjevačke gimnazije u Visokom, sakupljač i ljubitelj starina. Međutim, do njegovog dolaska bila je već pričinjena izvjesna šteta. On je pokupio polupane komade i još je iskopao sedam cijelih ploča. Utvrdio je da je riječ o rimskim sepulkralnim spomenicima i da su ovdje bili u sekundarnoj upotrebi, odnosno da su tu bili dopremljeni s neke nedaleke nekropole.²² Neke od tih ploča su ukrašene

19 M. Mandić, o.c., p.62.

20 K. Patsch, o.c., p.394; E. Imamović, o.c., p.196-201.

21 M. Mandić, o.c., p.62.

22 K. Misilo, Rimski spomenici iz Bosne, GZM.XI.VIII (1936). p.15-26; također: N. Vulić, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske kraljevske akademije, knj.LXXV, Beograd 1933, p.69-71.

likovima pokojnika koji su obučeni u istočnjačke nošnje. To govori da su rimsku Višnjicu naseljavali i stranci, među kojima je bio izvjestan broj Orijentalaca. Većina spomenika je kvalitetne izrade, što je svakako odraz ukusa i imovnog stanja ondašnjih višnjičkih stanovnika.

I kasnije je u Višnjici dolazilo do slučajnih nalaza. Tako je prilikom rušenja stare kuće porodice Begović iznad Bijelih Voda otkriveno nekoliko zidanih grobnica, među kojima i jedan lijepo sačuvani hipogej.²³ Iznad njega, na mjestu gdje se donedavno nalazilo guvno, naišlo se na masivne zidove, a unutar njih na cijele ili parcijalne ljudske skelete. Prije nekoliko godina, prilikom kaptiranja izvora na Bijelim Vodama, iskopana je nadgrobna ploča.²⁴ Vjerojatno pripada istoj nekropoli s koje potječu i ploče koje je svojevremeno iskopao fra Misilo u dvorištu Danka Pravdića.

Prilikom nedavnog rekognosciranja ovog područja evidentirano je još niz nalaza. Ulomci natpisa i arhitektura su razasuti po čitavom selu, okolnim njivama i šumarcima. Mnogo ih je i u temeljima seoskih kuća, a znatan broj su razvukla privatna lica izvan Višnjice.²⁵

Količina i karakter prikupljenih spomenika upućuje na to da se u Višnjici nalazilo znatnije rimsko naselje i da se u njemu vodio intenzivan život. Da bi se o njemu dobila jasnija predstava, poduzeta su probna iskopavanja.

a) Bijele Vode

Prva sonda je iskopana u dvorištu Ante Pravdića (katastarska čestica Bijele Vode), odnosno na istom mjestu gdje je svojevremeno kopao fra Krunc Misilo. On tada nije uspio prekopati sav prostor jer je ondašnji vlasnik već bi. započeo gradnju kuće, što je spriječilo daljnja istraživanja. Ta kuća je prije izvjesnog vremena srušena, pa je dotično nalazište arheolozima postalo ponovo pristupačno. Međutim, ni mi nismo bili bolje sreće. Dan prije otpočinjanja radova, sadašnji vlasnik je, ne znajući za tačnu poziciju gdje smo namjeravali kopati, navukao građu za novu kuću upravo na to mjesto. Tako smo mogli nastaviti sondu tek na vanjskom rubu površine koju smo namjeravali istražiti. Ali ni tu nije izostao uspjeh.

Odmah ispod sloja humusa debljine cca 30 cm, ukazao se sloj rastresitog građevinskog šuta, a onda na dubini od 70 cm zid rimske konstrukcije širok 80 cm, smjer istok-zapad. Na istočnom rubu, uz sam seoski put, u zidu je otkriven kanal s lučnim svodom od opeke, širok 1,5 m. Unutrašnjost mu je i sada sva od čađi, što svjedoči da je riječ o kanalu kojim je strujao topli zrak za zagrijavanje prostorija. Proteže se u pravcu jugoistok-sjeverozapad (T.V sl.6). Pored

23 O tome: V. Paškvalin, Kasnoantički objekti iz Osatice, Kurahoda i Višnjice, GZM.n.s.38 (1983), p.118-121.

24 Odnosno u muzej grada Zenice. Slabo čuvana pa se tekst veoma teško čita.

25 Osobito se mnogo ulomaka nalazi oko kuće Mije Šapine. U podrumu njegove stare kuće nalaze se dvije profilirane ploče, a prilikom krčenja jedne gomile nađeno je više ulomaka natpisa, od kojih je jedan, nešto veći, odnijela Ružica Pušić u Kiseljak.

njega je iskopan mali ulomak natpisa (dim. 8x9 cm) od kojeg su preostala samo dva slova (T.V, sl.5).

Zbog situacije na terenu (riječ je o dvorištu ispred kuće) zid smo uspjeli pratiti u ukupnoj dužini 5,5 m. U krajnjem zapadnom iskopu naišli smo na pregradni zid koji mu se priključuje s južne strane.

Potom smo iskopali dvije manje sonde na slobodnom prostoru dvorišta. U mnoštvu građevnog šuta nađene su i opeke od hipokausta. Vlasnik nas je obavijestio da se prilikom kopanja svuda oko kuće nailazi na stupiće sazidane malim opekama. Na osnovi svih podataka može se pretpostaviti da je riječ o ostacima jednog većeg objekta koji je bio zagrijavan sistemom centralnog grijanja. S obzirom na nešto veće dimenzije kanala (1,5 m) koji je sprovodio topli zrak, može se pretpostaviti da su u pitanju ostaci termi. U prilog te pretpostavke bi govorila i činjenica da se na nekoliko metara odavde, na padini brijega, nalazi izdašan izvor, što je moglo uvjetovati gradnju termi na ovom mjestu.

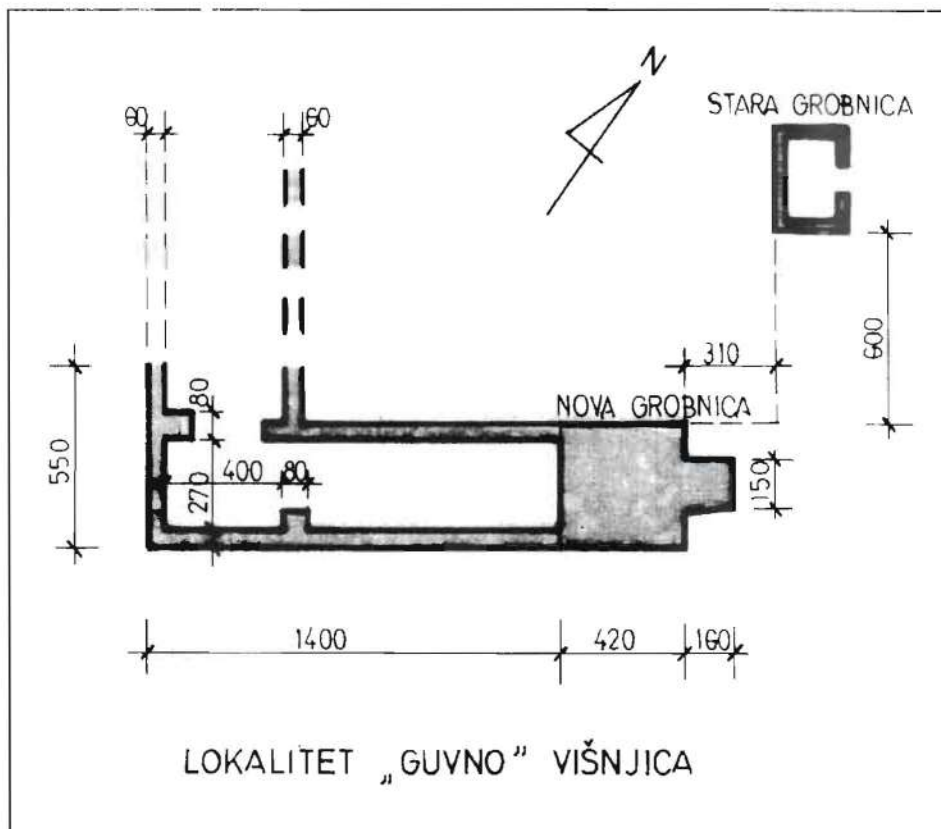
U svakom slučaju, radi se o ostacima većeg građevnog objekta. Vlasnici okolnih parcela su nas obavijestili da se zidovi protežu svuda okolo, pa i ispod sadašnjih stambenih objekata. Mada nam je bilo nemoguće prekopati cijeli prostor i utvrditi tačan karakter objekta, ipak je moguće dati objašnjenje koje se veže za nalaz nadgrobnih spomenika na ovom mjestu od prije 50 godina. Kako je rečeno, Misilo je utvrdio da su bili u sekundarnoj upotrebi (upotrijebljene za popođenje). Sada, nakon obavljenih probnih iskopavanja, odnosno nakon otkrića temeljnih zidova, može se pretpostaviti da je u ranom srednjem vijeku u ruševinama rimskog objekta bila adaptirana jedna prostorija za neke potrebe, kojom prilikom su sa nedaleke, još postojeće nekropole, donesene ploče za popođenje. U toj funkciji ih je fra Misilo i iskopao.

Kako se ovaj lokalitet nalazi u sklopu suvremene seoske arhitekture, nije bilo moguće izvesti šira iskopavanja i doći do potpunijih podataka o rimskom sadržaju ovog dijela Višnjice. Nije ništa bolje stanje ni na susjednom brijegu kod Begovića kuća, gdje je zbog brojnih slučajnih nalaza također bilo neophodno otvoriti nekoliko sondi.

b) Begovića guvno

Ovaj lokalitet se nalazi kod starih Begovića kuća, na padini iznad lokaliteta Bijele Vode. Tu je već od ranije poznata jedna kasnoantička, dobro sačuvana zidana grobnica. To je bio razlog da su prije 15-tak godina radnici Zemaljskog muzeja ovdje napravili nekoliko sondi. Tom prilikom su evidentirani brojni zidovi, i na tom se stalo. Tokom naše kampanje odlučili smo da malo bolje pretražimo ovo nalazište.

S nekoliko sondi koje smo iskopali uz seoski put naišli smo na debiji zid, što je upućivalo na to da se radi o nekom većem objektu. Za sedam dana, koliko su trajala iskopavanja, otkopan je dio kasnoantičkog objekta (dim. 5,50x14 m). U cijelosti je otkopana samo jedna njegova prostorija (dim. 2,70x14 m) (skica II).

Skica II

Najvažniji nalaz u ovom objektu je kasnoantička zidana grobnica s bačvastim svodom (dim. 4,20x2,70 m). Nalazi se sa sjeveroistočne strane objekta. Ustvari, ona čini integralni dio ponadenog objekta. Ulaz u nju je sa sjeveroistočne strane, na dubini od 1,20 m (dim. otvora 0,90x0,60 m). Na vratima je zatečena masivna ploča, u prevrnutom položaju. Ispred vrata je zidana pretkomora (dim. 1,60x0,15x1,20 m).

S obzirom da grobnica čini arhitektonsku cjelinu s otkopanim objektom, vjerojatno je riječ o mauzoleju, uz koji su se nizali brojni ukopi, kojih se najviše našlo uz vanjski zapadni zid.

Da je riječ o većem grobnom kompleksu potvrđuje još jedna, od ranije poznata zidana grobnica, koja se od novootkrivene nalazi na udaljenosti od 6 metara u pravcu sjeverozapada.

S obzirom da je lokalitet u sklopu suvremenih gradnji (kuće, štale, šupe, hambari i dr.), nije bilo moguće da se otkriveni objekat do kraja istraži, odnosno otkopa, pa je izostao i puni odgovor o njegovoj veličini i potpunom sadržaju.

c) Begovića njive

Tokom radova mještani su nas upozorili na jednu kosu iznad sela s istočne strane, na tzv. Begovića njive. Tu se iz jednog šumarka od davnine krčio kamen za seoske potrebe, i svaki put se nailazilo na obrađene i ukrašene kamene ulomke. Osobito ih se puno našlo kad se nedavno odatle kopao materijal za nasipanje seoskog puta. Nekoliko sačuvanih primjeraka su nam pokazali i ocijenili smo da je riječ o rimskoj ornamentalnoj plastici. To nas je navelo na to da na tom mjestu izvršimo probna iskopavanja, pretpostavljajući da bi se moglo raditi o nekom objektu iz rimskog doba.

Lokalitet se nalazi na blagoj kosi iznad sela s čije glavice puca širok vidik na Gromiljačku dolinu i okolna brda. Donedavno je teren bio pod šikarom, ali je krčenjem očišćen i noveliran, čime je pričinjena velika šteta jer je iskrčen veliki dio zida. Pod rastinjem je preostao samo vrh kose, pa smo odlučili da tu započnemo kopanje.

Slika 1 - Apsida sa ugrađenim rimskim spolijama

Već u prvoj sondi, na dubini od 35 cm naišli smo na šut, a onda na sloj nabijene žbuke (estrih) debljine cca 7 cm. To je bio pod objekta, jer ispod toga slijedi sloj šljunka debljine cca 10 cm, koji naliježe na sterilni sloj zemlje.

Druga sonda je iskopana 7 metara sjevernije od prve. Odmah ispod tankog sloja humusa ukazao se solidno građeni zid debljine 80 cm, sačuvan u visinu cca 70 cm. I u ovoj sondi se ukazalo dno od nabijene žbuke dobrog kvaliteta. U materijalu koji je iskopan uz sami zid našlo se nekoliko ulomaka kamenih ploča, između kojih jedan s profiliranim rubom.

S još nekoliko sondi postavljenih u užu radijus otkrivenog zida dobijena je kontura nekog objekta. A onda se naišlo na apsidu. Kada se na koncu očistio

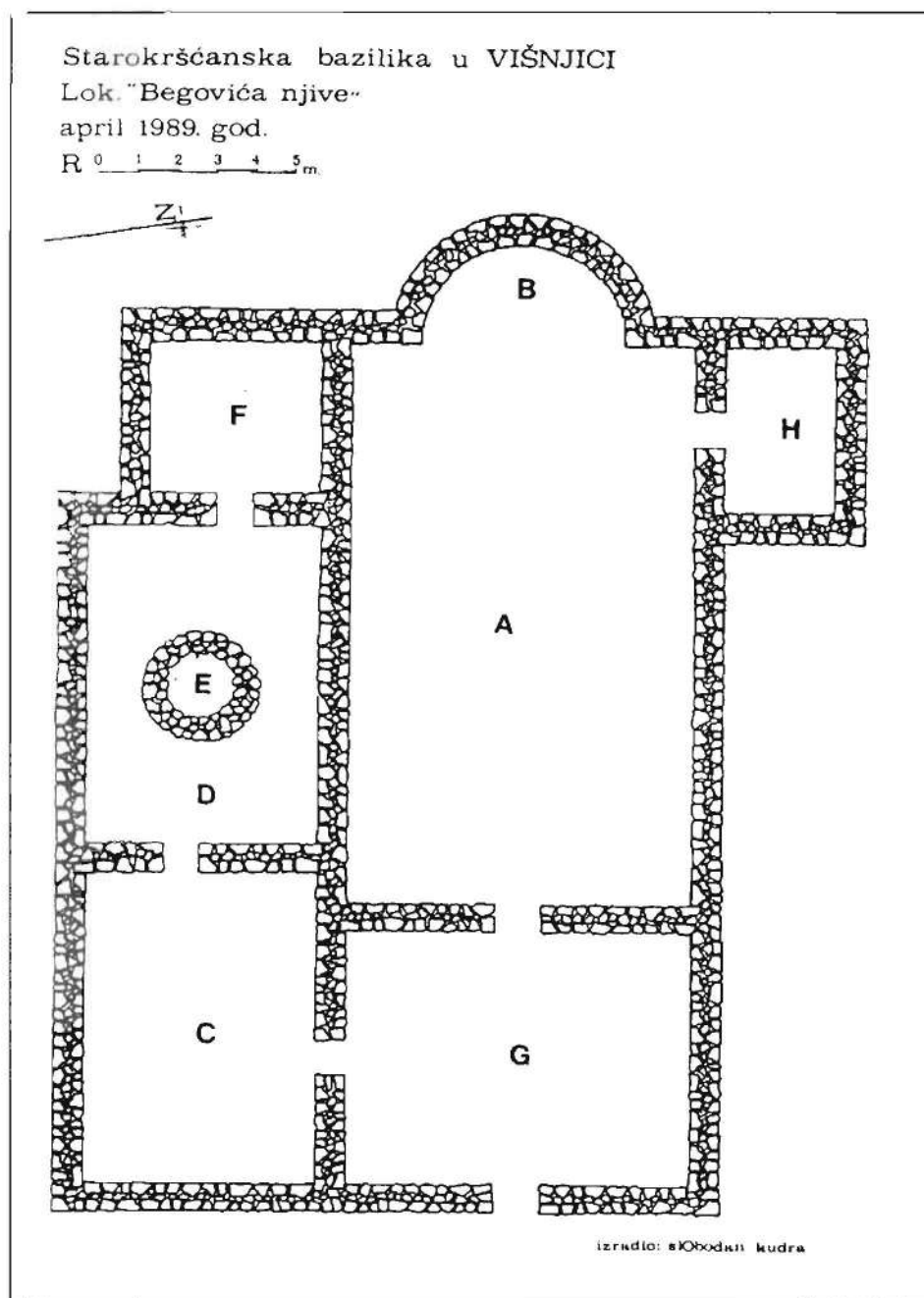

Slika 2 - Ulomci stupa iz bazilike

čitav prostor, pokazali su se temelji bazilikalnog zdanja i ispostavilo se da se radi o starokršćanskoj bazilici koja sadrži sve elemente karakteristične za tu vrstu objekta.

Maksimalna dužina objekta sa apsidom iznosi 23,30 m, a širina 17,50 m. Sastoji se od cele (A) sa apsidom (dim. 15x8,80 m; apsida (B):5,20x2,30 m), tri bočne prostorije sa sjeverne strane: apoditerij (C): (dim. 8,50x5,90 m), krstionica (D) sa piscinom (dim. 8,50x5,90 m; piscina (E) 1,60x3 m) te konsignatorij (F) dim. 4x4,30 m).

Ispred cele je narteks (G) dim. 8,80x6 m, a na jugoistočnoj strani objekta je dijakonikon (H) dim. 4,40x2,80 m. Zbog neravna terena pod objekta nije u istoj ravni. Krstionica, apoditerij i narteks su u odnosu na ostale prostorije niži za 0,50 metara (sl. 2).

Skica III

Raspored prostorija ove bazilike u potpunosti odgovara tlocrtu bazilike Skelani II u Skelanima na Drini,²⁶ i po svemu se uklapa u standardni tip tzv. bosanskih bazilika.

U iskopanom materijalu nađen je veliki broj ulomaka kamenih ploča (T.VI, sl.1-10), većih i manjih stupova (T.VII, sl.1-6), blokova, te velika količina klinasto otesanih sedrenih blokova koji su možda pripadali kaloti apside jer su nađeni u tom dijelu bazilike. Ukrašeni ulomci sadrže vegetabilne motive (akantov list, grozd i sl). Karakteristične su brojne rupice nastale upotrebom svrdla kojim se majstor služio pri obradi (T.VII, sl.9).

Nekoliko karakterističnih ovakvih ulomaka dobili smo i od jednog mještana²⁷, prema čijoj su izjavi prije puno vremena pokupljeni sa gomile koja se nalazila ispod spomenute glavice (sa zapadne strane), dakle u vrijeme dok je lokalitet bio nedirnut, odnosno dok nije postao seoski kamenolom.

Svi ulomci načinom izrade odgovaraju kasnoj fazi antičke umjetnosti. U bazilici je iskopano nekoliko rimskih spolija (T.VII, sl.8). U konsignatoriju je iskopan ulomak vijenca koji je pripadao nekom boljem rimskom objektu (T.VII, sl.7). Uz vanjski zid dijakonikona uzidano je nekoliko ulomaka nadgrobnih stela itd. Potrebno je napomenuti da je čitava površina bazilike prekrivena debelim slojem garaži, što je bez sumnje posljedica požara u kojem je nestao ovaj objekat.

S obzirom da je Višnjica izuzetno bogata rimskim spomenicima, otkriće starokršćanske bazilike nije neočekivano jer je takva vrsta objekta pripadala standardnom sadržaju iole znatnijeg rimskog naselja. Region Kiseljaka je u rimsko doba predstavljao bogatu rudnu oblast, što je uvjetovalo intenzivan razvoj privrednog života. To je privuklo raznorodne elemente sa raznih strana Carstva, između ostalih i Orijentalce. U takvim uvjetima kršćanstvo je moglo lako prodrijeti, što je, pak, uvjetovalo gradnju bazilike.

Ovo nije prvi nalaz ovog karaktera u kiseljačkom regionu. U nedalekoj Lepenici (Gradac) još prije Drugog svjetskog rata otkrivena je ranokršćanska bazilika²⁸, a postoje indicacije za još jednu u Višnjici, na lokalitetu Guvno kod starih Begovića kuća.

GROMILJAK

a) Studenac

Studenac predstavlja gromilasti teren prekriven žbunjem i šumom (vlasništvo porodice Beganović). To je, ustvari, dio gromilastog kompleksa od nekoliko hiljada hektara koji se pruža Gromiljačkim poljem, za koje se pret-

26 Ć. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, p.115, sl.37.

27 Sačuvao ih seoski grnčar Meho Begović, koji je prisustvovao vađenju materijala namijenjenog za nasipanje seoskog puta. Kod njega se nalazi šest ulomaka, a po izjavi očevidaca, ogroman broj sličnog kamenja ugrađen je u put.

28 V. Skarić, Altertumer von Gradac in der Lepenica (Bosnien), GZM.XLIV (1932), p.1-21.

postavlja da predstavlja ostatke nekadašnjeg prekopavanja, odnosno eksploatacije zlata iz rimskog doba.²⁹ Voditelju iskopavanja su od ranije bili poznati slučajni nalazi s ovog lokaliteta. Naime, svojevremeno je ovdje krčen kamen, i tom prilikom se naišlo na masivni zid. Od sitnih nalaza nađen je jedan ključ i nekoliko neidentificiranih metalnih predmeta, kojima se u međuvremenu zametnuo trag. Na nekih stotinjak metara zapadnije od ovog mjesta naišlo se na grobnice obložene kamenim pločama. Prema iskazu vlasnika zemljišta, u jednom takvom grobu uz kostur je nađena pojasna kopča. Na istom mjestu se nalazi nekoliko srednjovjekovnih grobova pod pločama, te veći broj nišana, što govori o određenom kontinuitetu ukapanja na ovom mjestu, što je možda u uskoj vezi s objektom čiji su ostaci privukli našu pažnju.

Razlog da smo se odlučili da ovdje izvršimo probno iskopavanje je taj što se lokalitet nalazi usred gromilastog kompleksa za koji je već ranije izrečeno mišljenje da predstavlja tragove rimske eksploatacije zlata.³⁰ Pač je svojevremeno u neposrednoj blizini identificirao ostatke rimske arhitekture,³¹ pa smo svakako željeli provjeriti sadržaj ovog lokaliteta, odnosno karakter slučajno otkrivenog zida. Ako dotične gomile zaista pripadaju rimskoj djelatnosti, onda se bez sumnje na tom prostoru kriju i ostaci rudarskih pogona, radničkih nastambi, upravnih zgrada i dr.

Mjesto gdje se naišlo na zid predstavlja izduženu gromilu dugu nekih 150, a široku 25 metara, smjer istok-zapad. Prva sonda je otvorena u sredini gromile. Već na dubini od 50 cm naišlo se na sloj gareži pomiješan sa sitnim šljunkom i pokojim komadićima opeke. Taj sloj smo slijedili u dubinu od 1,5 metara. Moguće da se kulturni sadržaj nalazi mnogo dublje, možda na dubini od 2-4 metra, kako bi se to moglo zaključiti po nivou zidova na koje smo naišli na rubu gromile.

Druga sonda je otvorena na krajnjem istočnom rubu gromile, s namjerom da nađemo vanjski zid objekta. Odmah ispod sloja humusa pojavila se masivna konstrukcija zida širine 1 m, pravca sjeveroistok-jugozapad, s blagim otklonom prema istoku. Žbuka sadrži sitne komadiće tucane opeke, što upućuje na to da objekat potječe iz antičkog doba. U dužini od nekoliko metara nađen je kompaktni zidni blok visine 0,70 m koji se prevalio na unutrašnju stranu objekta.

Zbog neprikladnosti terena (stabla i panjevi) na ovoj strani zid smo uspjeli pratiti u dužini 4,5 metara. S obzirom na naglašenu konfiguraciju gromile mogu se, s dosta sigurnosti, pretpostaviti dimenzije objekta po širini, pa smo u tom pravcu postavili nekoliko sonde.

---

29 O tome: E. Imamović. Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XXI-XXVII, Sarajevo 1976, p.7-26.

30 Ibidem.

31 K. Patsch, GZM.XIV (1902), p.394.

Prva od njih otvorena je na južnom rubu gromile, gdje je već ranije vlasnik parcele, krčeći kamen, naišao na zid. I mi smo ga tu našli. Iste je debljine i tehnike gradnje kao i onaj na istočnom rubu, što govori da je riječ o vanjskom zidu jednog te istog objekta. Potom je sonda otvorena na sjevernoj strani gromile, bliže istočnom rubu, gdje se također naišlo na zid. Da bi se uhvatio njegov pravac po dužini (u pravcu zapada), na udaljenosti od 10 metara iskopali smo poprečnu sondu. On je otkriven; međutim, u odnosu na ustanovljeni zid s te strane uvučen je unutra za nekih 5 metara. Pokušali smo naći njihov spoj, ali u tome nismo uspjeli pa nam je ostao nejasan njihov odnos. Izvjesno je da su pripadali istom objektu jer su zidani istom tehnikom, s primjesom tucane opeke u žbuki.

S nekoliko sondi smo nastojali otkriti zid sa zapadne strane, ali zbog otežavajućih uvjeta na terenu u tome nismo uspjeli. Tako nam je ostao nepoznat tlocrt dotičnog objekta. Sasvim je izvjesno da je riječ o nekoj zgradi iz rimskog doba, ali čemu je služila i kada je građena nije nam poznato. Jedino se može zaključiti da je riječ o većem objektu, o kojem će se više znati ako se poduzmu kompletnija istraživanja.

b) Ciglana

Lokalitet se nalazi na pola puta između Gromiljaka i Kiseljaka. Tu je još prije rata došlo do slučajnog nalaza rimskih spomenika, što nije nikada bilo registrirano u stručnoj literaturi. Kopajući temelje za novu kuću u njivi pored ceste nasprem Ciglana, Pero Rašo je naišao na obrađene kamene ploče i kocke. Po pričanju očevidaca, kamenje je imalo ukrase raznog sadržaja, pa i likove lavova. Neki primjerci su imali i tekst. Nažalost, o sudbini tih nalaza se ne zna ništa. Po nekim kazivanjima, vlasnik ih je prodao nekom neznancu koji ih je odveo kamionom. Kako u Zemaljskom muzeju taj nalaz nije evidentiran, može se pretpostaviti da su odnesene u Visoko, u zbirku tamošnje Fanjevačke gimnazije, gdje je službovao fra Kruno Misilo, koji je u to vrijeme vršio iskopavanje u Višnjici, pa ih je možda upravo on sklonio u Visoko.

Kako je očito da se radi o rimskim nadgrobnim spomenicima, riješili smo da s nekoliko sondi prekopamo mjesto nalaza kako bismo ustanovili da li se radi o nekropoli ili pojedinačnom nalazu. Ukupno je iskopano devet sondi raspoređeno po čitavoj parceli sistemom šahovskog polja. Međutim, bitniji rezultati su izostali. Jedino se uz temelje kuće, čijom su gradnjom svojevremeno i nađeni dotični spomenici, naišlo na manju kamenu masu koja se doimala kao supstrukcija. Kako se protezala ispod kuće, nismo je mogli pratiti.

U jednoj od sondi nađeno je nekoliko ulomaka crne i sive rimske keramike, i to je sve. Moguće da se ovdje radi o usamljenoj porodičnoj grobnici kojoj su pripadali iskopani spomenici i od koje su, možda, ostaci temelja na koje smo naišli prilikom našeg iskopavanja. Vjerojatno su istoj konstrukciji pripadale i obrađene ploče koje se još uvijek nalaze ispred tamošnje kuće i služe kao stepenice.

Nalaz rimskih spomenika na ovom mjestu ne treba promatrati kao izoliranu pojavu. Ne uzimajući u obzir spomenute bogate nalaze iz nedaleke

Višnjice, u neposrednoj blizini lokaliteta Ciglane, na udaljenosti od koju stotinu metara uz cestu prema Gromiljaku, to jest na prostoru koji se stere od potoka Rikavac do Bajra (Silosa), dosta su česti nalazi spomenika iz rimskog doba. Odmah ispod spomenutog potoka, sa desne strane, na posjedu podorice Fejzić i Jaramaz, nailazi se na temelje zgrada sa hipokaustima.

Pedesetih godina ovog stoljeća ispred Silosa na Bajru iskopano je nekoliko mramornih ulomaka natpisa sa kojima se spominju kolonije Salona i Jader.³² Na osnovi svih tih indikacija već je ranije izneseno mišljenje da se na ovom prostoru nalazilo jedno znatnije rimsko naselje, najvjerojatnije putna stanica Stanecli.³³ Prema tome, nalaz sepulkralnih spomenika u Ciglanu mogao bi pripadati stanovnicima ovog naselja, gdje se možda uz cestu nalazila gradska nekropola. S obzirom da je čitav taj prostor danas gusto urbaniziran i da je intenzivno kultiviran, rimski tragovi su već davno uništeni. Krčenje preostalih gromila na tom prostoru nedavno je izveo vlasnik Mustafa Fejzić, kojom prilikom je nailazio na temelje zgrada od nekoliko stotina metara, a unutar njih na opeku, stupiće za suspenzuru koji su pripadali sistemu centralnog grijanja itd.

Isti je slučaj sa susjednim parcelama koje pripadaju porodici Jaramaz. Prilikom gradnje susjednog silosa naišlo se na temelje starih zgrada, a to je isto ono mjesto gdje su pedesetih godina iskopani ulomci spominjanih natpisa.

*

Ova probna iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku, kao i od ranije poznati podaci, pokazuju da je region Kiseljaka bio gusto naseljen u rimsko doba. Rastojanje između pojedinih identificiranih aglomeracija (Podastinje, Gromiljak, Višnjica) ponegdje iznosi manje od 2000 metara. Svako od njih je imalo određene preduvjete za razvoj: Podastinje kao strateška tačka (s utvrđenjem), Gromiljak kao važna komunikacija i rudarsko središte, Višnjica kao tranzitno mjesto itd. S obzirom da se na ovom području lociraju rudnici zlata na kojima se odvijala najintenzivnija eksploatacija u provinciji Dalmaciji, svaki nalaz rimskih spomenika u ovom kraju zaslužuju posebnu pažnju.

32 D. Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, GZM.n.s.XII (1957), p.122.

33 E. Imamović, Oko ubikacije rimskog naselja Stanecli, Godišnjak ANUBiH.XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj.10, Sarajevo 1974, p.223-231.

SUMMARY

THE RESULTS OF THE TESTING EXCAVATIONS AT PODASTINJE,
VIŠNJICA AND GROMILJAK NEAR KISELJAK

The location of Stijene at Podastinje near Kiseljak represents a hill-fort of a remarkable strategic position. It is surrounded by arable lands, thick woods full of game, and the layers of different mineral ores, which had all made possible for a human being to get settled in these parts way back in the Aeneolithic Age. The life went on without interruption till the Middle Ages. Although there had not been any excavations till our time, there were some indications (accidental findings), which warned that this was the location with abundant contents.

The hill-fort plateau is rather flat, and it ends on the all sides with steep slopes. The only access possible is from the Northwestern side. Our interest was primarily directed from the Roman Period traces. The total number of excavated probes was seven, and they were placed on the Northern part of the plateau.

In a few probes (I, Ia, VII) only the prehistorical material was found (ceramics, bones, stone objects), which went way back to the Aeneolithic. The Roman material was found in the probes II, V, VI. The most valuable items of this character were found in the probe V. A smaller tomb with a barrel-shaped vault from the late antique period was found there. It contained a well preserved skeleton with the metal parts of outfit. In the probe VI a smaller built object was found. It proved to belong to a defense tower from the late antique period. From the same time there was a fragment from the top of sarcophagus (acroterium), ornamented with carved-in palmettes, rosettes and tendrils. A fragment of the terra sigillata ceramics was also found, as well as pieces of glass and several fragments of gray Roman ceramics.

Višnjica

There were a few accidental findings of the Roman monuments which have been known earlier in Višnjica. The most valuable one was from 1935 when a location resident, while digging the house foundations, found some Roman sepulchral monuments. Franciscan monk Brother Kruno Misilo did a skilful excavation later on. He dug out seven more tablets. In the even later period there were similar findings. That was the reason for the testing excavations to be undertaken in order to form a clearer picture on Višnjica in the Roman times.

The first probe was dug in on the place where the sepulchral monuments had been originally excavated. The foundations of a larger object were discovered along with the remnants of a duct for hot air which heated the rooms. Due to a limited space we could not widen our excavations, so the character of the uncovered object remained unknown to us.

We continued our excavation on a hillslope above the village, on the location named Begovića njive. This was a village quarry for a long time. Each time the peasants found ornamented stone fragments. With a few probes we found a larger object, which proved to be the early Christian basilica. The maximum length of the object with an apse is 23.30 meters, and the width 17.50 meters. It consists of a cella with the apse, three side rooms from the North side (apodyterium, baptisery with a built-in piscina, and a consignatorium). In front of the cella is a narthex, and on the Southeastern side is a diaconicon. A greater number of fragments of the stone furniture was found, smaller and larger pillars, blocks and a larger number of dressed gypsum blocks. The orna-

mented fragments of furniture contain vegetable motives (acanthus leaf, raceme etc). There are numerous little holes which had been made by a craftsman's drill in the process of stone treatment. The way these ornaments had been done corresponded to the level of mature antique art, and, according to this, and bearing in mind the dimensions of the built-in piscina (1.60 x 3 meters), the basilica could be dated in the Fifth or in the half of the Sixth century A.D.

Even before World War II there had been some accidental findings of the Roman monuments at Ciglana (Brickyard), so we wanted to find out with a few probes what was it all about. Although we excavated the whole lot, we found nothing except a few pieces of black and gray Roman ceramics and a stone mass which seemed to be a substructure. Since this substructure went on towards a present object in use, we could not follow it. We suppose that these were the remnants of the lonely family tomb whose findings at the time was the prime reason for placing a few probes at this place.

On the location Studenac at Gromiljak a large late antique object had been identified, and only the outer walls were partially excavated.

TABLA I

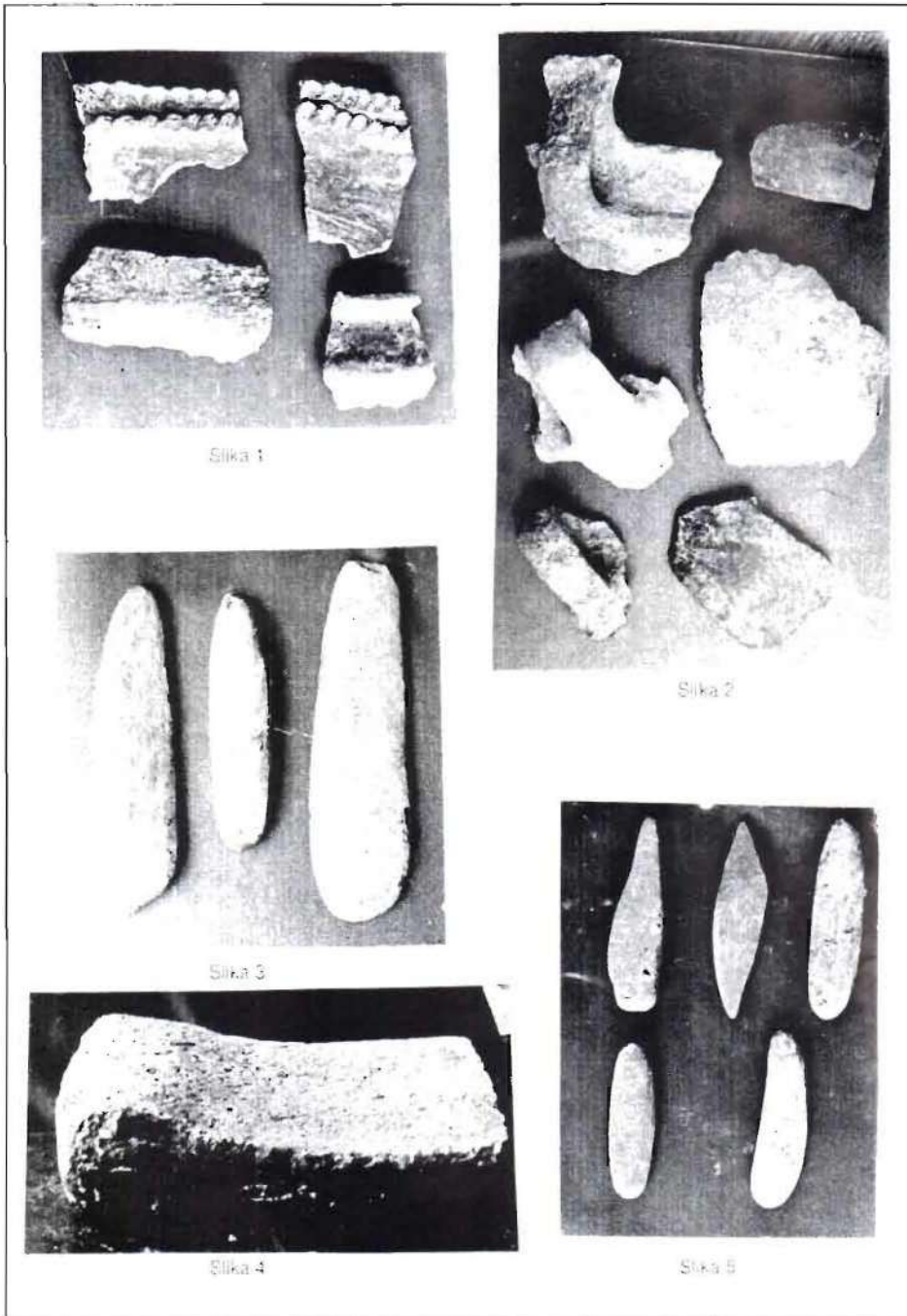
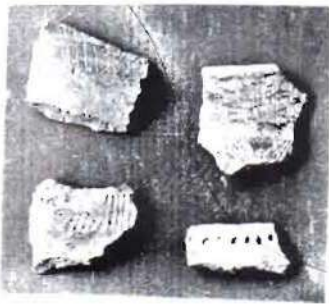
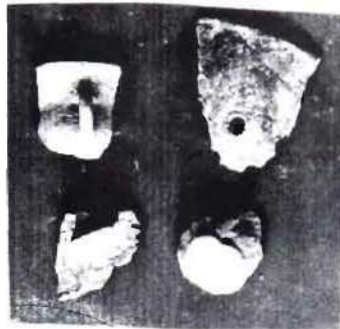

TABLA II

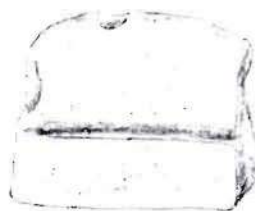
Slika 1

Slika 2

Slika 3

Slika 4

Slika 5

TABLA III

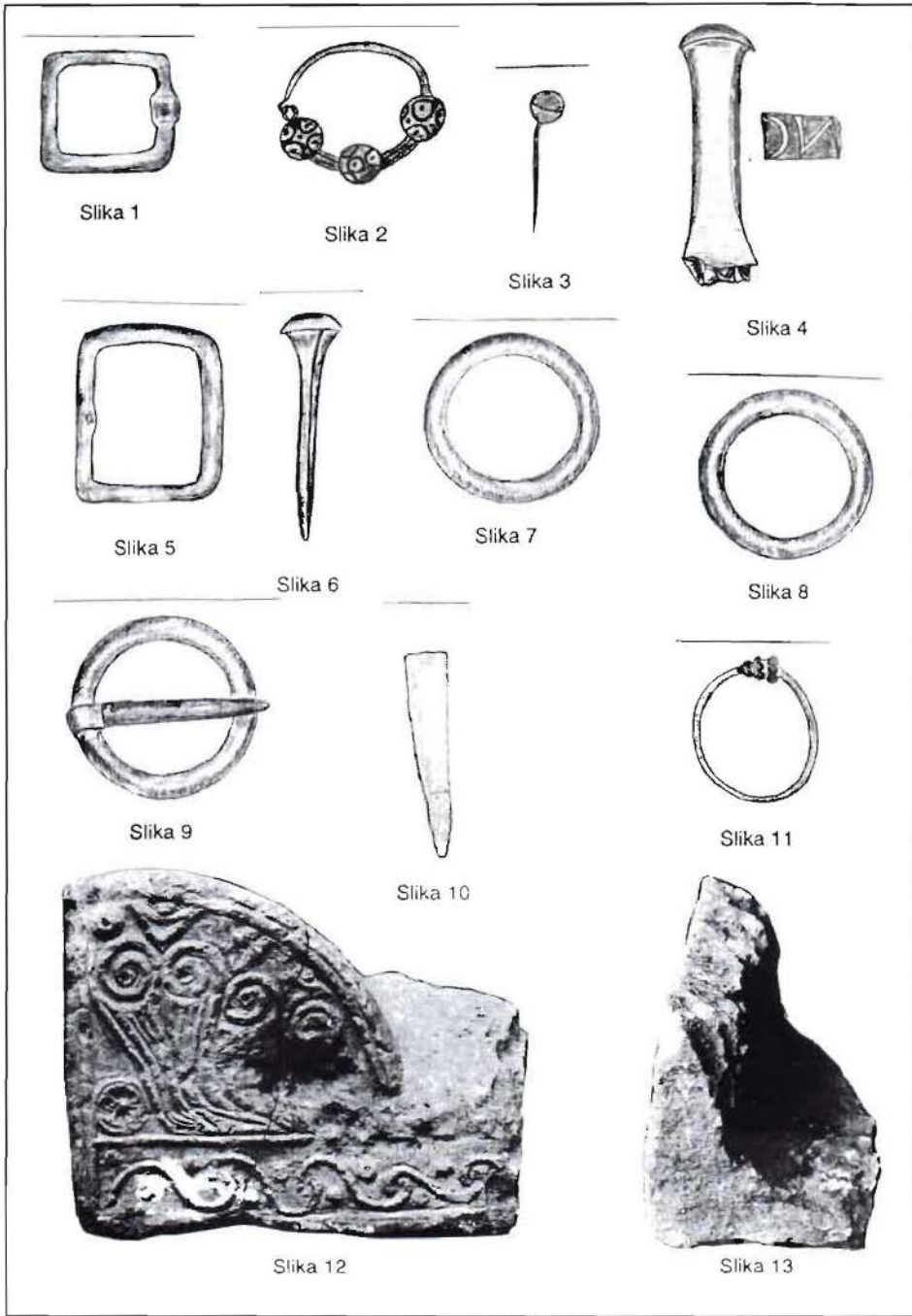

TABLA IV

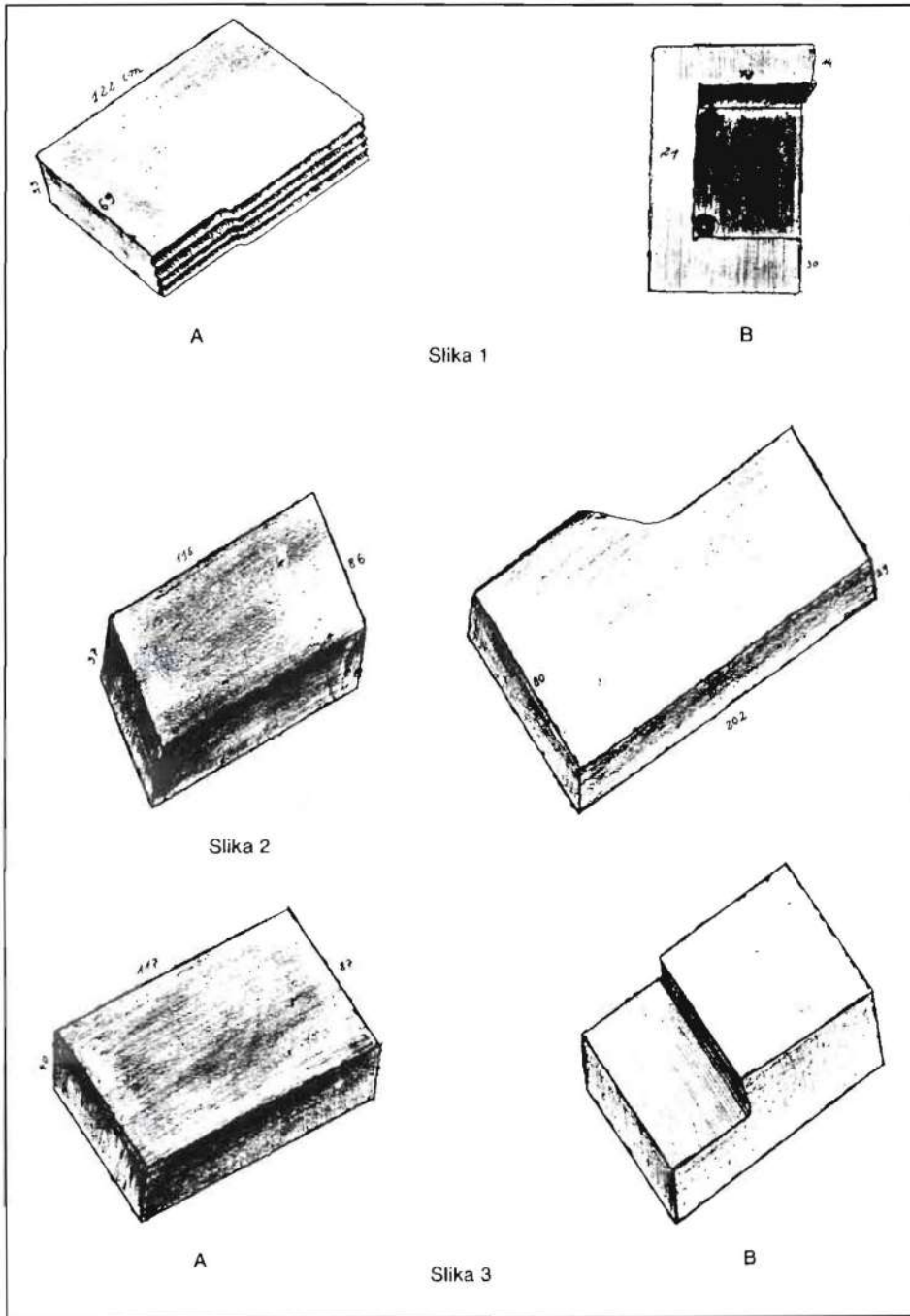

TABLA V

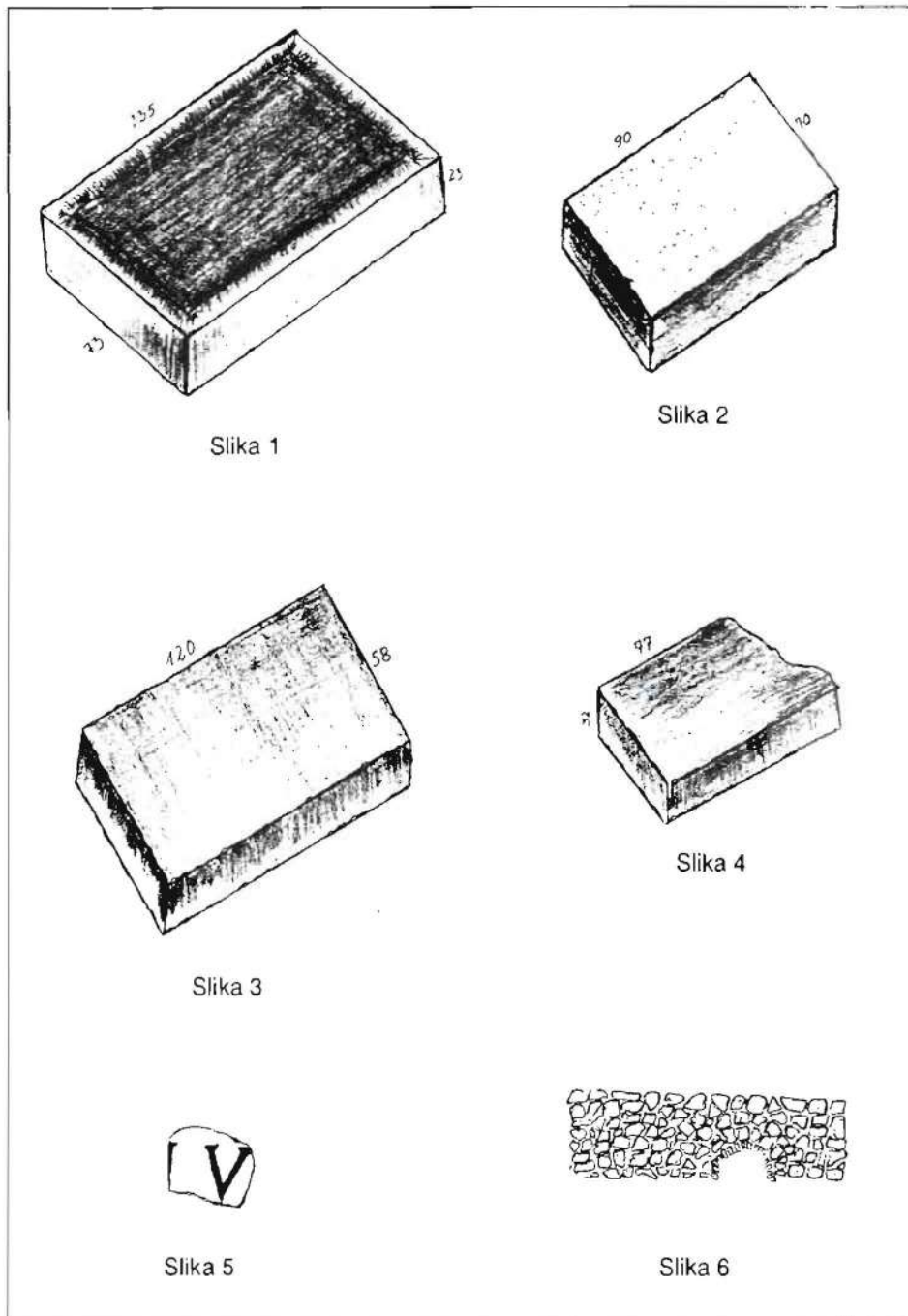

TABLA VI

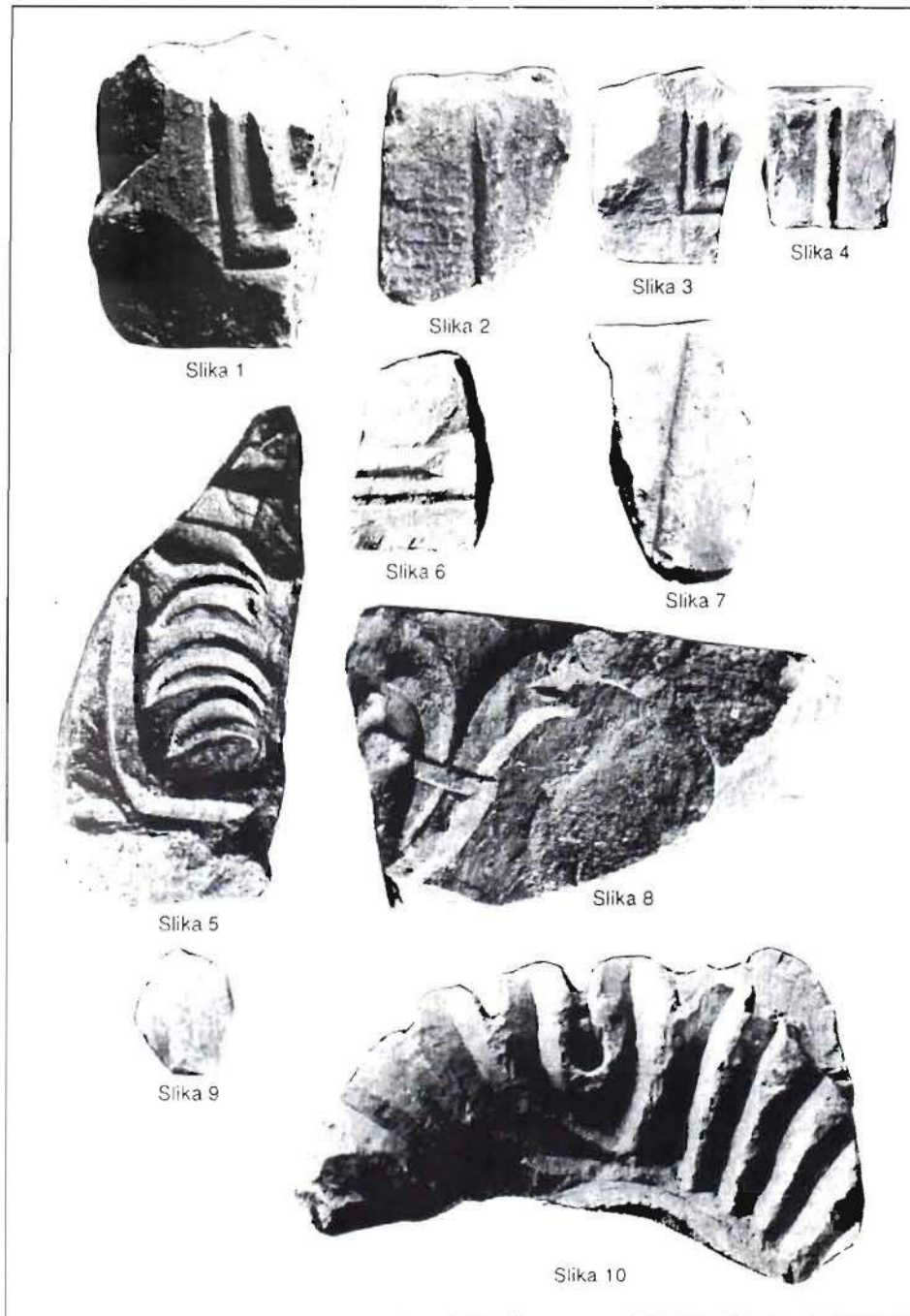
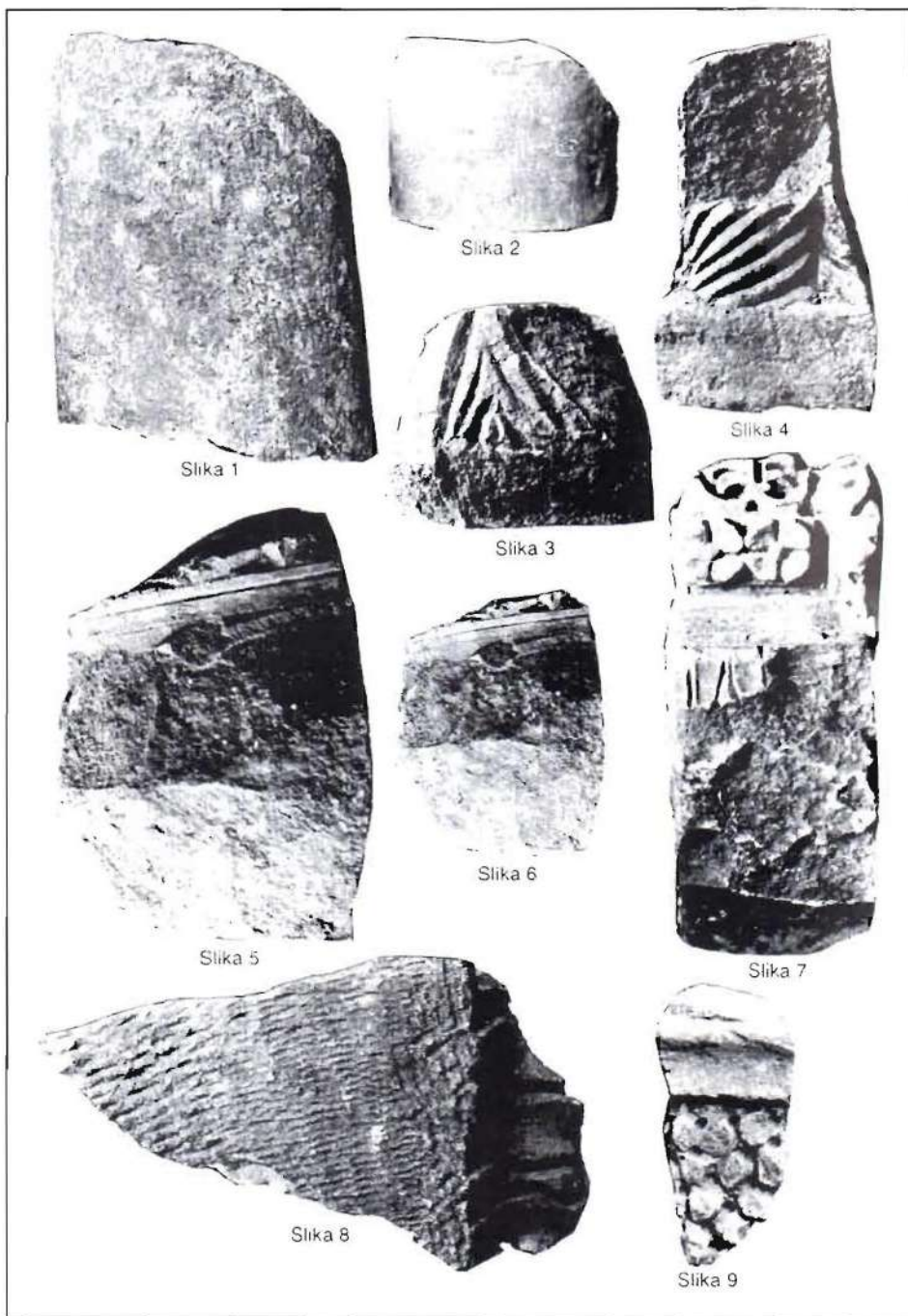

TABLA VII

UDK 903.5 "652" (497,15)

Originalni naučni rad

Veljko PAŠKVALIN, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

PRILOZI PROUČAVANJU ILIRSKO-PANONSKOG PLEMENA DEZITIJATA I NJEGOVOG TERITORIJA U KRAJEVIMA SREDNJE BOSNE U PREDRIMSKO I RIMSKO DOBA

U ovom radu autor raspravlja o arheološkim lokalitetima na kojima je, u zadnjih dvadeset godina, vršio sistematska ili zaštitna iskopavanja, iznoseći u najosnovnijim crtama postignute rezultate. Radi se o načinu spaljivanja (incineracija) i sahranjivanja kod Dezitijata u periodu predrimske okupacije (mlađe željezno doba) i prihvatanje novog načina spaljivanja i sahranjivanja u doba rimske okupacije (kontinuirano od 3.pr. do 3.posl.Kr.). Posebno je značajan rezultat o konstatiranom jačem utjecaju kulture Kelta na području Dezitijata, koji još uvijek ne rješava pitanje panonskog porijekla Dezitijata (Strabo, VII,5,3). Očito da se traže duža istraživanja. Rezultati također pokreću produbljivanje pitanja urbanizacije i romanizacije ovog plemena, a naročito slabo istraženo doba kasne antike i njezine obrane u razdoblju provala Barbara već od 3. do 6. st. posl. Kr.

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF ILLYRIAN-PANNONIAN TRIBE OF DESITYATES AND ITS TERRITORY IN THE REGIONS OF CENTRAL BOSNIA IN PREROMAN AND ROMAN TIMES

In this paper the author discusses the archeological locations where, in the last twenty years, he has done systematic or protective excavations, giving the most basic outlines for the results obtained. The paper is about the manner of burning (incineration) and burying in the tribe of Desityates in the pre-Roman occupation period (the Younger Iron Age) and the acceptance of the new way of burning and burying in time of the Roman occupation (continuously from 3rd century B. C. to 3rd century A. D.). The affirmed stronger influence of Celts on the Desityates territory is quite important, but, however, it still does not resolve the issue of the Pannonian origin of the Desityates (Strabo, VII, 5, 3). It is obvious that longer research ought to be undertaken. The results also raise the issue of urbanization and romanization of this tribe on the more profound level, particularly a poorly examined period of the late antique and its defense during the attacks of Barbarians between 3rd and 6th century A.D.

Današnje krajeve gornjeg toka rijeke Bosne s naseljima oko Sarajeva, Kiseljaka, Breze i Visokog, a djelomično i srednjeg toka s naseljima oko Kaknja i Zenice, te na samom rubu ovog područja, Bugojno, G. i D. Vakuf, gornji tok Vrbasa, ubrajamo u krajeve uže i šire centralne Bosne /v. Kartu/.

Na ovom teritoriju u zadnjih dvadesetak godina obavljeno je više obimnijih arheoloških zaštitnih i sistematskih iskopavanja, koja su, u smislu boljeg kulturnopovijesnog poznavanja ovog kraja u mlađeželjeznom, rimskom i kasnoantičkom dobu, pružila značajnije podatke. Među istraženim nalazištima ističu se lokalitet Kamenjača (Breza), Ograja (Zenica), Mlincići (Zenica), Gromile (Kakanj) i Grudine (Bugojno). Rezultati ovih iskopavanja objavljeni su u Arheološkom pregledu, Glasniku Zemaljskog muzeja Sarajevo i u nekim drugim arheološkim časopisima i kulturnim izdanjima.¹ Neki od ovih, kao na primjer, predrimska i rimska nekropola u Kamenjači u Brezi, značajni su za kulturnopovijesno razdoblje prelaza iz stare u novu eru ili rezultati iskopavanja na Ograji u Putovićima (Zenica) za izučavanje rimske romanizacije i urbanizacije u ovim krajevima još od doba Flavijanaca a, u pogledu ispitivanja razdoblja kasne antike, ističe se lokalitet Gromile kod Kaknja.²

Na temelju povijesnih ili arheološko-epigrafskih izvora, treba odmah iznijeti konstataciju da je ovo područje prije rimskih osvajanja i njihove definitivne okupacije naseljavalo ilirsko-panonsko pleme ili narod Dezitijata. Za ovu tvrdnju imamo tri arheološko-epigrafska dokaza. Jedan od njih nalazi se među četiri početna miljokaza s natpisom iz vremena izgradnje rimskih cesta na teritoriji tek novoformirane provincije Dalmacije, čiji je upravitelj tada bio P. Kornelije Dolabela, carski namjesnik /P. Cornelius Dolabella, legatus Augusti propraetore/.³ Na njemu se tek djelomično sačuvalo ime utvrde ili grada Hedum (... a Salonis ad He[dum(?)] [C]astel(lum) Deasitiatum per milia passum CLVI munit/ CIL III 3201=10159 + 3198, b=10156, b=M. Abramić 1928, 151/, u zemlji Dezitijata, negdje oko današnje Breze, Kiseljaka ili pak Vareša.⁴ Nažalost, još uvijek arheološki nepotvrđeno nalazište. Drugi je, također, već dobro poznati epigrafski sepulkralni spomenik-cippus nađen u Brezi, čiji nalaz sa sigurnošću svjedoči o teritoriji Dezitijata u gornjem toku rijeke Bosne. Na njemu se pouzdano sačuvalo ime dezitijatskog kneza (prin-

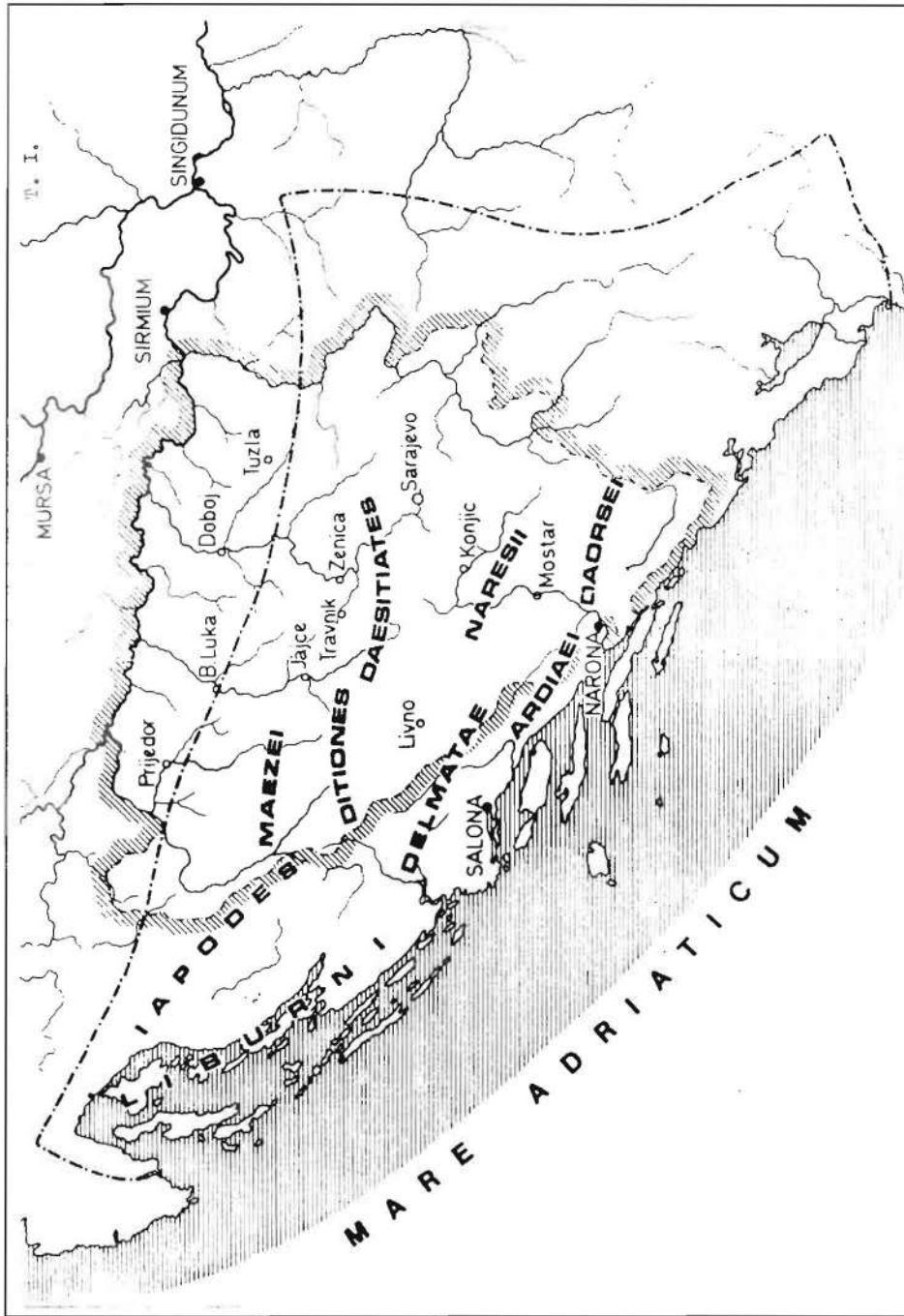
1 Paškvalin V. 1975, 57-62; Paškvalin V. 1990, 35-92; Trajković D. 1969, 183-185; Trajković D. 1971, 18-20; Paškvalin V. 1986, 151-162; Paškvalin V. 1991; Paškvalin V. 1959, 98-99; Paškvalin V. 1961, 89-92; Paškvalin V. 1966, 146-148; Paškvalin V. 1968, 159-162; Paškvalin V. 1970, 131-132; Paškvalin V. 1990, 32-52, PJZ 1987, Breza-Kamenjača, 483, 517, 527, 528, i 905;

2 Usp. PJZ V, 1987, 483, 517, 527, 528, i 905; Paškvalin V. 1990, 35-92; Paškvalin V. 1980, 55-84; Paškvalin V. 1986, 151-162;

3 Abramić M. 1928, 31-44; Mayer A. 1930-1934(1940), 125-156; Ballif Ph -Patsch K., 395-404; Ballif Ph. 1893, 70; Pašalić E. 1960, 118; Bojanovski I. 1974, 227; Bojanovski I. 1984, 49-99; A.J. Evans 1883, 105; Patsch C. 1906, 151-181; Bojanovski I. 1988, 52, 53, 146, 152, 155;

4 Lit. o Hedumu vidi (usp.) napomenu 3.;

TABLA I

ceps) ili vođe T(itus) F(lavius) Valens Varronis f(ilius) princeps Daesitiati(um).⁵ Ovaj natpis, ili samo jedan njegov onomastički segment, doživio je jednu dopunu koja je, u pogledu izučavanja romanizacije i urbanizacije ovog plemena, veoma značajna. Naime, što je D. Sergejevski kratice T,F dopunio (čitao) T(itulum) F(ecit) Valens Varronis itd, to je D. Rendić-Miočević, što je ispravno i logično, čitao ili dopunio s T(itus) F(lavius) tj. u praconomen i nomen gentile carske obitelji Flavijevaca, koji bi prema ovakvoj dopuni rimski civitet dobio od spomenute obitelji ili direktno od samog cara Vespazijana (69-79)⁶ T.II sl.1. Osim u počecima romanizacije, ovaj povijesni podatak upućivao bi i na same početke urbanizacije na dezitijatskim područjima. Uz ova dva spomenuta arheološko-epigrafska, istovremeno i povijesna dokumenta, koji identificiraju prostor Dezitijata, ne možemo a da ne iznesemo i treći arheološki epigrafski i povijesni dokaz, koji implicite govori o kraju Dezitijata i njihovom centru. To je titul, odnosno sepulkralni spomenik od izuzetnog povijesnog značaja, jer je, sudeći po autohtonoj onomastici i mjestu ili kraju nalaza (Župča kod Breze) pripadao pouzdano obitelji Batona iz koje je potekao i sam poznati vojskovođa BATON, organizator ilirskog otpora protiv Rimljana (Bellum Batonianum) na početku nove ere⁷. Zbog njegove povijesne i onomastičke važnosti donosimo ovdje njegov tekst i čitanje tog teksta prema A. Mayeru:⁸

Batoni Liccai f(ilio) / Teuta Vietis /
Sceno Batonis f(ilius) / Maxime natus /
/S/cenocalo Batoni/s/ f(ilio)
/S/caevae Batonis f(ilio) / Calloni Batonis f(ilio) /
/P/rorado Batonis f(ilio) /
/S/cenus Batonis f(ilio) /
/mi/nime natus ex eis si /
bi et /// /s/uis de sua
pecunia fieri i/ussit / T.II, sl.2.

Nalazište ovog epitafa bilo je povod da se na tom brežuljku obave posebna arheološka iskopavanja, koja bi eventualno odgovorila na pitanje nije li Vina rimski lokalitet ili čak utvrđenje HE/dum?/ CASTELLVM DAESITIATIUM. Probna iskopavanja, nažalost, to nisu potvrdila, ali se, s druge strane, pokazalo da je plato brežuljka lokaliteta Vine ipak arheološko nalazište, i to srednjovjekovno. Tom prilikom je, naime, konstatirana nekropola ketlaške grupe, koja je

5 Čremošnik G.-Sergejevski D. 1930; Rendić-Miočević D. 1948, 67; Sergejevski D. 1940, 141; Bojanovski I. 1988, 144-168;

6 Rendić-Miočević D. 1948, 67; Sergejevski D. 1930, 8-9; Sergejevski D. 1940, 141, br. 10, sl. 11; Bojanovski I. 1988, 167; uz napomenu 21. u tekstu; Paškvalin V. 1990, 65-66;

7 Bojanovski I. 1988, 48. i d., 50. i d.

8 Vulić N. 1934, 40; Rendić-Miočević D. 1948, 15,32,49; Mayer A. 1957, 81-82; Bojanovski I. 1974, 184, sl.17; Alföldy G. 1969, s.v.; Bojanovski I. 1988, 146 /napomena 15/;

istovremena bjelobrdskoj kulturnoj grupi 10-12. st. posl. Kr. manje poznata u ovim krajevima.⁹

Arheološka iskopavanja na Vini u Župči (Breza) nisu potvrdila ili otkrila dezitijatski kastel He/dum?, ali su zato sigurno otkrila rodni kraj ili, još bliže, rodno mjesto velikog dezitijatskog vođe Batona u otporu protiv Rimljana za nezavisnost Dezitijata, odnosno Ilira.¹⁰ Njega je nakon pobjede Rimljana nad Ilirima rimski vojskovođa Tiberije, a kasnije i car, odveo u sužanjstvo u Rim, gdje je uskoro umro.¹¹ I drugi već spomenuti značajni podatak, jer se radi o našoj kulturnoj baštini i povijesti, što je ovim istraživanjem utvrđena nekropola srednjovjekovne ketlaške grupe 10-12. st. posl. Kr. koja, zbog toga što je na ovim prostorima manje poznata - razlog neistraženosti - otvara nova razmišljanja o pripadnosti i povijesti ovog kraja u srednjem vijeku.¹²

Tako je, na osnovi ovih arheološko-epigrafskih i povijesnih dokaza, arheološka nauka rimskog razdoblja stavila konačno točku na problem gdje su u razdoblju ilirske samostalnosti i doba rimske okupacije obitalavali pleme ili narod Dezitijata. To je, sad pouzdano znamo, gornji i djelomično srednji tok rijeke Bosne (vidi kartu T.I) za razliku od ranijih ubikacija ovog plemena.¹³

Sad, kad je antička nauka sigurno utvrdila dezitijatski teritorij, prema antičkom povjesničaru Strabonu, ostaje da se naučno utvrdi da li su Dezitijati jedno od panonskih plemena.¹⁴ Na ovo pitanje može dati odgovor samo arheologija na bazi iskopavanja, izučavajući materijalnu i duhovnu kulturu njihovih nalazišta (lokaliteta) unutar dezitijatske teritorije (vidi kartu). Na toj osnovi pokušat će se u novijim istraživanjima naći arheološki dokazi koji bi inicirali ovaj pravac istraživanja na širem dezitijatskom području i doprinijeli bržem

9 Bojanovski I. 1984, 52,53,146,146 d.,152,155; Bojanovski I. 1988, AI.BiH, s.v.IIE/dum?, 158; Miletić N. 1975, 93-111; N. Miletić 1984, 375-434; Paškvalin V. Izveštaj sa rekognosciranja; saznaje se iz rukopisa knjige V. Micolji, str. 15. diktirao fra Rasko Drljić "Lokalno su još najtočnije utvrđeni Dezitijati u kraju stare željezne proizvodnje u srednjoj Bosni. To je utvrđeno pomoću natpisa kamenih spomenika u Brezi, dok je pisac ove knjige otkrio god. 1933. u tom kraju u Župči na "VINI" nramorni obiteljski kenotaf velikog vođe Dezitijata. "Dio Cassius,LVI,17; Vell. Pat.II, 110/. Treba da se zna tko je i na koji način se saznalo o spomeniku velikog Batona. Probna iskopavanja je obavio arheolog Veljko Paškvalin sa ekipom J. Sušnik i S. Kudra. Slabo očuvana ketlaška naušnica sa Vine, rezultat probnih iskopavanja, manje se citira od onih ketlaških nalaza, na pr. u sjeverozapadnoj Bosni ili pak spominje lokalitet;

10 Bojanovski I. 1988, 48-54

11 Bojanovski I. 1988, 53; autor direktno ne spominje Tiberijev trijumf i Batonovo učešće u njemu;

12 Miletić N. 1975, 93-111; Miletić N. 1984, 375-434;

13 U predrimsko doba: Čović B. 1976, 187-237; Čović B. u PJJZ V. 1987; u rimsko doba, prema Bojanovskom, pružali su se do doline gornjeg Vrbasa na zapad i Rogatice na istok; usp. AI.BiH 1988, 70,s.v. Dezitijati; usp. PJJZ Tom V, 1987, 282,528,744,795,796-798, 800-802;

14 Geographi Graeci Minores, id. 213; Strabonis Geographica III, c. 315, ed A. Meineke, Lipsiae apud Teubneri 1907; usp. PJJZ Tom V, 1987, 759, 797,798;

rješavanju Strabonove tvrdnje o panonskom porijeklu Dezitijata. Jedno od takvih novoispitanih nalazišta je nekropola na Kamenjači u Brezi.¹⁵

Tok iskopavanja ove nekropole nije pouzdano mogao utvrditi da je na njezinom prostoru postojao veći tumul iz brončanog ili starijeg željeznog doba, osim arheološke činjenice da se, uz samo jedan inhumirani grob žene, radi o nekropoli s ravnim grobovima i ritusom incineracije.¹⁶ T.II, sl.3. Od rezultata dobivenih tokom ispitivanja ove nekropole govorit će se o načinu sahranjivanja pokojnika, arheološkim nalazima i priložima. T.III, sl.1; T.IV, sl.2.

Što se, pak, tiče načina sahranjivanja umrlih, on se, kako je uočeno, sastoji od samog načina spaljivanja pokojnika, polaganja ili posipanja nagorjelih kostiju i pepela po grobnim konstrukcijama četvrtastih i oblikih formi, pravljenih od kamernih oblutaka i ploča. T.III, sl.2 i 3; T.IV, sl.1. Kod spomenutog načina spaljivanja i sahranjivanja pokojnika mogu se odvojeno gledati dvije kronološke faze. Jedna od njih bi predstavljala stariju, a druga mlađu vremensku fazu, ili u tom načinu sahranjivanja spaljenih pokojnika trebalo bi također gledati jedan od elemenata na osnovi kojeg bi se u određivanju kronologije mogli prepoznati prelazni period mladenačkog od rimskog doba.

Tako bi u spomenutom kontekstu stariji način sahranjivanja incineriranih pokojnika karakterizirale četvrtaste grobne konstrukcije po kojima su se, uz polaganje grobnih priloga, posipali spaljeni ostaci umrlih. Među priložima kod ovog načina sahranjivanja uočeni su najčešće željezna koplja, noževi, po koja fibula kasnolatske sheme i ulomci dosta grube keramike. Međutim, mlađi način sahranjivanja ili polaganja spaljenih pokojnika razlikovao bi se od starijeg u formiranim grupama ili u hrpicama kamenih oblutaka koje su pokrivala grobne jame. U ove jame deponira se pepeo incineriranih pokojnika s ostacima gareža i manjim ulomcima fine ili grube keramike, dok se prilozi poput željeznih kopalja i noževa, zajedno s drugim priložima, polažu na kamene hrpe ili uz njih.

Također i u mlađem kulturnopovijesnom razdoblju, kad je u pitanju incineracija, za razliku od starijeg načina u kojem je ona po intenzitetu bila slabija ili više parcijalna s većim fragmentima kosti, javlja se intenzivniji način spaljivanja umrlih, pa ta tehnika spaljivanja odgovara više rimskom načinu ili samo rimskom vremenu.

Na temelju arheološkog materijala prikupljenog prilikom iskopavanja (nalaza), naročito fibula, može se tvrditi ili zaključiti da se na ovoj nekropoli

15 Paškvalin V, 1975, 57-62; Nalazište još nije objavljeno. Izvještaj o istraživanju ovog lokaliteta posjeduje Arheološka dokumentacija Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Sarajevo i Nacionalna biblioteka Bosne i Hercegovine u Sarajevu; usp. Breza-Kamenjača u PJJZ Tom V, 1987, 483, 517, 527, 528, 905;

16 Breza-Kamenjača; Paškvalin V, 1975, 57-62; usp. PJJZ Tom V, 1987, 483, 517, 527-528; Vratnica (Visoko), 483, 484, 511, 517, 797;

stariji način sahranjivanja (incineracija) počeo javljati na prelazu iz 4. u 3. st. pr. Kr. i da se prakticao sve do kraja stare i početka kršćanske ere, ili do definitivne rimske okupacije ilirskih zemalja,¹⁷ kad se prelazi na rimski način spaljivanja i sahranjivanja pokojnika u jame)¹⁸ T. III, sl. 3; T. IV, sl. 2.

U vezi s ovim rezultatima istraživanja nekropole na Kamenjači može se čak govoriti o trećoj ili prelaznoj fazi sahranjivanja pokojnika. Ona se, naime, za razliku od načina sahranjivanja u povijesnom periodu romanizacije i urbanizacije Dezitijata u jame unutar grobnih parcela, očituje u polaganju ili sahranjivanju umrlih samo u spomenute grobne jame, čiji pepeo pokrivaju hrpe kamenih oblutaka.¹⁹

S obzirom na spomenuti prelazni način sahranjivanja pokojnika na Kamenjači, počinje mlađi ili kulturnopovijesni period u kojem dolazi do romanizacije i urbanizacije dezitijatskog stanovništva, a to je upravo vrijeme kad dezitijatski vođa (princeps) Valens, sin Varrona, prihvata rimski civitet, tj. postaje rimski građanin s privilegijama koje mu omogućava rimska vlast.²⁰ Ovo povijesno razdoblje odrazilo se na nekropoli u Brezi u grobnim parcelama, a na jednoj od njih svoje mjesto morao je naći i dezitijatski poglavica s punim naslovom, što bi se reklo, imenom i prezimenom - T(itus) F(lavius) Valens Varronis (ilius) princeps Daesitiatum, sam ili sa svojom obitelji²¹ T.II, sl. 1.

Međutim, za razliku od članova obitelji princepsa Valensa Varrona, članovi obitelji velikog vojskovođe Batona nisu, izgleda, imali rimsko građansko pravo (civitet), o čemu pouzdano svjedoči njihova onomastika bez ijednog carskog gentilnog imena na poznatom epitafu obitelji batona iz Župče (Breza).²² Stoga, ovaj epigrafsko-onomastički podatak na spomenutom titulu ukazuje da je vremenski stariji od cipusa iz Breze, koji se datira u prvu polovicu 2. st. posl. Kr.²³, pa ovo zapažanje, također, govori i o surovim političkim posljedicama, koje su se, vjerovatno, primijenile i na Batonovu obitelj odmah

17 Čović B. 1984, 37-48; Paškvalin V. 1975, 57-62; PJZ, Tom V 1987, 517,483; B. Čović 1963,55; Z. Marić 1968, 55; M. Baum-D. Srejšović 1959, 22; M. Baum-Srejšović D. 1959,40;

18 Bauman M.-Srejšović D. 1959, 40-41; Bauman M.-Srejšović D. 1961, 22; Bauman M.-Srejšović D. 1959, 38-40; G. Brusin 1929, pag. 60-61; Germanović-Kuzmanović A.-Srejšović D.-Velimirović-Žižić O. 1975, 31-33;

19 Čremošnik G. und Sergejevski D. 1930, 8-9; Čremošnik G. 1930, 221. i d.; Sergejevski D. Spomenik SANU 93. 10. I 11.; vidi napomenu 18.;

20 Bojanovski I., 1988, 65-74, 147,167;

21 Usp. PJZ Tom V, 1987, 528,759,797; Brusin G. 1929, 60-61;

22 Bojanovski I., 1988, 146; Vulić N., Spomen. SANU 77.40.16; D. Rendić-Miočević 1948, 15,32.49. i Mayer A. Die Sprache, 81-82; usp. Bojanovski I. 1974, 184, sl. 17; usp. Alföldy, Personennamen, ss, vv;

23 Epitaf obitelji Batona iz Župče nijedan nema civitet, svi su peregrini, pa s obzirom na Valensa Varrona, koji je civitet primio od carske obitelji Flavii, otkriva se da je Batonov epigrafski nadgrobni spomenik sigurno stariji od Valensa Varrona, odnosno od Ulpiae T(iti) fl(iliac) Procul(a)e

nakon rata.²⁴ Ali, nažalost, što bi za arhologiju i za povijest bilo od velikog značaja, ni jednom ni drugom sepulkralnom spomeniku, kojima je sigurno mjesto bilo samo na Kamenjači, nisu se uspjele utvrditi njihove grobne parcele, što bi, bez sumnje, predstavljalo značajan naučni rezultat.²⁵ T. II, sl. 1; T. IV, sl. 1, 2.

Tako bi u ovom razdoblju rimske vlasti nekropolu dezitijata na Kamenjači karakterizirale veće ili manje četvrtaste kamene parcele, ili konstrukcije, unutar kojih se nalazila iskopana grobna jama ispunjena intenzivno spaljenim - gotovo sam pepeo - ljudskim kostima i garežom, te grobnim priložima, što bi ovu nekropolu ili jedan njezin širi vremenski period datiralo najkasnije od vladavine cara Vespazijana (69-79) do kraja 3. st. posl. Kr.²⁶ Stoga bi, u pogledu sahranjivanja pokojnika na Kamenjači, onaj uočeni prelazni period iz stare u novu eru predstavljao vremensku distancu do cara Vespazijana, začetnika romanizacije i urbanizacije na dezitijatskom području.²⁷

Grobne konstrukcije u formi spomenutih parcela, koje se formiraju na prostorima rimskih groblja, kao što je slučaj nekropole na Kamenjači u Brezi, nazivaju se *areae sepulcrorum* ili *locus religiosus*. Ove grobne parcele, njihovo postojanje, potvrđuju i nadgrobni epigrafski spomenici na kojima se spominju u pisanoj formuli "in fronte pedum...(dužina), in agro pedum...(širina)."²⁸ One bi u krajevima Bosne i Hercegovine na Kamenjači u Brezi bile arheološki po prvi put potvrđene među Dezitijatima, pa bi u odnosu na druge nekropole predstavljalo značajan naučni rezultat. Tip nekropole sa grobnim parcelama nije izgleda konstatiran u Saloni.²⁹ Na našoj nekropoli utvrđen je i prostor na

24 Možda se u uzrečici "Krivica je na vama, vi ste vašim stadima za čuvare slali vukove a ne pse ili pastire" (Dio LVI,16,3), /Bojanovski I. 1988, 53; usp. još i napomenu 74. u tekstu I. Bojanovskog/ krije upravo ono najgore što se moglo dogoditi njegovoj obitelji.

25 Zapažanje autora ovih istraživanja. Naime, autor pretpostavlja da par srebrenih fibula fino ukrašenih /fine izrade/ tipa "sidra", koji se datira u početak 2. st. posl. Kr., kronološki odgovara spomenutom cipusu iz Breze, odnosno ove fibule - kopče mogle bi pripadati spomenutoj Ulpii (Ulpiae), a njihovo nalazište unutar parcele i samo mjesto cipusa;

26 Usp. G. Brusin 1934, 183; G. Brusin 1929, 60-61; A. Cermanović-D. Srejić-O. Velimirović 1975, 66,68, grobovi: 52,54, str. 60, grobovi: 61,62 itd. I sepulkralni spomenici iz Breze i bližeg područja također upućuju da nekropola na Kamenjači u Brezi vremenski može ići najdalje do kraja 3. st. posl. Kr. usp. D. Sergejevski, 1943, 14-19, sl. 11,12 i 13.

27 Prelazni period od 9. god. posl. Kr. također je uočen i na lokalitetu Ograja u Pulovićima. On je obilježen i nalazima fibula itd. Usp. Paškvalin V. 1980, 73-83; V. Paškvalin 1990, 68; V. Paškvalin 1990, 65-70;

28 Usp. napomenu 26; F. Bulić, Bull.dalm. XXXVII, 58-59, Bull. dalm. XXV(1902), 24, Bull.dalm.VI(1883), 47;

29 Cambi N., 1988;

kojem su se odvijali ritualni čini pri spaljivanju pokojnika. Taj prostor se naziva ustrinum, a ustor je izvršilac tih spaljivanja.³⁰

Kulturni materijal, izdvojivši nalaze fibula tipa srednjolatske sheme, koje se unutar glasinakog kulturnog kruga i u drugim sličnim nalazištima u Bosni i Hercegovini, javljaju od 350. do 250. godine pr. Kr., pa preko analogija u načinu parcijalnog spaljivanja i sahranjivanja u tumulima Glasinca, kulturna kronologija nekropole na Kamenjači upućuje da nekropola pripada starijoj fazi mlađeg željeznog doba, te se može pratiti prelaz iz 4. u 3. st. pr. Kr., što pokazuje da se nekropola na Kamenjači formirala već u 3. st. pr. Kr.³¹ Osim toga, to bi u pogledu sahranjivanja, i to opet na osnovi fibula 2. i 1. st. pr. Kr., govorilo o kontinuiranom toku sahranjivanja na Kamenjači u Brezi sve do početka rimske vladavine, kad nastupa novo poglavlje u ritusu sahranjivanja umrlih.³² To bi na nekropoli u Brezi očitovalo dužu neprekinutost toka sahranjivanja, najprije neromaniziranih, pa onda romaniziranih Dezitijata ili, pak, s druge strane, autohtonu tradiciju pokojnika u pogrebnom obredu spaljivanja i sahranjivanja, koja postepeno nestaje dolaskom Rimljana već od cara Vespazijana sredinom kraja 1. st. posl. Kr., pa sve do 3. st. posl. Kr., kad počinje postepeno prevladavati ritus inhumacije koji, osim u grobu žene, nije potvrđen na Kamenjači.³³ Tako bi, prema iznesenom, u razdoblju Rima, ovom dijelu nekropole pripadali svi sepulkralni spomenici nađeni u Brezi i izvan nje u bližoj okolici (epitaf Batona sa Vine i dr). Svi oni stajali su na nekropoli sub divo nad grobnom jamom, identificirajući tako unutar grobne parcele sepulcrum ili počivalište pokojnika.

Jedno od značajnijih arheoloških nalazišta na ovom teritoriju je i lokalitet Ograja u Putovićima (Zenica). Na njemu su prilikom arheoloških iskopavanja konstatirani temelji arhitektonskog objekta terme (termae, javno kupatilo).³⁴ Napominjemo da se ovdje nećemo baviti problematikom terma, već samo postignutim konstatacijama, koje će nam pomoći da utvrdimo njihovu kronologiju nastanka. Stoga, u vezi s tim, treba odmah reći da zgrada terme na Ograji ukazuje na urbanizaciju ili na jednu urbanu sredinu kojoj su, isto tako, pripadali i konstatirani arhitektonski objekti na lokalitetu Mlinčići u Tišini (Zenica), nedaleko od terma, formirajući na taj način određeni lip

30 Kulturni prostor spaljivanja bio je isti u predrimsko i u rimsko doba. Samo je primijećeno da se nešto proširivao. B. Čović 1963, 55;

31 B. Čović 1963, 55; usp. PJZ V 1987, 482-483, 517, V, Paškvalin 1975, 57-62;

32 B. Čović 1963, 55; V. Paškvalin 1980, 68-71, sl. 21, 22, 23 i 24, 81-83; R. Bižić 1951, 291; A. Benac-B. Čović 1957, Glasinac II; Z. Marić 1968, 55; Z. Marić 1963, 45-49; J. Todorović 1968, 83-91; R. Bižić 1951, 291;

33 Usp. autore u napomeni 26; Grob inhumirane žene na nekropoli u Brezi predstavlja kraj inhumacije i početak incineracije, koja traje sve do 4. st. posl. Kr., a počinje postepenom jačom orijentalizacijom ovih krajeva (utjecaji) ponovo inhumaciju; usp. N. Cambi 1988, 5-12; PJZ V 1987, 511;

34 V. Paškvalin 1980, 55-83; V. Paškvalin 1990, 35-90;

urbanog naselja.³⁵ Ovoj urbanoj sredini su, izgleda, pripadali i građevinski objekti na lokalitetu Bilimišće u Zenici koji su, sudeći po starokršćanskoj bazilici na tom lokalitetu, vjerojatno objedinjavali ili pravili jednu istu urbanu sredinu ili grad (urbs) i u starokršćanskom periodu, za čije ime, ukoliko nije jedan od municipija Bistues, nismo još saznali.³⁶ T.V, sl.1. Nakon konstatacije o urbanoj sredini ili urbsu /gradu/ na ovom području, koja sigurno upućuje na početke rimske urbanizacije u ovom dijelu dezitijatske zemlje, drugi arheološki podatak, uz navedenu arhitekturu terma, ostatak je podnog mozaika crno-bijele boje s fragmentarnim mitološkim prikazom hipokampa i ljudskog stopala s rimskom sandalom (papučom), koji upućuje pouzdano na vrijeme nastanka terma, pa u vezi s tim i na same početke urbanizacije među Dezitijatima.

S druge, pak, strane, među prvim argumentima ili dokazima koji govore o istovremenosti početaka romanizacije i urbanizacije u kraju Dezitijata je epigrafska pouzdana potvrda gentilno carsko ime (T.II, sl.1.) Flavius konstatirana u nomenklaturi dezitijatskog princepsa Valensa sina Varronova, što će reći da je Valens sin Varronov građansko pravo (civitet) stekao u doba vladanja te carske obitelji.³⁷ Nalaz novca cara Vespazijana iz obitelji Flavijevaca (69-79) na lokalitetu Ograja predstavlja također arheološki dokaz o istovremenim djelatnostima cara Vespazijana na dezitijatskim prostorima, čije su aktivnosti zapažene i šire na području provincije Dalmacije i Panonije.³⁸ Tako je car Vespazijan Sirmium podigao na rang kolonije, kao i brojna druga municipija, što bi se odnosilo i na Municipium Bistuensium (Bistues = Nova et Vetus)³⁹ od kojih su jedan ili oba bili flavijevski još pouzdano neubicirani.⁴⁰ Tako su, uz romanizaciju, bili to i počeci urbanizacije, pa se može zaključiti da su romanizacija i urbanizacija na ovom području paralelno pratile jedna drugu. T.V, sl.2.

O istovremenosti djelovanja politike cara Vespazijana ili njegove carske kuće na planu romanizacije i urbanizacije među Dezitijatima svjedoči i tehnika izrade već spomenutog mozaika u termama u Ograji. Naime, tehnika izrademozaika u crno-bijeloj tehnici poznata je bila u Italiji i na Jadranu u 1. i na početku 2 st. posl. Kr., pa to doba upravo odgovara Vespazijanovoj djelatnosti.⁴¹ Na ovom području poznat je također gentilicij cara Trajana Ulpus, što govori da je i ovaj car nastavio djelovati među Dezitijatima na planu iste politike, koja je vjerojatno, bila više vezana za pripreme ovog cara za pok-

35 D. Trajković-C. Trajković 1969, 183-185; D. Trajković 1971, 70-72; I. Bojanovski 1988, 168; V. Paškvalin 1980, 83; V. Paškvalin 1990, 66-69;

36 Usp. napomen. 35. i 34.; I. Bojanovski 1988, 157-159;

37 D. Sergejevski 1930, 8-9; D. Sergejevski, Spom. 93. 141, br. 10, sl. 11; D. Rendić-Miočević 1948, 67; I. Bojanovski 1988, 147;

38 I. Bojanovski 1988, 167-168;

39 K. Patch 1906, 156; D. Sergejevski 1932, 37; E. Pašalić 1960, 40; G. Alföldy 1965, 156; J.J. Wilkes 1969, 274; I. Bojanovski 1988, 167;

40 I. Bojanovski 1988, 155-168; ovdje je o tome izložena sva problematika;

41 V. Paškvalin 1990, 53-54, 66-70; I. Bojanovski 1988, 157-167;

oravanje Dačana.⁴² Stoga, na osnovi iznesenog, može se ukratko zaključiti da je Vespazijan bio prvi među rimskim carevima ranog doba Principata koji je učinio prve korake na romanizaciji i urbanizaciji plemena Dezitijata i da su se ti počeci upravo nastavili razvijati, što je i logično, tamo gdje je bio centar i duhovne vlasti ovog plemena, a to je teritorij gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne (Breze, Zenice, Putovića i Tišine)⁴³ (vidi kartu). Nakon ovog cara ovu djelatnost nastavljaju carevi iz njegove obitelji, car Trajan i dr.⁴⁴ U ove povijesne okvire datira se i arhitektonski objekt *thermae* na Ograji i onaj na Mlinčićima,⁴⁵ T.V, sl.2.

Ako su se na malom prostoru platoa i manjem međusobnom rastojanju nalazili objekti arhitekture kao što su ove terme, hram nimfa (Nimfej), vila rustika (*villa rustica*), na Bilimišću i u njegovoj blizini, te objekti arhitekture i starokršćanska bazilika, onda sve to dokazuje da je na tom malom prostoru postojalo prije rimskog i autohtono dezitijatsko naselje,⁴⁶ pa bi ovo iz rimskog doba bilo samo njegov nastavak. Prema tome, Rimljani su samo prihvatili lokaciju već postojećeg naselja, ne dajući mu i one urbane karakteristike rimskog grada, pa bi ovaj grad, *municipium* bio prototip novim naseljima (*municipijima*) koja nastaju na sličan način na ovim prostorima.⁴⁷

Uz iznesenu problematiku o počecima urbanizacije i romanizacije dezitijatskog područja, potrebno je, u vezi s tim, izložiti još i način (metod) kojim su se poslužili Rimljani u romaniziranju stanovništva. To je već dobro i sigurno isprobana metoda koja je rasturala stanovništvo, a sve što je sposobno za rad i vojsku novačila i odvodila van ilirskih prostora.⁴⁸ Osim toga, davale su se velike privilegije, najprije uglednim stanovnicima, posebno plemenskim poglavarima. Arheologija u epigrafskim spomenicima na ovim prostorima pruža mnogo primjera, a za naše je najilustrativniji princeps Dezitijata T(itus) F(lavius) Valens Varronis filius), koji na osnovi gentilnog imena Flavius u nomenklaturi postaje rimski građanin, a civitet mu dodjeljuje sam Vespazijan ili jedan od njegovih nasljednika.⁴⁹ Za svojim vodama i uglednim ljudima povelj su se i ostali stanovnici - Dezitijati, dobijajući, uz civitet i sva prava. Na taj način se mnogo brže i lakše vršila romanizacija, pridobivajući autohtoni element. Da je ovaj sloj društva bio privilegirani u to doba vidi se i po tome što su se nakon Karakaline konstitucije 212. godine posl. Kr. mahom počeli ponovo vraćati domaćim tradicijama, izbacivši iz svog onomastikona i carske gentilicije, kao

42 I. Bojanovski 1988, 70; Na to upućuje brojnost spomenika sa ovim gentilnim imenom, pa bi podjela civiteta u prvom planu najvjerojatnije imala to značenje;

43 Usp. PJZ V 1987, 527-528, 797, 798;

44 I. Bojanovski 1988, 147 (vidi napomenu 22.), 165;

45 V. Paškvalin 1990, 62-66, vidi napomenu 171;

46 V. Paškvalin 1980, 67-83; V. Paškvalin 1990, 65-69;

47 Usp. I. Bojanovski 1988, 373-382, imena *municipija* s područja Dezitijata;

48 I. Bojanovski 1988, 53-54;

49 I. Bojanovski 1988, 161;

vidljivi znak rimskog građanina. Razlog tome je što su ovom Konstitucijom svi stanovnici Carstva postali rimski građani, i time su se izgubili svi postojeći privilegiji građanima prije ove carske uredbe.⁵⁰ Sudbici na osnovi epigrafskih podataka, kako je već konstatirano, može se s velikom sigurnošću tvrditi da je Valens sin Varrona dezitijatski vođa među prvima ili prvi dobio rimski civitet, a za njim i ostali. To, ipak, nije bio slučaj s članovima dezitijatskog vođe Batona, čiji je spomenik sigurno stariji, jer o tome pouzdano svjedoči njihova onomastika bez carskih gentilicija na spomenutom epitafu.⁵¹ Tako se, u smislu iznesene argumentacije o počecima njihova romaniziranja, može zaključiti, o čemu je također već bilo govora, da Dezitijate istovremeno prati romanizacija i urbanizacija ili osnivanje administrativnih upravnih centara. U svemu ovom, da zaključimo, vidi se politika cara Vespazijana prema unutrašnjim područjima provincije Dalmacije, koja je u biti imala isključivo ekonomski cilj.⁵²

Još jedan arheološki podatak, u smislu izučavanja plemena Dezitijata u periodu njihove samostalnosti, pruža nalaz lončarske peći, konstatiran neposredno ispod temelja rimskih terma na Ograji.⁵³ U ovako nađenoj poziciji keramička peć posve jasno govori da je pripadala autohtonom stanovništvu prije nego su se na ovom prostoru podigle rimske terme i da je tu negdje već postojalo dezitijatsko naselje.⁵⁴ Ovu konstataciju barem indirektno potvrđuju i nalazi kopljaste fibule, fibule u formi bršljanovog lista i nalaz fibule kasnolatske sheme, da bi ovi arheološki predmeti iskopani na spomenutom prostoru također argumentirano tvrdili da je ovo naselje već živjelo u periodu mladog željeznog doba od 2. do 1. st. pr. Kr.⁵⁵

U prilog ovoj tvrdnji idu i brojni nalazi ulomaka keramike, nađeni također pokraj keramičke peći. Ovi fragmenti zemljanih posuda, različitih oblika i veličina, značajni su i zanimljivi jer otkrivaju postojanje domaće keramičke produkcije, koja počiva na proizvodnji kasnolatske tradicije, prepoznatljive u izradi obojene keramike kao i u drugim tehnikama toga doba.⁵⁶ Stoga ovako iznesena argumentacija dopušta zaključak da su lončari i druge zanatlije sa ovog područja dolazili u bliski kontakt, u prvom redu trgovački sa stanovnicima Panonije, konkretnije s keltskim plemenom Skordiska ili još točnije s lončarima (trgovcima) Gomo-

50 G. Alföldy 1969, 183; isti, *Personennamen*, 147; A. Mócsy 1959, 148, dd; usp. I. Bojanovski 1988, 70; isti, 146, 60 i d.

51 Najilustrativniji primjer za ovu pretpostavku je svakako sepulkralni spomenik obitelji Batona iz Župče. Usp. kod I. Bojanovskog 1988, 146 (napomena 15), 60 i d., I. Bojanovski 1988, 65, i d.;

52 I. Bojanovski 1988, 167, 60, 65 i d., 65 i d.;

53 V. Paškvalin 1990, 43-44, 68;

54 V. Paškvalin 1980, 70-71, sl. 21,22,23,24, 67-71, 82-83; V. Paškvalin 1990, 45-50;

55 V. Paškvalin 1980, 81-83; V. Paškvalin 1990, 67;

56 Datiranje predrimskog naselja na Ograji u Putovićima (Zenica) počiva upravo na dokumentaciji lončarske peći, njezinih proizvoda i pretpovijesnih kopča. Usp. V. Paškvalin 1980, 68-72, 81-83; isti, 41-45, TIV, 1, T.VI, 1, 2, 3, T.XII, 1-6, T.XV, 1a, b, 2a, b, T.xi, 1-4;

lave.⁵⁷ Ipak, na osnovi ove arheološke činjenice, koja upućuje na privredne i kulturne odnose s panonskim stanovništvom, nije sama po sebi dovoljan argument da se prosuđuje o već dobro poznatoj Strabonovoj vijesti, koja govori o panonskoj pripadnosti Dezitijata.⁵⁸ Zato na ovom stupnju istraženosti ovog problema ne bi trebali stati, iako se, u istraživačkom smislu, arheološki nalazimo tek na samom početku.⁵⁹

Na ovom prostoru centralne Bosne nije se intenzivnije izučavalo pitanje kasnoantičkog doba. Više se pažnje posvećivalo prodorima Barbara (Gota i dr.) na granice (Limes) Rimskog Carstva na Dunavu u toku 3. i na početku 4. st. posl. Kr.⁶⁰ U tom smislu, pružit će nam neku spoznaju više arheološki nalaz građevine iz ovog doba na Gromilama kod Kaknja.⁶¹ Ova kasnoantička građevina, tipa kastron uz sličnu, ali veću na Mogorjelu, također istog tipa, nije do kraja mogla biti arheološki istražena, jer su se njezini temelji zauvijek našli prekriveni naslagama zemlje dnevnog kopa.⁶² Ipak se, na osnovi obavljenih arheoloških zaštitnih radova, uspjelo nešto saznati o povijesnim i kulturnim prilikama na ovom prostoru u razdoblju kasne antike.

Jedan od značajnijih rezultata ovih zaštitnih istraživanja je krnji plan (fundamentata) građevine, koji pokazuje da je ovaj građevinski objekat, uz poljoprivredni karakter, imao i funkciju obrane, jer se na jednom od njezinih uglova konstatirala četvrtasta kula (sl.).⁶³ Ostali arheološki nalazi, naročito keramika, a na poseban način nalazi novca cara Konstansa (337-350) i Konstancija (337-361), upućivali bi upravo na vrijeme kad je građevina služila svrsi obrane Rimskog Carstva. Ovi ostaci temelja građevine, uz poznato Mogorjelo, samo su jedan dokaz više kako su se Rimljani spremali i kako su postavili obranu u unutrašnjim krajevima protiv mogućih provala barbara i njihovih osvajanja na ovim prostorima.⁶⁴ Kako su ova građevina i njoj analogna ona na Mogorjelu podignute u svrhu obrane, ta činjenica upućuje na to da je ova

57 Usp. PJZ V 1987, 801; V. Paškvalin 1990, 44 i d., 50-53; V. Paškvalin 1980, 67-70, sl. 18; B. M. Jovanović 1988, 92-100; V. Paškvalin 1990, 67;

58 Ovu problematiku vidi u PJZ V, 1987, 759, gdje je ukratko izložena osnovna literatura o tom pitanju;

59 Kako je ovo pitanje načeto, kako je već rečeno, ne bi trebalo stati. Međutim, dezitijatska nekropola u Brezi iz mladeželjeznog doba i sa početka nove ere (3. st. pr. Kr. do 3. st. posl. Kr.), izgleda, neće moći reći još puno o Dezitijatima kao o Panonima, osim da su se nalazili pod snažnim uticajem, posebno nakon povratka Kelta na panonski areal, konkretno na njihovo pleme Skordiska /usp. Z. Marić 1963, te sve njegove radove na ovu temu; PJZ V, 1987, Bibliografija, pod imenom Z. Marić; u tom smislu treba pogledati i radove R. Katičić i drugih također na ovu temu;

60 N. A. Maškin 1951, 472. i 477. I za ostala barbarska plemena vidi kod istog autora; V. Paškvalin 1986, 153-161;

61 V. Paškvalin 1986, 156-157, Tabla XXV, XXVI; M. Suić 1976, 235-240, sl. 161, 162; I. Bojanovski 1978, 155-160;

62 Usp. napomenu 61;

63 Usp. napomenu 61;

64 V. Paškvalin 1986;

građevina nastala u periodu vladavine cara Dioklecijana (284-305), kad je u njegovim planovima obrana Rimskog Carstva od barbara dolazila u prvi plan državnih interesa.⁶⁵

Iz istog povijesnog razdoblja je i kasnoantičko utvrđenje na Gracu. Sudcici, na osnovi topografske udaljenosti između ova dva lokaliteta, čini se da su pripadali samo jednom naselju. Onaj na Gromilama je u ravnici, a onaj na Gracu je na uzvišenju i predstavljao bi obrambeno mjesto i refugij za stanovništvo, a zajedno su na ovom prostoru sačinjavali dio obrambenog sistema koji je bio uključen u opći zajednički sistem obrane Carstva na području Dalmacije.⁶⁶ Kronološki je bio paralelan također obrambenoj građevini na Gromilama iz doba Dioklecijana (284-305) ili koju godinu stariji. Prema tome, u pogledu izučavanja povijesnog perioda kasne antike, posebnu pažnju treba posvetiti upravo ovakvim i sličnim arheološkim nalazištima iz vremena velikih i čestih ratova u povijesnom razdoblju 3. do 6. st., kad nastupa rani srednji vijek za europske narode.⁶⁷

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Kako je, na osnovi arheoloških i povijesnih-epigrafskih spomenika, u razdoblju rimske okupacije, sigurno utvrđeno centralno područje plemena Dezitijata,⁶⁸ ostaje da buduća istraživanja pokušaju pouzdanije utvrditi i njihov širi prostor obitavanja u periodu ilirske samostalnosti, što bi sigurno konfroniralo i njihovoj teritoriji u doba Rima.

Ako bi Breza bila administrativni centar Dezitijata, onda je, s obzirom na etničku pripadnost nekropole na Kamenjači, sasvim sigurno dezitijatska i u mlađem željeznom dobu od 3. st. pr. Kr. i do 3. st. posl. Kr. u doba Rima (romanizirani Dezitijati). Također bi trebalo reći da je ovu činjenicu arheološka nauka prihvatila ili o njoj raspravlja kao o gotovoj stvari. Radi se, svakako o dugom kulturnopovijesnom kontinuitetu ove nekropole od 6. stoljeća.⁶⁹

U periodu ilirske samostalnosti način sahranjivanja (ritus incineracije pokojnika na Kamenjači u Brezi pokazuje u jednom trenutku bliže kulturne veze sa stanovnicima Glasinca,^{70, 71} a fibule kasnolatenske sheme, sa susjednom Panonijom ili konkretnije s kulturom Kelta.⁷² Spomenuti međusobni

65 I. Bojanovski 1988, 289.125,71; V. Paškvalin 1986;

66 V. Paškvalin 1986, 157-158;

67 V. Paškvalin 1988, 36-40 /kratki pregled događaja u razdoblju kasne antike u ALBiH Tom I./

68 I. Bojanovski 1988, s.v. Daesitiates, 367; PJZ V, 1987, 797;

69 V. Paškvalin 1975, 57-62;

70 I. Bojanovski 1988, ALBiH, 70, s.v. Desitijati;

71 B. Čović 1963, 55;

72 Z. Marić 1963, 45-49;

odnos na dezitijatskom području pokazuju i arhološki nalzi na Ograji u Putovićima u nalazima keramičke peći i njezinih proizvoda.⁷³

Koliko će ovo, u etničkom pogledu, biti povezano sa Strabonovom viješću o panonskom porijeklu Dezitijata, morat će se sačekati, jer ovi kulturnopovijesni kontakti mogu također biti i rezultat trgovine. Na to upućuju i nalazi helenističke keramike iz istog vremena na nekropoli u Brezi.⁷⁴ Ove odnose pokazuju također i brojni drugi nalazi, posebno keramike, koji uprevo na ovim prostorima otkrivaju navedeni upliv.⁷⁵ Prema tome, nalazimo se još uvijek pred dilemom koliko su Dezitijati Panoni.

Za Dezitijate značajno je konstatirati da nakon njihova sloma dolazi do romanizacije i urbanizacije njihova područja. Tu djelatnost na njihovom teritoriju pokazuju arheološki povijesno-epigrafski dokazi u sepulkralnim spomenicima.⁷⁶ Romanizaciju i urbanizaciju istovremeno započeo je car Vespazijan (68-79), dajući, najprije, civitet vođi Dezitijata Valensu Varronu, a urbanizaciju, podižući domaća naselja na rang municipija.⁷⁷

S romanizacijom i urbanizacijom Dezitijati počinju prihvatati i sam način sahranjivanja pokojnika (grobne parcele i grobne jame), vodeći pri tome ipak računa o nekim svojim običajima ili tradiciji. Za nekropolu na Kamenjači značajne su već spomenute grobne parcele i jame.⁷⁸ Ipak, u vezu s ritusom incineracije kod Dezitijata, treba naglasiti, ne dolazi obred spaljivanja, jer je kod njih poznat još u 3. st. pr. Kr.⁷⁹

Značajan rezultat zaštitnih iskopavanja na Gromilama u Karauli (Kakanj) je konstatiranje kasnoantičke građevine tipa kastron. Ona je veoma slična poznatoj građevini na Mogorjelu iz 4. st. posl. Kr.⁸⁰ Ovaj obrambeni objekat govori kako se na unutrašnjem području u doba kasne antike brani Rimsko Carstvo. Datiramo je u isto vrijeme kao kastron na Mogorjelu.

Iznesena razmišljanja, koja su rezultat dobivenih arheoloških rezultata prilikom iskopavanja navedenih lokaliteta, pokazuju kako treba još mnogo izučavati pitanje Dezitijatskog porijekla, njegovu kulturu i sve što je u najužoj vezi sa njihovim životom na ovim prostorima u svim kulturnopovijesnim epohama, a zasebno u onima kad se počinju formirati kao etnički korpus (narod ili pleme).

73 V. Paškvalin 1990, 43, i d.

74 Z. Rapanić 1967, 37, T.V. sl., 40-42;

75 J. Todorović 1968, 83-90, 86, sl. 19; V. Paškvalin 1990, 43-53;

76 Bojanovski I. 1988, 65-74; V. Paškvalin 1980, 62-66, 72-78; V. Paškvalin 1990, 65-66;

77 I. Bojanovski 1988, 65-66 /usp. kod I. Bojanovskog isto djelo;

78 G. Brusin 1929, 60-61; isti, 1934, 183; N. Cambi 1988, 5-13;

79 Usp. tekst o incineraciji i inhumaciji ili o njihovom izmjeničnom javljanju u kulturnopovijesnim epohama /N. Cambi 1988./

80 V. Paškvalin 1986, 157-159.

LITERATURA

- Abramić M., 1928:* O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, Starinar III ser. 4 (1926-1927), 1928, 31-34, Krt.1, Tabl.-IV-V.
- Alföldy G., 1965:* Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien (mit einem Beitrag von András Mócsy), Budapest 1965.
- Alföldy G., 1969:* Die Personennamen im römischen Dalmatien, Heidelberg.
- Ballif Ph. - Patch K. 1891:* Rimska cesta od Prologa preko Donjeg Unca i Petrovca u dolini Sane, GZM III, 189, 395-404, Krt.1.
- Ballif Ph. 1893:* Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, Theil I, Wien, Herausgegeben von Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 1893,70, Tfl. 12, Krt.1.
- Bižić R., 1951:* Pregled preistorijskih fibula BiH, GZM BiH VI, 1951.
- Brusin G., 1929:* Aquileia, Udine 1929.
- Brusin G., 1934:* Gli scavi di Aquileia, 1934.
- Bojanovski I., 1974:* Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela 47, CBI 2, Sarajevo 1974.
- Bojanovski I., 1978:* Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji(II): Prehistorijska i rimska cesta Narona-Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, Godišnjak CBI XVII/15, Sarajevo 1978.
- Bojanovski I., 1984:* Razdoblje rimske uprave. U: Visoko i okolina kroz historiju I. Skupština opštine, 1984.
- Bojanovski I., 1988:* Bosna i Hercegovina u antičko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.
- Baum M. - Srežović D., 1959:* Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama. ČGT III, 1959.
- Baum M., Srežović D., 1960:* Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama-iskopavanje 1959-1960, ČGT IV, 1960.
- Cermanović A., - Srežović D., - Velimirović O., 1975:* Antička Duklja-nekropole, Cetinje 1975.
- Cambi N., 1988:* Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana, Književni krug Split, Split 1988.
- Čović B., 1959:* Glasinac 1957. Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasilačkog tipa. GZM(A), NS XI 1956.
- Čović B., 1963:* Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasilačkog područja. GZM(A),NS XVIII, 1963.
- Čović B., 1976:* Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976.

Čović B., 1984: Najstarija prošlost visočkog kraja - bakarno, bronzano i željezno doba. Visoko i okolina kroz historiju I, Visoko 1984.

Čović B., 1987: Praistorija Jugoslovenskih zemalja-željezno doba Tom V. Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987.

Čremošnik G., Sergejevski D., 1930: Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo. Sarajevo 1930 (Novitates Musei Sarajevoensis 9.).

Čremošnik G., 1930: Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva. GZM XLII, sv.2. Sarajevo 1930.

Evans A. J., 1883: Antiquarian Researches in Illyricum. (Parts I and II). Westminster, Printed by Nichols and Sons, 1883.

Katičić R., 1964: Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija (Posebna izdanja IV, CBI 1, Sarajevo 1964.)

Katičić R., 1965: Zur Frage der keltischen und panonischen Nemengebiete im römischen Dalmatien, Godišnjak CBI III/1, Sarajevo 1965, 53-76.

Jovanović B., Jovanović M. 1988: Gomolava naselje mlađeg željeznog doba, Novi Sad-Beograd 1988.

Marić Z., 1963: Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine, GZM (A), NS XVIII,1963.

Marić Z., 1968: Japodske nekropole u dolini Une. GZM (A), NS XXIII,1968.

Maškin N. A., 1951: Istorija starog Rima, Beograd 1951.

Mayer A., 1940: Doprinos poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji. VAHD LI 1930-1934.

Mayer A., 1957: Die Sprache der alten Illyrier, Wien 1957.

Paškvalin V., 1959: Antička istraživanja u selu Čipuljiću kod Bugojna. AP I, 1959.

Paškvalin V., 1961: Čipuljići, Bugojno - Kasnoantičke građevine, AP 3, 1961.

Paškvalin V., 1966: Grudine, Čipuljići, Bugojno-starokršćanska bazilika, AP 8,1966.

Paškvalin V., 1968: Grudine, Čipuljići kod Bugojna - Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike, AP 10, 1968.

Paškvalin V. 1970: Grudine, Bugojno - starokršćanska bazilika. AP 12, 1970.

Paškvalin V., 1975: "Kamenjača", ul. 6. aprila, Breza kod Sarajeva - mladeželjeznodobska i rimska desitijatska nekropola, AP Beograd,17,1975.

Paškvalin V., 1986: O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba. U: Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije. Referati XII Kongresa arheologa Jugoslavije (Novi Sad 1984). Novi Sad 1986.

Paškvalin V., 1980: Antički nimfej u Putovićima kod Zenice. GZM NS(A) XXXIV, 1979 (1980).

Paškvalin V., 1990: Arheološko nalazište Ograje u Putovićima kod Zenice. GZM (A) NS 45/1990.

Paškvalin V., 1991: Zaštitna iskopavanja na antičkom lokalitetu "Gromile" u Karauli kod Kaknja. GZM (A) NS 46/1991.

Pašalić E., 1960: Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. Zemaljski muzej. 1960.

Patsch K., 1906: Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije. VII dio. GZM XVIII, 1906.

Rapandić Ž., 1967: Helenistički grobovi s priložima u Visu, VAHD LXVII(1960), Split 1967.

Rendić-Miočević D., 1948: Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije. VAHD LII, 1935-1939, Prilog 3, Split 1948.

Moscy A., 1959: Die Bevölkerung von Panonien bis zu den Markomannenkrigen, Budapest 1959.

Sergejevski D., 1940: Rimski natpisi iz Bosne, Uzičkog kraja i Sandžaka, Spomenik XCIII, 1940.

Sergejevski D., 1932: Spätantike aus Zenica. GZM XLIV, sv.2, 1932.

Sergejevski D., 1943: Nekoliko neizdatih antičkih reljefa. GZM LV, 1943 (1944).

Suić M., 1976: Antički grad na istočnom Jadranu. Zagreb, 1976.

Todorović J., 1968: Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd 1968.

Trajković D., Trajković Č., 1969: Mlinčići, Tišina, Zenica-rimsko naselje. AP 13, 1969.

Trajković D., 1971: Podmočilo, Tišina, Zenica-villa rustica, AP 13, 1971.

Vulić N., 1934: Antički spomenici naše zemlje. Spom.77, Beograd 1934.

Wilkes J.J., 1969: Dalmatia, London 1969.

SKRAĆENICE

ALBiH	- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
AP	- Arheološki pregled, Beograd.
Bull.dalm	- Bulletino di archeologia e storia dalmata, Split.
CBI	- Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo.
ČGT	- Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla.
GCBI	- Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo.
GZM	- Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.
GZM(A)NS	- Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija, Sarajevo.
PJZ	- Praistorija jugoslavenskih zemalja tom V, "Svjetlost" i ANUBiHCBI, Sarajevo 1987.
Starinar	- Starinar. Organ Arheološkog instituta SANU, Beograd.
VAHD	- Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.
WMBH	- Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien.

SUMMARY

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF ILLYRIAN-PANNONIAN TRIBE OF DESITYATES AND ITS TERRITORY IN THE REGIONS OF CENTRAL BOSNIA IN PREROMAN AND ROMAN TIMES

Since the central area of the Desityates tribe was established with certainty on the basis of archeological and historical and epigraphic monuments in the Roman period, the future research should try to establish with more precision their wider living area, both in the age of Roman occupation and during the period of Illyrian independence.

If Breza was the administrative center of the Desityates, then, according to the ethnic belonging of the necropolis at Kamenjača, it was for sure Desityatic in the Younger Iron Age between 3rd century B.C. to the 3rd century A.D. in the Roman time (the romanized Desityates). It should be also pointed out that the archeological science had accepted this fact or it discussed about it as an accomplished fact. In any case, it is a long and continuous cultural and historical period which lasted six centuries.

In the period of the Illyrian independence the manner of cremation (a ritual of incineration) and burial of the dead at Kamenjača in Breza showed, at one moment, closer cultural relations with the inhabitants of Glasinac, and fibulae of the late La Tène scheme showed the closer connections with the neighbouring Pannonia, or to be more precise, with the culture of Celts. The already mentioned interrelation on the Desityatic territory is displayed by the archeological findings at Ograja and Putovići in the finds of ceramics furnace and its products.

To what extent this can be linked, in the ethnic sense, with Strabo's information on the Pannonian origin of the Desityates, is a matter which still has to wait for the outcome, because these cultural and historical contacts can also be the results of commerce. It is also showed by the finds of Greek, or Hellenistic ceramics from the same time on the necropolis in Breza. The numerous other finds also showed trading relations, especially ceramics in these parts which revealed the mentioned influence. For this reason, we still face a dilemma to what extent the Desityates are Pannonians.

It should be noted that, with the coming of the Romans, and the loss of the Desityates' independence, a process of romanization and urbanization of these territories began. This activity in these parts could be confirmed by the archeological and historical and epigraphical evidence in sepulchral monuments. The urbanization and romanization started with the Roman emperor Vespasian (68-79), having given, in the first place, the Roman civil right to the Desityatic leader Valens Varron, and the process of urbanization commenced with his order in which he gave the local settlements the status of municipium.

With the romanization and urbanization the Desityates started to accept the very manner of burying the dead, but they kept, in a way, their own local habits and traditions. For the Kamenjača necropolis burying lots and ditches were quite important. In relation to the burning ritual it should be noted that the ritual of incineration did not appear with the coming of the Romans, because the Desityates had applied it already in the 3rd century B.C.

As one of the significant results in the protective excavations at Gromile in the village Karaula a late antique object of castron type was confirmed. It was analogous to the well known building at Mogorjelo from 4th century A.D. With the mentioned discovery, this defensive object refers to the way the Roman emperors in the late antique defended themselves against the hostile Barbaric tribes, who had disturbed the Roman Empire with their frequent raids. The late antique building at Gromile in Karaula dated from the same time as the one from Mogorjelo.

On the basis of the results obtained during the more recent explorations in the area of the Upper and Middle course of the Bosnia River (where the Illyrian and Pannonian tribe of Desityates had lived in the period of the Younger Iron Age, as well as during the Roman occupation), the given thoughts indicated that a more thorough scientific work had to be undertaken in order to reveal, in this way, the real truth about the peoples and their cultures in these parts and in all ages.

TABLA II

Slika 1 - Cypus iz Breze (Valens Varronis
filius) princeps Daesitiatum)

Slika 2 - Titul obitelji
Batona (Župča - Breza)

Slika 3 - Grob inhumirane žene "Kamenjača" Breza

TABLA III

Slika 1 - Sketel žene "Kamenjača", Breza

Slika 2 - Grobne konstrukcije
s jamama "Kamenjača", Breza

TABLA IV

Slika 1 - Grobne konstrukcije "Kamenjača", Breza.kamene parcele

Slika 2 - Jedan od načina sahranjivanja na "Kamenjači", u Brezi

TABLA V

Slika 1 - Nadgrobnji spomenik iz Zenice (Bilimišće) s imenom municipija Bistue.

Slika 2 - Temelji terma "Ograja" Putovići (Zenica)

UDK 903,5 "652" (497.15)

Originalni naučni rad

Veljko PAŠKVALIN, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

KULTURNOPOVIJESNA PROBLEMATIKA SEPULKRALNIH SPOMENIKA RIMSKOG DOBA S PODRUČJA BOSNE I HERCEGOVINE

Rad o kulturnopovijesnoj problematici sepulkralnih spomenika s područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba pokušava u kratkom pregledu pružiti veću mogućnost za raspravu o pitanjima koja se nameću u ispitivanjima ovih spomenika u kronološkom nizu od I. do 4. st. posl. Kr.

Autor upućuje na njihovu tipologiju (ABCDEFGH), porijeklo (maloazijsko, italsko, panonsko itd) i rasprostranjenost u krajevima Bosne i Hercegovine. Usput raspravlja o njihovom likovnom i dekorativnom sadržaju, naročito na portretistici na tim spomenicima (stele, cipusi, urne i sarkofazi). Posebno ukazuje na izučavanje kulturnih simbola koji očituju pokojnikovu religijsku pripadnost. Ukazuje i na niz drugih pitanja koja su također značajna za ispitivanje ovih krajeva u rimsko doba. To je tok romanizacije (Iulii, Claudii, Flavii itd), utjecaj Orijenta i njegove umjetnosti u periodu dominata (4. st.), pojava sarkofaga, odnosno sa njime pojava inhumacije itd. Pokrenuto je i niz drugih pitanja vezanih za kulturnu povijest Bosne i Hercegovine, a koja ovdje nisu spomenuta. Problematika izuzetno važna i značajna. U tekstu vidi napomenu 1.

CULTURAL AND HISTORICAL CONSIDERATION OF SEPULCHRAL MONUMENTS FROM THE ROMAN TIME IN THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The paper on the cultural and historical consideration of the sepulchral monuments from the territory of Bosnia and Herzegovina in the Roman time tries to offer, in a brief survey, a larger discussion on the issues which impose themselves in the examination of these monuments in the chronological series from 1st to 4th century A. D.

The author refers to their typology (ABCDEFGH), origin (from Asia Minor, Italy, Pannonia etc) and their diffusion in the parts of Bosnia and Herzegovina. At the same time the paper discusses their visual art and decorative contents, notably portraits on the monuments (stelae, cippi, urns and sarcophagi). It refers particularly to the study of cult symbols which reveal the religious affiliation of the deceased. It also refers to other issues which are also relevant for the examination of these parts in the Roman time. They are the course of romanization (Iulii, Claudii, Flavii etc.), the influence of Orient and its art in the period

---

of Domination (4th century), the emergence of sarcophagi, and, related to it, the appearance of inhumation etc. Some other issues related to the cultural history of Bosnia and Herzegovina were also raised, but not mentioned here. The consideration is particularly important and significant. In the text see the footnote No 1.

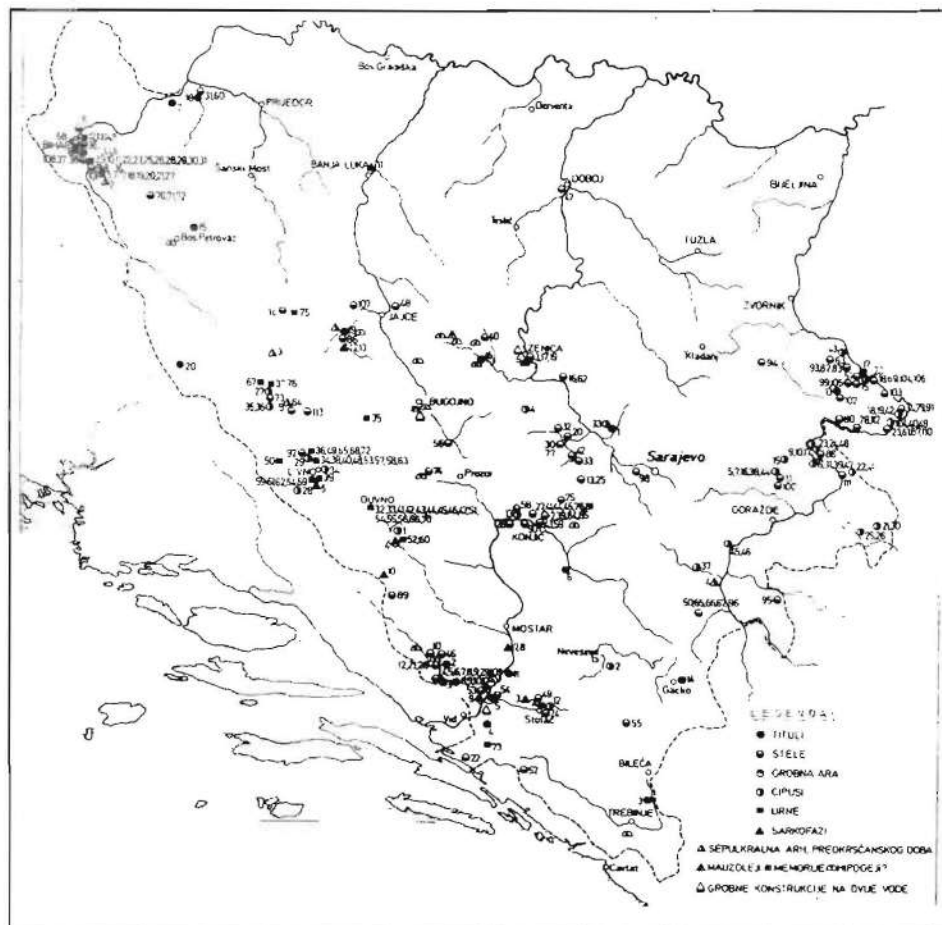
U ovom radu želi se ukratko dati osnovna kulturnohistorijska problematika nadgrobnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine¹. To su spomenici izrađeni u različitim oblicima i veličinama. Njima, također, pripadaju i sepulkralni spomenici arhitekture: mauzoleji, memorije i zidani grobovi na svod. To podrazumjeva izučavanje njihove tipologije, likovnih i dekorativnih prikaza, njihovo porijeklo, kulturne utjecaje i rasprostranjenost na našim prostorima.

Nadgrobne spomenike rimskog doba čine: stele, grobna ara, cippusi, urne, sarkofazi, mauzoleji i tituli. Mnogi od njih podržavaju obred spaljivanja (ritus incineratio), a ostali skeletno sahranjivanje ili ritus inhumatio. U prvu grupu spadaju stele, grobne are (ara ossuaria), cippusi i urne. Međutim, kako je uočeno, tituli mogu predstavljati jedan i drugi način sahranjivanja, odnosno obreda. Ovisi o tome da li je titul slobodan (sub divo) ili je konstruktivno vezan za sepulkralni objekt arhitekture mauzolej ili memoriju. Uz sarkofag, ova kategorija sepulkranih spomenika nosilac je obreda inhumacije.

Kulturnopovijesna problematika ovih spomenika obuhvaća period od nekoliko stoljeća u koji unosimo i razdoblje kršćanstva.

Uz tekst se prilaže i karta nalazišta sepulkranih spomenika s područja Bosne i Hercegovine.

1 Ovdje se u najkraćim crtama iznosi, kako je rečeno, problematika nadgrobnih spomenika rimskog doba na našim prostorima; ukazano je samo na neke probleme, a s tim u vezi, otvorena su i nova pitanja vezana za povijest i kulturu naših krajeva u periodu rimske okupacije. Rad predstavlja sažetak problematike, koja se zasniva na osnovi 277 analiziranih nadgrobnih spomenika svih tipova ili kategorija kao i njihovih varijanata. U daleko većem radu, koji predstavlja doktorsku tezu, razmatra se kulturnopovijesna problematika na širem planu, uz pomoć 22 arheološko-topografske karte, od kojih jedna pokazuje teritoriju Bosne i Hercegovine unutar rimske provincije Dalmacije i Panonije, te njezin položaj unutar Rimskog Carstva. Ostale karte, njih 20, predstavljaju njihova nalazišta, rasprostranjenost i tipove (kategorije) nadgrobnih spomenika, koji dopuštaju mnogostranu analizu pri izučavanju brojnih problema povjesnog i kulturnog karaktera. Od svih ovih karata ovdje iznosimo samo dvije, i to jednu koja predstavlja naše područje u razdoblju rimske okupacije unutar granica rimske provincije Dalmacije i Panonije, i drugu, koja predstavlja položaj naše Republike unutar Rimskog Carstva, da bi se što bolje mogli uočiti i shvatiti kulturni i civilizacijski utjecaji koji stižu u Bosnu i Hercegovinu, odnosno koje susrećemo na ovim prostorima iz antičkog svijeta. Ovdje se neće objaviti svi spomenuti sepulkralni spomenici. Oni pojedini, kao tip i varijante, predstavljaju zasebnu problematiku i odvojenu cjelinu unutar ovih spomenika, a zajedničku unutar sveopće problematike sepulkranih spomenika. O svemu tome više u objavljenoj tezi, ako joj prilike budu naklonjene.

Slika 1 - Tipovi sepulkranih spomenika s područja Bosne i Hercegovine u rimsko doba (pregled)

STELE

Prilikom izučavanja tipologije stela, kao najbrojnije kategorije sepulkralnih spomenika, išlo se od principa da tip spomenika određuje njegova vanjska forma, koja je neodvojiva i od njegovih strukturalnih elemenata i od likovnog sadržaja. Tako se došlo do slijedeće tipološke klasifikacije ili tipologije, a pojedine tipove s određenim karakteristikama nazvali smo (označili) slovima abecede.

U tom pogledu, imamo **tip A** (A. Betz, 1938, S. 66. N. 58, A. Betz, 1946. S. 67. N. 1.) koji karakterizira arhitektonski elemenat zabat (timpanon) u formi edikule ili naiskosa (mali hram, kapelica); **tip B** (K. Patsch, GZM VI (1894), str. 345-346; C. Patsch, GZM XIV (1902), str. 323-324.) pravokutna forma i upisani zabat u obliku edikule; **tip C** (C. Patsch, GZM VI (1894), str. 717.) polukružna zasvođena niša, također u formi edikule; **tip D** (D. Sergejevski, GZM 1942, str. 129, sl. 6) samostalni svod - volta u obliku edikule; **tip E** (I. Čremošnik, GZM 1954, str. 219, T. V., sl. 2, C. Patsch, GZM XIX, 1907, str. 465-466, sl. 92.); pravokutna forma i posebni dodatak, tzv. Krunište (Aufsätze) (C. Patsch, GZM XIV, 1902, str. 316, sl. 12.); **tip F** (D. Rendić-Miočević, ARR, Zagreb, 1967, str. 339, Tab. II, III, 1, 2.) karakterizira nezasvođenost niša i bez elemenata arhitekture; **tip G** (D. Sergejevski, Spomenik SAN LXXVII, 1934, br. 13.) likovni motiv medaljona i **tip H** (I. Čremošnik, GZM 1970, str. 50-52, Tab. V.) u obliku cipusa. Tako se navedenim principom došlo do osam (8) osnovnih tipova ili kategorija stela, ne navodeći i njihove varijante, koje nastaju pod raznim kulturnopovijesnim utjecajima sredina iz kojih dolaze i ambijenta u kojem nastaju. U izučavanju stela na bazi likovne i epigrafske analize pokazalo se da su stele samostalnog zabata, u formi edikule, najstariji tip stela (tip A) u Bosni i Hercegovini u rimsko doba. One se takve formiraju već u 4. st. pr. K. u doba helenizma ili još ranije u 5. st. pr. K., a nastaju na temelju vjerovanja u zagrobni život (domus aeterna)². Ovaj tip stela, čiji su nosioci u našim krajevima vojnici i veterani, pripadnici rimske vojske, porijeklom iz Male Azije (Pessinunt), doživljavao je u ovim krajevima, kao i u drugim područjima Rimskog Carstva mnoge promjene, koje su se u toku prva četiri stoljeća poslije K. odrazile na tipologiju i likovni sadržaj³.

Promjene koje nastaju u toku prva četiri stoljeća poslije K. rezultat su naseljavanja ovih krajeva orijentalnim, italiskim i drugim doseljenicima iz provincije Panonije, Norika i Mezije⁴. Ti doseljenici u doba rimske okupacije naših krajeva donose sa sobom religiju i običaje svojih naroda, što se očitavalo i u izradi sepulkralnih spomenika u kulturnim atributima njihovih religija. Ti

2 G. A. Mansuelli 1956, pag. 372-373, i d.; S. R. Tufi 1971, pag. 115; M. Nikolanci 1961/1962, str. 81; G. A. Mansuelli 1956, 375; N. Cambi 175, 226, 227 d.; J. J. Wilkes 1969, Tab. 33; M. Nikolanci 1961/1962 8, 66, 69, sl. 7a., 7b, itd.; A. Schober 1923, 189, G. Brusin 1929, 57; D. Rendić-Miočević 1960, 117;

3 A. Schober 1923, 192; G. A. Mansuelli 1956, 374, i d.; H. Gebelmann 1972, 67; A. Schober 1923, 220, posebno S. 181, 209;

4 H. Gebelmann 1972, 67, i d.;

atributi prisutni su u simbolima Magnae Matris (Velika Majka), Izide (Isis), Dionisa i u prikazima helenističke daće⁵. Ove kulturnopovijesne manifestacije rezultat su spomenutih utjecaja i na likovnom sadržaju stela iz kraja 3. i početka 4. st. posl. K. s područja centralne Bosne (Zenica, Kiseljak) i pripisuju se također Orijentu (Palmira)⁶.

U vezi s kronologijom ovih tipova stela potrebno je konstatirati ili utvrditi vrijeme kad pojedini tip stela nastaje na ovim prostorima. Tako se za tip stela A može pouzdano tvrditi da se javlja odmah nakon dalmatinsko-panonskog rata 9. godine posl. K. i uz strukturalne promjene prisutan je sve do 4. st. posl. K. i za njega je karakterističan arhitektonski likovni elemenat porta inferi kao potvrda helenističke provenijencije⁷. I tip stela B, sa upisanim zabatom, u obliku edikule, javlja se u 2. st. posl. K. i susreće se sve do 4. st. posl. K.⁸ Tip stela C sa arhitektonskim elementom presvođene niše, u formi edikule, također se javlja u 2. st. posl. K., a prisutan je i u 3. st. posl. K., dok tip stela D (slabo zastupljen) što ga karakterizira samostalna zasvođena niša - volta u obliku hrama, ne može takođe biti stariji od 2. st. posl. K.⁹ Tako i tip stela E, poznat po karakterističnom dodatku kruništu (Aufsätze), nastaje u 2. st. posl. K., a susreće se i u 3. st. posl. K.¹⁰ Međutim, tip stela F, koji karakterizira nezasvođenost niša ili osustvo arhitektonskih elemenata, susrećemo u 2. i u 3. st. posl. K.¹¹ Također i tip stela G, s likovnim motivom medaljona kao karakterističnim elementom, formira se u 2. i služi u 3. st. posl. K.¹² To se odnosi i na tip stela H, u obliku cipusa.¹³ Na osnovi iznesene kronologije, vidimo da se tip stela A i B javlja u 1. do 4. st. posl. K. a svi ostali tipovi stela nastaju u 2. i susreću u 3. st. posl. K.

5 A. Schober 1923, 204, i d.;

6 A. Schober 1923, 204, te S. 212 (utjecaj Orijenta i d.); D. Sergejevski 1965, 132, i d. ; D. Rendić-Miočević 1954/1957, 56, i d.;

7 M. Suić 1955, 20; M. Suić 1970, 120; M. Zaninović 1967, 64, 65; D. Rendić-Miočević 1948, 50; N. Cambi 1975, 232; Datiranja se najvećim dijelom baziraju na epigrafsko-povijesnim činjenicama koje su sačuvane unutar sepulkralnih natpisa. O tim elementima za datiranje nadgrobnih spomenika treba vidjeti u dijelu G. Alföldy 1965, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969; D. Rendić-Miočević 1948. Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split 1948; P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, Beograd 1975; Epigrafski elementi za datiranje su sepulkralne formule od D(is) M(anibus) do tzv. zaključnih formula kao što je najstarija h(ic) s(itus) e(st) i dr. Posebno su to gentilicija (gentilicium) ili carska imena, kao i drugi likovni elementi.

8 Vidi literaturu u napomeni 7;

9 Vidi literaturu u napomeni 7;

10 Vidi literaturu u napomeni 7;

11 Vidi literaturu u napomeni 7;

12 Vidi literaturu u napomeni 7;

13 Vidi literaturu u napomeni 7;

U vezi sa rasprostranjenošću ovih tipova stela može se konstatirati da je tip stela A najprisutniji na području Ljubuškog (Humac-castrum), odakle se dolinom Neretve širio prema unutrašnjosti, dok je tip stela B ostao zapažen na području Konjica i Kiseljaka, pa bi se vezao za krajeve sjeverne Bosne (Japra). Tip C, očituje se, međutim, u zapaženoj koncentraciji u krajevima istočne Bosne, a u manjoj mjeri na području Konjica, dok je za tip D zanimljivo da je prisutan isključivo na području jugoistočne Bosne. Zatim tip stela E zapažen je u Podrinju, Konjicu, a sporadičan u Jajcu. I tip stela F također je najbrojniji u istočnim predjelima Bosne, a tip G u istočnim i sjeverozapadnim, dok je opet tip H najzastupljeniji u krajevima Podrinja.¹⁴ (sl. 1.)

CIPUSI

Na osnovi izučavanja sepulkralnih spomenika tipa (kategorije) cipusa, moglo se doći do slijedećih konstatacija:

S obzirom na tip (formu), cipusi se mogu klasificirati u dvije vrste spomenika. Jednu vrstu cipusa predstavljali bi spomenici oblika produženog stupa (C. Patsch, GZM XVI (1904), 352-353, sl. 78; GZM VI (1894), 353; JA, Band II (1908), S. 114-115, Fig. 36.), odnosno pilastra, dok bi drugu vrstu, tip ili kategoriju formirali spomenici ovih elemenata: baza, središnji dio u obliku kocke i završni dio u formi piramide ili nekog drugog elementa kao što je pinus (oblik šišarice) (D. Sergejevski, GZM 1948, 167-169, T. I. sl. 1 i 2, G. Čremošnik i D. Sergejevski, NMS, N 9 T. III, D. Sergejevski, Spomenik SAN XCIII (1940), br. 10 sl. 10).

Cipusi, s obzirom na dekorativni sadržaj, bogati su likovnim, biljnim i drugim prikazima (D. Sergejevski, GZM 1948, 167-169, T. I. sl. 1 i 2, GZM LXVIII (1936), 12, T. IV, sl. 18 i 19, GZM XXXIX (1927), 258-259, T. IV, 6, C. Patsch, GZM XIX (1907), 463-464, sl. 86 i 87, D. Sergejevski, GZM XLVII (1935), 19-20, T. IV, sl. 2). Likovne predstave ovih sepulkralnih spomenika najčešće se nalaze na njihovim bočnim stranama, dok neki prikazi ili motivi čine ukrasne bordure, ukrašavajući prednje strane s natpisima.

Na cipusima, u obliku produženog stupa ili pilastra, ne susreću se toliki likovni i drugi prikazi ornamentalnog karaktera koliko ih vidimo na drugom, složenijem tipu cipusa. Od značajnijih to su predstave erota (D. Sergejevski, GZM XLVI (1934), 21-22, T. VIII, 31, I. Bojanovski, ARR JAZU, 6(1968), 241, 2, D. Sergejevski, SAN LXXXVIII (1938), 17.), Atisi (D. Sergejevski, GZM LXVIII (1936), 12, T. IV, 18 i 19; I. Bojanovski, Članci. VII (1967), 42, 2, 2; Č. Truhelka, GZM III (1891), 242, 2 i 3.), Ampeleus (D. Sergejevski, GZM XLVI (1934), 22, br. 24. 7.), helenistička daća (C. Patsch, GZM XIX (1907), 452-453, 6; D. Sergejevski, GZM XLVI (1934), 17, 12, T. V i VI, 24-26) i Trački konjanik (C. Patsch, GZM XIX (1907), 463-464, 87; D. Sergejevski, GZM XLVII (1935), 19-20, T. IV, 2.), kao i prikaz vinove loze i bršljana (D. Sergejevski, XLII (1930),

14 Vidi sl. 1. koja upravo prikazuje raširenost pojedinih tipova spomenika, pa također i stela.

160, br. 6, T. VII, 5 i T. VIII, 6 i 7. ; C. Patsch, GZM XIX (1907), 463-464, 86 i 87; D. Sergejevski, GZM XLVII (1935), 19-20, T. IV, 2.).

Od erota prikazanih na ovim cibusima mogu se utvrditi dva tipa. Jedan je tzv. pompejski (starosti 1-2 godine),¹⁵ a drugi trajansko-hadrijanski tip, starosti 3-4 godine.¹⁶ Drugi tip erota, trajansko-hadrijanski, odjeven je i na ovim spomenicima predstavlja personifikaciju godišnjih doba, jesen, ljeto itd.¹⁷ Prisustvo ovih erota na cibusima u zaleđu Salone istovremeno i otkriva njezin utjecaj.¹⁸

Atis je figura koja je slična, ali ne i identična Mitrinim dadoforima (D. Sergejevski, GZM XLVIII (1936), 12, T. IV, 18 i 19.). Najprisutniji su na cibusima iz Podrinja i na njima se javljaju kao kulturni atributi Magnae Matris, koji bi istovremeno otkrivali i religijsku pripadnost pokojnika.¹⁹ Na cibusima Podrinja javljaju se ovi atributi zajedno s još nekim drugim kulturnim prikazima,²⁰ otkrivajući tako i pokojnikovu pripadnost vjeri u zagrobni život.

Zanimljiv prikaz je lik Ampeleusa, koji zaista na ilustrativan način pokazuje nastanak vinove loze (D. Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 22, 24, 7.). Likovna kompozicija otkriva zapravo mit Dionisa, začetnika vina (vinove loze), pa prema tome i njegove pristaše svugdje gdje se ova simbolika nalazila.²¹

Na cibusima, posebno u Podrinju, javlja se u arhitektonskim kompozicijama edikule zajedno s pokojnicima i predstava helenističke daće (D. Sergejevski, GZM XLVI (1936), 17, br. 12, T. V i VI, 24-26). Također je potrebno spomenuti da reduciranjem (ili eliminiranjem) pojedinih prikaza i raspoređivanjem njihovih elemenata, dolazi do novog prikaza daće koji nalazimo na cibusima. To je tzv. panonska daća, prikaz poznat i raširen naročito u Panoniji.²² Prisustvo prikaza helenističke daće u našim krajevima govori o utjecaju helenističke civilizacije, koju šire helenizirani doseljenici.²³ S obzirom da se radi o Podrinju, utjecajna helenizirana provincija mogla bi biti Tracija, o čemu bi također svjedočili spomenici s prikazom tzv. Tračkog konjanika na cibusima

15 N. Cambi 1960, 67;

16 N. Cambi 1967, 77;

17 N. Cambi 1960, 67; N. Cambi 1961/1962, 99 i d. ;

18 O likovnoj pojavi erota na cibusima vidi N. Cambi 1960, 55, i d. i str. 67, kao i o kulturnopovijesnom utjecaju Salone i Narone u njihova zaleđa;

19 Problematika o likovnoj pojavi Atisa na cibusima nalazimo kod A. Schober 1923, 164, 215, za Norik i Panoniju; za Daciju Gr. Florescu 1930, 136, 53, 54, 66, 67; S. Kojić 1965, 225 i d., R. Marić 1933, 73 i d. ; C. Patsch 1907, 438, sl. 16; V. Paškvalin 1963, 147; Lj. Zotović 1970, 431, i d. ; E. Imamović 1977, 273, i d. i J. Bojanovski 1967, 155, 16;

20 Vidi napomenu 19;

21 D. Sergejevski 1934, 22-23 i d. ; V. Paškvalin 1963, 137; V. Paškvalin 1985/1986, 61-69;

22 D. Sergejevski 1934, 29; I. Čremošnik, Totenmahldarstellung, 1959, 211; Gabelmann 1972, 70; G. v. Kieseritzky C. Watzinger 1909. C. Patsch 1914, 186, sl. 70. i 71; V. Paškvalin 1960/1961, 203, i d. sl. 2;

23 D. Sergejevski 1934, 29, i d., T. III. sl. 20 T. IV. sl. 22. te I. Čremošnik 1959, JÖAI, Bd. XLIV, 220 i d. ;

(C. Patsch, GZM XIX(1907), 452-453, 6; D. Sergejevski, GZM XLVI (1934), 17, 12, T. V i VI, 24-26, GZM XLVII (1935), 19-20, T. IV, 2.). Međutim, kada je u pitanju tzv. panonska daća (D. Sergejevski, GZM XLVIII (1936), 7, br. 7, T. I, 10, 11.) onda treba gledati utjecaj Panonije.²⁴

O sepulkralnom spomeniku tipa cipus, koji (u krajeve Bosne i Hercegovine) stiže preko Salone i Narone, potrebno je iznijeti nekoliko konstatacija. Naime, to je cipus tipa pilaster i u formi kocke. Ovaj drugi posebno karakteriziraju predstave godišnjih doba,²⁵ za razliku od onih u Podrinju i centralnoj Bosni, s likovnim prikazima Atisa, Ampeleusa, helenističke i panonske daće, koji se formiraju pod snažnim kulturnim uplivom heleniziranih provincija (Tracije itd.), posebno Panonije, kad je u pitanju panonska daća (Sirmium).²⁶ Osim toga, treba istaknuti da nastanak ova dva tipa cipusa u nekim krajevima Bosne i Hercegovine možemo pratiti već od kraja 1. do 3. st. posl. K.²⁷

Uz navedene konstatacije treba još reći da među antičkim Delmatima ovaj tip sepulkralnog spomenika nije bio popularan, jer ga nalazimo samo u Livnu, Borčanima, Grkocima i Glamoču.²⁸ Još manje je bio poznat (upotrebljavan) među Japodima (Pritoka) i Desitijatima (Breza).²⁹ Također nije bio omiljen ni u području Narone, jer je poznat samo u Stocu, Grabovici i Hardomilju.³⁰ Zato je ova kategorija sepulkralnog spomenika bila nešto zapaženija u Podrinju. Razlog tome, izgleda, treba tražiti u širenju antičkih kultova, što su ih u ovim krajevima širili rimski veterani i vojnici iz sastava legije VII Klaudijeve (leg(io) VII Cl (audia) p(ia) f(fidelis) s boravkom (Castrum Viminacium) u Kostolcu.³¹

URNE

Urne s područja Bosne i Hercegovine pokušali smo obraditi po grupama s područja Japoda, Delmata i drugih krajeva, jer se međusobno razlikuju tipološki i likovno, predstavljajući odvojene cjeline (sl. 1.).

Izučavajući urne s područja Japoda s tipološkog aspekta, došlo se do konstatacije da među ovim urnama postoje tri tipa ili varijante. Jedan tip (varijantu) karakterizirao bi ispast i edikula (Pritoka) (D. Sergejevski, GZM

24 Vidi napomenu 23;

25 N. Cambi 1960, 60;

26 Vidi napomenu 19; također i napomenu 22;

27 N. Cambi 1960, 67; S. Kojić 1965, 225; D. Sergejevski 1938, 235-D. Sergejevski 1948, 167; D. Sergejevski 1934, 22, sl. 8; N. Cambi 1975, 229; A. Schober 1923, 6-12;

28 Vidi sl. 1; ova slika ili karta pokazuje koliko je ovaj tip rasprostranjen u krajevima Bosne i Hercegovine;

29 Vidi istu kartu rasprostranjenosti ovih spomenika;

30 Također vidi istu kartu; K. Patsch 1894, 353, C. Patsch 1908, 114-115, Fig. 36; D. Sergejevski 1948, 167-169, T. I, 1. i 2.;

31 M. Zaninović 1967, 64; S. R. Tufi 1971, 160; M. Suić 1970, 121;

NS, IV-V (1949/50)57-59, sl. 6, T. VII, 2, T. VIII, 1, 2, isti XII, sl. 1, st. 63, GZM NS, 4/5 (1949/50, 60, sl. 7, br. 10, T. X i XI), drugi tip urne s plitkim antama ili ispustima iz Čavkića (C. Patsch, GZM X (1898), 354, 33: str. 352, sl. 31), a treći bez ispusta ili anta (C. Patsch, GZM VII (1895), 579, sl. 8; GZM X (1898), str. 353-354, sl. 32.) također iz Čavkića.

Na osnovi ovako izložene tipologije urna može se tvrditi da se japodske urne sa arhitektonskim elementom zabatom, ispustom, i bez polustupova, mogu kronološki približiti urni iz Ribića (D. Sergejevski, GZM NS, sv. IV/V (1949/50), str. 51, 4, T. III-IV), koju neki arheološki stručnjaci datiraju različito.³² Bez obzira na helenistički utjecaj (likovni siže), ipak ih najviše kronološki približava isti način sahranjivanja ritus incineracije, a naročito sličan tip urne.³³

S obzirom na likovne predstave i druge motive, treba reći da na urnama s područja Japoda uočavamo dva obreda libacije. Jedan nalazimo na urni iz Ribića (D. Sergejevski, GZM NS sv. IV/V, (1949/1950), 51, br. 4, T. III-IV) i zajedno s drugim prikazima ukazuje na već spomenuti helenistički utjecaj, a drugi, također, na urnama iz Ribića (D. Sergejevski, GZM NS, sv. IV-V, (1949/1950, str. 50, br. 3, T. I, 2) i Pritoke (D. Sergejevski, GZM NS, IV-V, 1949/1950, str. 57-59, sl. 6 T. VII, 2.), indicira na autohtoni japodski običaj libacije u kultu mrtvih.

Za urnu iz Ribića ne može se pouzdano dokazivati ili tvrditi da zbog likovnih karakteristika helenizma datira u 4. st. pr. K. jer se radi samo o utjecaju kojemu je istočna obala Jadrana bila izločena i u doba Augusta.³⁴ Tu ulogu u tom periodu mogla su odigrati dva veoma značajna lokaliteta, luka Senia i nalazište Nezakcij kod Pule.³⁵ Preko njih moglo se utjecati na likovni siže urne iz Ribića u periodu kasnog helenizma, jer se nešto slično desilo i na stelama iz doba kasnog helenizma (1. st. pr. K.) na Crnom Moru.³⁶ Stoga je iz istih razloga moguće da urna iz Ribića datira u doba Augusta.

Na sanducima urna javljaju se u koncentričnim krugovima ili u vijencu likovni motivi rozeta (D. Sergejevski, GZM NS, sv. 4/5, 1949/1950, str. 63, T. XII, 1, str. 60, sl. 7, br. 10, T. X i XI, itd.), a to govori na utjecaj Panonije na japodsko područje.

Također je važno konstatirati da predstave³⁷ na urnama pouzdano upućuju da urne nisu importirane već su ih izrađivali domaći majstori, a najpouzdaniji dokaz takvoj tvrdnji su alat i drvosječa (D. Sergejevski, GZM

32 D. Sergejevski 1949/1950, 79-82 Z. Marić 1968, 28, 35, 37, 38, 47, 57; A. Stipčević 1963;

33 W. Altmann 1905, 20, Fig. 12, i 13; S. R. Tufi 1971, 115 ; D. Sergejevski 1949/1950, 79-82; D. Rendić-Miočević 1960, 117;

34 I. Degmedžić 1952, 251, i d. ; M. Suić 1976, 13, i d. ; P. Lisičar 1951, 7, i d. ;

35 G. von Kieseritzky u. C. Watzinger 1909, T. XII i d.

36 I. Degmedžić 1952, 251, i d. ; G. von Kieseritzky u. C. Watzinger 1909, T. XII, i d. ; Z. Marić 1968, 28;

37 I. Degmedžić 1952, 251, i d. ; Z. Marić 1968, 28, 31-32, 37, 50, 59, i d.

NS, sv. IV-V (1949/1950), str. 57-59, sl. 6, T. VII, sl. 2, T. VIII, sl. 1. 2.). Dokaz o tipu japodske kuće čini se jeste i oblik urne u formi hrama sa ispustima.³⁸

Prethodnu pretpostavku o tipu japodske kuće potvrđuju i brojni poklopci ovih urna na dvije vode (W. Radimsky, GZM V(1893), str. 247-248, 50 grob 119, itd.) a onomastika na tim poklopcima i sanducima upućuje upravo na domaći japodski elemenat, a nikako na simbiozu Japoda i Kelta.³⁹

Već je rečeno da oblik japodske urne stoji pod utjecajem kuće (s konzolama), u formi hrama, italiskog oblika sahranjivanja (incineracija) i helenističke civilizacije. Ovo bi se poklapalo s poznatim mišljenjima D. Sergejevskog i Z. Marića da ribička urna i njoj slične nastaju u I. st. prije i u I. st. posl. K. ponavljajući taj isti oblik urne do 3. st. posl. K.⁴⁰ Međutim, urne s plitkim antama (Jezerine i Čavkić iz 2. i 3. st. posl. K., koje ne posjeduju unutar natpisa formulu D(is) M(anibus) mogu datirati i u I. st. pos. K.,⁴¹ dok se za druge to ne bi moglo tvrditi.

Nalazišta s većim brojem urna i njihovih poklopaca (Ribići, Pritoka (Jezerine), Golubići, Doljani i Čavkići) upućuju na veća japodska naselja i sjedišta. Osim toga, poklopci ovih sanduka i urna očitovali bi neki nadzemni, i neki podzemni karakter urna. Naime, poklopci s natpisima pokazuju da su služili za pokrivanje kamenih cilindričnih i drugih urna, koje su se pohranjivale s pepelom pokojnika u zemlji, a one s natpisima na sanduku da su se polagale na nekropoli sub divo, pod vedrim nebom.

Urne u zemlji Delmata (jugozapadna Bosna) (sl. 1.) drugog su tipa i ne bi se moglo tvrditi da su delmatske (autohtone), već ulaze u poznati tip urna, koje imitiraju mauzolej ili hram bez arhitektonskih elemenata kao što su anto ili ispusti kod japodskih urna (C. Patsch, GZM IX (1897), str. 241-242, sl. 19; C. Patsch, GZM XVIII (1906), str. 177, sl. 30; GZM IX (1897), str. 238, sl. 13). Više se približava sepulkralnom spomeniku tipa sarkofaga. Ovaj tip urne, s obzirom na prikaz vrata (C. Patsch, GZM IX (1897), str. 241-242, sl. 19), očituje više helenistički utjecaj (tradiciju) nego italiske forme.⁴²

Na sanducima urna iz jugozapadne Bosne nalazimo i likovne prikaze pokojnika (C. Patsch, GZM XVIII (1906), str. 171-172, sl. 21; GZM IX (1897), str. 239-240, sl. 14a.), erota s girlandama (C. Patsch, GZM XVIII (1906) str. 177, sl. 30.), čest primjer na sarkofazima. Također nisu rijetki ni biljni motivi poput vinove loze (Ballipf-Patsch, RSBH, I, 24, T. VII, 14.), akantusa (C. Patsch, GZM XVI (1904), str. 318, sl. 11); složeni listovi (palma) (C. Patsch,

38 D. Sergejevski 1949/1950, 79-82; Z. Marić 1968, 28, 35, 37, 38, 47, 57;

39 D. Rondić-Miočević 1948, 50; R. Weynand 1902, 108/9, S. 192, i d.; G. Alföldy 1969, S. 28; A. Schober 1923, s111; D. Sergejevski 1949/1950, 65;

40 D. Sergejevski 1949/1950, 65; G. Alföldy 1969, 28, i d. ;

41 Vidi napomenu 39; I. C. Limentani 1973, 176;

42 V. Paškvalin 1983, 792-793; G. Susini 1960, T. XVII; W. Altmann 1905, 20, fig. 12, 13; M. Nikolanci 1961/1962, 64; 81 i d., sl. 2., i d. Tab. VI; S. R. Tuft 1971, 115, N. Cambi (Disertacija), 1975, 393;

GZM VI (1894), 348, sl. 9) i tabule ansate (D. Sergejevski, GZM NS, III (1948), str. 170, sl. 1, T. II, 2; D. Sergejevski, Spomenik (LXXVII), 1934, br. 24, itd.), poznate, opet, više kod sarkofaga (W. Radimsky, GZM IV (1892), 335-336, sl. 3. 4. itd.). U nekim prikazima i motivima treba više gledati dekorativno nego simboliku. Međutim, u primjercima poklopaca na četiri vode (Inv. br. 254, čuva se u Zemaljskom muzeju Sarajevo) i na dvije vode (C. Patsch, GZM IX (1897), str. 239-240, sl. 14.) imamo likovnih kompozicija (C. Patsch, GZM IX (1897), str. 238, sl. 13, itd.) u kojima treba gledati atribute ili simbole kulta kojem su pripadali pokojnici. U tom pogledu, akroterijalne predstave lavova na prednjim stranama urna dopunjuju se u prikazu suda u obliku kantarosa (Inv. br. 1828 (Duvno), Zemaljski muzej), što bi upućivalo na pristaše kulta (religije) Magnae Matris.⁴³ Prisustvo vjernika Magnae Matris, čini se, potvrđuje i njezin fragmentarni reljef iz Vašarovina.⁴⁴ Na ovom prostoru štovao se i kult boga Dionisa o čemu svjedoče i njegovi kulturni atributi na poklopcima urna iz Duvna i Livna. U tom pogledu mogu se formirati dvije grupe. Na jednoj grupi poklopaca, unutar naiskosa, imamo amforu, a sve to između dva delfina (ribe) (C. Patsch, GZM XVIII (1906), str. 175, sl. 26; GZM IX (1897), 235-236, sl. 9, itd.) dok u drugom primjeru (grupi) nalazimo, opet, rozetu između dva delfina (C. Patsch, GZM XVIII (1906), 176, sl. 27; D. Sergejevski, Spomenik LXXXVIII (1938), br. 28; C. Patsch, GZM XVIII (1906), 176, sl. 28). Prema tome, u predstavama amfora u naiskosu između delfina, u akroterijalnim lavovima i u kantarosima, kako je već rečeno, treba isključivo gledati i kulturne atribute boga Dionisa. O tome najbolje svjedoči amfora, kao sud za vino, pa bi pored grozda (vinove loze) bila najdirektniji atribut ili simbol tog kulta, a na grčkom novcu kod Hijana i najneposredniji interpret.⁴⁵ Isto tako, našu pretpostavku o tim simbolima i štovanju Dionisa među Delmatima vidimo u fragmentu reljefa s prikazom glave Dionisa i u dva žrtvenika posvećena ovom božanstvu.⁴⁶

Ove urne, važi poznato mišljenje, nastaju u našim krajevima, pod utjecajem sarkofaga na Orijentu, a za potrebe obreda incineracije na zapadu, da bi opet nastavile utjecati na razvoj sarkofaga u razdoblju inhumacije.⁴⁷ U tom pogledu, urne u delmatskom kraju, u formi arhitektonske kompozicije (vrata), kronološki stoje paralelno sa onim u Saloni (Solin) iz kraja 1. st. pr. i

43 V. Paškvalin 1983, (disertacija), 777-780; V. Paškvalin 1983, 171-176, T. II, sl. 5; G. A. Mansuelli 1967, 83; A. SCHÖBER 1923, 213; M. Suić 1965, 103, 104; R. Marić 1933, 75;

44 V. Paškvalin 1983, 171-176;

45 M. Hocrnec, AEM IV, 39; K. Patsch 1897, 231-232, sl. 8; M. Zaninović 1976, 268, 261; I. Čremošnik 1957, 227;

46 V. Paškvalin 1986, 61-69; K. Patsch 1897, 232, sl. 18; D. Rendić-Miočević 1955, 16; V. Paškvalin 1983, 167 i d. D. Sergejevski 1930, 16 isti GZM XXXIX 1927, 258-259;

47 G. Susin 1960, T. XVII; W. Altmann 1905, 20, Fig. 12, 13; M. Nikolanci 1961/62, 64, T. XVII, str. 81; N. Cambi (disertacija) 1975, 393, 394, 13, 16, 229; R. Tufi 1971, 115, 131, 139; D. Rendić-Miočević 1948, 44, 47; M. Zaninović 1967, 31;

početka 2. st. posl. K.⁴⁸ Međutim, one urne s akroterijalnim lavovima išle bi, također, s onim u Saloni, dok bi one s amforom u naiskosu datirale u 2. st. posl. K. i mogu se povezati s vladavinom cara Hadrijana.⁴⁹ Onda se, s tim u vezi, ne mogu držati kršćanskim spomenicima, kako je u svoje vrijeme razmišljao Č. Truhelka.⁵⁰ Prema tome su urne s područja jugozapadne Bosne (Duvno, Livno) služile obredu incineracije od 1. do 3. st. posl. K. Veći broj urna i njihova rasprostranjenost u kraju Delmata (Livno, Duvno, i Glamoč) upućuju na to da su Delmati ovaj tip sepulkralnog spomenika (urna-sanduk), u formi naiskosa (malog hrama) s poklopcem na četiri i dvije vode, prihvatili istovremeno s obredom incineracije, deponirajući u njima pepeo svojih pokojnika. Ipak to nije slučaj s područjem Glamoča, gdje je od svih tipova spomenika dominantniji cipus kao nadgrobni spomenik. Uz ova zapažanja, kao konstatacije, zanimljivo je istaknuti da na čitavom ovom području steła, kao opće dominantan spomenik rimskog doba, među delmatskim stanovništvom nije uhvatila dublje korijenje (popularnost).

SARKOFAZI

Na području Bosne i Hercegovine sarkofazi, kao kategorija sepulkralnih spomenika rimskog doba, u pogledu njihova izučavanja predstavljaju značajne kulturnopovijesne objekte u rasvjetljavanju povijesnog prelaznog doba iz kraja Carstva u kasnu antiku. Istina, ova kategorija sepulkralnih spomenika je malobrojna, ali se na temelju njihove sačuvanosti mogu uočiti i definirati njihove tipološke karakteristike. U osnovi, naime, razlikujemo tip predkršćanskog (Zemaljski muzej, inv. br. 397; D. Sergejevski, Spomenik LXXVII (1934), 23-24, br. 36; W. Radimsky, GZM IV (1892), 334-336, sl. 3, 4.) i kršćanskog sarkofaga (D. Basler, AK, Sarajevo, 1972, 146; Nikolić V., GZM NS, XV-XVI (1960-1961), 329-330, 1; D. Sergejevski, GZM L (1938), str. 58-59, sl. 12, 13.). Osim toga, treba konstatirati da je pojava sarkofaga u našim krajevima istovremeno i najava početka ritusa inhumacije i ne može se tvrditi da pripada samo kršćanstvu, nego i drugim religijama ili kultovima kako na Orijentu tako i na Zapadu u predkršćanskom razdoblju.

Predkršćansko doba ima takođe svoj tip sarkofaga. Iz tog razdoblja poznajemo arhitektonski tip, zastupljen u fragmentu sarkofaga s prikazom erosa unutar arhitektonskog elementa stupa (bez provenijencije, sad u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, inv. br. 397.), ulomak sarkofaga bez elemenata arhitekture iz Prenja (Stolac) (D. Sergejevski, Spomenik SKAN LXXVII/1934, 23.-24., br. 36), fragment sarkofaga s predstavom medaljona i erosa koji pridržava medaljon sa strane (Muzej Bosanska krajina u Banjaluci) i tzv. sarkofag salonitanskog tipa iz Bačevića (Mostar), prepoznatljiv po prikazu

48 G. Alföldy 1969, S. 30; V. Paškvalin (disertacija) 1983, 794-798;

49 M. Zaninović 1967, 31;

50 Č. Truhelka 1931, 23, sl. 3;

tabulae ansatae (W. Radimsky, GZM IV 1892), 334-336, sl. 3. i 4.).⁵¹ Tako bismo na temelju iznesenih likovnih prikaza i karakteristika na fragmentima sarkofaga u predkršćanskom dobu, imali četiri tipa ili varijante sepulkralnih spomenika sarkofaga.

Uz ove treba spomenuti još neke ulomke sepulkralnih spomenika, koji pripadaju predkršćanskom tipu sarkofaga. To su tri akroterija. Jedan iz Halapića (D. Sergejevski, GZM/1932/, 52, T. XX, 8; GZM XLV /1933/, 9, T. IV, 7.), s predstavom četiri poprsja pokojnika. Ova likovna kompozicija upućuje na kulturne odnose sa Salonom, na čijim akroterijima sarkofaga također susrećemo slične prikaze.⁵² Na jednom drugom akroteriju sarkofaga iz Zenice (D. Sergejevski GZM XLIV (1932), 43, F. 6.) također imamo prikazanu posmrtnu masku ili ljudski lik. Ovaj podatak naše kulturne baštine značajan je po tome što je Zenica (urbs ili municipium Bistue?) u doba Rima imala kulturnopovijesne veze s glavnim gradom Rimskog carstva Rimom, najvjerojatnije preko Salone. Na takav zaključak navodi nas upravo spomenuti akroterij s posmrtnom maskom, jer su sarkofage s takvim prikazima izrađivale kamenoklesarske radionice (majstori) grada Rima.⁵³ Na trećem akroteriju sarkofaga iz Crvenice (Muzej Hercegovine Mostar) kod Tomislavgrada imamo prikaz Hore, koja u ruci na plitici drži ulovljenu pticu. Ovaj likovni detalj govori da su na akroterijima sarkofaga iz Crvenice bila predstavljena četiri godišnja doba (personifikacije), a naš bi prikaz upućivao na jesen, ukazujući još i na kulturne veze sa Salonom u kojoj također nalazimo slične likovne predstave na sarkofazima.⁵⁴

Prethodne konstatacije o kulturnopovijesnim utjecajima Salone na njezino zaleđe potvrđuje također i nalaz sarkofaga u Šipovu, po kojemu je utvrđena povezanost klesarskih radionica Salone sa ovim krajem, pa se u tom smislu, s obzirom na medaljone na sarkofazima (ulomak sarkofaga u Muzeju Bosanske krajine u Banjaluci), može govoriti o utjecaju Panonije na ove krajeve, jer je motiv medaljona više poznat i raširen, upravo na spomenutom području.⁵⁵

Pojavu sarkofaga u unutrašnjosti naših krajeva treba vezati za njegov dolazak u Salonu i Naronu. Ostaje, ipak, pitanje da li je pojava istovremena s njegovom pojavom u Salonu, jer nemamo pouzdanih dokaza, osim jednog natpisa na ulomku sarkofaga iz Prenja, koji bi prema nekim epigrafskim

51 N. Cambi 1988, 69-76; H. Gabelmann 1973, S. 40-41; N. Cambi 1960, 178; D. Sergejevski 1935, 17 i d. N. Cambi /disertacija/ 1975, 253, 186-392, 374, 253-254, ; D. Rendić-Miočević 1967, 339; K. Patsch 1907, 79 i d. ; N. Cambi 1960, 69;

52 D. Sergejevski 1965, 128; D. Rendić-Miočević 1954-1957, 156 i d., sl. 1; N. Cambi 1975, 360-374;

53 D. Sergejevski 1952, 56, sl. 15; N. Cambi /disertacija/ 1975, 186; R. Tufi 1971, 133, i d. ; N. Cambi 1982, 94, 102, sl. 3;

54 N. Cambi 1960, 55, 64, 56, 68, 70, 73, 74;

55 D. Sergejevski 1952, 55, i d. ; N. Cambi 1982, 102 i d. ;

elementima datirao u 2. ili na sam početak 3. st. posl. Kr.⁵⁶ Ukoliko se ne dokaže drugačije, za nas se sarkofag, istovremeno i inhumacija, u krajevima Bosne i Hercegovine javlja sredinom 2. ili početkom 3. st. posl. Kr., te ne može biti istovremen s njegovim dolaskom u Salonu početkom 2. st. posl. Kr. Predkršćanski sarkofag je, dakle, istovremeno i vjesnik inhumacije u ovim krajevima koji, u smislu širenja, utječe i na postanak starokršćanskog sarkofaga.

Okolnosti nalaza ovih malobrojnih sarkofaga i njihovih ulomaka nađenih u našim krajevima ne pružaju čvrste dokaze da su se polagali na otvorenom (sub divo) ili u mauzoleju, što bi također bila njihova karakteristika ili zadaća.⁵⁷

Starokršćanski sarkofag u našim krajevima također nije brojnije zastupljen (Đ. Basler, AK, 1972, 146; V. Nikolić, GZM/A/, NS, XV-XVI (1960-1961), 329-330, sl. 1; D. Sergejevski, GZM L(1938), 58-59, sl. 12, 13). Osim jednog, a taj ima samo križ u plastičnom krugu, ostali su svi bez ukrasa i natpisa (Đ. Basler, AK (1972), 147, sl. 160). Inače su većih dimenzija, a njihovi poklopci imaju oblik krova na četiri i dvije vode, dok jedan za poklopac ima ravnu ploču (D. Sergejevski, GZM L (1938), 58-59, 12, 13.) i među takvim spomenicima predstavlja rijetkost. U pogledu veličina i njihovih oblika, odgovarajuće analogije nalazimo najviše na nekropolama kršćanske Salone 5. i 6. st.⁵⁸

MAUZOLEJI SEPULKR ALNI SPOMENICI ARHITEKTURE

Treba konstatirati da, uz sarkofage, koji se također polažu u mauzoleje, imamo malobrojne nalaze koji svjedoče o postojanju mauzoleja kao spomenika sepulkralne arhitekture u našim krajevima. U tom smislu, spomenuli bismo zabat mauzoleja iz Šipova (Č. Truhelka, GZM IV(1892), 319, sl. 5.) s predstavom poprsja pokojnika u medaljonu. Uz Šipovački zabat, također, treba još spomenuti fragment zabata s prikazom meduze iz Pritoke (D. Sergejevski, GZM LI (1939), 10, br. 8, T. V, sl. 6.), ulomak zabata s prikazom žene u medaljonu koji pridržavaju eroti (D. Sergejevski, GZM 1942, 150-152, sl. 21.), nadvratnik u obliku volte, s jedne strane s predstavom erota koji pridržava košaru punu grožđa, a s druge strane Tritona (D. Sergejevski, GZM 1943, 1-5, sl. 1, 2, 3, 4.) i nadvratnik dijela friza (D. Sergejevski, GZM XI(1928), 83-84, sl. 4.), s likovnom kompozicijom morske nemani na kojoj jaši Nereida. Spomenuti dijelovi arhitekture, vjerojatno sepulkralnog karaktera, osim zabata iz Šipova, koji sigurno pripada mauzoleju, nismo sigurni da bi oni

56 H. Gebelmann 1973, 40-41; N. Cambi 1975, 178, 13 18 392, 18, 19;

57 N. Cambi 1988, 73-76;

58 V. Paškvalin 1970, 667; Đ. Basler 1972, 9, i d.; E. Ungve 1953, p. 71, Fig. IV. 7. 9; V. Paškvalin 1959, 149;

pripadali mauzolejima kao spomenicima sepulkralne arhitekture. Na osnovi sepulkranih spomenika iz Šempetra, skromne analogije dopuštaju da bi ovaj tip sepulkralnog spomenika mogao nastati već u 2. st. posl. K.⁵⁹ Međutim za ovu pretpostavku, osim nadvratnika u formi volte iz Trbušća (2. st. posl. K.), nemamo pouzdanijih dokaza i takvi su spomenici rijetkost, pa bi pripadali obredu incineracije. Stoga bi odsustvo sarkofaga bilo dokaz više o slabom širenju obreda inhumacije i postojanja mauzoleja u 2. st. posl. K. ili o slaboj istraženosti. Od navedenih zabata, arhitrava i friza, samo zabat mauzoleja iz Šipova ulazi sigurno u krug sepulkranih spomenika arhitekture iz kraja 3. i početka 4. st. posl. K., a spomenuti bi datirali u 3. st. posl. K.⁶⁰ Ovu nesigurnost u vezi sa nastankom sepulkranih spomenika arhitekture mogu bolje rasvijetliti buduća istraživanja.

Budući da je obred inhumacije najuže vezan za sarkofage i sepulkralne spomenike arhitekture, potrebno je iznijeti činjenicu koja pruža natpis na dijelu mauzoleja iz Šipova. Naime, unutar tabule ansate spominju se pokojnici sa gentilnim imenom Flavius (Fl(aviis)) u to doba poznatiji na Orijentu, pa bi doseljenici u provinciju Dalmaciju s takvim gentilnim imenom bili istovremeno širitelji obreda inhumacije sarkofaga i sepulkranih spomenika arhitekture - mauzoleja.⁶¹

Također su rijetki starokršćanski mauzoleji i memorije kao sepulkralni spomenici arhitekture (D. Sergejevski, GZM(1951), 135, sl. 1). Jedino je poznat i istražen mauzolej sa hipogejem u Turbetu kod Travnika. Uz spomenuti arhitektonski tip grobnice, u krajevima Bosne i Hercegovine poznatiji je i mnogo rašireniji tip grobnice na svod.⁶² Ovim grobovima arhitekture prve analogije i centar odakle se širila spomenuta kategorija sepulkranih spomenika arhitekture je Salona, odnosno njezine starokršćanske nekropole (Marusinac, Kapljuč), koja svoje porijeklo vuče iz Sirije preko prvih doseljenih kršćana (IV st.).⁶³

Pretpostavljamo, također, da su samostalni tituli pripadali sepulkralnim spomenicima arhitekture, ali ne nalazimo na terenu njihove arheološke tragove, osim navedenih titula, koji su im pripadali kao strukturalni dio.⁶⁴ I ovaj problem rasvijetlit će buduća arheološka iskopavanja, koja će dati sigurniju sliku o tipu mauzoleja, njihovoj pouzdanoj kronologiji i njegovoj

59 J. Klemenc-V. Kolšek-P. Petru 1972, 14;

60 D. Sergejevski 1951, 135 i d. ; D. Sergejevski 1952, 41, i d. ;

61 N. Cambi 1988, 5-12;

62 V. Paškvalin 1959, 158-160; D. Sergejevski 1951, 137; V. Paškvalin 1970, 687; I. Bojanovski 1964, 113;

63 D. Sergejevski 1951, E. Dyggve 1951, p. 101, i d., Fig. V, 10; A. Sz. Burger 1966, Taf. LXXXIII, 4, LXXXIV, 3, LXXXVI, 1-4;

64 Gr. Florescu 1930, 78-79; J. Klemenc 1959, 132-139; V. Kolšek 1959, sl. 4; D. Sergejevski 1934, 1-5, sl. 1, 2, 3 i 4.; G. Brusin-V. de Grassi 1956, p. 7. i d., fig. 2. i 3.

rasivenosti od pojave inhumacije do kršćanstva, koje prihvata i dalje podržava ili kojoj pripada i ovaj tip sepulkralnog spomenika.⁶⁵

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iznesena sepulkralna problematika za krajeve Bosne i Hercegovine u rimsko doba, dopušta da se može nešto više reći, kako o kronologiji tipova (njihovim varijantama) koji nastaju kroz četiri stoljeća u 1. i 2. (A, B), a ostali u 2. do 4. st. posl. Kr. (C, D, E, F, G, H), tako i o drugim pitanjima vezanim za život i kulturu romaniziranog ilirskog (Delmati, Daorsi, Dezitijati, Japodi i dr.) i doseljeničkog stanovništva (Italci, Orijentalci, i dr.)/vidi sl. I/. Tipologiju ovih spomenika sačinjavaju, kao najbrojniji tip, stele, tituli, cipusi, urne i sarkofazi.

Ova problematika dopušta da se sepulkralni spomenici izučavaju sa više aspekata. Jedan od njih je likovni i dekorativni sadržaj na tim spomenicima, a najznačajniji i najvredniji su portreti pokojnika, koje nalazimo na stelama i nekim drugim spomenicima. Oni omogućavaju ispitivanje rimskog portreta već u periodu julijsko-kladijevske epohe, kada se razvio i preovladavao realistički portret u rimskoj umjetnosti. On nastaje na bazi etrurskog portreta i helenističkog shvaćanja umjetnosti.⁶⁶ Osnovna mu je karakteristika individualnost osoba i upućuje na prelazni period iz doba Republike u doba Carstva.⁶⁷ Za razliku od portreta iz 3. i 4. st. posl. Kr., koji prelazi na novi likovni izraz (plitki reljef, neproporcionalnost, linearnost itd.), gubeći karakteristiku individualnosti pod utjecajem umjetnosti Orijenta (Sirija).⁶⁸ Ovaj portret više se odrazio u razdoblju kasne antike, posebno u doba Dioklecijana. To znači da su u našim krajevima u kreiranju rimske provincijske umjetnosti učestvovali realistički rimski portret, domaća likovna tradicija i umjetnost Orijenta, naročito u predkršćansko doba 3. i 4. st.⁶⁹ U tome treba tražiti i razloge zašto se nije mogao razviti kod romaniziranog ilirskog stanovništva autohtoni nadgrobni spomenik. U tom pogledu izgleda da je najbliža bila umjetnost plemena Japoda, pokazavši to na svojim spomenicima tipa urna na kojima je došla do izražaja njihova duhovna tradicija potaknuta kasnim helenizmom, što nije bio slučaj kod ostalih plemena na našim prostorima.⁷⁰

65 Vidi goreju napomenu;

66 K. Prantelj 1952, 137-138; S. Rinaldi Tufi 1971, 150 i d.; D. Rendić-Miočević 1960, 107 i d.; D. Sergiojević 1965, 127. sl. 10.

67 Vidi prethodnu napomenu;

68 D. Sergiojević 1965, sl. 10. str. 127.

69 Vidi napomene 67. i 68.

70 D. Sergiojević 1949/1950, 11. sl. 1., D. Sergiojević 1954/197.

Sepulkralni spomenici indirektno su značajni i u izučavanju kultne problematike. Na njima se dosta često pojavljuju i prikazi (simboli ili atributi) koji govore o religijskoj pripadnosti pokojnika. Među tim kulturnim simbolima najpoznatiji su oni Magnae Matris (Atis, lav) ili Dioniza (Ampeleus) tvorac vina (vinova loza) i dr.⁷¹ Ovo se može smatrati orijentalnim običajem ili tradicijom.⁷²

Ovako brojni sepulkralni spomenici upućuju na postojanje kamenoklesarskih radionica i sigurno većeg broja majstora, među kojima je sigurno bilo i školovanih, kao i naivaca. Jedan od školovanih je i Maximinus sculpet, tako potpisan na spomeniku Lupac.⁷³ Radionica i majstora bilo je i u periodu kasne antike.⁷⁴ Za krajeve bliže Saloni radile su radionice iz Salone, za Sirmium i Naronu isto tako.⁷⁵ Kamenoklesarske radionice djelovale su sigurno i u urbanim sredinama u ovim krajevima u rimsko i kasnoantičko doba⁷⁶ (Bistue, Delminium, Domavia, itd.).

Sepulkralna problematika na bazi epigrafije dopušta ispitivanje ilirskih imena (onomastika) ili procesa romanizacije ovog stanovništva, njezin tok i intenzitet. U našim krajevima počinje preko istočne obale Jadrana u doba Augusta (Iulii), Klaudija (Claudii), Vespazijana (Flavii), Trajana (Ulprii), Hadrijana (Aelii) i Karakale (Aurelii), s kojim i završava ovaj proces kad je izdao poznatu Konstituciju (212. godine), s kojom svi stanovnici Rimskog Carstva postaju njegovi građani.⁷⁷ S njom su prestali svi privilegiji onih koji su prije ove naredbe postali rimski građani.⁷⁸

Istražena nekropola na Kamenjači u Brezi za sada je jedina nekropola na području Bosne i Hercegovine koja u mlađem željeznom dobu i u razdoblju rimske okupacije u kontinuitetu od 6. stoljeća otkriva kako se sahranjivalo kod Dezitijata. Ovdje treba posebno konstatirati kako se ro-

71 R. Marić 1933, 73; A. Schober 1923, S. 164; S. Kojić 1965, 225, i d.; S. Rinaldi tuft 1971, 142; C. Patsch 1907, 434; Ij. Zotović 1970, 431, i d.; E. Imamović 1977, 2734; I. Bojanovski, 1967; V. Paškvalin (rad objavljen u trećoj knjizi (zadnjoj) Antički teatar na tlu Jugoslavije); D. Sergejevski 1934, 22, br. 24, sl. 7; Antički teatar na tlu Jugoslavije, katalog, izložbe, Novi Sad 1979, 13-18; M. Zaninović 1976, 261, i d.; V. Paškvalin 1986, 61-69.

72 Č. Truhelka 1931, 24-27; N. Cambi 1977, sv. Križ.

73 D. Rendić-Miočević 1967, 349; M. Vego 1964, 36, sl. 17.

74 A. Schober 1923, 224-225; D. Rendić-Miočević 1967, 339; N. Cambi 1982, 103; D. Sergejevski 1965, 126, i d.; I. Bojanovski 1974, 67; V. Paškvalin 1980, 55; N. Cambi 1975, 227; M. Kosorić 1965, 51.

75 Vidi prethodnu napomenu.

76 Vidi napomenu 74.

77 D. Rendić-Miočević 1948, 45 i d.; M. Zaninović 1967, 62, i d.; M. Suić u Diadori I, 147; M. Suić, VAIID, 60, 1950, 11; M. Suić 1967, 34-35; I. Bojanovski 1974, 41 i d.; K. Patsch 1924 229-232; K. Patsch 1914, 162; M. Abramić 1924, 221; J. J. Wilkes 1969, 85, i d.; G. Alföldy 1962; G. Alföldy 1969, Die Personennamen; M. Mirković 1971, 91, i d.;

78 D. Rendić-Miočević 1948; G. Alföldy 1969.

manizirani Dezitijati sahranjuju i po čemu je ova nekropola za nauku interesantna u periodu Rima. To su grobne parcele s grobnim jamama.⁷⁹ Zanimljivo je da nisu potvrđene u Saloni.⁸⁰ Parcele su ograđene kamenom u četvrtastoj formi, a unutar njih je grobna jama iznad koje se postavljao nadgrobni spomenik (cipus ili stela). Na ovoj nekropoli je konstatiran prostor za spaljivanje (ustrinum) pokojnika. Ove parcele nisu zapažene ni kod Japoda.⁸¹

Ova nekropola omogućava da se izuči sahranjivanje pokojnika i sve što bi se moglo događati na ovom prostoru pri ritusu spaljivanja (incineracija). Ilustrativno govori kako su se postavljali nadgrobni spomenici, stele i dr. nad jamama i u krugu parcele sub divo. Nekropola je zbog dugog kontinuiteta vrlo zahvalna za izučavanje načina sahranjivanja iz stare u novu eru, a posebno na prelazu od početka romanizacije kod Dezitijata.

Rezultati istraživanja sepulkralnih spomenika svih tipova sa ovih područja u rimsko doba pokazuju da je ritus incineracije prisutan već od 9. g. do 4. st., tj. sve do pojave kršćanstva,⁸² jer svi tipovi spomenika, osim sarkofaga, mauzoleja itd., pripadaju obliku sahranjivanja inhumaciji. Radi jasnoće, prisustvo incineracije i inhumacije izučavamo u odnosu na tipove sepulkralnih spomenika, a ne na njihovo prisustvo u periodu ilirske samostalnosti.

Ovdje su iznesena samo neka temeljna pitanja (a ne i druga kojih ima također dosta) koja izučavanjem ovih spomenika otkrivaju povijest i kulturu rimskog doba u krajevima Bosne i Hercegovine, a posebno život naroda ili plemena u ovim krajevima. Potrebno je ukazati da stele, cipusi tituli i urne kronološki pripadaju dobu Principata, a sarkofazi, mauzoleji i dr. razdoblju Dominata.⁸³

---

79 V. Paškvalin 1975, 80; G. Grusin 1928, 61.

80 N. Cambi 1985/1986, Nije potvrđen nalaz grobnih parcela, kao posve pouzdano;

81 Z. Marić 1968, 47; V. Paškvalin 1975, 80; N. Cambi 1988, 11. Ako na području Aquileje postoje tzv. grobne parcele, one se vrlo vjerovatno nalaze i na nekropolama Salone, samo u ranijim godinama kad se nije vodilo računa o okolnostima nalaza, izgubio se ovaj detalj oku istraživača. N. Cambi 1985/1986, 11. Vidi G. Brusin 1929.

82 N. Cambi 1988, 13-16, 8, 12.

83 N. Cambi 1988, 5-13. za krajeve Bosne i Hercegovine može se okvirno tvrditi da incineracija, prema tipovima spomenika, uglavnom pripada dobu Principata, a inhumacija, uz rijetke slučajeve ili primjere sarkofaga, mahom pripada dobu Dominata.

BIBLIOGRAFIJA

- Abranić M.*, 1924: *Militaria Burnensis*, Bulićev Zbornik, Zagreb-Split, 1924.
- Altmann W.*, 1905: *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin 1905.
- Alföldy G.*, 1965: *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.
- Alföldy G.*, 1969: *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.
- Basler Đ.*, 1972: *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1972.
- Bojanovski I.*, 1967: *Rimski kameni spomenici u Rogatici*, Naše starine XI Sarajevo 1967.
- Bojanovski I.*, 1964: *Dretelj, Čapljinina - antički grob sa grobnim oltarom*, AP6, Beograd 1964.
- Bojanovski I.*, 1974: *Baloie - rimski municipij u Šipovu na Plivi*, ARR, knj. 7, JAZU, Zagreb 1974.
- Brusin G.*, 1929: *Aquileia, Guida Storica e Artistica*, Udine 1929.
- Brusin G. - D. Grassi V.*, 1956: *Il Mausoleo di Aquileia*, Aquileia 1956.
- Burger A. Sz.*, 1966: *The Late Roman Cemetery at Ságvár*, AAASH 18, Budapest 1966.
- Cambi N.*, 1960: *Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone*, VAHD LXII (1960), Split 1967.
- Cambi N.*, 1969: *Sarkofag Gaja Albucija Menippa*, VAHD LXIII/LXIV (1961/1962), Split 1969.
- Cambi N.*, 1977: *Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji*, VAHD LXX-LXXI (1968-1969), Split 1977.
- Cambi N.*, 1975: *Prikazi - H. Gabelmann, Die Werkstatt - gruppen der oberitalischen Sarkofage*, VAMZ u Zagrebu, Serija 3, sv. IX, Zagreb 1975.
- Cambi N.*, 1975: *Sarkofazi na istočnoj jadranskoj obali*, Zagreb 1975. Još neobjavljen rimski sarkofag.
- Cambi N.*, 1982: *Sarkofag iz Šipova*. GCBI XX, Sarajevo 1982.
- Cambi N.*, 1985: *Salona i njene nekropole*, RFFZ, 25 (12) Zadar 1985-1986.
- Cambi N.*, 1988: *Atički sarkofazi u Dalmaciji*, Književni krug, Split 1988.
- Čremošnik I.*, 1957: *Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima*, GZM (A) NS sv. XII, Sarajevo 1957.
-

Čremošnik I., 1959: Totenmshildarstellungen auf römische Denkmälern in Jugoslavien JÖAI, XLIV, Wien 1959.

Diggle E., 1951: History of Salonitan Christianity, ISK Oslo 1951.

Degmedžić I., 1952: Arheološka istraživanja u Senju, VAHD LIII, Split 1952.

Florescu Gr., 1930: I Monumenti Funerari Romani della Dacia Inferior, ED IV, Roma 1930.

Florescu Gr., 1942: I monumenti Funerari della Dacia Inferior, BMNAB, Bucuresti 1942.

Gabelmann H., 1972: Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein. BJRLB, Band 172, Bonn 1973.

Hoernes M., 1880: Römischen Altertümer in Bosnien und der Hercegovina, AEM, IV, Wien 1880.

Imamović E., 1977: Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, "Veselin Masleša", Sarajevo 1977.

Kiseritzky G. -Watzinger C., 1909: Griechische Grabreliefe aus Südrusland, KDAI, Berlin 1909.

Klemenc J., 1959: Typen der Grabdenkmäler aus St. Peter, AI III, Beograd 1959.

Klemenc J. - Kolšak V. - Petru P., 1972: Antične grobnice v Šempetru. Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1972.

Kojić S., 1965: Jedan prilog proučavanju religije Ilira u rimsko doba. Starinar, NS, knj. XIII-XIV, Beograd 1965.

Kosorić M., 1965: Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika, ČGT, knj. VI, Tuzla 1965.

Limentani I. C., 1973: Epigrafia latina, Milano 1973.

Lisičar P., 1951: Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951.

Mansuelli G. A., 1956: Genezi e Caratteri della Stele Funeraria Padana, in Studi in Onore di A. Calderini e R. Paribeni, Milano - Verese 1956.

Mansuelli G. A., 1967: Le Stele Romane del Territorio Ravennate e del Basso Po, Ravenna 1967.

Marić R., 1933: Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933.

Marić Z., 1968: Japodske nekropole u dolini Une, GZM, (A) NS, sv. XXIII, Sarajevo 1968.

Mirković M., 1971: Istorija Sirmiuma od I veka do 582. g. Sirmium, Beograd 1971.

Nikolanci M., 1961/1962: Helenistička nekropola Isse, VAHD LXIII-LXIV (1961/1962), Split 1969.

Patsch K., 1897: Novi spomenici iz Županjca-Delminium, GZM IX, Sarajevo 1897.

Patsch K., 1907: Iz rimske varoši iz Skelana, GZM XIX, Sarajevo 1907.

Patsch K., 1907: Zur Geschichte und Topographie von Narona, SBAA V, Wien 1907.

Patsch K., 1914: Zbirke rimskih i grčkih starina u bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju, GZM XXVI, Sarajevo 1914.

Patsch K., 1924: Zur Geschichte von Sirmium, SB, Zagreb - Split 1924.

Paškvalin V., 1959: Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teitoriji Bosne i Hercegovine, GZM, sv. XIV, Sarajevo 1959.

Paškvalin V., 1960-1961: Rimski nadgrobni spomenik iz Borasa, GZM sv. XIV, Sarajevo 1961.

Paškvalin V., 1961: Bronzana votivna ruka iz Sasa, GZM (A) NS, XV/XVI, Sarajevo 1961.

Paškvalin V., 1963: Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, GZM (A) NS XVIII, Sarajevo 1963.

Paškvalin V., 1970: Dolihen i panonsko božanstvo Sedat, GZM (A) NS XXV, Sarajevo 1970.

Paškvalin V., 1970: Prilog datiranju ranokršćanskih Bosne i Hercegovine, Zbornik radova G. Novaka, Zagreb 1970.

Paškvalin V., 1975: "Kamenjača", ul. 6. aprila, Breza kod Sarajeva-mlađe željeznodobska i rimska desitijatska nekropola, AP 17, Beograd 1975.

Paškvalin V., 1980: Antički nimfej u Putovićima kod Zenice, GZM (A)NS sv. XXXIV /1979/ 1980.

Paškvalin V., 1986: O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba. U: Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije. Referati XII Kongresa arheologa Jugoslavije /NoviSad/, Novi Sad 1986.

Petrović P., 1975: Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji, AISAN, posebna izdanja. knj. 14, Beograd 1975.

Prijatelj K., 1952: Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, VAHD LIII, 1950/1951, Split 1952.

Rendić-Miočević D., 1948: Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split 1948.

Rendić-Miočević D., 1954/1957: Nova kasnoantička stela iz Solina, VAHD LVI-LIX 2, Split 1954/1957.

Rendić-Miočević D., 1960: Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije, Diadora sv. 1/1959/, Zadar 1960.

Rendić-Miočević D., 1967 - Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina, ARR, IV-V, Zagreb 1967.

Rendić-Miočević D., 1971: Ilirske onomastičke studije, ŽA XXI, sv. 1, Skopje 1971.

Schober A. 1923: Die römischen Grebsteine von Noricum und Panonien, SÖAI in Wien, Band V, Wien 1923.

Rinaldi Tufi S., 1971: Stele Funerarie Ritratti di Eta Romana nel Museo Archeologico di Spalato, Saggio di una Tipologia strutturale, Lincei-Mem. Scienze morali, Serie VIII, vol. XVI, 3, 1971.

Sergejevski D., 1930: Gotische und römische aus Breza bei Sarajevo, Novitates NO 9, Sarajevo 1930.

Sergejevski D., 1934: Rimska groblja na Drini, GZM XLVI, Sarajevo 1934.

Sergejevski D., 1935: Iz rimske arheologije, GZM XLVII, Sarajevo 1935.

Sergejevski D., 1938: Kasnoantički spomenici iz okolice Jajca GZM L, Sarajevo 1938.

Sergejevski D., 1934: Rimski spomenici iz Bosne I, II, Spomenik SKAN LXXXVIII, Beograd 1938.

Sergejevski D., 1934: Rimski spomenici iz Bosne, Spomenik LXXVII, Beograd 1934.

Sergejevski D., 1948: Nove akvizicije Odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, GZM /A/ NS, III, Sarajevo 1948.

Sergejevski D., 1949/1950: Japodske urne, GZM NS. IV-V Sarajevo 1950.

Sergejevski D., 1951: Kasnoantički mauzolej iz Turbeta GZM NS, sv. VII, Sarajevo 1951

Sergejevski D., 1952: Kasnoantički spomenici iz Šipova, GZM NS, sv. VII, Sarajevo 1952

Sergejevski D., 1954/1957: Nadgrobni reljef iz Višnjice, VAHD LVI-LIX, Split 1954/1957.

Sergejevski D., 1965: Iz problematike ilirske umjetnosti, GCBI, knj. 1, Sarajevo 1965.

Stipčević A., 1963: Arte degli Iliri, Milano 1963.

Suić M., 1955: Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu. Rad JAZU Zagreb 1955.

Suić M., 1967: Zapadne granice Ilira u svijetlu historijskih izvora, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, GCBI, 2, posebno izdanje V, Sarajevo 1967.

Suić M., 1967: Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, Simpozijum o Ilirima. , GCBI, knj. 2, Sarajevo 1967.

Suić M., 1970: Noviji natpisi iz Burnuma, Diadora, sv. 5/1970/, Zadar 1970.

Suić M., 1976: Illyrii proprie dicti, GCBI, knj. 11, Sarajevo 1976.

Susini G., 1960: Il Lapidario Greco e Romano di Bologna, Bologna 1960.

Lambrechtes P. et Waelkens M. Reflexions Critique sur un Monument Funerairre Decouvert a Pessinunte, Zetesis, p. 616-617.

Waelkens M., 1972: Un Exempleire Aberrant Inédit de Stèle Funéraires à Double Porte. RB, L No1, Bruxelles 1972.

Vego M., 1964: Bekija kroz vjekove, Sarajevo 1964.

Weynand R., 1902: Form und Dekoration der römischen Grabsteine der Rheinlande im ersten Jahrhundert, BJ 108/9, Bonn 1902.

Wilkes J. J., 1969: Dalmatia, London 1969.

Zaninović M., 1966: Ilirsko pleme Delmati, GCBI IV, knj. 2, Sarajevo 1966.

Zeninović M., 1967: Ilirsko pleme Delmati, GCBI V, knj. 3, Sarajevo 1967.

Zaninović M., 1976: Iliri i vinova loza, GCBI XIII, knj. 11, Sarajevo 1976.

Zotović Lj., 1970: Promene u formama sahranjivanja zabeležene na teritoriji Jugoslavije od I-VI. veka, Leskovački zbornik X, Leskovac 1970.

Zotović Lj., 1969: Predstave mladičkog para na nadgrobnim cipusima, Starinar XX/1969/, Beograd 1970.

SKRAĆENICE

AAASH	-Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae, Budapest.
AI	-Archaeologia Iugoslavica, Beograd.
AISANU	-Arheološki institut Srpske Akademije nauka i umjetnosti, Beograd.
AEM	- Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich - Ungarn, Wien.
ARR	- Arheološki radovi i rasprave JAZU, Zagreb.
BJRL	- Bonner Jahrbücher der Rheinischen Landes- museum in Bonn, Bonn.

- BMNA - Biblioteca muzeului national de antichiti in Bucuresti, Bucuresti.
- Diadora - Diadora. Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar.
- ČGT - Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla.
- ED - Ephemeris dacoromana, Roma.
- GCBI - Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo.
- GZM - Glasnik Zamałjskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.
- GZM (A), NS - Glasnik Zamałjskog muzeja Bosne i Hercegovine Arheologija, Nova serija, Sarajevo.
- ISK - Institutet for samenlingende kulturforskning, Oslo.
- JÖAI - Jahresheften des Österreichischen archäologischen Institutes, Wien.
- KDAI - Das Kaiserlich Deutschen Archäologischen Institut, Berlin.
- Naše starine - Naše starine, izdanje Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- RB - Revue Belge de Philologie et d' Histoire, Bruxelles.
- Rad - Rad, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- SBAA - Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, Wien.
- SÖAJ - Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Wien.
- Spomenik - Spomenik, Srpska kraljevska akademija, Beograd.
- Simpozijum
1964 - Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, PI CBI ANUBiH IV/1, Sarajevo 1964.
- Simpozijum
1966 - Simpozijum o Ilirima u antičko doba, PI CBI ANUBiH V/2, Sarajevo 1966.
- VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.
- VAMZ - Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb.
- ŽA - Živa antika. Izdaje Filozofski fakultet vo Skopje.
- RFFZ - Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru.

SUMMARY

CULTURAL AND HISTORICAL CONSIDERATION OF SEPULCHRAL MONUMENTS FROM THE ROMAN TIME IN THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The proposed sepulchral consideration for the territory of Bosnia and Herzegovina in the Roman time allows to say more both in the sense of a chronology of types (their variants), which emerged in four centuries in the 1st and 2nd (A, B), and the others between 2nd and 4th century A. D. (C, D, E, F, G, H,); and about other issues related to the life and culture of the romanized Illyrian (Delmati, Daorsons, Desityates, Iapodes and others) and the colonist population (Italic peoples, Orientals and others) (see Table 1.). The typology of these monuments encompasses, as the most numerous type, stelae, tituli, cippi, urns and sarcophagi.

This consideration enables the examination of sepulchral monuments from several aspects. One of them belongs to visual art and decorative contents on the monuments, and the most significant and the most valuable are portraits of the deceased, which are found on stelae and some other monuments. They allow us to examine the Roman portrait of the Julian-Claudian period when it was developed and when the realistic portrait prevailed in the Roman art. It emerged on the basis of Etruscan portrait and the Hellenistic understanding of art. Its basic characteristic is individuality of a person and it refers to the transitory period from the age of Republic to the age of Empire. In contrast to the portrait from 3rd and 4th century A. D., which passes onto the new visual art's expression (bas-relief, lack of proportion, linearity etc.), losing the feature of personal individuality under the influence of art from Orient (Syria), this portrait reflected more in the late antique period, notably in the age of Diocletian. It means that, in our parts the Roman provincial art was made with the participation of the realistic Roman portrait, local visual arts tradition and the art from Orient, particularly in the pre-Christian time of 3rd and 4th century. These are the reasons in which one has to seek the answer for the question why the romanized Illyrian population did not develop its own sepulchral monument. It seems that, in this respect, the art of the Iapodes' tribe came closest to it with its urn type monuments, where their native spiritual tradition came to its full extent, motivated with the late Hellenism, which could not be applied to other tribes in our parts.

Sepulchral monuments are important in an indirect way to the study of cult problems. Very often they keep up presentations (symbols or attributes) which speak about the religious affiliation of the deceased. The most famous among those cult symbols are those from Magnae Matris (Atis, lion) or Dionysus (Ampelcus) the maker of wine (grapevine) and others. This can be considered as Oriental habit or tradition.

Such a large number of sepulchral monuments refer to a number of stone-mason workshops and a large number of craftsmen, among whom there are both educated and naive artists. One of the educated ones was Maximinus sculpet, who undersigned himself in such a way on the Lupae monument. The workshops and craftsmen existed also in the late antique period. In the regions closer to Salona the workshops from Salona did the necessary work, and the same thing could be said for Sirmium and Narona. Stone-mason workshops were present in the urban regions in these parts in the Roman and late antique period. (Bistue, Delminium, Domavia etc.).

The sepulchral consideration based on epigraphy enables examination of Illyrian names (onomastics), or the process of romanization of this population, its direction and intensity. In our parts it began from the Eastern coast of the Adriatic in the time of August (Iulii), Claudius (Claudii), Vespasian (Flavii), Trajan (Ulpii), Hadrian (Aelii)

and Caracalla (Aurelii), with whom this process ended when he issued his famous Constitution (212 A. D.) under which all the inhabitants of the Roman Empire became its citizens. This act ended all the privileges of those who had become Roman citizens prior to this order.

The explored necropolis at Kamenjača in Breza has been, so far, the only necropolis on the territory of Bosnia and Herzegovina which, in the Younger Iron Age and in the period of Roman occupation, revealed continuously for six centuries the way the Desityates buried their dead. It should be noted with a special attention how the romanized Desityates buried themselves and why this necropolis is so interesting for science for the Roman period. They are the burial lots with burial ditches. They were also present in Salona in one of the Roman necropolises. The lots are enclosed with stone in a square form, and within them there was a burial ditch and the sepulchral monument was placed above it (cippus or stele). In this necropolis a burning area (ustrinum) was noted. Such lots were not found even at the Iapodes.

This necropolis enables us to study the burial of the dead and all the other things which could take place on this ground during burning of the deceased (incineracis). It also shows how the sepulchral monuments were placed, stelae and others over the ditches and in the circle of the lot sub divo. Due to its long continuity the necropolis offers many aspects for the study of the burial manner from the old into the new era, and especially in transition from the beginning of romanization among the Desityates.

The exploration results of the all types of sepulchral monuments in these parts in the Roman time show that the incineration ritual had been present from the 9th year A. D. to 4th century A. D., i. e. until Christianity emerged, because all these types of monuments, except sarcophagi and mausoleums etc., belonged to the inhumation manner of burial. To be more precise the presence of incineration and inhumation are studied in relation to the types of sepulchral monuments, and not in relation to their presence in the period of Illyrian independence.

Only some basic issues were raised here (and not some others, which also happen to be numerous), which reveal the history and culture of the Roman time in the parts of Bosnia and Herzegovina, and particularly the life of the people or tribes in these parts. It should be pointed out that stelae, cippi, tituli and urns belong chronologically to the age of Principium, whereas the sarcophagi, mausoleums and others to the age of Domination.

TABLA I

TIP: Stele

Slika 1 - Humac (Ljubuški)

Slika 2 - Borasi (Vitina)

Slika 3 - Pazarici (Sarajevo)

TIP: Cipus

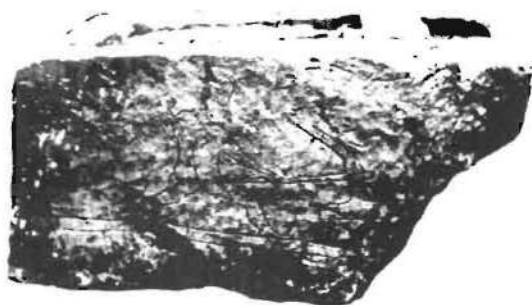
Slika 4 - Stolac

TABLA II

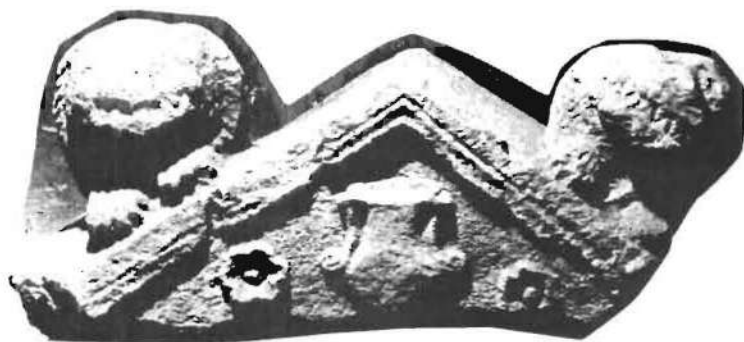
TIP. Urne

Slika 1 - Ribić (Bihać)

Slika 2 - Pritoka (Bihać)

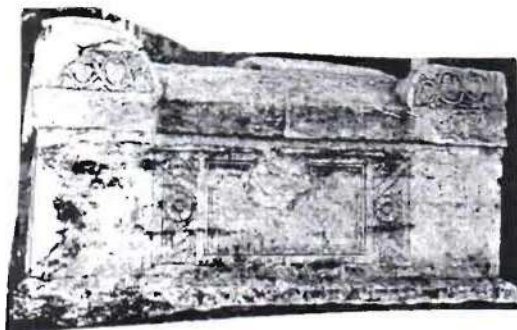

Slika 3 - Duvno

TABLA III

Slika 1 - Mauzolej (?) Trbusce (Foča)

Slika 2 - Tip: sarkofag, Bačevići (Mostar)

Slika 3 - Nekropola sa grobnim jamama unutar zidanih konstrukcija (parcele) "Kamenjača". Breza

UDK 016:902(05)(497.15)

Originalni naučni rad

Kemal BAKARŠIĆ, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

CITATI NOVE SERIJE GLASNIKA ZEMALJSKOG MUZEJA (ARHEOLOGIJA) 1946-1986

Ispitane su formalne bibliometrijske i citatne karakteristike korpusa citata publikacije Glasnik Zemaljskog muzeja Nova serija (Arheologija) sveske 1-40/41 (1946-1986). U korpusu od preko 11.000 citata, skupina od 6.319 odnosi se na citate članaka iz 640 naslova periodičkih publikacija (časopisa). Dominantan dio ovih citata - 41% jeste iz Glasnika Zemaljskog muzeja (1889-1943), nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (1946-) i internacionalnog bečkog izdanja Glasnika Zemaljskog muzeja - publikacije Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (1893-1916). Date su karakteristike dva kruga koncentracije citata: prvi u vezi sa karakteristikama rasporeda citata i drugi u vezi sa karakteristikama citiranja članaka iz nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) u sopstvenom korpusu citata.

CITATIONS OF GLANIK ZEMALJSKOG MUZEJA NEW SERIES (ARCHAEOLOGY) 1946-1986

The basic formal, bibliometrics and citation characteristic of citation corpus from scientific journal Glasnik Zemaljskog muzeja New Series (Archeology) volumes 1-40/41 (1946-1986) were presented. Total citation corpus contains more than 11.000 citations, while 6.319 of them were citation from 640 scientific periodicals (journals). Dominant part of this citations - 41 per cent were from Glasnik Zemaljskog muzeja (1889-1943), the new series of Glasnik Zemaljskog muzeja (Archeology) (1945-) and from its international Vienna edition Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (1893-1916). The characteristics of two circles of concentration patterns were analysed - first considering the distribution pattern and second considering the characteristics of citation practice dealing with New series of Glasnik Zemaljskog muzeja (Archeology) in its own citation corpus.

1 ZNANSTVENI CITATI I NJIHOV KONTEKST

Jedno od zanimljivih pitanja na koje mora odgovoriti svaka bibliometrijska ili scientometrijska analiza određene znanosti ili znanstvene discipline, a vezana za implicite metodologiju kvantitativnog prikaza znanja kao takvog, jeste gotovo paradoksalno pitanje "da li su svi citati isti".

Naravno, pitanje se postavlja samo za formalni aspekt pojavljivanja citata u strukturi teksta znanstvenog priloga (članka), dok bi analiza sadržaja mogla dati procjenu sadržine referiranog (referentnog) znanja impliciranom u sadržaju citata.

Koliko je delikatno odrediti granice kvalitet citata - kvantitet citata, odnosno utvrditi granicu relacije bibliometrijske analize i analize sadržaja, može se vidjeti i na mikrostrukturi znanstvenog članka. Posebno su fokusirani problemi multiplog citiranja istog izvora u znanstvenom članku, pojavljivanje citata u formalizovanoj strukturi znanstvenog članka, kao i funkcija uvodne sekcije članaka.

Multiplo citiranje u istom članku upućuje na blisku i korisnu vezu između izvornog teksta znanstvenog članka i njegovih citata.¹ Projekcijom razlikovanja multiplog citata i jednom ponovljenog citata može se izvesti preciznije određenje vrijednosti ili valjanosti samog izvornog dokumenta sa jedne, ili sa druge strane, procijeniti tzv. odziv samog citata u strukturi znanja. Pretpostavimo da je ovakvo prosuđivanje istinito i da može polučiti rezultate.

Citati, ako ne svi onda barem neke grupe citata, imaju svoje prirodno mjesto u strukturi znanstvenog članka.² Ovo je posljedica formalizovane strukture znanstvenog članka u kojem obično razlikujemo sekcije: (1) uvod, (2) materijal i metode, (3) rezultate i diskusije i (4) zaključak. Tako je primijećeno da se visoko citirani članci češće citiraju u uvodu nego u ostalim sekcijama znanstvenog članka koji ih citira.³ Uvodnu sekciju članka karakteriše i pojavljivanje citata koje možemo razvrstati i u klasu citirani između ostalih, dakle grupu citata čija veza sa izvornim člankom nije direktna ili u istoj ravni razumijevanja informacije i sadržaja koje članak donosi.⁴ Formalna konvencija same strukture znanstvenog članka uslovljava i podjelu visokocitiranih članaka unutar kojih se mogu razlikovati grupa starijih citata koji su istorijska podloga istraživanja.⁵ Ovakvim razlikovanjem indiciran je sadržaj citata bez obzira da li je njegovo navođenje etika inherentna istraživanju i pregled prethodnih istraživanja.

Pokušaji da se tačnije odredi granica u pogledu formalnih karakteristika teksta znanstvenog članka i pojavljivanje citata u strukturi samog teksta nisu dali statistički značajne razlike, mada se smatra da forma pisanja znanstvenog članka uslovljava njihovo pojavljivanje, a samim tim i citati imaju različitu težinu (vrijednost i važnost) prema informaciji koju unose u strukturu članka.⁶

Presudni moment pri svakom procjenjivanju kvaliteta relacije tekst-citirano svakako je u sferi konteksta pojavljivanja citata, a to je, sa druge strane,

---

1 G. Herlach (1978)

2 B. C. Peritz (1983)

3 H.Voss, K. S. Dagaev (1976)

4 I. Ruff (1979)

5 C. Oppenheim, S. P. Renn (1978), D. J. de Solla Price (1967)

6 K. W. McCain, K. Turner (1989)

i formalno i stilski uslovljeno bez vidljivije granice razlikovanja. Za fenomen multicitiranja oba ova aspekta mogu se tačno razlikovati.

Na ovom pravcu istraživanja razvijene su takođe sheme indikatora relacije citiranog teksta i teksta koji citira.⁷ Tako Weinstock⁸ razlikuje čak 15 razloga citiranja unutar ovih kategorija: indikatori tematskog konteksta, indikatori znanstvene metodologije, indikatori korekcije i kritike, te indikatori budućih tendencija. Ni pored moguće širine klasifikacijske sheme za vrednovanje citata, procjenu izvorne relacije tekst-citat nije uvijek moguće u potpunosti primijeniti. Na ovaj fenomen posebno je ukazano sa stanovišta bivalentne funkcije vrednovanja citatnog odnosa.⁹

Naime, više je nego očigledno da vrijednosno klasifikacijska shema citata mora imati precizan stepen razlikovanja citatne performanse. Valencija dihotomije (npr. evolucija - jukstapozicija koja se uvodi za razlikovanje citata na istoj liniji istraživanja od citata paralelnog ili divergentnog porijekla) daje izvjesniji rezultat rangiranja citata od njegovog uvrštavanja u moguću klasifikacijsku shemu funkcije, pod uslovom da sam citat može pripadati samo jednoj valenciji dihotomije.

Mogući odgovor paradoksa "da li su svi citati isti" sa stanovišta analize sadržaja nedvojbeno je jasan - citati nisu niti mogu biti isti. No, paradoks ostaje neotklonjen i nepromijenjen na osnovnoj komunikacijskoj ravni znanstvene komunikacije, dakle, svi su citati isti kao ona izvorna veza strukture i valentnosti ljudskog znanja prema znanstvenosti i znanstvenom progresu uopšte.

Znanost arheologije smatramo dinamičkim (informatičkim) i hermeneutičkim (djelatnim) sistemom koji se može ispitivati iz više pravaca, ali uvijek kao živ komunikacijski mehanizam. Fizički nosilac znanosti u užem smislu je znanstvena publikacija, kompleksna struktura mreže znanstvenih informacija.

Razlikujemo pet funkcija znanstvene publikacije, koja je: (1) sredstvo tekućeg saopštavanja - komunikacije, (2) arhivski depozitorij ispitanog i integriranog znanja, (3) instrument profesionalnog statusa znanstvenika, (4) medij pregleda literature i selekcije, te (5) kanal za diseminaciju ostalih profesionalnih informacija. Prva i druga nabrojana funkcija su konfliktnije u komunikacijskom smislu.¹⁰

Posebna karakteristika znanstvenog priloga (članka), po čemu se on bitno razlikuje od svih ostalih vrsta pisanja, jeste činjenica referiranja, odnosno referentnosti na srodni niz sadržajne tradicije iz koje proizilazi. Znanost u svakom aktualitetu sadašnjosti uvijek je vezana za prošlost na koju se oslanja, a ta je veza parentalnog porijekla. Ako prošlost označimo kao postojeće znanje, znanstveni prilog je aktualizacija horizonta promjene postojećeg znanja. Pos-

7 B. A. Lipenz (1965)

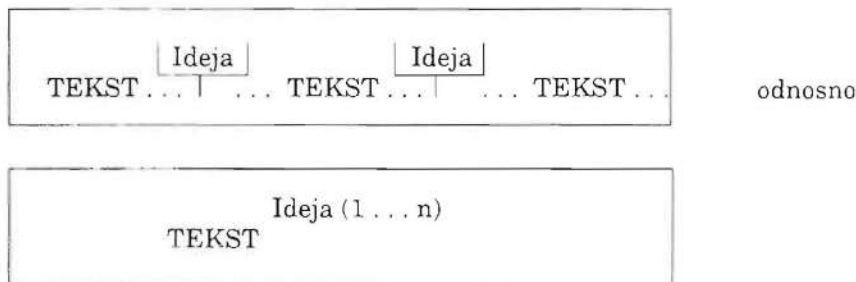
8 M. Weinstock (1971)

9 M. J. Moravesik, P. Murugesan (1975), P. Murugesan, M. J. Moravesik (1978)

10 T. Šercar (1976), (1988)

toji, dakle, hermeneutika i iz nje razvijena etika komunikacije unutar same znanosti, koja je vidljiva u strukturi znanstvenog priloga čija će bibliografija, na primjer, uvijek specificirati njen aktualni sadržaj.¹¹

Citiranje uvijek podrazumijeva vrijednosni (odnosno relacioni) sud prema faktičnom sadržaju samog teksta citata. Navođenje srodne literature, citiranje izvora ili referentnost sinonimi su za aktivnosti upućivanja veze na materijalni nosilac prošlog znanja, odnosno prošlu bibliografsku referencu. Tako se i sama vrijednost znanstvenog priloga temelji u kontekstualnosti, tj. prisustvu sume znanja koje apostrofira, odnosno komunikacijski aktualizira. Time bi se linearna struktura znanstvenog priloga dala predstaviti, barem što se fenomena citiranja tiče, sljedećom komunikacijskom strukturom:

Kažemo da je tekst znanstvenog članka indeksiran preuzetom idejom (idejama), odnosno citatima iz korpusa znanja različitog od samog teksta priloga, tj. korpusa divergentnog porijekla. Tekst time označava komunikacijski horizont i kontekst u kojem se javlja, odnosno tekst sa ili u okruženju referenci citirane literature, čije sadržaje evocira i čiji sadržaji imaju komunikacijsku relaciju sa tekstom.

Znanstveni citat u svojoj prirodi je bipolarni znak. U smislu modela semantičkog trougla citat se može posmatrati kao znak-simbol sa četiri značenjske funkcije: Usmjeravanje, organizovanje, bilježenje i komunikacije.¹² Citat (simbol) realno predstavlja referencu (ideju) nastalu adekvatnom prezentacijom predmeta (tematike) sadržanog u referenci.

Vremenski, ovdje su na djelu dva plana: referenca i predmet uvijek pripadaju prošlosti, dok je citat u tekstu aktualnost komunikacije. U tom smislu referentna funkcija citata je simbol, mjera, trag, poređenje, uputa odnosno navođenje prošlog znanja, dok aktualna funkcija sadržajnski ostvaruje novostvoreno značenje fronta i komunikacijskog akta. Time je znanstveni citat i prenosnih značenja i samo značenje.

11 B. Knežević (1980), E. Garfield (1964), (1979)

12 C. K. Ogden, I. A. Richards (1960)

Svaki izbor citirane literature (bibliografskih referenci) od strane autora priloga ne pokazuje vidljivu zakonitost selekcije, osim uronjenosti u komunikacijsku sadašnjost znanja i uslova koje pretpostavlja formalizam iskaza znanstvenog teksta. Citiranje je po ovoj osobini arbitrarno, odnosno kontekstualno slobodno u okolini komunikacijske situacije u koju je uronjeno. Ako formalni aspekt iskaza može biti ključem razumijevanja pojavljivanja citata - tada bismo mogli razlikovati reference konteksta istraživanja, reference konteksta upotrijebljene metodologije ili tehnike istraživanja, te reference konteksta novostovrenog realiteta teksta, što je praktično identično sa formalnom strukturom znanstvenog priloga.

Popis citata kao indeksiranih prenosnika značenja (odnosno prošlih informacija) u načelu je vrsta ili oblik bibliografskog popisa korištenih referenci. Popis citirane literature i njen parentalni odnos sa izvornim priložima koji su je koristili (citirali) formalno jeste indeksirana mreža znanja u kojoj je jedinica znanja indeksirana istoznačnim entitetom, odnosno u kojoj je znanje indeksirano znanjem, a informacija informacijom.

Citatni indeksi bazirani su na jedinstvenom principu da će autorska referenca na prethodni (prošli) prilog, odnosno zabilježenu informaciju, ujedno identificirati i sadržaj sadašnjeg dokumenta, drugim riječima - identificirati jedinstvo predmetnog sadržaja kao istraživačkog fronta zajedničkog kao za prošlo znanje tako i za sadašnjost istraživanja. Razvijene oblike bibliografija citatnog tipa u arheologiji nalazimo kod peleografskih i epigrafskih istraživanja.¹³

2 CITATI GLASNIKA ZEMALJSKOG MUZEJA

U okviru projekta Arheološka informatika u toku 1992. godine u potpunosti je završeno ispitivanje citatnih karakteristika korpusa od 486 znanstvenih članaka publikovanih u novoj seriji Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) sv. 1-40/41 (1946-1986). Impozantna bibliografija generisana kao rezultat kompletnog istraživanja sa preko 11.000 bibliografskih jedinica citata pokazala je bogatstvo arheološkog znanja implementiranog u strukturu publikovanih priloga.

Posebno su ispitane komunikacijske karakteristike citatnog korpusa, a izvedeni su i computerscripti obimne trodjelne citatne bibliografije.¹⁴

2.1 PRETHODNI REZULTATI

Prethodni rezultati bibliometrijskih istraživanja arheologije pokazali su izvjesnu autonomnost referentnog prostora arheologije bitnim dijelom vezanu za krug nosećih publikacija, i to u pravilu da se taj krug sužava u odnosu na tematiku ili prostor koji je analiziran. Primjećena su dva kruga takve koncentracije referenci (citata)

---

13 F. Caspari (1916), S. Frankfurter (1902)

14 K. Bakaršić (1992)

* * *

Prvi krug koncentracije izveli smo na osnovu procjene funkcije Glasnika Zemaljskog muzeja (1889-1943) i nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) (1946-) u strukturi bibliografija enciklopedije Praistorija jugoslavenskih zemalja.¹⁵ Obje serije Glasnika su časopisi iz jezgre citatnog korpusa praistorijske arheologije jugoslavenskih prostora. Sama je jezgra, s obzirom na prikaz znanja kakvo prezentira Praistorija, umjereno koncentrirana, tj. sadržava dvostruko više naslova časopisa od teorijski očekivanih. Mjesto i uloga Glasnika u njenoj strukturi, pretpostavljamo, uslovljena je trima činjenicama: tradicijom časopisa, institucionalnim okvirom i tematizacijom arheologije kao istorijske discipline.¹⁶

* * *

Drugi krug koncentracije određen je ispitivanjem funkcije Glasnika Zemaljskog muzeja (1889-1943) i nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) (1946-) u strukturi Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine.¹⁷ Glasnik je pokazao svoju dominantnost u strukturi arheološkog znanja nacionalnog prostora, kao i činjenicu da sam časopis jeste bitniji faktor koncentracije znanstvene komunikacije od autorskog kruga koji je stvarao znanost arheologije.¹⁸

2.2 KARAKTERISTIČNE KONCENTRACIJE CITATA GLASNIKA ZEMALJSKOG MUZEJA

Na tragu ovih zaključaka nastavili smo istraživanje narednih krugova koncentracije iz strukture citatnog korpusa nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) (korpus GLASNIK). Pretpostavka ove analize izvedena je sa stanovišta istorije znanosti, po kojoj možemo sva prethodna očekivanja dominantne tendencije citiranja i citatne prakse unutar bosanskohercegovačke arheologije vozati upravo za Glasnik kao komunikacijski bogat referentni resurs.

Frekvencijska tabela distribucije naslova periodičkih publikacija u korpusu citata GLASNIK data je usporedno sa podacima za Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine (korpus LEKSIKON). (Tabela 1.)

Da se podsjetimo - u korpusu LEKSIKON našli smo ukupno korištenih 99 naslova časopisa sa ukupno citirana 1.142 priloga. Distribucija je izrazito koncentrisana tako da je prvorangirani časopis Glasnik Zemaljskog muzeja (1889-1943) citiran 259 puta (26% referenci), drugorangirana je nova serija

15 A. Benac (1987)

16 K. Bakaršić (1989), (1990)

17 B. Čović (1988)

18 K. Bakaršić (1990a), (1991)

TABELA 1

FREKVENCIJSKA TABELA DISTRIBUCIJE CITATA U KORPUSIMA
 GLASNIK, LEKSIKON i GZM 123

Rang (i)		I (f)			Fekvencija			Kumulativno			
(G)	(M)	(A)	(G)	(M)	(A)	(G)	(M)	(A)	(G)	(M)	(A)
1	1	1	1	1	1	1104	24	295	1104	24	295
2	2	2	1	1	1	974	21	288	2078	45	583
3	3-4	3	1	2	1	501	20	100	2579	85	683
4	5-6	4	1	2	1	101	18	59	2680	121	742
5	7-8	5	1	2	1	99	17	56	2779	155	798
6	9-10	6	1	2	1	97	16	36	2876	187	834
7	11-12	7	1	2	1	88	14	22	2964	215	856
8	13-20	8-9	1	8	2	86	13	17	3050	319	890
9	21-28	10	1	8	1	85	12	14	3135	415	904
10	29-37	11	1	9	1	73	11	13	3208	514	917
11	38-46	12	1	9	1	72	10	12	3280	604	929
12	47-57	13	1	11	1	69	9	11	3349	703	940
13	58-76	14	1	19	1	66	8	10	3415	855	950
14	77-108	15	1	32	1	65	7	9	3480	1079	959
15	109-153	16-17	1	45	2	57	6	8	3537	1349	975
16	154-193	18	1	40	1	56	5	7	3593	1549	982
17-18	194-254	19-23	2	61	5	55	4	6	3703	1793	1012
19	255-339	14-28	1	85	5	50	3	5	3753	2048	1037
20	340-472	29-31	1	133	3	49	2	4	3802	2314	1049
21	473-737	32-39	1	265	8	45	1	3	3847	2579	1073
22-23		40-48	2		9	43		2	3933		1091
		49-99						1			1042
...									...		
80-87			8			10			5137		
89-96			9			9			5218		
97-110			14			8			5330		
111-116			6			7			5372		
117-129			13			6			5450		
130-161			32			5			5610		
162-189			26			4			5714		
190-225			38			3			5828		
226-301			76			2			5980		
302-640			339			1			6319		

- (G) Korpus citata GLASNIK (Glasnik Zemaljskog muzeja Nova serija (Arheologija) 1946-1986
 (M) Meduuzorak korpus citata GLASNIK - korpus GZM 123 (Glasnik Zemaljskog muzeja (1889-1943), Nova serija Glasnika Zemaljskog muzeja (1946-) i Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (1893-1916)
 (A) Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine

Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) (1946-) sa 288 citata (narednih 25% referenci), a trećerangirani je *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* (internacionalno izdanje Glasnika za period 1893-1916) sa 100 citata, odnosno 9% svih citiranih referenci. Zajedno ova tri časopisa obuhvataju čak 60% svih publikovanih referenci korpusa LEKSIKON. Na dnu liste nalazi se 51 naslov časopisa citiranih jedanput, što predstavlja polovinu svih citiranih časopisa u korpusu, odnosno 4,6% svih citiranih referenci.

Bosanskohercegovačka arheologija tako je bitno karakterisana sa ove tri publikacije koje su, kao i sama arheologija naših prostora, institucionalno, kadrovski, razvojno i organizaciono vezane za Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, a Glasnik Zemaljskog muzeja noseća je publikacija za oblast arheoloških disciplina u dugom vremenskom periodu - od 1889. godine.

* * *

U korpusu citata GLASNIK nalazimo 640 citiranih naslova časopisa sa ukupno 6.319 citata. Distribucija je takođe koncentrisana, a raspored prvih rangiranih naslova identičan je korpusu LEKSIKON, tako da je prvorangirani Glasnik Zemaljskog muzeja (1889-1943) - citiran 1.104 puta (18% citata), drugorangirani je nova serija Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) (1946-) citiran 974 puta (narednih 15% citata), a trećerangirani je *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* (1893-1916) sa 501 citata, tj. 8% svih citiranih referenci. Zajedno ova tri časopisa takođe obuhvataju veliki procenat svih citiranih referenci korpusa GLASNIKA - čak 41%. Na dnu liste nalazi se 339 naslova časopisa citiranih jedanput, što predstavlja 53% svih naslova, odnosno 5,3% svih citiranih referenci.

Prema navedenim karakteristikama (prosjek, minimalna produktivnost i tri prvorangirana naslova) bibliografija Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine sličnih je karakteristika sa korpusom citata nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija). Zanimljivost korpusa citata GLASNIK potvrđuje konstataciju rečenu za korpus LEKSIKON, dakle sami članci Glasnika Zemaljskog muzeja i njihovi citati predstavljaju i dominantan dio korpusa znanja arheologije recentno prisutnog u strukturi arheoloških istraživanja.

Dalje ispitivanje ovih podataka učinili smo projekcijom Bradfordovog zakona na tri zone produktivnosti naslova časopisa i Zipfove rang-distribucije radi utvrđivanja specifičnosti razlika ovih korpusa.^{19, 20}

Produktivnost korpusa LEKSIKONA data je u dvije varijante sa tri, odnosno dva naslova časopisa u jezgri korpusa referenci. (Tabela 2) Korpus pokazuje veliku razliku prosječne produktivnosti zona (2.5 odnosno 1.5), te krivulja ovog korpusa predstavlja ekstremni oblik Bradfordove distribucije sa jezgrom u kojem se nalazi minimalni broj naslova sa dominantnim omjerom

19 S. C. Bradford (1953), V. Oluić-Vuković (1989)

20 S. D. Haitun (1982), (1983), G. K. Zipf (1932)

citata. (Grafikon 1) Rang distribucija je izrazito strma (-1.37) i potvrđuje ekstremno zakrivljenje korpusa. (Grafikon 2)

TABELA 2

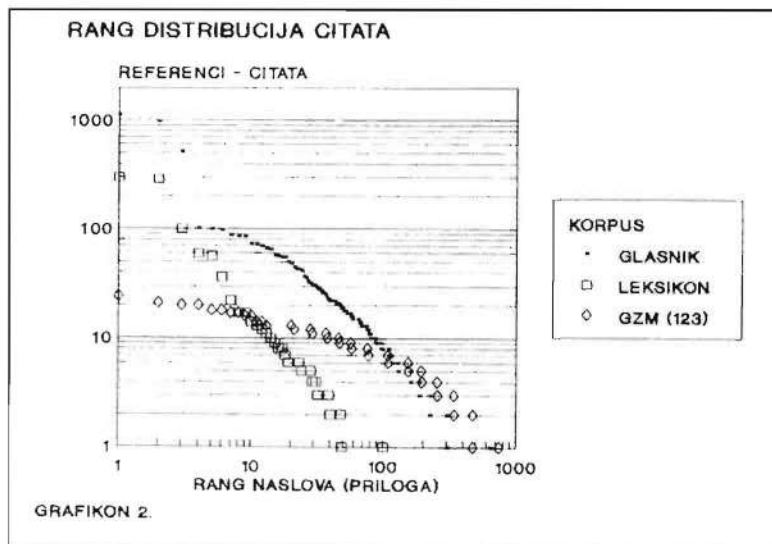
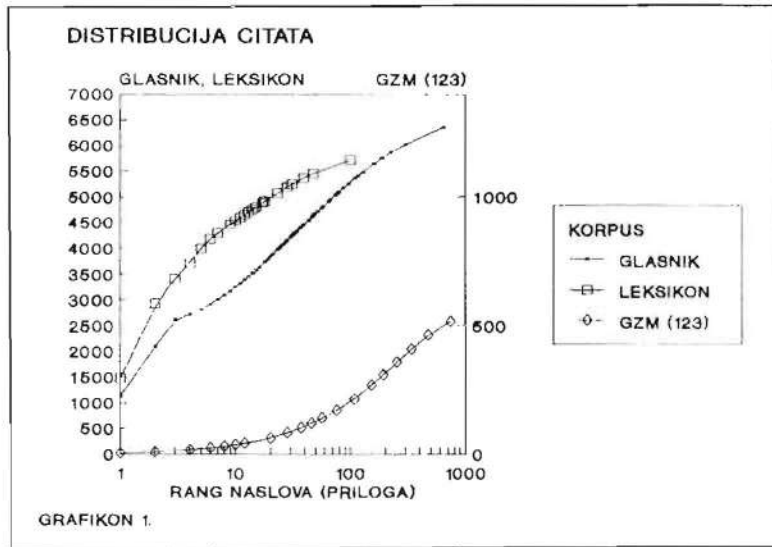
PROCJENA ZONA PRODUKTIVNOSTI, KORPUS LEKSIKON

ZONA	NASLOVA	CITATA	Omjer produktivnosti zona		
			(N)	(C)	(C/N)
JEZGRO	3	683	1	1	1
SREDINA	15	299	5	11.42	2.28
PERIFERIJA	81	161	27	114.54	4.24
KOEFIKIJENT PRODUKTIVNOSTI (N=3)					2.51
JEZGRO	2	538	1	1	1
SREDINA	3	260	1.5	3.10	2.06
PERIFERIJA	94	345	47	73.29	1.56
KOEFIKIJENT PRODUKTIVNOSTI (N=2)					1.54
RANG DISTRIBUCIJA (Konstanta)			2.57		
(Koefficient)			-1.37		
(Nagib pravca)			54"		

TABELA 3

PROCJENA ZONA PRODUKTIVNOSTI, KORPUS CITATA GLASNIK

ZONA	NASLOVA	CITATA	Omjer produktivnosti zona		
			(N)	(C)	(C/N)
JEZGRO	2	2097	1	1	1
SREDINA	29	2146	14.5	14.17	0.78
PERIFERIJA	609	2114	304.5	302.05	0.99
KOEFIKIJENT PRODUKTIVNOSTI (GLASNIK)					0.92
RANG DISTRIBUCIJA (Konstanta)			3.23		
(Koefficient)			-1.20		
(Nagib pravca)			50"		

Projekcija korpusa citata GLASNIK (Tabela 3), sudeći prema koeficijentu produktivnosti, bliža je standardno očekivanoj vrijednosti (0.92), dok je rang distribucija takođe ekstremno visoka (-1.20). Na obje grafičke projekcije distribucije (Grafikon 1 i 2) možemo izdvojiti uočena jezgra sa drugačijim

pravcem od ostatka krivulje distribucije, odnosno izdvojene grupe u odnosu na pravac nižerangiranih naslova časopisa.

Iz ovog možemo zaključiti da i rangiranje naslova periodičkih publikacija u korpusima nacionalne arheologije (korpus LEKSIKON), kao i struktura citata arheologije nacionalnog prostora (korpus GLASNIK) imaju tendenciju izrazite koncentracije na mali broj entiteta (časopisa), dajući im time i izuzetnu komunikacijsku i istorijsku vrijednost. Bio bi to treći krug koncentracije citata, odnosno znanja arheologije.

Već četvrtorangirani časopis VJESNIK HRVATSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA (Zagreb) citiran je 101 put, tj. petorostruko manje od trećerangiranog, odnosno deseterostruko manje od prvorangiranog. Slijede zatim: ARHEOLOŠKI PREGLED Beograd (rang 5), Nova serija (rang 6) i stara serija (rang 17) VJESNIKA ZA ARHEOLOGIJU I HISTORIJU DALMATINSKU Split, Nova serija (rang 7) i stara serija (rang 18) STARINAR Beograd, GERMANIA Minhen i STAROHRVATSKA PROSVETA Split dijele 8 i 9 rang, NAŠE STARINE Sarajevo (rang 10), ARHEOLOŠKI VESNIK Ljubljana (rang 11), SPOMENIK SRPSKE AKADEMIJE NAUKA Beograd (rang 12), SLAVENSKA ARHEOLOGIJA Bratislava (rang 13), BERICHT DER RÖMISCHEN GERMANISCHEN KOMMISSION Frankfurt (rang 14), GODIŠNJAK CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISTRAŽIVANJA Sarajevo (rang 15), ACTA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA Budimpešta (rang 16), ARCHAEOLOGY ERESTITO Budimpešta (rang 19) i ČLANCI I GRADA ZA ISTORIJU SJEVEROISTOČNE BOSNE Tuzla na dvadesetom rangu itd. (Tabela 1) Rangiranje citiranih časopisa u korpusu GLASNIK zaslužuje posebno razmatranje.

* * *

Dominantan dio korpusa citata GLASNIK odnosi se na citirane priloge iz samog Glasnika Zemaljskog muzeja (1889-1943) (korpus GZM SS), nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) (1946-) (korpus GZM NS) i Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (korpus WMBH). U nastavku smo ispitali četvrti krug koncentracije znanja, odnosno distribuciju citiranih članaka prvorangiranih časopisa. (Grafikon 3 i Grafikon 4)

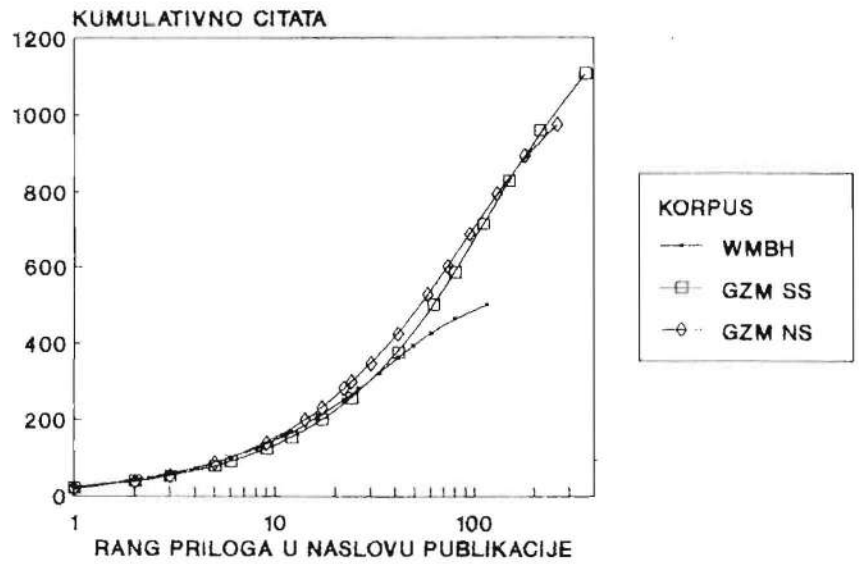
Korpus WMBH je sa ukupno 501 citatom iz 115 članaka, gdje je maksimalno citiran članak sa 24 citata, dok 36 članaka minimalne citiranosti obuhvataju 31% korpusa priloga i 7% korpusa citata.

Korpus GZM SS je sa ukupno 1.104 citata iz 361 članka. Maksimalno citiran prilog je sa 21 citatom, dok 147 minimalno citirana priloga obuhvataju 41% svih priloga, odnosno 13% svih citata u korpusu.

Korpus GZM NS je sa ukupno 974 citata iz 261 članka. Maksimalno citiran prilog je sa 20 citata, dok 82 minimalno citirana priloga obuhvataju 31% svih priloga, odnosno 8% svih citata. (Tabela 4)

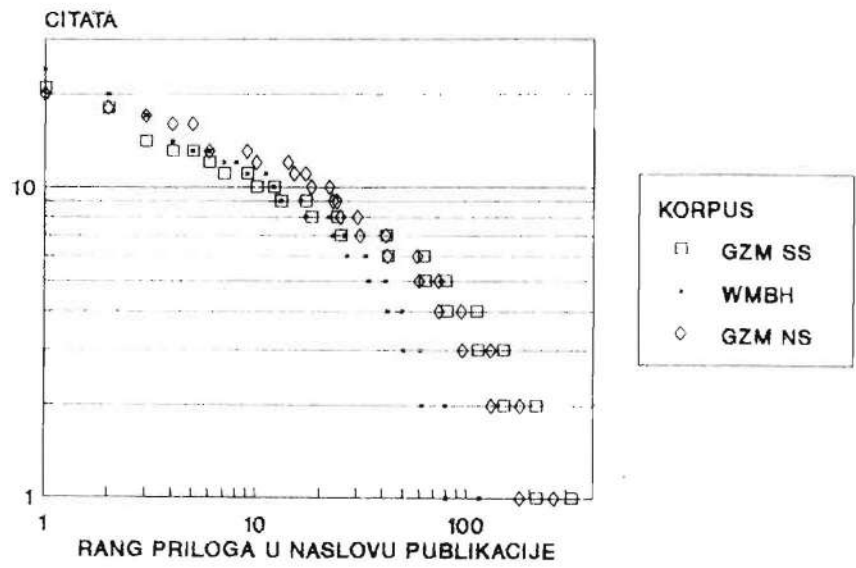
Međuzorak sačinjen od ova tri prvorangirana naslova (korpus GZM 123) sadržava 41% svih referenci u korpusu citata GLASNIK, čijih 265 priloga

**DISTRIBUCIJA CITATA
 GLASNIKA ZEMALJSKOG MUZEJA**

GRAFIKON 3.

**RANG DISTRIBUCIJA CITATA
 GLASNIKA ZEMALJSKOG MUZEJA**

GRAFIKON 4.

TABELA 4

FREKVENCIJSKA TABELA
 DISTRIBUCIJE CITATA, KORPUSI: GZM SS, GZM NS i WMBH

Rang (i)	I (f)					Frekvencija			Kumulativno		
	(W)	(S)	(N)	(W)	(S)	(N)	(W)	(S)	(N)	(W)	(S)
1	1	1	1	1	1	24	21	20	24	21	20
2	2	2	1	1	1	20	18	18	44	39	38
3	3	3	1	1	1	17	14	17	61	53	55
4	4-5	4-5	1	2	2	14	13	16	75	79	87
5-6	6	6-9	2	1	4	13	12	13	101	91	139
7-8	7-9	10-14	2	3	5	12	11	12	125	124	199
9-11	10-12	15-17	3	3	3	11	10	11	158	154	232
12	13-17	18-22	1	5	5	10	9	10	168	199	282
13-16	18-24	23-24	4	7	2	9	8	9	204	255	300
17-22	25-41	25-30	6	17	6	8	7	8	252	374	348
23-26	42-62	31-41	4	21	11	7	6	7	280	500	425
27-33	63-79	42-58	7	17	17	6	5	6	322	585	527
34-41	80-111	59-73	8	32	15	5	4	5	362	713	602
42-49	112-149	74-94	8	38	21	4	3	4	394	827	686
50-60	150-214	95-130	11	65	36	3	2	3	427	957	794
61-79	215-361	131-179	19	147	49	2	1	2	465	1104	892
80-115	180-261	36		82	1		1	501		974	

(W) Korpus citata WMBH (Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893-1916)

(S) Korpus citata GZM SS (Glasnik Zemaljskog muzeja 1889-1943)

(N) Korpus citata GZM NS (Glasnik Zemaljskog muzeja Nova serija Arheologija 1945-1986)

TABELA 5

PROCJENA ZONA PRODUKTIVNOSTI, KORPUS WMBH
 Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina
 (1893-1916)

ZONA	NASLOVA	CITATA	Omjer produktivnosti zona		
			(N)	(C)	(C/N)
JEZGRO	12	168	1	1	1
SREDINA	21	154	1.75	1.91	0.91
PERIFERIJA	82	179	6.83	6.42	1.06
KOEFIČIJENT PRODUKTIVNOSTI (WMBH)			0.99		
RANG DISTRIBUCIJA (Konstanta)			1.93		
(Koefficient)			-0.90		
(Nagib pravca)			42"		

TABELA 6

PROCJENA ZONA PRODUKTIVNOSTI, KORPUS GZM SS
Glasnik Zemaljskog muzeja (1889-1943)

ZONA	NASLOVA	CITATA	Omjer produktivnosti zona		
			(N)	(C)	(C/N)
JEZGRO	41	374	1	1	1
SREDINA	70	339	1.71	1.88	1.10
PERIFERIJA	250	391	6.10	5.85	0.96
KOEFIČIJENT PRODUKTIVNOSTI (GZM SS)					1.02
RANG DISTRIBUCIJA (Konstanta)			2.25		
(Koficijent)			-1.15		
(Nagib pravca)			49"		

TABELA 7

PROCJENA ZONA PRODUKTIVNOSTI, KORPUS GZM NS
Glasnik Zemaljskog muzeja Nova serija (Arheologija) 1946-1986

ZONA	NASLOVA	CITATA	Omjer produktivnosti zona		
			(N)	(C)	(C/N)
JEZGRO	24	300	1	1	1
SREDINA	49	302	2.04	2.03	0.99
PERIFERIJA	188	372	7.87	6.31	0.80
KOEFIČIJENT PRODUKTIVNOSTI (GZMNS)					0.93
RANG DISTRIBUCIJA (Konstanta)			2.01		
(Koficijent)			-0.80		
(Nagib pravca)			39"		

TABELA 8

PROCJENA ZONA PRODUKTIVNOSTI, KORPUS GZM 123
Glasnik Zemaljskog muzeja 1889-1943, Glasnik Zemaljskog muzeja Nova serija (Arheologija) 1946-1986 i Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1893-1916

ZONA	NASLOVA	CITATA	Omjer produktivnosti zona		
			(N)	(C)	(C/N)
JEZGRO	76	885	1	1	1
SREDINA	178	908	2.34	2.28	0.77
PERIFERIJA	483	786	6.36	7.18	1.13
KOEFIČIJENT PRODUKTIVNOSTI (GZM 123)					0.97
RANG DISTRIBUCIJA (Konstanta)			2.28		
(Koficijent)			-0.78		
(Nagib pravca)			38"		

minimalne produktivnosti predstavlja 34% svih priloga, odnosno 10% svih citata. (Tabela 1)

Primjećujemo da ovi korpusi, uključujući i međuuzorak, imaju usaglašene vrijednosti karakterističnih koeficijenata produktivnosti (od 0.93 do 1.02) kao i koeficijenta rang distribucije (od -0.78 do -1.15). (Tabela 5-8) Možemo takođe zaključiti da se minimalna produktivnosti kreće oko 10% svih citata. Ona je nešto veća (15%) kod korpusa GZM SS, vjerovatno zahvaljujući činjenici većeg uzorka. Zanimljivo je da korpusi WMBH i GZM NS imaju identičan omjer citata minimalne produktivnosti, premda je *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* definitivno ugašena publikacija, a nova serija *Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija)* postojeći naslov periodike. Maksimalne vrijednosti citiranja ujednačenih su vrijednosti za sve analizirane korpusne, što možemo tumačiti jedino činjenicom različitog recentnog karaktera citiranja, odnosno razloga citiranja, naime pretpostaviti da se članci iz *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* citiraju više u smislu istorijske pozadine recentnog istraživanja, a citati članaka iz nove serije *Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija)* kao recentni rezultati neophodno nužni za razumijevanje i tumačenje tematizirane problematike.

Ovim se na neki način potvrđuje rezultat dobiven upoređivanjem odsječka koji dominantni linearni dio krivulje distribucije čini na x osi grafikona kao mjera tematske širine citata posmatranih članaka.²¹ Korpus WMBH ima najmanji odsječak, GZM NS veći, a GZM SS najveći odsječak. Velika razlika tematske gustine citata ovih časopisa potvrđuje razliku vremenskog trajanja samih publikacija, dok je kod nove serije *Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija)* u pitanju fenomen selekcije i sporijeg odziva članaka u vremenskoj razini takuće publikacije.

* * *

Konačno na dijelu korpus citata GLASNIK, odnosno korpusu GZM NS, možemo pokazati i dvovalentnu komunikacijsku funkciju znanstvenih citata, jer se nova serija *Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija)* u korpusu sopstvenih citata pokazuje i kao izvor informacije (sa mogućnošću citiranja u sukcesivnim priložima) i kao prethodno publikovani citatni izvor.

U bibliometrijskim analizama širih tematskih područja relacija citiranja-citirao naziva se afinitetom. Pokazatelji skupnih afiniteta na nivou korpusa nacionalnih karakteristika pouzdano su mjerilo stupnja razvoja i položaja nacionalne znanosti u regionalnoj komunikacijskoj zajenici znanja. U situaciji smo dati nešto više podataka o ovom fenomenu.

Od ukupno 486 citatno analiziranih članaka korpusa GLASNIK nalazimo 260 citiranih članaka, odnosno 261 prilog koji je citirao novu seriju

21 I. Mihel et alli (1984)

TABELA 9

FREKVENCIJSKA TABELA DISTRIBUCIJE CITATA, KORPUS GZM NS
- odnos "citirani" - "citirali"

Rang (i)		I (f)		Frekvencija		Kumulativno	
(a)	(b)	(a)	(b)	(a)	(b)	(a)	(b)
1	1	1	1	26	20	26	20
2	2	1	1	17	18	43	38
3	3	1	1	16	17	59	55
4	4-5	1	2	15	16	74	87
5-6	6-9	2	4	14	13	102	139
7-8	10-14	2	5	13	12	128	199
9	15-17	1	3	12	11	140	232
10-11	18-22	2	5	11	10	162	282
12-14	23-24	3	2	10	9	192	300
15-19	25-31	5	7	9	8	237	356
20-29	32-42	10	11	8	7	317	433
30-38	43-58	9	16	7	6	380	529
39-60	59-73	22	15	6	5	512	604
61-81	74-95	21	22	5	4	617	692
82-101	96-131	20	36	4	3	697	800
102-140	132-179	39	48	3	2	814	896
141-182	180-259	42	80	2	1	898	976
183-260	260-486	78	227	1	0	976	976
261-486		226		0		976	

(a) Prilozi u kojima je citiran članak iz nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija)

(b) Prilozi koji su citirali članak iz nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija)

Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija). Ovaj zanimljiv odnos prikazan je na Tabeli 9.

Prema svim karakterističnim statističkim pokazateljima (prosjeak maksimalne i minimalne vrijednosti, koeficijent distribucije i rang koeficijent distribucije - performansa citiran-citirao jeste sličnih ili identičnih vrijednosti. (Tabela 10)

Najviše puta u novoj seriji Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) citiran je prilog Borivoja Čovića²² - ukupno 26 puta (2.67%). Slijedi prilog Alojza Benca²³ citiran 17, i prilog Zdravka Marića²⁴ citiran 16 puta. Karakter-

22 B. Čović: Uvod u stratigrafiju i hronologiju prehistorijskih gradina u Bosni. (Glasnik 1965, sv. 20)

23 A. Benac: Obre II (Glasnik 1971, sv. 26)

24 Z. Marić: Donja Dolina (Glasnik 1964, sv. 19)

TABELA 10

OSNOVNI STATISTIČKI POKAZATELJI, KORPUSA GZM NS
(odnos citirani - citirali)

		CITIRANI	CITIRALI
DISTRIBUCIJA	(Konstanta)	2.25	2.19
	(Koeficijent)	-1.71	-1.59
STEPEN POUZDANOSTI		88%	90%
RANG DISTRIBUCIJA	(Koeficijent)	-0.78	-0.80

istično je da su ovi prilozi iz središnjih godišta časopisa, odnosno autorski zrelih godina generacije arheologa koji su započeli novu seriju Glasnika. Na dnu liste nalazi se 78 priloga (30%) citiranih samo jednom, što predstavlja 8% ukupnog broja citata i 266 priloga koji nisu citirani u Glasniku.

Gotovo identičnu raspodjelu korpusa GZM NS nalazimo kada posmatramo novu seriju Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) kao građu, odnosno izvor koji se citira. Najviše priloga koji su publikovani u novoj seriji Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) koristila je Irma Čremošnik²⁵ - 20 (2.05%), slijede dva priloga Alojza Benca²⁶ sa 18 i 17 citata. Karakteristično je da su ovi prilozi iz ranijih godišta časopisa i predstavljaju obimnije sintetizirane arheološke studije, te su imali dvostruku (vremensku i kvalitativnu) mogućnost veće apsorpcije. Na dnu liste nalazi se 80 priloga, odnosno 31%, koji

TABELA 11

PROCJENA ZONA PRODUKTIVNOSTI KORPUS CITATA GZM 123
(odnos citirani - citirali)

ZONA	PRILOGA	CITATA	Omjer produktivnosti zona		
			(N)	(C)	(C/N)
JEZGRO	29	317	1	1	1
SREDINA	72	380	2.48	2.07	0.83
PERIFERIJA	159	279	5.48	6.23	1.14
KOEFIČIJENT PRODUKTIVNOSTI (CITIRANI SU U GLASNIKU)					0.99
JEZGRO	24	300	1	1	1
SREDINA	71	392	2.96	2.26	0.76
PERIFERIJA	164	284	6.83	7.22	1.06
KOEFIČIJENT PRODUKTIVNOSTI (CITIRALI SU GLASNIK)					0.94

²⁵ I. Čremošnik: Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja. (Glasnik 1951, sv. 6)

²⁶ A. Benac: Istraživanja praistorijskih nalazišta u dolini rijeke Bile. (Glasnik 1949-50, sv. 4-5) i Završna istraživanja u pećini Hrustovači (Glasnik 1948, sv. 3)

su novu seriju Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) citirali samo jedanput, što predstavlja 8.20% ukupnog broja citata i 227 radova kod kojih nije konstatovano korištenje citata iz Glasnika.

Procjena produktivnosti i aproksimacija rang distribucije korpusa GZM NS i njihov grafički prikaz u dvije projekcije gotovo su identičnih karakteristika sa minimalnom razlikom produktivnosti, zadovoljavajućim i gotovo identičnim produkcionim koeficijentom zona (0.99 i 0.94), pa možemo zaključiti da ne postoji bitna razlika performanse citiran-citirao. (Tabela 11)

Citirati i/ili biti citiran, komunikacijski posmatrano, potpuno je slobodna i neuslovljena relacija koja pokazuje intenciju uronjenosti u kontekst citiranja, kao i karakteristike posredovane tradicije.

Još jednu interesantnu projekciju provedenog zoniranja dobijamo njihovim ukrštanjem. Tri zone produktivnosti u dva smjera analize - za citirane priloge iz nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) i priloge koji su citirali novu seriju Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) - rezultiraju sa devet polja u rasponu od: nisko citiran/nisko citirao, do posebno zanimljivog polja sa grupom od pet priloga koji su i visoko citirani (više od 8 puta u korpusu) i koji su visoko citirali (tj. koristili) prethodno publikovane priloge (više od 9 puta u korpusu). To su dva priloga Borivoja Čovića²⁷, te prilozima Alojza Benca²⁸, Irme Čremošnik²⁹ i Zdravka Marića³⁰. Ova grupa obuhvata neznatan opseg citatno analiziranih članaka, svega 1.5%, što su se realno komunikacijski identificirali kao prilozima koji sumiraju prethodna arheološka istraživanja sa jedne strane (tzv. pregledni radovi), te nadalje bivaju korišteni kao "međaši", odnosno ključni radovi za poređenje novim istraživanjima.

3 CITATI GLASNIKA ZEMALJSKOG MUZEJA - ZAKLJUČAK

Postavljena hipoteza o karakterističnom mjestu i funkciji nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) u strukturi arheološke znanosti nacionalnog nivoa potvrdila se u svim analiziranim korpusima kao i unutar pretpostavljenih krugova koncentracije citiranja.

(1) Nova serija Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) bitan je referentni okvir arheološke publicistike jugoslavenskih prostora u cijelosti. U svih pet analiziranih korpusa Praistorije jugoslavenskih zemalja časopisa se uvijek nalazio u zoni jezgre najveće produktivnosti i uticaja.

(2) Korpus referenci Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine uveo nas je u karakteristične odnose bosanskohercegovačke arheologije, čiji stogodišnji razvoj dosljedno ocrta, te prikazao novu seriju Glasnika Zemaljskog

27 B. Čović: Nekoliko manjih prehistorijskih nalaza iz Bosne (Glasnik 1957, sv. 12) i Uvod u stratigrafiju i hronologiju prehistorijskih gradina u Bosni. (Glasnik 1965, sv. 20)

28 A. Benac: Slavenska i ilirska kultura na predhistorijskoj gradini Zecovi. (Glasnik 1959, sv. 14)

29 I. Čremošnik: Rimska vila u Višićima (Glasnik 1965, sv. 20)

30 Z. Marić: Donja Dolina. (Glasnik 1964, sv. 19)

muzeja (Arheologija) kao vodeći časopis nacionalnog (bosanskohercegovačkog) nivoa.

(3) Korpus citata nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) detaljno je mapirao citatnu mrežu (citatnu strukturu) nastalu razvojem bosanskohercegovačke arheologije kao publikovnog znanja posmatranog kroz prizmu vodećeg časopisa, takođe potvrđujući važnost nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) i njegovu dominantnost kao informacionog resursa.

(4) Citati iz nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja (Arheologija) u korpusu sopstvenih citata su upozorili su i otkrili dio intime i manira specifičnog znanstvenog razvoja istorijskih znanosti na nacionalnom nivou, te

(5) Na kraju krajeva, pokazali karakterističan odnos apsorpcije i akumulacije sa jedne i selekcije citata vlastitog porijekla na osnovu čijih se karakteristika može izvršiti pouzdano komunikacijsko vrednovanje znanstvenog priloga.

Provođenjem ovog istraživanja potvrdili smo temeljne postulate bibliometrijskih istraživanja kao što su: prisustvo diferenciranog stepena koncentracije znanja i citata, mogućnost kvantitativnog zoniranja citata, te univerzalno važenje oblika negausovske distribucije, i to bez obzira na širinu ciljanog znanstvenog područja i karakteristične fenomene koncentracije znanja i citata.

LITERATURA

Bakaršić Kemal 1989: Bibliometrijska istraživanja Praistorije jugoslavenkih zemalja. Prvi dio: jezik i zemlja porijekla referenci. Bibliotekarstvo, 1989, sv. 35, str. 17-29

Bakaršić Kemal 1990: Bibliometrijsko vrednovanje jugoslavenske praisorijske arheologije. Arheo, 1990, br. 11 str. 35-38

Bakaršić Kemal 1990a: Science Citation Index for the field of Archeology: hermeneutical and informatics aspects of SCI based systems of regional basis. -U: Czap Hans end Nedobity Wolfrang (ed.) TKE-90 Terminology and Knowledge Engineering, Vol. 1., Index Verlag, Frankfurt 1990, str. 149-156

Bakaršić Kemal 1991: Bibliometrijska analiza bibliografije "Praistorije jugoslavenskih zemalja" i Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine. Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija, 1991, sv. 46, str. 134-143

Bakaršić Kemal 1992: Model bibliografske obrade dokumenata iz istorijskih i humanističkih znanosti na primjeru arheološke publicistike Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1992 (doktorska disertacija)

Benac Alojz 1987: Benac Alojz (ur.) Praistorija Jugoslovenskih zemalja Tom 1-5. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1979-1987

Čović Borivoj 1988: Borivoj Čović (ur.) Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Zemaljski muzej Sarajevo, 1988.

Bradford S.C. 1953: Documentation. (2. izd.) C. Lokwood, London 1953

Caspari F. 1916: Registar zu Band I-XXX Mitteilungen des Deutsche Archeologischen Instituts Romische Abteilung. Mitteilungen des Deutschen Archeologischen Instituts (Romische Abteilung), 1916, bd. 31, str. 1-296

Frankfurter S. 1902: Register zu den Archeologisch-Epigraphischen Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn. Jahrgang 1-20. A. Holder, Wien, 1902

Garfield Eugen 1964: Science Citation Index - A New Dimension in Indexing. Science, 1964, vol. 144, no. 3619, str. 649-654

Garfield Eugen 1979: Citation Indexing It's Theory and Application in Science, Technology and Humanities. John. Wiley and Sons New York, 1979

Haitun S.D. 1982: The Stationary Scientometrics distribution. Part 3. The Role of the Zipf Distribution. Scientometrics, 1982, vol. 4, str. 183-196

Haitun S.D. 1983: Naukometrija: sostojanje i perspektivi. Nauke, Moskva, 1983

Herlach Geraldine 1978: Can retrieval of information from citation index be simplified? Multiple mention of a reference as a characteristic of the link between cited and citing articles. Journal of American Society of Information Science, 1978, vol. 29, str. 307-310

Knežević Branko 1980: Citatne analize jugoslovenske biomedicinske periodike. Referelni centar Sveučilišta, Zagreb 1980 (Doktorska disertacija) str. 15-23

Lipenz B. A. 1965: Improvements of the selectivity of citation index to science literature through inclusion of citation relationship indicators. American Documentation, 1965, vol. 16, str. 81-90

McCain K. W., Turner K. 1989: Citation Context analysis and aging patterns of Journal Articles in molecular Genetics. Scientometrics, 1989, vol. 12, no. 1-2, str. 127-163

Mihel I. et alli 1984: Mihel I., Oluić-Vuković V., Pravdić N. Primjena bibliometrijskih zakonitosti u analizi širokih tematskih područja: radovi iz humanističkih znanosti. Informatologia Yugoslavica, 1984, vol. 16, br. 1-2, str. 21-33

Moravcsik M. J. Murugesan P. 1975: Some results on the function and quality of citations. Social Studies of Science, 1975, vol. 5, str. 86-92

Murugesan P. Moravcsik M. J. 1978: Variation of the nature of citation measures with journals and scientific specialties. Journal of American Society of Information Science, 1978, vol. 29, str. 114-147

Ogden C. K., Richards I. A. 1960: The Meaning of Meaning. Rutledge & Kegan Paul, London, 1960

Oluić-Vuković Vesna 1989: Impact of productivity increase on the distribution pattern of journals. *Scientometrics*, 1989, vol. 17, br. 1-2, str. 97-109

Oppenheim C., Renn S.P. 1978: Highly cited old papers and the reasons why they continue to be cited. *Journal of American Society of Information Science*, 1978, vol. 29, str. 225-231

Peritz B.C. 1983: A Classification of citation roles for the social sciences and related fields. *Scientometrics*, 1973, vol. 5, no. 1-2, str. 303-317

Price D.J. de Solla 1967: Networks of Scientific Papers. *Science*, 1967, vol. 155, no. 3767, str. 1213-1219

Ruff I. 1979: Citation analyses of the scientific career a case study. *Social Studies of Science*, 1979, vol. 9, str. 81-90

Šercar Turtko 1976: Neke značajke primarne znanstvene periodike u SFR Jugoslaviji u svjetlu savremenih tendencija njezina preobražaja u svijetu. *Informatologia Yugoslavica*, 1976, sv. 8, br. 1-4, str. 55-65

Šercar Turtko 1988: Komunikacijska filozofija znanstvenih časopisa. *Globus*, Zagreb, 1988.

Voss H., Dagaev K.S. 1976: Are all citations equal or did we Op. cit. your Idem?. *Journal of Academic Librarianship*, 1976, vol. 1, no. 6, str. 19-21

Weinstock M. 1971: Citation Indexes. U: Kent A. and Lancour H. (Ed.) *Encyclopedia of Library and Information Science*. Vol. 5. Dekker M. Inc. New York 1971, str. 16-40

Zipf G.K. 1932: Selected studies of the Principles of relation frequency on language. Harvard University Press, Mass. 1932.

SUMMARY

CITATIONS OF GLANIK ZEMALJSKOG MUZEJA NEW SERIES (ARCHAEOLOGY) 1946-1986

The basic formal, bibliometrics and citation characteristic of citation corpus from scientific journal *Glasnik Zemaljskog muzeja New Series (Archeology)* volumes 1-40/41 (1946-1986) were presented. Total citation corpus contains more than 11.000 citations, while 6.319 of them were citation from 640 scientific periodicals (journals). Dominant part of this citations - 41 per cent were from *Glasnik Zemaljskog muzeja* (1889-1943), the new series of *Glasnik Zemaljskog muzeja (Archaeology)* (1945-) and from its international *Wiena* edition *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* (1893-1916). The characteristics of two circles of concentration patterns were analysed - first considering the distribution pattern and second considering the characteristics of citation practice dealing with New series of *Glasnik Zemaljskog muzeja (Archaeology)* in its own citation corpus.

UDK 929

IN MEMORIAM

AKADEMIK ALOJZ BENAC

(20. X 1914. - 6. III 1992.)

Šestoga marta 1992. zauvijek nas je u 78. godini života napustio akademik Alojz Benac. Pripadao je sjajnoj generaciji naučnika i stručnjaka Zemaljskog muzeja, napose arheologa, koja je vođena njegovom sigurnom rukom, stekla reputaciju širom jugoslavenskih zemalja i Evrope, i visoko reafirmirala ovu najstariju naučnu ustanovu u Bosni i Hercegovini.

Akademik Alojz Benac rođen je 20. oktobra 1914. godine u Plehanu kod Dervente. Gimnaziju je pohađao prvo u Vinkovcima, zatim u Derventi, Visokom i Zagrebu, gdje je i maturirao. Studije klasične filologije i arheologije završio je u Beogradu 1937. godine. Za vrijeme studija učestvovao je u velikim sistematskim iskopavanjima neolitskog naselja u

Vinči, pod vodstvom profesora Miloja Vasića. Za doktora nauka promoviran je 1951. godine na Univerzi u Ljubljani. Odbranio je doktorsku disertaciju pod naslovom "Neolitsko naselje Nebo i problem butmirske kulture".

Nakon studija, kao profesor latinskog i grčkog jezika predavao je u gimnazijama u Travniku, Vranju i Mostaru, gdje ga je zatekao II svjetski rat. Od 1943. godine učestvuje u narodnooslobodilačkom ratu, prvo kao član ilegalnog pokreta, a zatim kao aktivni borac u jedinicama narodnooslobodilačke vojske. Po završetku rata došao je u Sarajevo i prvo je kraće vrijeme radio u Ministarstvu prosvjete vlade NR Bosne i Hercegovine. Već je 1947. godine prešao u Zemaljski muzej, u kojem je aktivno djelovao puna dva desetljeća do 1967. godine. Paralelno sa radom u Muzeju, predavao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je 1954. godine biran za profesora arheologije, koju u tom statusu predaje do 1966. godine. Kao redovni profesor prešao je na Filozofski fakultet 1967. godine, za predmete historija starog vijeka i arheologija, do 1978. godine. Predavao je 3 godine praistorijsku arheologiju kao

---

gostujući profesor na Filozofskom fakultetu u Zadru (1962-1965), a 1965. godine gostovao je jedan semestar na Univerzitetu u Münsteru sa tečajem iz praistorije Balkana. Osnivač je Centra za balkanoška ispitivanja 1962. godine, čiji je bio i direktor sve do 1989. godine. Od 1982. godine bio je član redakcije Enciklopedije Jugoslavije i glavni urednik redakcije za Bosnu i Hercegovinu. Dopisni član Naučnog društva Bosne i Hercegovine postao je 1961. godine, a redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine bio je od 1967. godine. Osam godina (1969-1977) bio je generalni sekretar ANUBiH, a naredne četiri godine (1977-1981) i njen predsjednik. U to vrijeme pada i puna afirmacija ove najviše naučne ustanove u Republici kao i u okviru jugoslavenskih zemalja.

U dugom, iznad svega aktivnom i plodnom životu naučnika, presudan period za njegovu naučnu karijeru, za bosanskohercegovačku arheologiju, kao i za Zemaljski muzej, predstavlja dvadesetogodišnji rad akademika Alojza Benca u ovoj ustanovi, kojom je i deset godina uspješno rukovodio. Osnovan 1888. godine, Zemaljski muzej je već krajem 19. stoljeća stekao reputaciju, naročito u evropskoj arheologiji, otkrićima nekih arheoloških lokaliteta u Bosni. Međutim, kao što to često biva u životu, i ova ustanova je imala jedan dosta dugi period recesije. Upravo u trenutku kada je A. Benac došao u nju (1947), Muzej se nalazio na pragu novog uspona. U prvim godinama poslije II svjetskog rata Zemaljski muzej je bio jedina naučna ustanova u Bosni i Hercegovini organizirana na suvremenim osnovama. Prvo je A. Benac postavljen na mjesto sekretara Muzeja. Međutim, odmah se uključio u rad Praistorijskog odsjeka i preuzeo rukovođenje arheološkim istraživanjima, radeći istovremeno na rješavanju problematike ovog perioda. Već naredne godine izašla je u Glasniku Zemaljskog muzeja i njegova prva studija o rezultatima iskopavanja u pećini Hrustovaći. Svojim nepogrešivim instiktom za iznalazjenje naučnih područja rada, čiju je problematiku i mogućnosti rješavanja kompleksno i lucidno sagledavao, opredijelio se na početku karijere za praistorijski period, tj. za neolit, i eneloit i prelaz iz mlađeg kamenog doba u rano bronzano doba. Zemaljski muzej je baš na polju praistorijske arheologije stekao visoku reputaciju krajem prošlog stoljeća. Tim su veće bile mogućnosti, ali i odgovornost, pri poslijeratnom obnavljanju kadrovske strukture, osavremenjivanju metodologije i organizacije rada, te u uklapanju u suvremene tokove evropske arheološke, a naročito praistorijske nauke. Pošto je vrlo brzo sticao afirmaciju ističući se naučnim i organizacionim sposobnostima, A. Benac je ubrzo postao šef Praistorijskog odsjeka, a zatim načelnik Odjeljenja za arheologiju. Tako se, paralelno sa naučnim radom, posvetio i dugoročnom planiranju i obnovi naučnog kadra. Rezultati njegovog suvremenog pristupa radu, naučnoj, organizacionoj i kadrovskoj problematici u Odjeljenju za arheologiju ubrzo su se pokazali. Već u prvoj godini prisustva A. Benca u Zemaljskom muzeju, u Odjeljenju za arheologiju donesen je plan višegodišnjih istraživanja, sa osnovnim pravcima na kojima će se u budućnosti zasnivati godišnji i petogodišnji planovi. Kadrovska obnova trajala je jedno desetljeće. Svojim istančanim smislom za izbor kandidata, kao i brigom za njihovo

usavršavanje, uspio je oformiti grupu od desetak mladih stručnjaka, koji su bili kadri da se uključe u visoko postavljene zahtjeve i kriterije: da odmah samostalno i odgovorno vrše terenska istraživanja, publiciraju sukcesivno dobijene rezultate, te da se uhvate u koštac sa modernizacijom cjelokupnog naučnog, a posebno muzeološkog rada. Svaki stručnjak unutar Odjeljenja za arheologiju imao je svoje osnovno usmjerenje i svoju užu specijalnost. Ovako postavljena organizacija i usmjeravanje stručnjaka obezbjeđivali su kontinuitet i ravnotežu u obimu i tempu svih istraživanja, a kadrovska orijentacija nije se bitnije mijenjala naredna četiri i po desetljeća. Sjajna generacija, kojoj je i sam pripadao, povremeno je uključivala i mlade stručnjake u veće istraživačke projekte i otvarala im put ka samostalnom naučnom i muzeološkom radu. Sve je to dio kadrovske politike, koju je već u početku inaugurirao A. Benac i koja je kontinuirano pozitivno djelovala u čitavom periodu (1947-1992).

Navedene kvalitete uglednog naučnika, sposobnog i dobrog organizatora, dovele su ga na čelo Zemaljskog muzeja, čiji je direktor bio deset godina (1957-1967). Početkom njegovog mandata završen je proces reintegracije i dovršena je organizaciona struktura muzeja kao naučne, istraživačke i kulturno-obrazovne institucije najvišeg ranga u Bosni i Hercegovini. Formirana su tri osnovna odjeljenja: Arheološko, Etnološko i Prirodnjačko, sa dobro osposobljenim kadrom. Jedna od pozitivnih posljedica takvog stanja, kao i posvećivanja pažnje publiciranju rezultata naučnoistraživačkog rada, jeste formiranje tri zasebne sveske Glasnika Zemaljskog muzeja (1963), koje funkcioniraju kao tri zasebna časopisa, jasno određene koncepcije i kvalitete. Od 1951. do 1962. godine A. Benac je bio urednik sveske Glasnika za društvene nauke, a u razdoblju od naredne četiri godine sveske za arheologiju.

O naučnom djelu akademika A. Benca je njegov dugogodišnji bliski suradnik i prijatelj akademik Borivoj Čović u Zborniku Alojza Benca, izdatom 1991. godine povodom obilježavanja 75 godina života i 45 godina aktivnog rada slavljenika, napisao: "Lični naučni rad i doprinos nauci akademika Alojza Benca zasluživao bi posebnu studiju". Kao što smo već rekli, područje svog dugogodišnjeg kontinuiranog naučnog interesa A. Benac izabrao je već na početku karijere. To su u prvom redu neolitsko i eneolitsko doba. Prva terenska istraživanja preduzeo je na neolitskim lokalitetima Nebo, značajnom naselju butmirske kulture i Mujevine, oba u dolini Bile u samom središtu Bosne, te na eneolitskim lokalitetima u Hrustovači kod Sanskog Mosta i Alihodžama u Biloj. Novim metodološkim pristupom lokalitetu Nebo i revizijom nalaza iz Butmira, velikog otkrića za evropsku arheologiju 19. stoljeća, A Benac je učinio značajan pomak u rješavanju problema geneze i razvoja butmirske kulture. Kako zaključuje akademik B. Čović: "U svojoj disertaciji on je veoma jasno pokazao da se geneza te kulture može rekonstruisati samo ako se ona shvati u svojoj sveukupnosti i posmatra kao rezultat postepenog sažimanja različitih kulturnih (i etničkih) elemenata u toku jednog dužeg razvojnog procesa na čijem je kraju razvijena butmirska kultura s novim i originalnim kulturnim izrazom."

Okosnica sljedeće faze rada A. Benca su istraživanja nekoliko neolitskih lokaliteta u zaleđu istočne jadranske obale, u Hercegovini i Crnoj Gori: naselje mlađeg neolita u Lisičićima kod Konjica, višeslojna neolitska i eneolitska stanica Zelena pećina iznad izvora Bune i Crvena stijena u Petrovićima kod Nikšića. Na ovom potonjem lokalitetu pored bronzanodobnih i neolitskih slojeva, prvi put je baš A. Benac na ovom dijelu Balkana otkrio mezolitske i paleolitske stratume. Analizom i upoređenjem nalaza iz mezolitskog i narednog sloja počelo je rasvjetljavanje procesa neolitizacije u istočnojadranskoj regiji. Istraživanjem navedenih lokaliteta u Crnoj Gori i Hercegovini data je podloga uspostavljanje stratigrafije i kronologije čitavog neolitskog doba u zaleđu srednjeg i južnog Jadrana. U izvještajima, studijama i monografijama A. Benac "je na temelju analize i upoređivanja nalaza sa ovog područja sa nalazištima i kulturama u drugim djelovima Balkana i Apeninskog poluotoka, postavio, još danas uglavnom važeću, osnovu kulturne stratigrafije neolitskog perioda zapadnog Balkana i njegove pozicije u okviru mediteranskog neolitskog svijeta" (B. Čović 1991, 11). Proučavanjem i publiciranjem serije radova o naseljima kakanjske kulture u centralnoj, te vinčanske kulture u istočnoj Bosni, A. Benac je dopunio istraživanja neolitskog doba na ovom dijelu Balkana.

Nakon prvih terenskih radova u Alihodžama i Hrustovači, uslijedila su sistematska iskopavanja gradinskog eneolitskog naselja u Zecovima kod Prijedora, najvažnijeg nalazišta vučedolske kulture južno od rijeke Save. To je bio još jedan korak za upoznavanje ove kulture u cjelini, a A. Benac je ukazao na njen značaj za razvoj kultura bronzanog doba na sjeverozapadnom području Balkana. Istraživanja lokaliteta Pivnice kod Odžaka proširila su saznanja o osnovnim karakteristikama kostolačke kulture, koja su bila bitan doprinos sigurnijoj kulturnoj stratigrafiji mlađeg eneolita u Bosni i srednjem Podunavlju. U to vrijeme otkriveni su i nalazi badenske kulture u sjevernoj Bosni, tako da su njegova istraživanja, kao i rezultati do kojih su došli mlađi stručnjaci Zemaljskog muzeja u proučavanju praistorijskog doba, omogućili A. Bencu da početkom šezdesetih godina definiše u osnovnim crtama tok razvoja eneolitskog doba u centralnoj i sjevernoj Bosni. Saznanja do kojih se došlo za prvih petnaestak godina rada u poslijeratnom periodu na istraživanju paleolita, mezolita, neolita i eneolita A. Benac je objavio u konciznoj sintetskoj monografiji "Studije o kamenom i bronzanom dobu na sjeverozapadnom Balkanu", objavljenoj u Njemačkoj 1962. a u Sarajevu 1964. godine.

Krajem šezdesetih godina A. Benac je poduzeo u saradnji sa američkim stručnjacima velika sistematska iskopavanja dva neolitska nalazišta u centralnoj Bosni, Obre I i Obre II kod Kaknja. To je bio značajan doprinos proučavanju kompliciranog razvoja neolitske kulture i populacija na tom području zapadnog Balkana i, prema riječima akademika B. Čovića, "od sažimanja elemenata starčevačke i impresso kulture na početku tog razvoja, preko geneze kakanjske kulture, do nastanka one butmirske, čije je rađanje, uspon i propadanje A. Benac ubjedljivo rekonstruisao".

Paralelno sa radom na svojoj osnovnoj preokupaciji, tj. neolitu i eneolitu, A. Benac je zajedno sa B. Čovićem još sredinom pedesetih godina razradio kronologiju bronzanog i željeznog doba glasinačkog područja. Tada je to bio veliki napredak u istraživanju navedenih perioda u jugoslavenskim zemljama. I kasnije se A. Benac nastavio baviti problematikom ovih perioda. U okviru Centra za balkanološka ispitivanja organizirao je proučavanje gradinskih naselja bronzanog i željeznog doba u sjevernom dijelu delmatske oblasti, na teritoriji od Glamoča do Buškog Blata. U projekat je uvrstio stručnjake raznih profila. Metodološki i sadržajno ova proučavanja ukazuju na pravac budućih istraživanja gradinskih naselja i sistema. Dok se bavio problematikom bronzanog i željeznog doba kao jednom od osnovnih preokupacija, A. Bencu su se nametnula istraživanja o etnogenezi ilirskih plemena. O Ilirima je objavio niz rasprava, referata, studija i članaka, a u okviru Centra za balkanološka ispitivanja organizirao je nekoliko naučno značajnih simpozijuma, koji su doprinijeli da se u nauci o Ilirima učini zaokret u načinu mišljenja i u sadržaju iliroloških studija.

Akademika A. Benca, kao bosanskog čovjeka, vjerovatno je privukao i fenomen stećaka, toliko samosvojnih i karakterističnih nadgrobničkih spomenika na ovom tlu. Prvi je otpočeo pedesetih godina sistematska ispitivanja nekropola stećaka i to uvijek na jednom cjelovitom prirodnom području, jer se samo na temelju uvida u određenoj grupi nekropola mogu uočiti razne pojave, kao što su odnos brojnosti i socijalne strukture sahranjenih, ukrasi i mnoge druge. Do danas nekropole stećaka, još nedovoljno istražene, kriju u sebi mnoga pitanja. Put ka pokušaju nalaženja odgovora dao je A. Benac u nekoliko rasprava i studija, a pokrenuo je i seriju o važnijim nekropolama. Toj temi vraćao se povremeno do kraja života.

U gotovo tri desetljeća intenzivnog djelovanja u Centru za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, akademik A. Benac okupio je grupu stalnih suradnika iz svih republika bivše Jugoslavije, i to najjemenitnijih arheologa, historičara, lingvista, etnologa i antropologa. O A. Bencu, kao rukovodiocu i organizatoru naučnog rada u Centru, akademik B. Čović je nadahnuo napisao: "Zahvaljujući nesebičnom radu stalnih saradnika, kao i doprinosu brojnih povremenih saradnika u projektima, ali bar u istoj tolikoj mjeri i izrazitom smislu Alojza Benca za organizaciju, sagledavanje i postavljanje na dnevni red pravih problema, za planiranje i usmjeravanje istraživanja, za izbor tema i saradnika, kao i njegovom entuzijazmu, brižljivo kontrolisanom racionalnim procjenama mogućeg, dosljednosti i upornosti koje je prenosio na saradnike bilo je moguće zasnovati i privesti upješnom završetku tako značajne i složene poduhvate kakvi su ostvareni u Centru".

Najzad, kao vrhunac svekolikog djelovanja akademika Alojza Benca na polju praistorijske arheologije dolazi njegov rad kao glavnog urednika monumentalnog četotomnog djela "Praistorija jugoslavenskih zemalja" (I-III, 1979, IV, 1983, V, 1987). Uporno i strpljivo je usmjeravao rad na izradi i objavljivanju ovog djela, dajući mu osnovni duh i pravac. U dva toma, kao autor, dao je i sjajne sintetske priloge o neolitskom dobu i o problemima etnogeneze starobal-

kanskih plemena i naroda. Ovome još treba dodati da je pod rukovodstvom i u redakciji A. Benca od 1965. do 1989. godine izašlo 25 svezaka Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja i 9 posebnih izdanja visokog naučnog renomea.

Utoku četiri i pô desetljeća svog aktivnog rada Alojz Benac je obavljao mnoge odgovorne dužnosti u naučnim i stručnim udruženjima, državnim i društvenim tijelima i organima. Bio je (od 1950) prvi predsjednik Koordinacionog odbora arheologa Jugoslavije, preteče kasnijeg Arheološkog društva Jugoslavije, kojem je također stajao na čelu. Bio je predsjednik Muzejskog društva Bosne i Hercegovine i bitno doprinio razvoju muzejske mreže u Republici. Bio je poslanik i predsjednik Odbora za kulturu u Skupštini Bosne i Hercegovine, predsjednik skupštine Republičke zajednice za kulturu. Bio je doživotni član Savjeta Republike Bosne i Hercegovine, dugogodišnji član najvišeg tijela Conseil Permanent, značajne međunarodne naučne korporacije za praistoriju i protoistoriju.

Akademik Alojz Benac bio je član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Srpske akademije nauka i umjetnosti, Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Vojvođanske akademije nauka i Crnogorske akademije nauka. Također je bio doživotni član Njemačkog arheološkog instituta, Talijanskog arheološkog instituta i Austrijskog arheološkog instituta. Među brojnim odlikovanjima i priznanjima najvažnija su: Orden zasluga za narod sa zlatnim vijencem, Orden Republike sa zlatnom zvezdom, Orden Al Merito della Repubblica Italiana, 27-juska nagrada Bosne i Hercegovine, Nagrada ZAVNO-BiH-a i Nagrada AVNOJ-a.

Pod njegovom mirnom i dostojanstvenom spoljašnošću krila se velika stvaralačka energija, snažna volja i sposobnosti da se uz izuzetno veliki doprinos nauci mogao posvetiti organiziranju i podsticanju naučnog rada, što je ostvario u svim ustanovama i stručnim udruženjima u kojima je radio i djelovao. U tom pravcu njegov je doprinos upravo nemjerljiv. U ova tužna i teška vremena mi, pripadnici mlađe generacije, kojima je usljed ratne situacije pripala dužnost, ali i čast, da sa velikom zahvalnošću napišemo "In memoriam" akademiku Alojzu Bencu, imali smo tu sreću da stasamo uz ovog časnog čovjeka i naučnika visoke međunarodne reputacije.

Kompletna, kronološki i tematski obrađena bibliografija A. Benca nedavno izdana u: A. Škegro, Bibliografija radova akademika Alojza Benca (1948-1991), Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, ANUBiH, Sarajevo 1991, 15-39.

* * *

Citirani navodi članaka akademika B. Čovića: Naučna djelatnost u oblasti prahistorijske arheologije, Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja 1888-1988, Sarajevo 1988, 74-95; Život i djelo akademika Alojza Benca, Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Sarajevo 1991, 7-15.

Lidija Fekeža

UDK 929

IN MEMORIAM

KRUNOSLAVA TOPOLOVAC

1930-1992

Ljeta 1992. godine nenadano, tragično, preminula je Krunoslava Obersnel Topolovac, umirovljeni muzejski savjetnik-pedagog, odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Njena smrt je jedna u nizu crnog ratnog bilansa koji još uvijek nije definitivn. Bila je tako blizu nas, a u isto vrijeme tako daleko. Nismo se sa njom oprostili kao što nismo u mogućnosti saznati ni tačan datum njene smrti.

Rođena je 10. augusta 1930. godine u Brčkom, gdje je završila osnovnu školu, nižu gimnaziju i srednju ekonomsku školu. Planskom raspodjelom kadrova upućena je u Beograd na Višu školu za spoljnu trgovinu koju je završila 1950. godine.

Radni vijek započinje u Sarajevu, u preduzeću "Eksport-Import" 1950. godine. Istovremeno je velika ljubav prema istoriji odvodi na Filozofski fakultet - grupa istorija, koji upisuje kao vanredni student, da bi već nakon godinu dana nastavila redovan studij. Diplomirala je 1956. godine.

Od 1954 - 1958. godine radila je u Državnom arhivu SRBiH, od 1958 - 1966. u Osnovnoj školi "Petar Kočić" kao nastavnik istorije. Već tada Krunoslava Topolovac dokazuje da jedini oblik njenog interesovanja i pedagoškog djelovanja nije samo puko održavanje nastave istorije u matičnoj školi. Bavi se istraživanjem i usavršavanjem različitih oblika pedagoškog djelovanja, konkretno, radi na usavršavanju nastave istorije, saradnik je Zavoda za izdavanje udžbenika i Radio škole.

Godine 1966. dolazi u Zemaljski muzej kao pedagog - istoričar, u odjeljenje za arheologiju gdje ostaje do umirovljenja 1986. godine. Dolazi kao već afirmirani istoričar i pedagog kojem se upravo na tom radnom mjestu pružila

prilika da još više proširi, obogati i usavrši problematiku kojom je već ranije bila preokupirana - kao školski nastavnik.

Uska specijalizacija koja se kao postulat vremena nametnula svim disciplinama koje muzeji obrađuju postavila je pred muzeologiju zadatak da formira još jedan novi profil muzejskog stručnjaka. To je upravo profesor - pedagog koji mora neposredno i detaljno pratiti sva suvremena dostignuća svoje struke, a zatim ih svim raspoloživim načinima i medijima prenositi brojnim kategorijama kulturne publike. Razumije se, kod ovog prenošenja su osnovna pomagala muzejske izložbe, predmeti i nalazi, što iziskuje specifičnu metodologiju rada sa muzejskom publikom čiji se nivo naobrazbe kreće u veoma širokom dijapazonu od gotovo nepismenih grupa građana, do najužih specijalista, a sa druge strane od predškolskog uzrasta pa do grupa umirovljenika. Upravo u toj osnovnoj djelatnosti - muzejskog pedagoga, Krunoslava Topolovac je dala primjer kakav bi trebao biti profil gotovo idealnog muzejskog pedagoga. Sasvim sigurno je njen lik ostao u sjećanjima brojnih posjetilaca koji su po prvi put kročili u muzejske prostore i uz njenu pomoć sagledavali taj, do tada novi, nepoznati svijet daleke prošlosti čovječanstva.

Svoja praktična iskustva pretočila je u brojne stručne radove objavljene u pedagoškim i istorijskim časopisima. Time je mnogim svojim kolegama približila muzejske zbirke tretirajući ih kao nastavno pomagalo, a u isto vrijeme otvorila im mogućnosti za obogaćivanje metodike u nastavi istorije.

Imala je sreću da radi u Muzeju kada su dozreli uslovi za sumiranje rezultata istraživanja jedne plodne generacije arheologa. Ti rezultati prezentirani kroz brojne izložbe - pokretne i nepokretne, koje su javnosti predstavile novi reprezentativni materijal i nova naučna saznanja. Uz svoje kolege arheologe, Krunoslava Topolovac je kao pedagog i istoričar aktivno učestvovala u njihovom kreiranju i prezentiranju u javnosti. Radeći na njihovoj popularizaciji pisala je članke za dnevne i periodične publikacije te brojne radio emisije. Istovremeno, kao posljedica obogaćivanja arheoloških zbirki, usljed čega su proširena i saznanja, nastala je potreba za potpuno novom postavkom stalnih muzejskih izložbi. Učešće Krunoslave Topolovac kao pedagoga i istoričara je bilo neizbježno i dragocjeno te je rezultiralo tekstovima o sve tri kompletne arheološke zbirke u vodiču "Kroz zbirke Zemaljskog muzeja".

Popularizacija Zemaljskog muzeja je također bila jedna od njenih stalnih preokupacija. Krunoslava Topolovac je jedini muzejski pedagog koji je uporno, svim raspoloživim sredstvima prezentirao arheološku djelatnost Muzeja u svim njenim vidovima širokoj javnosti. Rezultat toga dugogodišnjeg i upornog rada je preko dvije stotine predavanja u emisijama radio škole i radio univerziteta, te niz članaka u raznim stručnim časopisima i novinama. To je ono što je ostalo zabilježeno. Ima tu djelatnosti u radu pedagoga koje su na očigled nevidljive ali doprinose povećanju broja posjetitelja i afirmaciji muzeja. To su razni kontakti, saradnja sa školama, radnim organizacijama i turističkim savezima.

Kroz takav pristup popularizacije Muzeja, sazrela je i ideja o godišnjim izložbama dječijih likovnih radova na temu o kulturnoj baštini BiH. Izložbe su

postale tradicionalne zahvaljujući velikom odazivu učenika osnovnih škola i njihovih nastavnika a i temi koja se pokazala veoma inspirativnom.

Krunoslava Topolovac je bila svim svojim bićem angažovana kao istoričar i pedagog. Pored obimnog i raznovrsnog rada u Zemaljskom muzeju, napisala je nekoliko udžbenika istorije za osmogodišnju školu, niz recenzija udžbenika istorije, te brojne prikaze radova iz metodike nastave istorije.

Odlazak u mirovinu nije za nju značio i prekid sa dotadašnjim interesovanjima i aktivnostima. Teoretski radovi se nastavljaju kao i suradnja sa Muzejom u svakom potrebnom trenutku. Iznenadna smrt je prekinula njen rad.

Kroz ovaj kratak pomen svih aktivnosti Krunoslave Topolovac koja je u arheološkom odjeljenju Zemaljskog muzeja provela svojih poslednjih i najplodnijih dvadeset godina rada, može se sa sigurnošću reći da je svojim ambicioznim pristupom i svesrdnim angažovanjem obogatila ovaj vid djelatnosti kao gotovo niti jedan muzejski pedagog. Svojim djelom ostavila je neizbrisiv trag, a u srcima prijatelja, kolega i suradnika trajno sjećanje, ispunjeno poštovanjem.

Margita Gavrilović

UDK: 39 (497.15) (058)

BA ISSN 0581-751X

CODEN:GZMETS

ETNOLOGIJA (E)
ETHNOLOGIE

NOVA SERIJA
SERIE NOUVELLE

Sveska
Tome 47

UDK 398.8 (497)
Originalni naučni rad

Denana BUTUROVIĆ, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

ALBERT BATES LORD (1912-1991)¹ I BOSANSKOMUSLIMANSKO USMENO TRADICIJSKO NASLJEĐE

Namjera mi je da ovim tekstom obilježim dvogodišnjicu smrti velikog američkog naučnika, najvećeg znalca usmene tradicije svijeta. Nastojacu da u izlaganjima koja slijede odredim njegovo mjesto u historiji proučavanja usmene tradicije Južnih Slovena, da analizom njegovog djela pokažem koliko je u ovom dijelu svojih proučavanja slijedio Matiju Murka, najboljeg južnoslovenskog proučavaoca usmene tradicije i svoga učitelja, poznatog homerologa, Milmana Parryja. Stoga ću se u ovom tekstu pozabaviti i prvim Lordovim radovima, da bismo osvrtno na ono što dolazi kasnije mogli da mjerimo njegovu ogromnu originalnost u teorijskim, književnohistorijskim i kulturno-antropološkim proučavanjima južnoslovenske tradicije. Lord je nastavio da prati zakonitosti stvaranja usmene epske pjesme kroz živi laboratorij muslimanske južnoslovenske epske poezije, kao što su to činili i dvojica njegovih prethodnika, i utvrdio je da ova poezija, više od ostalih južnoslovenskih, potvrđuje starinu usmenog prenošenja kao svoju osnovnu karakterisitiku. Njeni epski pjevači stvaralački su povezali ogroman geografski i vremenski prostor žilavog tradicionalnog nasljeđa. Zahvaljujući njima Lord će doći do potvrde svojih dotadašnjih saznanja o Homeru kao usmenom pjesniku. Istovremeno će stvarati jednu novu teoriju, teoriju usmenosti.

ALBERT BATES LORD (1912-1991) ET L'HÉRITAGE ORAL TRADITIONNEL BOSNIAQUE - MUSULMAN

Il est dans mon intention de marquer, à l'aide de ce texte, une commémoration de deux ans de la mort d'un savant américain, le plus grand connaisseur de la tradition orale du monde. Je tâcherai de déterminer sa place dans l'histoire de recherches de la tradition orale de Slaves du Sud dans les exposés qui suivent; je tâcherai aussi de montrer, se servant de l'analyse de son oeuvre, dans quelles mesures il a suivi, dans cette partie de ses recherches, Matija Murko, le meilleur chercheur de la tradition orale de Slaves du Sud et son maître, célèbre connaisseur d'Homer, Milman Parry. Aussi m'intéresserai-je, dans ce texte, même aux premiers travaux de Lord pour que nous puissions, à l'aide d'une analyse des

---

1 Povodom dvogodišnjice smrti, a umjesto: *In memoriam*

travaux que Lord a écrits, mesurer après, son immense originalité dans les recherches théoriques, historico-littéraires et culturo-anthropologiques de la tradition de Slaves du Sud. Lord a continué à suivre les lois de la composition de la chanson épique orale à travers le laboratoire vivant de la poésie épique des Slaves musulmans du Sud, de la manière dont ses deux chefs de file l'ont fait et il a confirmé que cette poésie, plus que d'autres chansons des Slaves du Sud attestait l'ancienneté de la transmission comme sa caractéristique principale. Ses chanteurs épiques ont relié, avec création, un énorme espace géographique et temporel de l'héritage tenace traditionnel. Grâce à eux, Lord confirmera ses connaissances actuelles d'Homère comme un poète oral. Simultanément il créera une théorie nouvelle, théorie orale.

Albert Bates Lord je rođen u Bostonu 15. septembra 1912. godine. Po završetku opšte klasične škole otišao je na Harvard, gdje je 1934. godine završio klasične studije. Dvije godine kasnije (1936) magistrirao je iz komparativne književnosti. Lord je, kako ističe John M. Foley, u toku svojih postdiplomskih studija, pod uticajem svoga mentora, Milmana Parryja, svoje zanimanje za ep, prvobitno za engleski ep, preusmjerio na "srpskohrvatski", a u manjoj mjeri na grčki i germanski. "Ta promjena je odraz bremena koje je sredinom tridesetih godina prešlo s Parryja na Lorda."² Radi se, zapravo, o tom da je A. B. Lord preuzeo od Milmana Parryja rad na velikom naučnom projektu - kompleksnim proučavanjima južnoslovenske epike, utemeljenim na autentičnim terenskim zapisima, u zonama gdje je ona živjela i tridesetih godina 20. vijeka, na proučavanjima koja su koncipirana metodom književne antropologije. To su bili temelji konačnom uspostavljanju teorije o usmenom stvaralaštvu. Tako će A. B. Lord, nastavljajući djelo Milmana Parryja, razviti teoriju o usmenom stvaralaštvu i početi da je nameće čak i najortodoksnijim teoretičarima tradicionalistima usmene književnosti. Proces njenog usvajanja je u toku. Ali se sada već mora imati u vidu i visoko vrednovati udio Matije Murka u građenju ove teorije.

Matija Murko, naučnik s kraja 19. stoljeća ušao je u 20. stoljeće kao svestrano formiran istraživač duhovne i materijalne kulture Južnih Slovena. U ovom, našem vijeku, južnoslovenska duhovna kultura je u centru njegove pažnje pola stoljeća. Kao moderni naučnik 20. vijeka nastavio je i razvio dotadašnji skromni naučni rad na proučavanju južnoslovenske epike, razradio njeno terensko i studijsko etnološko-folklorističko proučavanje, uočio u njoj autentičnost i značaj muslimanske epike.³ Ovakav pristup narodnoj tradiciji

2 John Miles Foley, Albert Bates Lord (1912-1991), *Journal of American Folklore*, 105 (1992), str. 57-65.

3 Međutim, Murkova je građa, nažalost, nedostupna. Sudbinom Murkovih fonozapisa pozabavila se šezdesetih godina Maja Bošković-Stulli (Tragom ostavštine Matije Murka. Narodna umjetnost, knjiga IV, god. 1966). Fonogrami tekstova koje je Murko snimio prilikom svojih istraživanja donedavno su se djelimično nalazili u Pragu, od 1966. godine ovaj dio zbirke nalazi se u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (sada: Hrvatske...), snimci sa putovanja 1930. do 1932. Snimci s putovanja godine 1912. i 1913. nalaze se u Beču u Phonogramm Archivu akademije nauka. Pitanje čitljivosti i jednih i drugih snimaka za sada je neizvjesno iz tehničkih razlog

rezultirao je time da je M. Murko prvi u evropskoj stručnoj i naučnoj javnosti stvorio preduslove za "adekvatnu predstavu o stvarnom životu narodne epike". Bavio se analizom svih pojava i aspekata usmenog pjesništva, izgrađujući svojevrstan kompleksan pogled na njegovu pojavnost. Već u svojoj prvoj studiji o bosanskomuslimanskoj epici⁴ Murko ističe da "u studiju suštine i života narodne epike" upravo bosanskomuslimanska epika može da pruži najbolji primjer. Kao "konzervativni epos" ona je ostala predmet njegovih interesovanja, dokazni materijal za njegove glavne teze. Od ovog rada nadalje veliko je interesovanje za sve što Murko piše i radi. Klasičari, homeristi, slavisti, proučavaoci francuskih *chansons de geste*, svi su pažljivo pratili Murkove radove. U najnovije vrijeme počinje da se ocjenjuje njegovo mjesto u homerologiji i njegov uticaj na osnivače američke homerološke škole.⁵

Ime i djelo Alberta Lorda neodvojivi su od imena i djela Milmana Parryja, njegovog profesora, njegovog učitelja, naučnika koji ga je još u studentskim danima uveo u nauku i definitivno vezao za studij usmene tradicionalne epike. Pri kraju svog života i u periodu sumiranja rezultata Lord je rekao mladom naučniku Zlatanu Čolakoviću: "Pomalo mi je teško povući granicu između Parryjevog i svojega rada, jer moj se rad razvio iz njegova."⁶

Albert B. Lord i Milman Parry (1902-1935) su zajednički doprinijeli u pronalaženju odgovora na ključno pitanje usmene tradicije: kako, na koji način usmeni epski pjevači uče i sastavljaju svoje pjesme, u čemu je suština usmenog epa i kakvog su postanja *Ilijada* i *Odiseja*. Ušavši u južnoslovensku epsku sredinu, posebno muslimansku, među izvrsne epske pjevače, koji su još uvijek živjeli život tradicionalnih epskih pjevača, oni su ušli u živi svijet, živi laboratorij epske usmene tradicionalne poezije.

Parryja je u ovu sredinu i u ovaj laboratorij uveo Matija Murko. Imao je sreću da upozna Murka kada je već imao svoje teze i kada je već bio spoznao da je Homerov visoko razvijeni stil tradicionalan, prije nego što je shvatio da je takav stil morao da bude i usmen. Milman Parry je upoznao Murka u Parizu 1928, gdje je branio svoju doktorsku disertaciju. Te godine Murko je držao tri predavanja na Sorboni o epici jugoslovenskih naroda, a 1929. godine objavljena je njegova knjiga "La poésie populaire épique en Yougoslavie au début du XXe siècle".⁷ Antoine Meillet, član komisije pred kojom je Parry branio disertaciju povezao je Parryja sa Murkom, koji je prisustvovao i samoj odbrani njegove disertacije. Nije isključeno da je Meillet, kada je već pozvao Murka na odbranu Perryjeve disertacije, dao disertaciju Murku na uvid. Razgovor između Meil-

4 Mathias Murko, Die Volksepik der bosnischen Mohammedaner. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde Berlin, 19, 1909, str. 13.

5 Vidi literaturu u studiji "Tragom proučavanja muslimanske epike Matije Murka". Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, E, 46, 1991. Vidi i: Denana Buturović, Bosanskomuslimanska usmena epika, Sarajevo, 1992, str. 105-148.

6 Albert Bates Lord, Nasljeđe Milmana Parryja. Latina et Graeca. Zagreb, prosinac 1985, str. 6.

7 Paris, 1929.

leta i Murka mogao je uticati na Meilletove primjedbe Parryju. To pretpostavljam po onome što sam Parry kaže: "Blagodareći najviše primjedbama moga nastavnika g. Antoine Meillet-a, uvidio sam, u prvo vreme još uvek nedovoljno jasno, da se Homerove poeme mogu razumeti tek pošto se u potpunosti shvati priroda usmene poezije."⁸ Na samoj odbrani disertacije Meillet je istakao kao propust što Parry nije posjećivao Murkova predavanja. "Tokom sledećih godina spisi profesora Murka, više nego ikoji drugi, doveli su me do proučavanja prirode usmene poezije i do proučavanja junačkih pesama Južnih Slovena..."⁹ Pod Murkovim uticajem /istakao je Lord/ Parry formularni stil kod Homera počinje da naziva 'usmenim tradicionalnim'.¹⁰

Milman Parry je došao u Jugoslaviju na terenska istraživanja u ljeto 1933. godine. Sljedeći njegov dolazak vezan je za duži boravak na južnoslovenskom području, od juna 1934. do septembra 1935. godine.¹¹ U početku ga prati Ilja N. Goleniščev Kutuzov, a kasnij, također 1934. godin, Albert B. Lord.

Već u prvoj terenskoj godini, kada je Parry susreo u Stocu pjevača Ibru Bašića, "naslutio je" pjevače dugih pjesama. Parry je od početka pokazivao zanimanje za nadarenost pojedinih pjesnika. Spoznaja da pjevač može da sačini nove pjesme tradicionalnim sredstvima - do koje je Parry došao terenskim iskustvom - usmjerila je pažnju ovog istraživača na pomenuti problem. Krajem terenskih istraživanja Matija Murko je ovaj problem ("fenomen") spoznao, ali nije ulazio u njegovu suštinu.¹² Tek će A. B. Lord na ovoj pojavi sazdati svoje djelo, usmjerujući tim putem dalja ispitivanja i rješavanje homerskog čvora.

Godine 1934, nakon što je obišao niz centara žive muslimanske epike u Hercegovini i Sandžaku, Parry je shvatio značajno pitanje usmenih tradicionalnih pjesama južnoslovenskih Muslimana - pitanje njihove dužine. Slušajući u tim krajevima pjesme od 1.000 do 2.000 stihova, uobičajene u pjevačkoj praksi ovih pjevača, spoznao je da je dužina epske pjesme karakteristika

8 Citirani prevod prema: Albert B. Lord, Opšti uvod /u knjizi/ Srpskohrvatske junačke pjesme. Skupio Milman Parry. Uredio Albert Bates Lord, Knjiga druga, Beograd i Kembridž 1953, str. XV.

9 Isto.

10 A. B. Lord, Nasljeđe Milmana Parryja ....str. 5.

11 O boravku Milmana Parryja u Dubrovniku u 1932. govori, koliko je meni poznato, samo I. N. Goleniščev Kutuzov. On kazuje da se sa Parryjem susreo u Dubrovniku 1932. godine, a potom ga pratio na njegovom putovanju tokom ljeta 1933. i 1934. godine kroz Hercegovinu, Bosnu i Crnu Goru. Goleniščev je tokom putovanja bilježio pjesme, sve do njihovog dolaska u Zagreb, gdje je Parry kupio parlograf (diktafon za snimanje na voštanim cilindrima, njemački proizvod, kakav je upotrebljavao i M. Murko). Zauzet predavanjima na beogradskom univerzitetu, Goleniščev više nije mogao da prati Parryja, pa ga je, kako kaže, zamijenio Parryjev učenik Albert Lord. -Epos serpskoga naroda. Izdanje pogotovil I. N. Goleniščev Kutuzov, Moskva 1973, str. 327-331.

12 Za takve analize on je morao obaviti specijalna istraživanja snimljene građe, a prethodno transkribirati ukupnu građu. Koliko je u nauci poznato, Murkova proučavanja su bila individualna, njegovu građu nisu transkribirale specijalne ekipe, pa je čak, izgleda, građa ostala isključivo na snimcima (Vidi napomenu 3).

muslimanske tradicije i ovih pjevača, da je ona kvalifikativna kategorija. Primjeri iz muslimanske tradicije potvrđivali su ranije već utvrđenu formularnu teoriju, ali također i po Parryjevom i po Lordovom ubjedenju, da se pjevani tekstovi iz ove tradicije razlikuju u svakom novom pjevanju, čak i u slučaju kada se jedna pjesma odmah nanovo pjeva. Pitanje izmjene u pjesmi, od kazivanja do kazivanja, od kazivača do kazivača, privuklo je i Murkovu pažnju i on ga je izučavao; u dva navrata snimao je fonografom Bečke akademije više kazivanja različitih tekstova iste pjesme. Sama pojava u početku Murku nije bila jasna, ali nakon provjere svojih zapažanja on zaključuje: "Za mene je ubuduće jasno da su štampane pjesme, koje danas imamo, pjevane jedan jedini put ili, tačnije, diktirane, i to u vrijeme kada su zapisivane. Zbog toga su uzaludni svi pokušaji da se obnovi neka pjesma u nekoj originalnoj formi".¹³

Sve pomenute karakteristike južnoslovenske muslimanske tradicije uticale su da se Parry, a potom i Lord, opredijele upravo za južnoslovensku muslimansku epiku kao građu koja će biti baza za komparativna proučavanja. Drugim riječima, jedino je bosanskomuslimanska usmena epika među svim južnoslovenskim epikama posjedovala one kvalitete koje su historijsko-komparativnoj Parry-Lordovoj metodi obezbjeđivale važne primjere za poredbu.

Parry je utvrdio da je bit narodne epike u njenoj usmenosti, upravo kao i kod Homerovih epova. Donio je epohalnu odluku da "strogo formuliše i primijeni" složeni instrumentarij registracije žive južnoslovenske muslimanske epike. Ogroman dio tog zadatka M. Parry je izvršio. Kulturno-antropološki dio istraživanja (terenskoistraživački rad) Parry je u cjelosti obavio na izabranim područjima Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore. Sakupljena građa, zbirke pjesama, razgovori sa kazivačima, načini odabira kazivača, otkrivaju u Parryju velikog naučnika, po svemu originalnog i izuzetnog, i njegov se rad ne može dovoditi u vezu sa tradicionalnom filologijom ili tzv. terenskim realizmom. Muslimanske dugačke pjesme, posebno one koje su pjevali (bosanski) Muslimani na staroj crnogorskoj granici, Parryju su bile dokaz da je bilo moguće i u prošlosti da usmeni tradicionalni pjevači pjevaju pjesme dužine Homerovih pjesama. Parry je u južnoslovenskoj tradicionalnoj usmenoj epici, kako kaže Lord, tražio model za istraživanje načina na koji je ta vrsta epike komponirana i prenošena, a da bi se bolje razumjela kompoziciona tehnika pjevača Homera u starogrčkoj tradiciji. Sve Parryjeve teorije najsnažnije je potvrdio pjevač Avdo Međedović iz Bijelog Polja, koga je Parry susreo u ljeto 1935. godine u Novom Pazaru. Tako je Avdo pružio i Parryju i Lordu najviše pojedinosti o tome kako su pjevači izvodili tradicionalnu narativnu pjevanu poeziju i kako su je prenosili s jednog naraštaja na drugi. Lord je isticao da je upravo s Avdom Međedovićem Parry dokazao da duljina Homerovih pjesama nije nužno značila i da su one bile proizvod pisanja.

13 M. Murko, Epska narodna poezija u Jugoslaviji početkom XX vijeka. U knjizi: Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca. Izbor kritika. Sastavljajući: dr Đonana Buturović, dr Vojko Palavestra, Sarajevo 1974, str. 167.

Istovremeno "Parry je dokazao da su duge pjesme bile moguće i da bijahu jedinstvene, a ne posljedica međusobna spoja nekoliko pjesama".¹⁴ Međedović je potvrdio, ili bolje rečeno, pokazao da, kazujući pjesmu, prenoseći tradiciju, u stvari, stvara. "Kazivao je priču svojim vlastitim pjesničkim riječima."¹⁵

Vršeci pomenuta istraživanja u periodu od 1933. do 1935. godine, a koja su ukupno trajala nešto malo manje od dvije godine, Parry je vodio terenske zabilješke, unoseći u njih, uz terenske opservacije, i svoje naučne poglede i ideje. Objedinjene su općim naslovom "Čor Huso: A Study of Southslavic Song". U bilješkama je opisan njegov rad na sakupljanju pjesama. Njegov sin Adam je iz ove građe objavio izbor, nažalost, izostao je materijal od najvećeg značaja za slaviste. Parry je namjeravao da napiše više radova pod zajedničkim naslovom **Homer and Huso** i da u njima poredbeno posmatra, iz raznih nivoa, Homerove epove i južnoslovensku epiku. Uspio je da publikuje samo sinopsis pod naslovom "Homer and Huso I: *The Singer's Rests in Greek and Southslavic Heroic Songs*". Napisao je samo sedam stranica knjige "Pjevač priča". Umro je u godini svoga najvećeg otkrića - pjevača Avde Međedovića, u decembru 1935. godine. Parryjeva otkrića su velika. Jedno od njegovih otkrića je talentovani student Albert Bates Lord, koji će nastaviti njegovu misao, studije, knjige, rad na sakupljanju usmene tradicije i podataka o njoj i njenom nastanku. Kao veliki naučnik Lord će poštovati cjelovitost Parryjeva djela, pa ipak, on će dati teorijsku, stilsko-komparativnu i komparativno-historijsku analizu svih odabranih nivoa sabrane i za komparaciju odabrane građe.

Godine 1934. Albert B. Lord, mladi diplomac s 22 godine života, prati uglednog naučnika Milmana Parryja na njegovim putovanjima po južnoslovenskim epskim oazama. Tako teče njegovo južnoslovensko krštenje i veliko usmjeravanje njegove pažnje na južnoslovensku epsku tradiciju koja će dominirati u njegovim budućim komparativnim izučavanjima. Naredna godina je godina njegove specijalizacije na terenu Hercegovine i Sandžaka. Parryjeva smrt je presjekla za duži period ona prava terenska proučavanja koja je Parry usmjerio. U godini 1936. Lord nesumnjivo marljivo radi na studiranju sakupljene građe. To je godina u kojoj je stekao diplomu magistra. Tek 1937. godine ponovo dolazi u Jugoslaviju donoseći sa sobom 500 Parryjevih snimaka s namjerom da se tu obavi što bolje njihova transkripcija (tekstovi snimljeni na gramofonske ploče). Koliko je poznato, Lord te godine nije pjesme bilježio u Jugoslaviji (bilježio ih je u Albaniji). Sve do završetka doktorske disertacije (1949) Lord ne vrši nova terenska proučavanja. Novi terenskoistraživački rad Lord će početi tek 1950. godine.

Rani period Lordovog stvaralačkog rada tek će proučavati istraživači njegovog djela i njegovi biografi. Zaokruženu cjelinu u njegovom radu, u

14 A. B. Lord, *Nasljeđe Milmana Parryja*, str. 8.

15 A. B. Lord, *Vuk's Impact on the Tradition: The Importance for Homer by - /Sa skupa posvećenog jubileju Vuka Stef. Karadžića, London 1988. The Study of Oral Tradition and the South Slavs /U prevodu Ade Čeman: Vukov dodir sa tradicijom. Važnost za Homera /Putevi, Banja Luka, 3, 1989, mart-april, knjiga XLII, str. 111.*

izvjesnom smislu, predstavlja period do završetka disertacije. Ovako je donekle označio ovaj period Lordovog rada i njegov prvi biograf /u stvari pisac nekrologa/ John Miles Foley.

Proučavaoci Lordovog djela kojima je dostupan ukupan rukopisni materijal Parryjevih zbirki, tekst iscrpnih Parryjevih terenskih bilješki "Ćor Huso: A Study of Southslavic Song"¹⁶ i ostala relevantna građa /Lord pominje Parryjeve neobjavljene komentare o južnoslovenskoj poeziji (Homer and Huso I)/ moći će da otkriju i da pojasne onu zanimljivu vezu i prožimanje naučnih ideja profesora i postdiplomca, te razvijanje tih ideja i njihovu realizaciju u naučnim djelima nekadašnjeg učenika.

U godini kada magistrira (imao je svega 24 godine) Lord započinje vlastito stvaralačko djelo, istovremeno nastavljajući Parryjevo. Naime, Parryjevu namjeru da napiše više radova pod zajedničkim naslovom *Homer and Huso* ostvaruje Lord kroz pet naslova, u pet dijelova, a svi ukupno broje 43 stranice teksta. Lordova namjera je da ostvari komparativni aspekt proučavanja grčkih epova i južnoslovenskih epskih pričanja koja su Parry i on snimali. Prva tri dijela nose naslove **Homer and Huso**, s oznakom I do III¹⁷, dok četvrti i peti dio nisu označeni brojem, a imaju proširen, odnosno izmijenjen naslov.¹⁸

Lord u ovim prvim kratkim studijskim tekstovima ostaje apsolutno vjeran kako Parryjevim izvorima - građi (isključivo muslimanski fond) tako i terminologiji. Prvi od ovih radova u cjelini slijedi Parryjev objavljeni sinopsis koji je, po mom mišljenju, samo najavio Parryjev tekst /čudno je da uz ovaj sinopsis ne stoji najava Parryjeve studije¹⁹.

U sinopsisu uz ovaj tekst Lord prepričava ideju koju iznosi Parry u vlastitom sinopsisu. Parryjev sinopsis i odlomak iz nepublikovanih komentara o južnoslovenskoj poeziji poslužili su Lordu da iz njih izvuče osnovnu ideju za ovaj članak. "Ova dva izvora su nadopunjena mojim vlastitim razmatranjima i istraživanjima koja sam obavio sa profesorom Parryjem u Jugoslaviji" -

16 Napominjeno da je Miloš Velimirović, prevodilac engleskog teksta Predgovora i Uvoda zbirke pjesama iz 1954. na naš jezik **Southslavic** preveo kao **jugoslovenski**.

17 "**Homer and Huso I: The Singer's Rests in Greek and Southslavic Heroic Song.**" *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* /skraćeno: TAPA/ 67, 1963, str. 106-113; "**Homer and Huso II: Narrative Inconsistencies in Homer and Oral Poetry.**" TAPA 69, 1938, str. 439-445; "**Homer and Huso III: Enjambement in Greek and Southslavic Heroic Song.**" TAPA 79, 1948, str. 113-124.

18 "**Homer, Parry and Huso.**" *American Journal of Archeology* /skraćeno AJA/ 52, 1948, str. 34-44; "Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos". TAPA 82, 1951, str. 71-80.

19 Sadržina sinopsisa sasvim jasno prezentira obimniju studiju sa najmanje sedam tematskih cjelina - pri čemu je pjevačevim stankama u grčkim i južnoslovenskim pjesmama posvećena nesumnjivo glavina teksta i na njih se odnosi Parryjev zaključak ("Zaključci proistekli iz ovih uporedbi sigurno imaju značaj za teoriju čija je svrha da izvrše podjelu "Ilijade" i "Odiseje" na knjige i pjevanja.")

navodi A. B. Lord.²⁰ U ovom tekstu, početnom Lordovom tekstu, nazire se Lordov individualni pristup, nešto iz njegovih mladačakih istraživanja dok je pratio Parryja 1934. i 1935. po južnoslovenskim, pretežno muslimanskim područjima. Usvajajući Parryjeve ideje, on je usvojio i temeljnu poruku njegovog sinopsisa - rezimea - da muslimanski južnoslovenski pjevači načinom izvođenja svojih pjesama pružaju dovoljno čvrste argumente o karakteru podjele homerske poezije po pjevanjima. U radu su istaknuti neki pogledi značajni za Lordov budući rad. Naslanjajući se na Parryjevu zaključnu misao iz pominjanog komentara gdje se analiziraju stanke (pauze) muslimanskih pjevača ("Ni u jednom od ovih slučajeva ne može se tvrditi da je pjevač planirao stanku u pjevanju na ovom mjestu koje je i u kakvoj značajnoj vezi sa tokom pripovijedanja") Lord zaključuje... "...da južnoslovenski usmeni pjesnik nije nikada imao na umu jedinstvo dijelova u pjesmi. Postoji samo jedinstvo cjeline, a dio je promjenljiv, neodređen i on, u stvari, i ne postoji." Zaključak ove male rasprave je Lordov, ali i Parryjev: "A to znači da i ovdje, kao i u južnoslovenskim pjesmama, postoji bezbroj mjesta na kojima Homer može prekinuti svoje pričanje, a da time ne ošteti slušaoce. A sve podjele koje su razni učenjaci napravili u skladu sa svojim ličnim teorijama, podjednako su dobre, i sve zajedno samo podržavaju moju tvrdnju da se Homer mogao zaustaviti na skoro svakom mjestu ne umanjujući vrijednost svoje priče."²¹

U drugom i trećem dijelu ove serije članaka Lord razmatra na istom poredbenom nivou probleme narativnih nedosljednosti. Ispod parcijalnih obrada vrsno je studirana bosanskomuslimanska epska tradicija "duž crnogorske granice". U prvom od ova dva teksta (Homer i Huso II: Pripovjedne nedosljednosti u Homeru i usmenom pjesništvu) iznosi se teza da homerske pripovijedne nedosljednosti potvrđuju ono što je već rečeno o oralnom karakteru ovih pjesama, te da one, po svemu sudeći, potiču od usmene kompozicione tehnike po temama i formulama, kao i nedosljednosti nađene u usmenoj poeziji Južnih Slovena. Lord se opredjeljuje, slijedeći Parryjevu definiciju formule, za privremenu definiciju teme - određujući je kao predmetnu jedinicu, grupu ideja koje pjevač redovno upotrebljava, ne samo u jednoj datoj pjesmi, nego u poeziji kao cjelini. Primjeri nedosljednosti u južnoslovenskoj epici koje navodi nisu dati u većem nizu primjera a kod većeg broja kazivača. U svakom slučaju, nedosljednosti ovog tipa prvi se put u južnoslovenskoj epici tretiraju na ovaj način, što nije samo zbog mogućnosti poredbe južnoslovenskog eposa i epskih pjesama antičke Grčke nego i prezentovanja karakteristika koje otvaraju niz pitanja načina gradnje i prenošenja usmene tradicije.

U trećem, najoriginalnijem od ova tri teksta (Homer i Huso. III: Anžambman u grčkim i južnoslovenskim pjesmama) utvrdio je da deseterački

20 Albert B. Lord, *Homer i Huso I: Pjevačevi tragovi u grčkoj i južnoslovenskoj epskoj pjesmi*. Život, december 1976, Sarajevo godina XXV, knj. L, br. 12, str. 725 (u prevodu Sabine Izelbegović). Napominjem da riječ *Rests* treba prevesti rječju *stanke* (ili *pauze*).

21 Isto, str. 729.

herojski stih Južnih Slovena odražava cjelinu pjesnikove misli mnogo strožije nego homerski heksametar. Utvrdio je da je obavezni anžambman češći u Homera nego u južnoslovenskoj poeziji, jer je homerski stil bogatiji u tradicionalnim sredstvima za prenošenje misli izvan granice stiha.

A. B. Lord je u četvrtom dijelu ove serije - "Homer, Parry and Huso" izvanredno vješto predstavio ukupan Parryjev rad, a u petom - "Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos" - dao prvi studiozni prikaz "**teme**" **per se** "uspostavljajući je kao strukturalnu jedinicu po parijevskoj formuli". Predstavljajući razvoj Parryjevog naučnog rada, Lord publikuje i prvih sedam stranica Parryjevog "Pjevača priča". Predočava visoka Parryjeva dostignuća,

Slika 1 - Albert Bates Lord (preuzeto iz knjige Zdeslava Dukata "Homersko pitanje", Zagreb 1988)

od onih koja su rezultirala nakon analiza usmene prirode homerskog stila, kada je homerovski jezik počeo da proučava kao jezik usmene poezije - od Homera - do istraživanja usmene prirode južnoslovenskog epa - do Huse. Od Lorda doznajemo da je 1932. godina bila prekretnica u Parryjevom radu, da je od istraživača koji su radili na terenu vjerovao jedino Murku, Gesemannu i Radloffu, da je područje Jugoslavije izabrao za svoja istraživanja jer je u to doba ono bilo najpristupačniji kraj u kome je još živjela usmena epika. Ovaj tekst je zanimljiv što se Lord u njemu, kao tekstu koji se pojavljuje pri kraju završetka bitne faze Lordovog rada (doktorske disertacije), određuje još jedanput s visokim poštovanjem prema Parryjevom naslijeđu i što u njemu konačno detaljno obavještava o Parryjevom rukopisu. Doznajemo da ga Lord spominje jer želi da govori o Čor-Husi, pjevaču od koga je Avdo Međedović učio pjesme, a Parry ga nije susreo na svom putovanju, i upravo po ovom pjevaču Parry je dao naslov svom rukopisu: "Dok smo još bili na području Dubrovnika, u zimu 1934-1935. godine, Peri je počeo da diktira podroban opis svoja dva putovanja po Jugoslaviji, umećući u svoju priču svaki tekst hronološkim redom i dajući komentar uz svaki. Obradio je samo osam tekstova (posljednji je nedovršen) i period od petog do dvadeset drugog jula 1933. godine. To su samo terenske beleške, ali nisu tek gruba naznačenja. Verujem da je nameravao da ih jednom upotpuni. Sadašnji plan je da se one uključe u uvodne stranice prve sveske izdane²² zbirke...²³ Radoznalim i neobaviještenim istraživačima se nameće pitanje da li postoji građa, individualne terenske bilješke (terenski dnevnik i sl.) iz kojih je Parry diktirao tekst, dograđujući ga. Obradovani smo viješću Johna Milesa Foleyja da je u vrijeme pred Lordovu smrt u žiži njegovog rada bila i kompletna edicija Parryjevih terenskih bilježaka "Čor Huso". I najzad, u ovom radu Lord je iznio plan publikovanja Parryjeve Zbirke.

U periodu od 1937. do 1953. godine A. B. Lord je radio na prvom i drugom tomu Parryjeve zbirke, njihovoj pripremi za publikovanje. Pojavile su se pod "Srpsko-hrvatske junačke pjesme", odnosno "Serbocroatian Heroic Songs". Parry je svoju zbirku uvijek nazivao južnoslovenskom, a pjesme Muslimana Bosanaca - muslimanskim i bosanskim. Lord je bio vjeran ovim nazivima, ali je, vjerovatno kao profesor slovenskih jezika i književnosti, zbog jezika koji je isti za četiri južnoslovenska naroda, i zbog njegove zvanične nominacije u tom vremenu kao srpskohrvatski-hrvatskosrpski, ovu odrednicu prenio i na tradiciju Muslimana Bošnjaka. Time je izbjegao i moguće nesuglasice sa prvom izdavačkom kućom, Srpskom akademijom nauka i umetnosti. To je, uostalom, bilo i vrijeme kada su u avnojevske Jugoslaviji građanske struje ekstremno srpski i hrvatski orijentirane inteligencije diktirale rješavanje nacionalnog pitanja (sve do 1968. godine), pa je Muslimanima Bošnjacima bilo zabranjeno da iskazuju slobodno svoju nacionalnu pripadnost, a njihova kultura i tradicija

22 Trebalo bi: zbirke pripremljene za izdavanje, propust prevodioca, prim. D. B.

23 Albert B. Lord, *Homer, Peri i Huso*. U knjizi: *Svetozar Koljević, Ka poetici narodnog pjesništva*. Beograd 1982, str. 458-466. U Opštem uvodu Srpskohrvatskih junačkih pjesama Lord ovaj Parryjev rad naziva **nesvršenom studijom**.

podrazumjevala se pod srpskim i hrvatskim imenom, kao i krajem 19. i početkom 20. vijeka.

Dugački put nastanka ovih dviju prvih knjiga (izdanja na jeziku na kome su ih pjevali pjevači /bosanskom ili bošnjačkom, kako su ga oni zvali/ i na engleskom) - vrijedi ovdje pomenuti, da se konačno i na našim prostorima shvati - da su kritička izdanja vrijednosti bez kojih nema fundamentalnih istraživanja tradicionalne kulture, da ona odnose dosta novaca i da dugo traju.²⁴

U sklopu ukupnog istraživačkog projekta terenskog proučavanja južnoslovenske epske tradicije ostali su trajno vezani za Parryjevo ime - ideja ovog rada, odabir zemlje i naroda, građa. Cilj rada: pronalaženje žive laboratorije usmene tradicije i njeno ovjekovječavanje (stvaranjem zbirke) - procesi koje je sam Parry na terenu pratio nešto malo manje od dvije godine - zauvijek su ostali isključivo Parryjevo nadahnuće i Parryjev doprinos nauci. Lord je to potvrdio, demonstrirao u Opštem uvodu, uz izdanje prvog, odnosno drugog toma zbirke.

Ova jedinstvena zbirka epike četvorice pjevača Albanaca koji su pjevali bošnjačke pjesme, a peti je Bošnjak (porijeklom Hercegovac iz Nevesinja), još nije bila predmet istraživanja, kao ni ukupno Parryjevo nasljeđe - kao tradicijsko nasljeđe etničkih grupacija koje su ga čuvale, prenosile i formirale u one poetske strukture u kojima je zabilježeno. Na odabir saradnika, bilježenje i brojne druge okolnosti koje su nesumnjivo bitne za nastanak čitave Parryjeve zbirke uticao je njen idejni tvorac, Parry.

Koliko do sada znamo, uloga Alberta Lorda bitna je u odabiranju i priređivanju tekstova za štampu. Izvanredna je njegova ideja da počne sa tekstovima ovih pjevača koji oslikavaju sandžački multietnički i multikulturni ambijent. Ove pjesme su i u tom smislu tradicijski biseri, a ne samo po onome što je trebalo da ilustruju po Parryjevoj i Lordovoj zamisli.

Lord smatra da je pri ispitivanju i proučavanju usmene epske poezije potrebno otpočeti pjesmama jednog pjevača, a potom proučavati ostale pjevače određene oblasti. Isti metod Lord primjenjuje i u izdavanju pjesama. Lord navodi šest centara u kojima je obavljeno sakupljanje pjesama (Novi Pazar, Bijelo Polje, Kolašin, Gacko, Stolac, Bihać, te Makedonija kao zasebno područje).

Publikovanje knjiga počelo je novopazarskim materijalom stoga što je snimanje pred mikrofonom ovdje dalo dobre rezultate, premda Lord ovaj

---

24 U toku rada na zbirci "American Council of Learned Societies" i "Harvard's Society of Fellows" - snosili su troškove oko dovođenja Nikole Vujnovića u Ameriku, na Harvard, gdje je on prepisivao tekstove sa većine gramofonskih ploča. Novčana pomoć koju je dao "Milton Fund and Clarke Bequest" omogućila je Lordu i njegovim saradnicima da 1937. izvrše presnimavanje, 500 gramofonskih ploča, koje je Lord tada ponio u Jugoslaviju da bi se u Dubrovniku obavilo ispisivanje i transkripcija tekstova sa gramofonskih ploča. "Sheldon Travelling Fellowship Fund" je svojom potporom omogućilo ovo putovanje. I najzad, 1949. i 1950. "Milton Fund" omogućio je svojom pomoći dru Ružičiću da izvrši akcentuaciju i provjeravanje tekstova u originalu.

materijal ne smatra najboljim u Zbirci.²⁵ Nakon što je završio doktorsku disertaciju, slijedi etapa Lordovog naučnoistraživačkog rada koja je svojstvena samo izuzetnim naučnicima - provjera i produbljivanje svega što je uradio, napisao, dovođenje, koliko je to moguće u sferi književne antropologije, na ravan preispitivanja i suočavanja vlastitih teza, i onih koje je usvojio - i dalje, do nivoa formulacije jedne nove teorije, teorije usmenosti, ili teorije usmenog stvaralaštva ("the Oral Theory to verbal art") koja kao takva postaje sve više usvojeni dio naučne terminologije.

Uvažavajući ideje onih sabirača tradicije u koje je imao najviše povjerenja (Parryja, Radloffa i Murka), Lord se uvjerio da se suština usmene tradicije, njeno funkcionisanje i život ne može spoznati kroz najveći broj zbirki koje su dali, bez obzira na njihovu ogromnu vrijednost - raniji sakupljači. Usmene epske tradicije, u toku njihovog proučavanja, nužno je provjeravati u epskim područjima gdje žive, sve dok žive. Tako je Lord, već u toku rada na prvim zbirkama (koje će se pojaviti 1953. i 1954) odlučio da nastavi terenski rad, pa je već 1950. i 1951. godine krenuo u Jugoslaviju, s jasnim ciljem da nađe pjevače s kojima je Parry već radio prije toliko godina. Rezultate tog rada Lord nije samo primijenio na kreiranje profila zbirke i njene popratne tekstove već i na svoj ukupni naučni rad, na ispitivanje ostalih epskih poezija, tokom izrastanja njegove disertacije u knjigu - **The Singer of Tales**.

Od starih pjevača koji su pjevali Parryju, Lord je 1950. i 1951. susreo Sulejmana Fortića i Džemala Zogića, i oni su Lordu pjevali uz gusle. Alija Fjuľjanin je boravio podalje od Novog Pazara, pa ga nije susreo, dok su Salih Ugljanin i Sulejman Makić u to vrijeme već mrtvi. Ovim putovanjima Lord je obogatio Harvardsku zbirku pjesama petorice novih pjevača i jednog Črnogorca (hrišćanina). Pjevači Muslimani su Murselj Mulić, nepismeni bačvar iz sela Mitrova, nedaleko od Tutina, u štavičkom srezu. Pripada istoj tradicijskoj školi kojoj i Parryjevi pjevači. Neke pjesme je slušao od Saliha Ugljanina, pa i obje verzije koje je Miloš Velimirović, Lordov pomagač i pratilac, zabilježio. Isto bi se moglo kazati i za drugog Lordovog pjevača, Mustafu Rebronju, starog 64 godine, nepismenog, prodavca polovne robe, rodom iz Novog Pazara. Ranije je pjevao uz gusle, po kafanama, uz Ramazan. Sam potiče iz pjevačke porodice, a neke je pjesme i on učio od Ugljanina. Lord je sa svojim pomagačem od njega snimao pjesme.

Ostali Lordovi kazivači bili su pismeni i mlađi: Ramo Babić, mlinar u Novom Pazaru, 46 godina, rodom iz sela Gluhavica u štavičkom srezu (učio je od starih znalaca, a i iz pjesmarica); Murat Kurtagić, 36 godina, rodom iz sela Rasno u sjeničkom srezu (učio je i od starih i iz knjiga). Lord ga smatra dobrim pjevačem. I peti pjevač, Musliman, Batijar Oković, također je učio iz pjesmarica. Poticao je iz oblasti oko Tutina. Poznavao je i Aliju Fjuľjanina.

Svoj odlazak u Bijelo Polje 1950. i 1951. godine, gdje je sa Parryjem bio još kao student 1935. godine, Lord smatra privilegijom. Pronašao je Avdu koji

25 Na kraju ovog rada donosimo kratak tekst o Parryjevoj zbirci.

je, premda slabog zdravlja, bio još uvijek spreman da pjeva i govori epske pjesme. Tom prilikom Lord je snimio na žičanom aparatu tekstove sljedećih pjesama, koje mu je Avdo dijelom pjevao, a dijelom kazivao: "Osmanbeg Delibegović i Pavičević Luka" (maj, 23, 24, 26, 1950, 6.119 stihova); "Ženidba Mehe, sina Smailovog" (maj 23, 1950, 8.488 stihova); "Bećiragić Meho" (avgust, 16, 1951, 3.561 stih).

Avdo Međedović kao pjevač, nosilac Tradicije, prenosilac tradicionalnih usmenih pjesama i pjevač izuzetnih kreativnih mogućnosti, Parryjevo otkriće stoljeća, inspirisao je Lordov ukupni stvaralački rad. U periodu Lordovih priprema za rad na prevodu njegove čuvene poeme o ženidbi Smailagića Mehe, Lord je napisao i nove verzije poglavlja svog "Pjevača priča", a priređujući ga za publikovanje. Godine 1956. napisao je i poseban rad o Avdi Međedoviću, guslaru.²⁶ Po Lordu je Avdo guslar tolikih kvaliteta da ga proglašava posljednjim među velikim guslarima Tradicije usmene pripovjedačke pjesme balkanskih Slovena.

Mnogi detalji iz Avdove biografije (među njima detalj da ga otac nije prepoznao kada se vratio iz rata, te ženidba djevojkom za koju je samo čuo, a prije ženidbe je nije vidio), kao što Lord uočava, podsjećaju na život njegovih junaka koje opjevava u svojim pjesmama, i pokazuju da je Avdo Međedović živio u toj Tradiciji. Međedović je imao svoje učitelje: jedan je bio njegov otac, koji je učio od Ćor-Huse, jednog od najvećih pjevača u Tradiciji Sandžaka i muslimanskih sredina Crne Gore. Lord smatra da je Ćor-Huso uticao na Avdinu tehniku izvođenja pjesme koju karakteriše smisao za ornamentiku (ukrašavanje), bogatstvo opisa i vještina u korištenju retrospektivnog prezentiranja događaja i radnje. Uopšte, ukrašavanje (ornamentika) i flešbek čine osnovu dužine Avdinih pjesama. Činjenica je da je Avdo Međedović saopštio najduže pjesme u bosanskomuslimanskoj, južnoslovenskoj i balkanskoj tradiciji. Kada je Avdo 1950. godine kazivao pjesmu o Smailagiću Mehi, imao je 85 godina i saopštio je znatno kraću pjesmu (8.488 stihova). Međutim, Lord smatra da je to još uvijek odlična izvedba. Skraćivanje je išlo, prije svega, na račun opisa, a uz to, postoje i druge izmjene manje značajnih uloga određenih ličnosti pjesme, što sve zajedno, po Lordu, ukazuje na značaj izvedbe.

Avdo Međedović je bio otkriće pojma epskog pjevača u Lordovom i Parryjevom djelu; Međedović je pokazao domet epskog pjevača od antičkih vremena do druge polovine 20. stoljeća. On je načešće pominjani pjevač Lordove Knjige "The Singer of Tales" i svih njegovih radova. Bio je, kako se to kaže, pjevač bez premca u pjevanju tradicionalnih usmenih pjesama. Posjedovao je ona dva osnovna preduvjeta koji mu, po normi koju je Lord utvrdio za usmeno pjesništvo, omogućuju da bude prenosilac tradicionalne usmene epike: bio je nepismen i imao je izuzetnu želju da nauči pjesmu koju čuje. Komponovao je po zakonima poetike usmenog pjesništva, vladao je oblicima, tematikom i multiformama usmenog tradicionalnog nasljeđa. Njegova zrelost je opravdala

26 Albert B. Lord, Avdo Međedović, Guslar. *Journal of American Folklore* 69, 1956, str. 320-330.

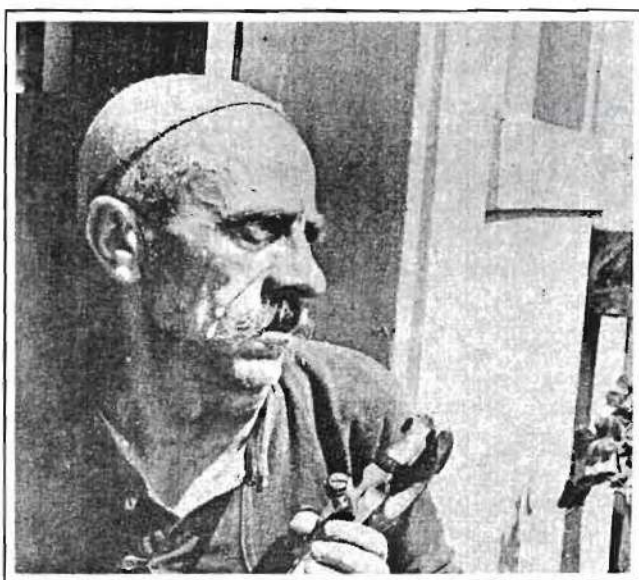
mjesto koje mu je dodijelio Lord - mjesto najboljeg nakon Homera. Avdov primjer dokumentuje Lordovu tezu da je talentiranost znalca usmenog tradicionalnog pjesništva neodvojiva od onog što je umijeće, vještina, znanje, možda i zanat. Sve te osobine omogućavale su Avdi da na vlastiti način ponovi pjesmu koju je tek čuo. Pjevač, kreativni pjevač kakav je Avdo, gradeći određeni stub u strukturi svoje pjesme, rekreirao je pjesmu iz Tradicije. Avdo, kao i drugi talentovani pjevači (Tešan Podrugović, Mehmed Kolaković, Bećir Islamović, moj pjevač Omer Zagorac) uvijek je imao, tokom izvođenja pjesme, i druge izvore osim onog koji mu je posljednji poticaj, motiv za saopštavanje. Ta originalnost je genijalna, ali ona ostaje, ona jeste u sferi poetike usmene tradicionalne poezije i neuporediva je sa onom iz umjetničke književnosti. Ni Avdo, kao ni jedan pravi prenosilac tradicionalnih usmenih pjesama, nije potpuno iznova stvarao cijelo tkivo, kako je već rekao Lord. Ono što se na prvi pogled činilo kao nevjerovatan podvig Avde Međedovića u usmenom prenošenju i saopštavanju tradicije - omogućili su mu dugogodišnje iskustvo u gradnji tema i tehnika naslijeđena od mnogih naraštaja pjevača prije njega.²⁷

Nakon poredbene analize Lord ističe da su i razlike u obradi pomoćne teme pokazale da su to sastavi različitih pjevača u istoj onoj mjeri, i isto toliko vjerovatno, koliko i spektakularnije kvalitativne razlike u dužini i iscrpnosti.²⁸ Avdo Međedović je svim pomenutim osobenostima poslužio Lordu, ranije Parryju, kao izvanredan instrument za sva mjerenja Tradicije, zapravo usmenog i tradicionalnog. Njegove pjesme pokazuju da od trenutka kada pjevač dostigne zrelost, ustanovljava opšte konture tih tzv. tehničkih sredstava koja mu služe u usmenom sastavljanju, zapravo on uspostavlja - po mom mišljenju, izrađenom na vlastitom terenskom iskustvu - stabilan odnos prema Tradiciji. Avdo Međedović je pouzdan izvor na temelju koga se može govoriti o zakonitostima usmenog tradicionalnog pjesništva. I Lordu je značajan upravo onda kada u "Pjevaču priča" razmatra nadasve zanimljivo problemsko pitanje **pjesama i te pjesme**. Tako je Lordu pjesma o ženidbi Smailagića Mehe, po jednom pojmu, opšta ideja povijesti i, u stvari, uključuje u sebi sve pjesme o Smailagiću Mehi, sva njena pjevanja. Drugi pojam je onaj koji se odnosi na posebno izvođenje ili tekst kao što je ova Međedovićeva pjesma, diktirana u pero, jula 1935. godine. Avdo Međedović raspoloživim fondom usmenih tradicionalnih pjesama pruža odgovor na pitanje koje su to kategorije koje ga izdvajaju i određuju njegovo mjesto najbližim velikom majstoru Homeru kroz čitavu historiju južnoslovenske epike. Kategorije o kojima je riječ su **stepen i kvalitet proširenja** u Međedovićevo izvođenje i, drugim riječima, u komponovanju, ili, najzad, u sastavljanju pjesama. Iza ovih kategorija, **stepena i kvaliteta proširenja**, stoje odlike tradicionalnog koje određuju kakvoću i

27 Albert B. Lord, *The Singer of Tales*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1960, Part I: The Theory, str. 81.

28 Isto, str. 93.

slojevitost mogućnosti pamćenja, sve do mitskog načina mišljenja i njegove percepcije u mogućnosti ljudskih saznanja i osjećanja.

Slika 2 - Avdo Mehedović, pjevač Milmana Parryja (iz knjige: *Ženidba Smailagina Sina. Kazivao je Avdo Mehedović. Serbo-Croatian Heroic Songs. Collected by Milman Parry. Volume four. Edited by David E. Bynum with Albert B. Lord. Cambridge 1974*)

Tako se talentovani pamtilac i prenosilac usmenog i tradicionalnog pjesništva pojavljuje kao ličnost čije usmeno "stvaranje" je uvijek određeno "iskustvom tradicije", i to je regulativ koji mu ne dozvoljava da bude previše individualan. Međutim, upravo sve te njegove sposobnosti obdarenog pjesnika koji je cijelog života razmišljao u poetskoj formi dopuštaju mu da tu istu poetsku formu kojoj je bio u stanju da prilagodi svaku svoju misao, po svojoj volji takođe i prekrši.

Lord je tvorca teorije o usmenoj epskoj pjesmi, pjevačevoj priči, ali je on u nju uložio ne samo svoj, nego i Parryjev studijski rad, koji se formirao i izgradio tokom njegovih dvogodišnjih terenskih istraživanja. Knjigom "Singer of Tales" Lord je dao prvu sintezu o životu, nastanku i karakteristikama usmenog epskog pjesništva, nova tumačenja bitnih odrednica usmene književnosti. Principe usmenog komponovanja, koje je već uočio i konstatovao Parry, razradio je i precizirao. Mudro i skromno je odredio, u kratkom uvodu, osnovni istraživački cilj: usredsređenje samo na jedan vid umjetnosti pjevača, onaj koji će omogućiti da shvatimo na koji način pjevači sastavljaju, uče i prenose epske pjesme. Knjiga treba da dovede do spoznaje usmene pripovjedne poezije u procesima nastajanja, da osvijetli tehniku **poesisa**, što je u pedesetim

godinama predmet velikog interesovanja odgovarajućih naučnika. Knjiga je istovremeno sinteza i analiza, teorija i primjena. Lord je u Predgovoru, koji je napisao nakon recenziranja rukopisa, dakle pošto je knjiga bila gotova, osjetio potrebu da je još jedanput dovede u vezu Homera, pjevača nad pjevačima, i njemu najbližeg Avdu Međedovića iz Bijelog Polja, da kaže da je knjiga koju je napisao knjiga o Homeru (**Pjevač priča**), ali i o njemu najbližem, o Avdi Međedoviću.²⁹ Lord je to kazao indirektno: "On je naš savremeni balkanski Pjevač priča".

Zahvaljujući Parryju, materijal za rješavanje postavljenih problema - zbirka južnoslovenskih tekstova, na fonografskim pločama i u rukopisima jesu zabilježeni opiti u laboratoriji "žive epske tradicije kod Jugoslovca". Tako je Lord teoriju o usmenom pjesništvu izgradio na južnoslovenskom (uglavnom muslimanskom) i grčkom pjesništvu.

Izuzetnom kreativnošću i vještinom teoretičara i analitičara A. B. Lord u prvom dijelu svog "Pjevača priča" - koji pod zajedničkim naslovom "Teorija" objedinjuje šest koherentnih poglavlja (Uvod, Izvođenje i obuka, Formula, Tema, Pjesme i ta pjesma, Pisanje i usmena tradicija - praćenih bilješkama) izlaže principe teorije usmenog pjesništva i u potpunosti dokazuje postojanje posebne poetike - poetike usmene književnosti. To čini ovu knjigu prvom knjigom našeg vremena iz oblasti teorije literature. Istovremeno potvrđuje da "iz načina života jednog naroda nastaje poezija određene vrste i datog dometa". To je usmena epska poezija južnoslovenskih Muslimana. Zato je ovo i najbolja studija našeg vremena o muslimanskoj epici, pri čemu treba shvatiti da je ona, dubinom zahvata u suštinski problem, pružila mogućnost novog sagledavanja ukupne sadržine i problematike muslimanske epike. Lord je dao, u prvih nekoliko glava prve knjige, detaljnu formulaciju definicije usmene epske pjesme. Usmena epska pjesma, po Lordu, predstavlja pripovjednu poeziju koja je sastavljena na način koji su generacijama naraštaja izgrađivali i razvijali pjevači priča koji nisu znali da pišu. Taj se način sastoji u građenju metričkih stihova i polustihova upotrebom formula i formularnih izraza i u građenju pjesama korišćenjem tema. Svako izvođenje pjesme je, po Lordu, nova pjesma jer nosi pečat svoga pjesnika - pjevača, premda je pjevač upravo tu pjesmu naučio od drugih, ali publika pjesmu prihvata kao njegovu. Pjevač priča je istovremeno sama tradicija i individualni stvaralac, kaže Lord. Upravo uz ovu tezu on ima potrebu da u napomeni istakne da u knjizi stalno naglašava stvaralačku i dinamičku ulogu pojedinačnog izvođenja u namjeri da neutrališe utisak koji može da se istakne na nekim mjestima tokom njegovih izlaganja, da je usmeni pjesnik samo prenosilac. Mislim da se to Lordu samo čini; dapače, Lord se nije dovoljno zaustavio na Čor-Husi, kao pojmu učitalja. Ostaje budućim istraživačima da ispituju udio učitalja u epskom fondu i stvaralaštvu svojih nadahnutih učenika. Oni su, razumljivo, usmeni prenosioци i, prema Lordovom teorijskom određenju - oni sastavljaju za vrijeme usmenog

29 Isto, str. 131.

izvođenja. A upravo ta naročita tehnika sastavljanja omogućuje brzo sastavljanje prilikom izvođenja.³⁰ Lord navodi dvije zajedničke stvari koje karakterišu sve pjevače usmenih pjesama: nepismenost i želju da postanu vični pjevanju epske poezije. Pjevača je, po Lordu, njegova nepismenost spasavala da ne postane automat. Formule ("skupine riječi koje se redovno koriste pod istim metričkim uslovima da izraze osnovnu ideju") jesu osnovne jedinice za izgrađivanje tvorevina usmene poezije. Osnovna ideja formule sastavljena je od imenice i epiteta, a sadržana je u imenici. Pjevači uče formule od svojih prethodnika učitelja, pjevača koje su slušali, i tako kroz naraštaje. Stoga je, po Lordu, nemoguće utvrditi ko je izmislio bilo koju od njih. Moja proučavanja muslimanskih epskih pjesama kroz historiju njihovog bilježenja i poređenja po hronologiji bilježenja, dopuštaju da pretpostavimo krugove prenosilaca po regijama, užim tradicionalnim grupama i slično. Ali, u svakom slučaju, Lord je u pravu kada konstatuje da je većina njih dio zajedničke tradicije.³¹ Zalihi formula u pjevačevom znanju određuje njegovo poznavanje tema. Broj formula je srazmjeran broju tema.

Lord je utvrdio da pjevač upotrebljava ustaljene fraze zato što su one korisne i što odgovaraju njegovim potrebama da nešto izrazi, iskaže, ali one nisu neprikosnovene; njihova postojanost, tvrdi Lord, proizilazi iz njihove korisnosti, a ne iz pjevačevog osjećaja da se ne mogu i ne smiju mijenjati. Pri tome, one su sposobne da se prilagođavaju. Treba shvatiti, naglašava Lord, da formula ne ograničava pjevača pri pravljenu stihova. Formulna tehnika se razvijala da bi mu služila u njegovoj vještini, a ne da bi ga sputavala.³² "Poetska gramatika usmene epike jeste i mora biti zasnovana na formuli. To je gramatika paratakse i često upotrebljivanih i korisnih fraza."³³ Lord drži vjerovnim da se kasniji stadiji formule nisu mogli razviti dok ona nije postala kompoziciono sredstvo, premda samo to ona nikad nije bila. "Njeni simboli, glasovi i obrasci rađeni su za magijsko djeinstvo, a ne radi estetskog zadovoljstva... Pjesnik je bio vrač i prorok prije nego što je postao umjetnik... Korijeni tradicionalne usmene priče nisu umjetnički, već religiozni u najširem smislu."³⁴ Formule i skupine formula, po Lordu, služe glavnoj svrsi - da izlože povijest u pjesmi i stihu, jer je priča glavna stvar. Istu kreativnost Lord je pokazao u definiciji teme (tema je određena skupina misli, odnosno spoj ideja), niza užih tema (Minor Themes). Poglavlje posvećeno temi najsnažnije dočarava proces učenja i proces saopštavanja usmene pripovjedne pjesme. Lord kaže da ni tema nema "čistu formu" ni kod odabranog pjevača, ni u tradiciji kao cjelini. Njena se forma u pjevačevoj svijesti stalno mijenja "jer tema je u

30 A. B. Lord, *The Singer of Tales*, Foreword, str. 17.

31 A. B. Lord, *Isto*, Part I, str. 49.

32 Citirano prema: Albert B. Lord, *Formula* (Preveo Omer Hadžiselimović), *Život*, godina XXX, Sarajevo 1981, knj. LIX, br. 2, str. 230).

33 A. B. Lord, *The Singer of Tales*, str. 65.

34 Kao u napomeni 32, str. 232.

stvarnosti protejska, ona u pjevačevoj svijesti ima mnoge forme, sve one oblike u kojima ju je on bilo kada ispjevao", pri čemu mu je u sjećanju najsvježiji njegov posljednji iskaz.

U poglavlju "Pjesme i ta pjesma" Lord je suočio pjevača Tradicije i povijest, priču, predočavajući na najvidljiviji način specifičnost usmenog prenošenja. On tumači bit postojanosti priče, (povijesti), onog što pjevač pjeva. Izmjena te povijesti, priče bila bi za njega (pjevača) neistina. Sam način kazivanja, izlaganja nije utvrđen, kao ni nebitni dijelovi priče, povijesti. Lord kaže da povijest u svijesti pjesnika - pjevača jeste povijest u pjesmi. Tako je u ovom poglavlju zapravo tretirao pitanje varijanata. Svako izvođenje je, po Lordu, specifična pjesma, a istovremeno generička pjesma. Lord problematizira pitanje izvornika usmenih epskih pjesmi, smatra ideju izvornika u usmenoj tradiciji nelogičnom. Na pitanje izvornika nadovezuje se pitanje autorstva. Izvođenje jedne pjesme je jedinstveno, ono je stvaranje, ne reprodukcija, i stoga pjesma može da ima samo jednog autora. Međutim, Lord ovu misao razvija, upotpunjava: ni prvo pjevanje se ne može nazvati "izvornikom" kao što se ni prvi čovjek koji ju je otpjevao ne može smatrati "autorom" zbog specifičnog odnosa između njegovog pjevanja i svih kasnijih pjevanja. S tog stajališta pjesma nema autora, odnosno ima mnoštvo autora. Pri tome je svako /kreativno/ pjevanje stvaranje i kao takvo ima vlastitog "autora". I pored toga što Lord tradicionalnu pjesmu smatra na različite načine odvojenom od drugih pjesama (pjesama u izvođenju), ona je, po njemu, istovremeno od njih i neodvojiva. Rezultati do kojih je došao poređenjem različitih verzija prenošenja, a uzrok im je konzervativnost tradicije, zapanjuje gotovo i samog Lorda. Njih određuje brižljivo čuvana i sačuvana povijest. Promjena i postojanost su dva elementa tradicionalnog procesa koji se moraju shvatiti da bi se shvatila suština usmene tradicionalne pjesme. Brojnim analizama uvijek se dolazi do zaključka: da je tradicionalna pjesma na raznolike načine brojnih izvođenja posebna, odvojena i, najzad, ipak neodvojiva od drugih pjesama.

U poglavlju "Pisanje i usmena tradicija" Lord usmjerava svoju pažnju na trenutak fiksiranja usmene tradicije, koji je, ma koliko bitan i značajan, ipak i dalje samo faza u životu usmene tradicije. Pjevač koji je kazivao pjesmu u pero postao je "autor" tog izvođenja i ono odražava samo jedan trenutak u TRADICIJI i to ga čini jedinstvenim. Time je, istovremeno, stvoren utvrđeni tekst. Protej je fotografisan, takav je Lordov komentar. Zatim govori o metodama zapisivanja teksta. Parryjevo i njegovo iskustvo pokazalo je da diktirani tekst, čak i kad je zabilježen pod najpovoljnijim okolnostima i kada je to bilo djelo najboljih zapisivača nikada nije bio iz aspekta strukture njegovog stiha isti kao kada je bio otpjevan. Kazivanje u pero ne donosi veliku prednost pjevaču, ali sa stajališta tvorenja pjesme može da doprinese stvaranju najljepših i najdužih pjesama. Stoga, što ovaj način bilježenja gotovo neograničeno "rasteže vremenske granice izvođenja (kazivanja)". Takav je slučaj Avde Mededovića i njegovog diktiranja u pero. Osobina pjevača da dulji pjesmu i načinom pjevanja jeste, kao i u prvom slučaju, osobenost samo onih najboljih koji pripadaju tradiciji bogatoj tradicionalnim temama i pjesmama. Lord

nadalje razmatra problem tzv. prelaznih tekstova i smatra da takvi tekstovi ne postoje. Nešto sasvim drugo predstavlja pisanje pjesama u stilu usmene epike (Kačić). U ovom poglavlju Lord se osvrće na glavne zbirke južnoslovenske epike s područja jezičkog prostora Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca. On to čini u vezi s dva bitna problema, u vezi s njihovim uticajem na tradiciju i u vezi s njihovim određenjem kao dijelom tradicije. Kada je riječ o Vukovim zbirkama, pa i ostalim, sve su uglavnom iz 19. vijeka, najveći broj historičara književnosti pjesme ovih zbirki smatra autorskim djelom pjevača od koga su zabilježene. To je posebno evidentno u slučaju proučavanja usmenog pjesništva Vukovih pjevača. Svojom "neprikošnovenošću" u društvu, među proučavaocima, one su uticale na "tradiciju"³⁵, jer su, po Lordu, posebno u hrišćanskoj sredini, preferirane nad onim tradicionalnim koje su se prenosile usmenim putem. Učenje napamet ovih pjesama uticalo je i na njihove druge pjesme, jer su, po Lordu, pjevači počinjali praksu učenja i ostalih verzija. Slična zapažanja susrećemo i kod Matije Murka. Lord smatra da je taj tačan ("correct") tekst bio pogrebno zvono postupku usmenog sastavljanja.³⁶ Posebno su mladi pjevači među hrišćanskim stanovništvom bili opsjednuti ovom bolešću. Smatra da je ova pojava bila rjeđe zastupljena među muslimanskim pjevačima, jer nijedna njihova zbirka nije poprimila Vukov i Njegošev autoritet koji je, po njemu, gotovo sakralan. U vezi s drugim problemom, po Lordu, u Vukovim zbirkama, kao i u zbirkama sakupljača koji dolaze poslije Vuka, građa je donekle neujednačena. Ipak, Lord smatra da su te pjesme najvećim dijelom zabilježene po kazivanju pjevača i da, uprkos redigovanju, pružaju jasnu sliku tradicije. Smatra da su to usmeni tekstovi kazivani u pero, ali su po njemu u te zbirke ulazile i pjesme koje su bile pisane, kao što su Kačićevi spjevovi bili pisani, te da, kao i Kačićevi spjevovi, ne predstavljaju prave usmene tradicionalne spjevoeve. Za "druge", pak, pjesme smatra da su ih pjevači sklapali po prvi put, tokom samog diktiranja, vjerujući da je to bilo po nagovoru sakupljača onako kako je to bilo s novim pjesmama čuvenog pjevača Filipa Višnjica. Po Lordu, i tako sakupljene pjesme moramo smatrati usmeni epovima, a samo sakupljanje je podstaklo stvaranje novih. U tim novim pjesmama ogleda se, po Lordu, dnevni šovinizam, čije je porijeklo izvan Tradicije, a podsticale su ga nacionalističke i političke snage.³⁷ Očito je da ove osobine Lord pripisuje pjesmama s tematikom iz 19. vijeka. O muslimanskim zbirkama pjesama koje su sakupili Kosta Hörmann i Luka Marjanović Lord govori još manje. Hörmannove sveske smatra izvanrednim, a pojavu muslimanskih pjesama u tradiciji smatra vrlo zanimljivom, premda je ona, istovremeno, lako pružala mogućnost pogrešnih tumačenja.

35 A. B. Lord, *The Singer of Tales*, str. 136.

36 The set, "correct" text had arrived and the death knell of the oral process had been sounded. - A. B. Lord, *The Singer of Tales*, str. 137.

37 Nationalism was rife and the chauvinism of the day, a chauvinism not inherent in the tradition itself but fostered by nationalistic and political forces outside the tradition, was unfortunately mirrored in the songs. - Isto, str. 136.

Nadahnut iskustvom koje su mu pružile južnoslovenske epske pjesme (pretežno muslimanske) i njihovi pjevači, od kojih su neki, po Lordu, istinski umjetnici, i obogaćen znanjem o zakonitostima stvaranja i prenošenja usmenih epova, s jasno obilježenim elementima kroz "laboratorij jugoslovenske epike", koji omogućuje usmeno prenošenje (formule i teme) Lord se u drugom dijelu svoje knjige okreće pjesmama dragocjenih rukopisa naslijeđenih iz prošlosti.³⁸ U njima je Lord prepoznao tragove usmenog sastavljanja, a u Homeru pjevača pjesnika među pjevačima pjesnicima, kako su ga i ljudi njegovog vlastitog vremena vidjeli. Ovi spjevovi potvrđuju visoke literarne vrijednosti usmene forme, pokazuje da je usmena tradicija isto toliko književna koliko i književna tradicija. Naime, u vrijeme kada su pisane tehnike stupile na pozornicu, umjetničke forme su postojale već odavno i bile su visoko razvijene i drevne.³⁹ Komparativna proučavanja ove problematike dovela su Lorda do zaključka da je sastavljač Homerovih spjevova bio usmeni pjesnik. Dokazi su u samim spjevovima, u obilježjima formulske tehnike i njihove tematske strukture. Lord uzima da su Parryjeve analize odgovorile na pitanje obilježja formulske tehnike.⁴⁰ Ukupne analize dozvoljavaju da se zaključi da su formulske tehnike u grčkoj i južnoslovenskoj poeziji generički identične i da djeluju po istim načelima, što Lord uzima kao dosad najpouzdaniji dokaz da je riječ o usmenom sastavljanju, dovoljan da bi se zaključilo da su Homerovi spjevovi usmeni sastavi. Zatim Lord navodi sličnosti u opkoračenjima u jednom i drugom slučaju. Ispitivanja tematske strukture pokazala su se također pouzdanim načinom provjere usmenog nastanka spjeva. Lord također ističe **povijest** i veličanstvenu skalu ukrasa kojima vlada Homer kao talentovani usmeni pjevač. Efekat je u superiornom pjevačevom ovladavanju Tradicijom, a nikako ne u nekoj unaprijed smišljenoj ideji o strukturnom jedinstvu.

Homerove spjeveve Lord smatra usmenim, u pero kazivanim tekstovima. Smatra da je Homer bio jedan od mnogih pjevača svog vremena, da ih je bilo prije njega i poslije njega. Prije nego su zabilježene, i **Ilijada** i **Odiseja** su imale dugu historiju. Može se pretpostaviti da je njihovo prvo pjevanje u poređenju s Homerovim tekstovima bilo sirovo i imalo je s njima sličnosti samo u osnovnoj **povijesti**. Generičke pjesme i mnoge od tih tema bile su već formirane i postojale su u grčkoj tradiciji mnogo prije nego što su primijenjene na Ahila i Odiseja, smatra Lord. Lord ukazuje na teškoće proučavalaca Homerovih epova budući da se njihovo posmatranje odvijalo samo izvan prirodnog toka tradicije u kojoj su nikli. Međutim, smatra da **Hesiod**, **ciklični fragmenti**, **Dares** i **Diktis** mogu da posluže u identifikaciji tematske građe

38 Drugi dio knjige čine: sedma glava posvećena Homeru (**Homer**), osma - Odiseji (**Odiseja**), deveta Ilijadi (**Ilijada**), deseta - srednjovjekovnoj epici (**neke bilješke o srednjovjekovnoj epici**), zatim slijede primjeri: dodatak I, II, III, IV, V, VI i najzad **Bilješke** i **Index**.

39 A. B. Lord, *The Singer of Tales*, str. 141. U prevodu Slobodanka Glišić (Pevač priča, 2, Primena, Beograd 1990), str. 8.

40 M. Parry: "Studies in the Epic Technique of Oral Verse - Making I: Homer and Homeric Style", *Harvard Studies in Classical Philology*, 41: 118 i dalje /1930/.

koja je bila u optičaju u usmenoj tradiciji u Homerovo vrijeme. Lord je mišljenja da se upravo paralelnim posmatranjem tematske građe koju pruža Odiseja, zatim tematske građe grčke drame i onog što pružaju pjesnici, te najzad i onog što je pružila specijalno izučavana jugoslovenska građa - mogu analizirati povijesni obrasci Homerovih pjesama.⁴¹ U okviru ovim sistemom vođenih analiza značajne su paralele koje se mogu povući sa srednjovjekovnom epikom. Jer ono što posebno zanima Lorda jeste osnovni obrazac i "smislena pojedinost". U iscrpnim analizama primjera koje osvjetljavaju usmenu tradiciju Homerovog vremena, odnosno njene obrasce, nalaze se i oni iz jugoslovenske, odnosno muslimanske epike. Na primjeru analiza jugoslovenskih pjesama ukazuje na to da sin, po svoj prilici, nije glavni, bitni lik u drami Povratka. Lord zaključuje da je sin nužan element samo u agamemnonovskom tipu povratka.⁴² U brojnim tačkama pripovijedanja u ovom epu sukobljavaju se nekoliko obrazaca, od kojih svaki nečim doprinosi poznavanju povijesti.⁴³ Kao što su postojale forme povijesti u kojima Odisej ni od koga u Hadu saznaje za proscu, moguće je tako da su postojale i verzije o Povratku u kojima je kod kuće sve bilo dobro i ženu nisu salijetali prosci, na što, vjerovatno, ukazuje Antiklejina priča. Upravo takve verzije postoje u jugoslovenskoj epskoj muslimanskoj tradiciji i Lord ih predočava u Dodatku III, označene kao Parry 1.920 i 6.229. Ističemo Lordovu misao koja izvanredno sintetizuje njegova proučavanja izložena u ova dva poglavlja: poznavanje drugih tradicionalnih multiformi u zgusnutoj atmosferi usmene književnosti pomaže u objašnjavanju strukture, pa i "nesaglasnosti" svake date multiforme. Kao što se svaka pojedina priča o povratku, obrađena u Dodatku III, mora da shvati, s obzirom na one druge koje su oko nje i koje su sadržane u njoj, tako se i **Odiseja** mora čitati sa saznanjem o multiformama u njenoj vlastitoj strukturi.⁴⁴ Naravno, Lord ove teze potkrepljuje zanimljivim primjerima i paralelama.

U analizi **Ilijade**, čija je **povijest** vezana za trojanski rat, Lord smatra da je element dužine trajanja trojanskog rata, što je historijska činjenica, privukao u **povijest** temu o krađi nevjeste. Na pozadinu bogatog usmenog pjesništva, čiji dio je **Ilijada** u Homerovom kazivanju, znački upućuje Lord, ukazujući i ovdje, kao i u **Odiseji**, da je Homerov način vođenja radnje i pripovijedanja o zbivanjima s takozvanim "skretanjem s puta" u suglasnosti s njegovim snažnim vladanjem građom koja spada u povijest. Tako ovakva građa i njen raspored u Homerovoj pjesmi imaju značenje u široj priči o ratu i priči o Ahilovom odsustvu, zapravo onu vrstu suštinskog značenja koja epsku pjesmu čini uspješnom i dovodi do multiforme određene koncentrisane forme.⁴⁵

41 A. B. Lord, *The Singer of Tales*, Part II. The Application, str. 158/159. U prevodu S. Glišić, str. 38.

42 A. B. Lord, *Isto*, str. 161. U prevodu S. Glišić, str. 43.

43 A. B. Lord, *Isto*, str. 167. U prevodu S. Glišić, str. 55.

44 A. B. Lord, *Isto*, str. 169. U prevodu S. Glišić, str. 59.

45 A. B. Lord, *Isto*, str. 188. U prevodu S. Glišić, str. 92.

Slika 3 - Albert B. Lord i Avdo Mededović u dvorištu pjevačeve kuće u Obrovu, u ljeto 1950 (iz iste knjige iz koje je i slika 2)

U poglavlju o srednjovjekovnoj epici, Lord pruža smjernice za istraživanja usmenog karaktera srednjovjekovnih epova i prezentira moguće probne rezultate.⁴⁶ Predmet njegove pažnje su staroengleski spjev **Beowulf**, zatim **Pjesma o Rolandu**, grčki ep o **Digenisu Akritu**. Lord smatra da je na

---

46 A. B. Lord, Isto, str. 198. U prevodu S. Glišić, str. 112.

sadašnjem stepenu izučenosti spjeva o Beowulfu realno prihvatiti da on predstavlja jedno izvođenje jednog pjevača, kazivano u pero, pri čemu su, bez sumnje, i diktiranje i zapisivanje trajali više od jednog dana. Lord uzima kao moguće da su pojedini događaji u Beowulfu (iz povijesti o Beowulfovoj borbi sa zmajem, Beowulfova pomorska pustolovina s Grendelovom majkom) ponekad bili pjevani posebno, što ne znači da Beowulf nije jedna pjesma. Potvrdu ovoj svojoj tezi Lord nalazi u južnoslovenskoj epici. Kao ilustraciju navodi tekst 6.580 Murata Čustovića iz Gacka u Dodatku III, koji pokazuje koliko je lako za pjevača da nastavi pripovijedanje o jednom junaku ili o radnji koja se izvodi iz događaja, kojima bi se, možda, u normalnom izvođenju, završila pjesma: na isti način se to moglo događati kod diktiranja spjeva o Beowulfu.⁴⁷

I za **Pjesmu o Rolandu**, koja ima kao i **Digenis Akrita** bogatiju rukopisnu tradiciju, na temelju njene proučenosti zaključuje da je formulna.⁴⁸ Po formulnim sistemima upravo zaključuje da je **Pjesma**, onakva kakva je u oksfordskom rukopisu, usmeni sastav, a iz ovog rukopisa su proistekli, prepisom, i neki drugi rukopisi. Lord zapaža da je mitska nužnost ili tematska privlačnost koja povezuje dijelove u srednjovjekovnim epovima - citirao je potom uočljive primjere iz Beowulfa - vidljiva i u **Pjesmi o Rolandu**.

Eskorijalski rukopis (iz 16. vijeka) grčkog epa o Diegenisu Akritu, po Lordovim objašnjenjima je, vjerovatno, usmeni tekst, dok su ostali prepisi ovog spjeva (grotaferatski iz 14. vijeka, atinski i trebizonski, takođe iz 16. vijeka, te najmlađi, oksfordski, jedini datirani, iz 1670. godine) prošli kroz ruke učenih ljudi.⁴⁹ Lord smatra da ima dovoljno elemenata da se može rekonstruirati jezgro povijesti, osnovna forma spjeva o **Digenisu Akriti** (to je stara priča o polubogu koji u životu čini čuda među ljudima, koji pobjeđuje i spasava, ali koji u sebi nosi element smrtnosti).⁵⁰ Mitsko tkivo ovog epa učinilo je da opstane, istraje, a to je ono što je Lord konstatovao i u muslimanskoj i južnoslovenskoj epici općenito.

Lord je osjetio potrebu da na kraju knjige istakne značaj termina **usmeno** (sastavljanje) i da ga stavi u odnos prema **tradicionalnom**. U pojmu i terminu **tradicionalno** sadržan je, zapravo, sadržaj onog što se prenosi **usmeno**, odnosno, rečeno Lordovim riječima - **tradicionalno** nam ukazuje šta i kakve vrste i kolike snage. U šest dodataka na kraju knjige iznosi se građa iz južnoslovenske, uglavnom muslimanske epike - primjeri koji potvrđuju Lordovu teoriju usmenosti.

Nizom studija, rasprava, kongresnih predavanja, od pedesetih godina do danas, Lord proučava zajedničke tipove u homerovskoj i južnoslovenskoj epici, pri čemu pronalazi pretežan broj paralela homerskim temama u muslimanskoj epici. Danas je, zahvaljujući Lordu, jasno da je južnoslovenska tradicionalna

47 A. B. Lord, Isto, str. 200. U prevodu S. Glišić, str. 115.

48 A. B. Lord, Isto, str. 203. U prevodu S. Glišić, str. 119.

49 A. B. Lord, Isto, str. 207. U prevodu S. Glišić, 127 i d.

50 A. B. Lord, Isto, str. 219. U prevodu S. Glišić, str. 145.

usmena pjesma sačuvala tematski kontinuitet pjesama koje su se pjevale u Homerovo vrijeme i ranije, zahvaljujući narativnoj strukturi tradicionalne i usmene pjesme, izgrađene na formulama i temama.⁵¹ Pri tome Lord u muslimanskoj epici identifikuje snažnije prisutan mitski sloj. Obavljenim analizama u nizu studija, kongresnih referata i druge vrste saopštenja, Lord je utvrdio da je muslimanska poezija sačuvala i razvila upravo one elemente koji se najviše vežu za smisao mitske slike. Pjesma **Ženidba Smailagića Mehe** razvila je mitsku sliku izrastanja do punoljetnosti i prisvajanja vlasti od strane mladog junaka, utvrdio je Lord. I nije poznata nikakva hrišćanska epika na Balkanu koja je razvila ovu temu do stepena koji je dostignut u **Ženidbi Smailagića Mehe**.

"**Epski pjevači i usmena tradicija**"⁵², knjiga Alberta B. Lorda, publikovana u godini njegove smrti, rječito demonstrira, još jedanput, širinu stvaralačkog opusa ovog velikog naučnika. Zanimljiv je osvrt samog autora, u Uvodu knjige, na tekstove koji je čine. On pokazuje koliko je Lord bio vjeran Parryjevoj metodologiji i koliko je imao čvrst i originalan naučno-istraživački koncept, široko zasnovan na ideji usmenosti epskih pjevača koji su stvaralački povezali ogroman geografski i vremenski prostor žilavog tradicijskog nasljeđa. Premda pisani u rasponu od 50 godina i premda su među njima samo dva nova, ranije nepublikovana teksta⁵³, svi oni zajedno, predloženi u knjizi od samog Lorda, upotpunjuju autorovu naučnu misao o epskim pjevačima i usmenoj tradiciji, i ostaju pokoljenjima njihovih proučavalaca, učenika i nastavljača paralelni tekstovi "Pjevaču priča". Tako je Lord sam vrednovao svoj opus.

Veliko otkriće za sve nas biće publikovanje Lordovih radova na kojima je radio prije smrti, u cjelini ili parcijalno. O njima nas je izvjestio John Miles Foley. Naše interesovanje je podjednako za nastavak "Pjevača priča", najavljenog pod naslovom "Pjevač ponovo priča svoju priču", kao i za kompletnu ediciju Parryjevih terenskih bilježaka "Čor Huso".

51 A. B. Lord, *Homeric Echoes in Bihać*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knjiga 40, Zagreb 1962, 2, str. 313-320 /U prevodu Lade Buturović: Albert B. Lord: Homerovi odjeci u Bihaću, *Odjek*, Sarajevo 1-30 septembra 1991. Godina XLIV, broj 15-16, str. 8; Albert B. Lord, *The Theme of the Withdrawn Hero in Serbo-Croatian Oral Epic*, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1969, XXXV, 1-2, str. 18-30.

52 *Epic Singers and Oral Tradition*. Cornell University Press, Ithaca and London /1991/.

53 "Homer as an Oral-Traditional Poet", *Citirana knjiga*, str. 72-103; "The Formulaic Structure of Introductions to Direct Discourse in *Beowulf* and *Elene*", *Citirana knjiga*, str. 147-169.

DODATAK

Kolekcija Milmana Parryja danas predstavlja najveću zbirku južnoslovenske usmene epike koja je stvarana u periodu od 1933. do 1965, a njen najznačajniji dio čine muslimanske epske pjesme. Smještena je u biblioteci Widener na Harvardskom univerzitetu.⁵⁴ Sadrži preko 3.580 fonografskih snimaka po 12 inča i preko 12.500 individualnih tekstova, od kojih je 750 snimljeno. Pretežan dio ove kolekcije čini epika (oko 1.000 junačkih pjesama)⁵⁵, ali i znatan broj lirskih pjesama i kratkih pripovjednih (oko 11.000 od ukupnog broja u Zbirci, a oko 250 je na snimcima). Veoma važan dio građe jesu i snimci razgovora sa pjevačima o njihovom životu i načinima učenja pjesama. Uz južnoslovenske epske pjesme ovdje je pohranjeno i oko stotinu epskih pjesama albanskih kršćanskih i muslimanskih pjevača.

Ovdje su smještene i pjesme - građa dostupnih arhiva narodnih pjesama - koje su šezdesetih godina snimili Albert B. Lord i David Bynum u Jugoslaviji (zbirke Matice hrvatske, tj. građa pohranjena u Odboru za narodni život i običaje Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, zbornici narodne poezije pohranjeni u Etnografskoj zbirci Srpske akademije nauka i umjetnosti i Arhivu Srbije).

Neke od transkripcija pjesama Parryjeve zbirke izvršio je u Jugoslaviji već 1934. i 1935. Nikola Vujnović, i sam pjevač iz Hercegovine, koji je bi glavni Parryjev pomoćnik na terenu. Sam Lord je nastavio da bdije nad Zbirkom u svakom pogledu. Godine 1937. Lord je specijalno u Dubrovniku s 500 snimaka, gdje ih je Vujnović transkribirao. Godine 1938, uz finansijsku pomoć Američkog savjeta učenih društava, Udruženja naučnika i Harvardskog univerziteta, Vujnović je doveden na Harvard da u periodu od 18 mjeseci (do proljeća 1940) transkribuje gotovo sve snimke. Tada nisu bili transkribirani snimci na albanskom, turskom i snimci koje Vujnović nije mogao da razumije.

U vrijeme obavljanja transkripcije urađena su četiri indeksa kao nužna popratna dokumentacija Zbirke (indeksi su na karticama veličine 3x5 inča): 1. glavni indeks tekstova koji su popisani po brojevima; 2. glavni indeks snimljenih tekstova koji su svrstani po brojevima, sa uputnim karticama za centre u kojima su sakupljeni; 3. indeks pjevača sa popisima svih pjesama zabilježenih od određenih pjevača; 4. indeks prvih stihova pjesama: u njemu se navodi broj teksta svake verzije, ime pjevača i mjesto gdje je zabilježena.

Za snimanje građe narodnih pjesama Parry je u početku koristio aparat "Parlograph" - diktafon sa voštanim cilindrima. Ovakav način snimanja nije praktičan, pa su prve pjesme Parryjeve zbirke zabilježene diktatom. Već 1934. Parry je imao novi aparat za snimanje sa aluminijskim pločama koji je dao da

54 O ovoj kolekciji vidi: Albert B. Lord: Homer, Peri i Huso - u knjizi Svetozara Koljevića "Ka poetici narodnog pjesništva", str. 446-464; Béla Bartók and Albert B. Lord, Serbo-Croatian Folk Songs. New York, 1951; Albert B. Lord, Opšti uvod ... str. XV do XXV; Enes Kujundžić, Muslimanska epika na Harvardu. Odjek, Sarajevo. 1-15, februar 1983, br. 3, godina XXXVI, str. 11-12; Albert B. Lord, Nasljeđe Milmana Parryja ... str. 14-16.

55 Lord ih naziva narativnim pjesmama o pustolovinama, koje se pjevaju uz pratnju gusala, instrumenta sa jednom žicom.

se konstruiše u državi Connecticut (aparatus je izradila The Soundy's Company u Waterburyju).

Publikovan je značajan dio građe **Parryjeve kolekcije**. Prvo se pojavilo muzikološko izdanje građe na kome su radili Béla Bartók i Albert Lord. Oni su 1951. izdali knjigu **Serbo-Croatian Folk Songs**⁵⁶. Zbirka sadrži tekstove i transkripcije 75 od ukupno 11.000 sakupljenih lirskih pjesama. Prošireno izdanje ove knjige publikovano je 1978.⁵⁷ Knjige koje slijede hronološki posebno su obilježene.

Tako prvu i drugu knjigu čine pjesme novopazarskih pjevača, koje smo već pominjali, kao i ove knjige, a prate ih razgovori s pjevačima (Salihom Ugljaninom, Sulejmanom Fortićem, Džemalom Zogićem, Sulejmanom Makićem i Alijom Fjuljaninom). Jedna knjiga je u izdanju na bosanskom jeziku, tako ovaj jezik nazivaju i sami pjevači (druga), dok je prva u izdanju na engleskom jeziku.⁵⁸

Nakon publikovanja ovih pjesama publikacije Milman-Parryjeve kolekcije razvrstane su u tri serije. Prvu seriju čine Documentation and Planing Series⁵⁹, drugu Texts and Translation Series.⁶⁰

U seriji "Tekstovi i prevodi" publikovane su do sada sljedeće knjige:

- prva u seriji (treća u ediciji) "Ženidba Smailagić Mehe" u prevodu na engleski jezik. I prevod i uvod i komentari pripadaju A. B. Lordu⁶¹;

- druga u seriji (četvrta u ediciji) izdanje originala iste pjesme, s uvodnom riječi i bilješkama D. E. Bynuma⁶²;

56 Béla **Bartók** and Albert B. **Lord**, *Serbo-Croatian Folk Songs*. New York, 1951.

57 Béla **Bartók** and Albert B. **Lord**, *Yugoslav Folk Music. Vol. I: Serbo-Croatian Folk Songs and Instrumental Pieces from the Milman Parry Collection*. Ed. and Pref. B. Suchoff. Foreword G. Herzeg. Albany: State University of New York Press, 1978.

58 Srpskohrvatske junačke pjesme. Skupio Milman **Parry**. Uredio Albert Bates **Lord**. Knjiga druga. Novi Pazar. Srpskohrvatski tekstovi sa uvodom i primedhama urednika i predgovorom A. Belića. Izdali Srpska akademija nauka i Harvard University (SAD). Beograd i Kembriđ 1953. /Englesko izdanje/: *Serbo-Croatian heroic Songs*. Collected by Milman Parry, edited and translated by Albert Bates Lord. Volume one. Novi Pazar: English Translations with musical transcription by Béla **Bartók** and prefaces by John H. Finley, Jr. and Roman Jakobson. Published by The Harvard University Press and the Serbian Academy of Sciences. Cambridge and Belgrade 1954.

59 U prvoj seriji "Dokumentacija i planiranje" publikovani su: 1. A Bibliography of Studies Relating to Parry's and Lord's Oral Theory by Edward R. **Haymes**. First edition 1973. 2. Oral Literature at Harvard Since 1856. By David **Bynum**.

60 U seriji "Monografije" publikovana je studija: *The Deamon in the Wood, a Study of Oral Narrative Patterns*. By David E. **Bynum**.

61 *Serbo-Croatian Heroic Songs. Volume three. The Wedding of Smailagić Meho*. Translated with Introduction and Commentary by Albert B. **Lord**. With a translation of conversation concerning The Singer's Life and Times by David E. Bynum. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts 1974.

62 *Serbo-Croatian Heroic Songs, Volume four. Ženidba Smailagina sina*. Kazivao je Avdo Mededović. Edited by David **Bynum** with Albert B. **Lord**, Cambridge, Massachusetts 1974.

- četvrta u seriji (šesta u ediciji) donosi kazivanu i pjevanu verziju pjesme "Ženidba Vlahinjić Alije" i pjevani tekst pjesme "Osmanbeg Delibegović i Pavičević Luka", pjesme kazivača i pjevača Avde Međedovića, s uvodom i bilješkama Davida Bynuma⁶³;

- četrnaesta u ediciji, a dvanaesta u seriji je zbirka epskih pjesama iz Bihačke krajine. Pjesme su sakupljene u Bihaću, Cazinu i Kulen-Vakufu, a sakupljali su ih Parry, Lord i Bynum. D. E. Bynum ih je sve priredio za publikovanje, s bilješkama i popratnim predgovorom.⁶⁴ Ovdje su objavljene pjesme "Ženidba Ograšević Ale" i "Ženidba Omerbega od Varada", zabilježene od Muje Velića u Bihaću 1935. godine, "Rakocija ban zauzima Temišvar", "Zajim Alibeg sa Glasinca u nevolji" i "Sila Osmanbeg i Pavišić Luka", zabilježene od Murata Žunića, iste godine. Pjesme "Mustej-beg Lički izbavlja Ajku sestru Crnice Alije" i "Ženidba Vrhovac Alage" ispisao je za Parryja Čamil Kulenović iz Kulen-Vakufa. Posljednju pjesmu ove zbirke "Robovanje Osmanbega Omerbegovića" snimili su od Ibrahima Nuhanovića iz Cazina A. Lord i D. Bynum 1963. godine.

Na lijevoj stranici od naslovne stranice ove knjige najavljene su (Forthcoming) sljedeće publikacije tekstova i prevoda iz Milman - Parryjeve kolekcije:

Serbo-Croatian Heroic Songs, Volumes 5 (English translations) and 6 (Serbo-Croatian texts /ova knjiga je već izašla iz štampe - prim. D. B.;

Serbo-Croatian Heroic Songs, Volumes 7 (English translations) and 8 (Serbo-Croatian texts) of six epics by Avdo Međedović.

Serbo-Croatian Heroic Songs, Volumes 9 (English translations) and 10 (Serbo-Croatian texts). Four epics by Avdo Međedović and Mumin Vlahovljak.

Serbo-Croatian Heroic Songs, Volumes 11 (English translations) and 12 (Serbo-Croatian texts). Epics by five singer of Bijelo Polje.

"Parryjeva kolekcija" je stvarana na iskustven, znanstven način. Prvo je učinjeno rekognosciranje šireg južnoslovenskog prostora, pa je izvršen odabir područja koja su tokom prvih uvida u njihov karakter pružila najviše originalnog tradicionalnog. Sam Lord kaže da je ova kolekcija "rezultat pomnog Parryjevog traženja uistinu najboljih tradicionalnih pjevača koji su poznavali tradiciju u njenom prirodnom obliku, a nisu bili pod utjecajem štampanih tekstova, i koji su bili predstavnici tako čiste tradicije kakvu je uopće bilo moguće pronaći".⁶⁵

63 Serbo-Croatian Heroic Songs. Ženidba Vlahinjić Alije, Osmanbeg Delibegović i Pavičević Luka. Kazivao i pjevao Avdo Međedović. Volume six. Edited with Prolegomena and Notes by David E. Bynum. Cambridge Mass: Harvard University Press 1980.

64 Serbo-Croatian Heroic Songs. Collected by Milman Parry. Albert B. Lord and David Bynum. Volume fourteen. Bihačka Krajina: Epics from Bihać, Cazin and Kulen-Vakuf. Edited with Prolegomena and Notes by David Bynum. Harvard University Press 1979.

65 A. B. Lord, Nasljeđe Milmana Parryja, str. 5.

RÉSUMÉ

ALBERT BATES LORD (1912-1991) ET L'HÉRITAGE ORAL
TRADITIONNEL BOSNIAQUE - MUSULMAN

Cette contribution a été écrite à l'occasion du deuxième anniversaire de la mort d'Albert Bates Lord, grand savant (1912-1991), à la place d'une nécrologie. Mon intention a été d'estimer la contribution d'Albert B. Lord à la science, qu'il a, en fait, créée: l'anthropologie de la littérature orale. Pour rendre plus claire son oeuvre, il fallait, avant tout, confirmer son appui aux chefs de file qu'il a estimés, à l'oeuvre de Matija Murko, grand connaisseur de l'épique de Slaves du Sud, en particulier des Slaves du Sud musulmans et aux résultats de Milman Parry, dont il a continué l'oeuvre. En tant qu'assistant de Milman Parry ce célèbre connaisseur d'oeuvre d'Homer, Albert B. Lord a pris goût à l'amour et à la connaissance pour le travail dans lequel il a aidé Milman Parry dans des recherches de l'épique des Slaves du Sud comme par exemple les matériaux qui allaient rendre possible, avec sa qualité et sa particularité la réponse finale à la question si *l'Illiade* et *l'Odyssée* étaient, comme toutes les grandes chansons de geste, d'origine orale. Lord a consacré toute sa vie de savant, qui a duré plus d'un demi siècle, à des recherches complexes de l'épique des Slaves du Sud, recherches qui ont été fondées sur des documents de terrains authentiques, sur des zones où des chansons épiques existaient pendant les années trente du XXe siècle, c'est à dire sur des recherches qui ont été basées sur la méthode de l'anthropologie littéraire.

Dans les résultats du travail de Lord, il y a des bases pour l'établissement final des théories de la création orale, à laquelle ces prédécesseurs, et en particulier Milman Parry, ont donné leur contribution.

Il est incontestable que Albert B. Lord et Milman Parry ont contribué tous les deux à des recherches de réponses aux questions-clé de la tradition orale: comment et de quelle manière des chanteurs épiques oraux composent leurs chansons? Comme Parry lui-même, Lord a confirmé, tant sur le terrain que sur l'analyse de matériaux, que seule, l'épique orale de Slaves du Sud, parmi toutes les épiques de Slaves du Sud, avait eu toutes ces qualités qui fournissaient des exemples importants dans des recherches de l'essence même de la poésie orale épique traditionnelle à la méthode historique-comparative. Dans ce travail je portais mon attention aussi aux premiers travaux de Lord car il sont un témoignage du dévouement de Lord à l'oeuvre de Parry et un lien important pour suivre le développement de Lord jusqu'à ce qu'il soit un savant de grande renommée. Le fait que son oeuvre continue celle de Parry confirme la qualité de toutes les deux oeuvres. Avdo Mededović, chanteur épique de Bijelo Polje, celui que Parry a rencontré en 1935 à Novi Pazar, est une découverte du siècle.

Tout l'opus de création A. Lord est fondé sur la narration orale de ce chanteur, représentant de la tradition et la source principale de la transmission de cette tradition. Ayant décidé, dans son oeuvre majeure **Le chanteur de contes (The Singer of Tales)**, d'écrire sur Homer, chanteur par excellence, il met Avdo Mededović, "notre chanteur de contes balkaniques", immédiatement après Homer, sur le même plan de valeur.

UDK 398.3 (497.15)
Originalni naučni rad

Vlajko PALAVEŠTRA *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*

ČUDESNE TRANSLOKACIJE SAKRALNIH OBJEKATA U USMENOM PREDANJU BOSNE I HERCEGOVINE

Namjera priloga je da predstavi i pokuša razjasniti usmena predanja o sakralnim i kulturnim objektima koji su se, na čudesan način, sami premještali, "letjeli" s jednog mjesta na drugo. Poznat još iz antičkog vremena i odavno korišten u kršćanskoj tradiciji, osnovni motiv predanja zadržao se do našeg doba u repertoaru uglavnom starije generacije kazivača, prvenstveno u pravoslavnim bosanskohercegovačkim seoskim zajednicama. Predanje reflektuje ranije opšte religijsko uvjerenje u čudesnu božansku moć i svetost pojedinih starijih erkava, džamija i drugih vjerskih kulturnih objekata koji su, kako se vjerovalo, "zaštićeni božanskom milošću".

LES DÉPLACEMENTS MAGIQUES DES OBJETS SACRAUX DANS LA TRADITION ORALE EN BOSNIE-HERZÉGOVINE

J'ai l'intention dans cet article de présenter et d'essayer d'éclaircir des traditions merveilleuses orales d'objets sacraux et culturels, qui, d'une façon merveilleuse, se déplaçaient ou "se sont envolés" d'un endroit à l'autre. Ce motif principal des traditions merveilleuses, connu depuis le temps de l'antiquité et longtemps utilisé dans la tradition chrétienne, s'est conservé jusqu'à nos jours en général dans les répertoires de la vieille génération des conteurs et avant tout, dans des communautés rurales orthodoxes de la Bosnie-Herzégovine. La tradition reflète une conviction religieuse très répandue autrefois du divin pouvoir magique et de la sainteté de quelques églises anciennes, de quelques mosquées et de quelques autres objets sacraux et culturels qui ont été, comme on l'a cru, "protégés par la grâce divine".

Vjera u natprirodno i sveto rasplinula se u svakodnevnicu modernog života i ona u usmenom predanju naroda Bosne i Hercegovine danas već pripada prošlosti. Pa ipak, donekle je ta vjera sačuvana u pričama informatora starije generacije, prvenstveno u zabačenim seoskim sredinama, jer samo oni koji vjeruju mogu se prepustiti "slatkoj opojnosti vjerovanja". Usmena historijsko-religijska predanja, u kojima je oslikan anakroničan i gotovo zaboravljen svijet vjerovanja u božansku moć, postepeno nestaju i ustupaju mjesto drugim sižeima i drugoj tematici usmenih predanja. Još samo dobri poznavaoči tradicijskih sadržaja, oni koji vjeruju i dobro poznaju svoje kulturno nasljeđe, znaju

da ispričaju predanja o čudesnom premještanju sakralnih objekata, o crkvama i džamijama, čak i o nadgrobnim spomenicima koji su sami noću "letjeli" s jednog mjesta na drugo. Drugima preostaje da se zamisle slušajući njihova kazivanja o svecima i evlijama, njihovim čudesima i božanskoj milosti, da ih prihvate kao pričanja i predstave što su nekada bili dio života u koji se vjerovalo, dio ljudske historijske svijesti u prošlosti, dio nekadašnjeg čovjekovog bitisanja.

"...Doživljaj natprirodnog i čudesnog u hagiografskim spisima i životima svetaca bio je osnova motivske strukture izgrađene na jedinstvenim temeljima - na opštoj veri u čudesa, koju su podjednako delili i obrazovani i neobrazovani slojevi društva, ujedinjeni zajedničkom hrišćanskom ideologijom i opštom vizijom sveta. Provala nestvarnog i natprirodnog u strukturu priče o životu, doživljajima i posmatranom čudotvorstvu srpskih svetitelja, kakav je, na primer, bio sv. Simeon (Stefan Nemanja), čija biografija iz pera njegovih sinova, arhiepiskopa Save i kralja Stefana Prvovenčanog, stoji u temelju srpske pisane književnosti - bila je, nesumnjivo, izraz verovanja u čuda i, u tom smislu, potvrda vere, ali nipošto forma tzv. čiste fantastike u kojoj je čudesno samo sebi cilj. Čuda sv. Simeona, kao i čudesa mnogih drugih srpskih svetitelja, vrlo često su u službi profanih, ovozemaljskih, pa čak i državnih i ratnih potreba, što govori o tome da se već u samom početku srpske fantastične književnosti mogu razlikovati bar dva tipa fantastike: intencionalna i neintencionalna fantastika. Čudesno takođe ima najmanje dva svojstva - čistog mističnog zanosa, vizija i otkrovenja koja vode ka spoznaji Boga, i sekularizovanog čuda koje fantastičnu priču usmerava u određenom pravcu, daje joj moralni smisao i didaktičku svrhu..."¹

Upravo iz duhovne sfere takvog vjerovanja u mogućnost realnosti fantastičnih predstava izrastala su, uz aktivnu saradnju sveštenih lica i pojedina-naca-vjernika, na predlošcima starijih pričanja od antičkog svijeta do srednjovjekovlja, usmena predanja o čudesnim preseljavanjima pojedinih sakralnih građevina u Bosni i Hercegovini. Relativno recentni zapisi pružaju nam, iako nepotpunu, zanimljivu sliku.

Varijante osnovnog motiva predanja o čudesnim preseljavanjima sakralnih građevina zabilježene su u brojnim naseljima, uglavnom u srpskim seoskim sredinama po zapadnoj i sjevernoj Bosni. Tako se u Imljanima u okolini Skender-Vakufa pričalo da "u Paripovićima, niže sela Vujnovića u Imljanima, ima jedna utvaj (Hutweide - V. P.) kraj vode, gdje se sastaju rijeke Kobiljska i ova naša, potok Zmajevac. I tu je bila crkva. I ona je et' ot'le pobjegla sama i otišla na Crkveni brijeg. Stara imljanska crkva je preko noći sama izašla iz Sastavaka na svoje današnje mjesto."² Slična varijanta zabilježena je i u

- 1 Palavestra, P.: Odlike srpske fantastike, Srpska fantastika - Natprirodno i nestvarno u srpskoj književnosti (u daljnjem tekstu: Srpska fantastika), SANU, Naučni skupovi knj. XLIV, Beograd 1989, str. 16.
- 2 FAZM, XXII-G, br. 10493, kazivao Petar Pušić, rođ. 1871, zabilježio u Imljanima (kod Skender-Vakufa) 1960. godine Vlajko Palavestra.

susjednom selu Vlatkovićima.³ U velikom srpskom selu Obudovac nedaleko od Gradačca, u bosanskoj Posavini, zabilježeno je da je stara scoska crkva izgorjela "jer nije mogla sama da se digne i odleti ispred Turaka. Bila je obeščašćena tako što se neka bula okupala u ćošku crkvenom".⁴ Prema drugom pričanju, "stara crkva u Obudovcu sama je pobjegla ispred Turaka iz Slatine kod Gradačca u Crkvine kod Šapca u Srbiji".⁵

Takođe je kod starog grada Dobora u okolini Modriče bila crkva: "Jedne noći sama je crkva sišla cestom u rijeku Bosnu i otišla rijekom sve do današnjeg sela Crkvina u okolini Bosanskog Šamca. Tu se zaustavila na njivici jednog siromaha. Ujutro, kada je on došao da ore, ugleda crkvu na svojoj njivi i poviče: 'Šta ćeš ti tu, jadna, kada ja nemam đe ni orati!' I onda, iduće noći, crkva opet sama krene i premjesti se u Slavonski Svilaj, preko rijeke Save. Tu je Slavonci nađu, okreće crkvu, ali s one strane đe je Bosna crkvu zapljuskivala, uvijek se vidi zeleno na zidu."⁶ Prema zabilježenom predanju, na lokalitetu Crkvina "bila je neka drvena crkva u selu Čečavi kod Tešnja. Zbog turskih nasilja sveštenici je dugo nisu 'kadili', pa je ona, stoga, jedne noći omrknula, a ne osvanula".⁷ Slično se priča i o drvenoj crkvi u selu Javoranima kod Banja Luke "koja je preko noći sama prešla na sadašnje mjesto".⁸ U okolini Mrkonjić-Grada poznato je predanje "da je u selu Gerzovu nekada bila crkva na Mramorju kod Tršića kuće. Turci su uz nju mokrili i ona sama jedne noći pređe na Veletovo. I danas se pozna kuda je prolazila i tu je zemlja bolja, a trava zelenija i usjevi bolji".⁹

Uz čudesnu translokaciju svetih sakralnih objekata (crkava i džamija) i njihovo sklanjanje izvan domašaja nečistih ruku nevjernika koji ih mogu obeščastiti, u Bosni i Hercegovini su relativno česta i predanja o čudesnoj translokaciji čudotvornih ikona, svetih slika i kipova i drugih kulturnih svetinja. Po predanju, "u selu Trnovu u Birču (u okolini Vlasenice) bila je crkva sv. Petke. Kada je crkva izgorela, ikona sv. Petke pobjegne u aginski hambar. Kada je nekom prilikom aga ušao u hambar i vidio ikonu, ikona mu reče: 'Nemoj me nikome pokazati, bićeš sretan i uvijek ćeš novo žito sipati po starom'. Ali, aginica dođe do ključa od hambara, pa uđe unutra i ugleda kako hambar sav sija od neke čudne svjetlosti, te poviče: 'Ti Vlahinju čuvaš!' U taj čas nestane

3 FAZM. XXII-G, br. 10510,

4 FAZM, X-G, br. 5104,

5 FAZM, X-G, br. 5115,

6 Zabilježila R. Fabijanić-Filipović, upor. Grad Dobor u narodnom predanju, "Glas komuna", Doboj 1962, br. 159-163.

7 Filipović, M.: Čečava. "Razvitak", Banja Luka 1939, str. 123-126.

8 Momirović, P.: Drvene crkve zapadne Bosne, "Naše starine" III, Sarajevo 1956, str. 154.

9 Podatak mi je ustupio kolega Miroslav Niškanović, na čemu se ljubazno zahvaljujem. Crkva na brdu Veletovu u selu Gerzovu građena je od 1858. do 1860. godine. Posvećena je sv. Bogojavljenju, a osveščana je 22. jula 1863. od strane arhijereja Ignjatija II.

ikone iz hambara i neko vrijeme se nije znalo za nju. Jednog dana nađu je čobani obješenu o jednoj lijesci iznad izvora. Kasnije je taj sveti izvor, ta "sveta" voda postala u velikom poštovanju okolnog naroda".¹⁰

Stari spomenici kojima u narodu nema pamtenika, kao što su nadgrobne oznake iz različitih starijih perioda, od antičkih stela do najmlađih krstova nad recentnim grobovima, ponekad su predmet usmenih lokalnih predanja u kojima je glavni motiv čudesna translokacija: "Živa je bajoslovna predaja u župi (Roško Polje - V. P.) da su Turci razbijali jedan kameni križ, a on osvani sutridan ope cio, da su ga odnašali na drugo mjesto da nije blizu džamije, a on sam sutri dan opet na isto mjesto dođi i to se je opetovalo dva-tri puta. Taj križ i danas stoji na istom mjestu u zaseoku Hambar. U izvedbi i klesanju nema nikakve umjetnosti, prosti jedan veliki samo kamcni križ. Župljani ga više puta samo okreće, da bude bjelji i viđeniji".¹¹ Isti motiv se koristi i u predanju o kamenom spomeniku sa nekropole u D. Zgošći (sada u bašti Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu), za koji se priča da ga je muslimanski rob Čobo davno prenosio u svoje groblje u selu Bukovlju, ali se on sam uvijek vraćao na svoje prvobitno mjesto".¹² U zapadnoj Hercegovini zabilježeno je predanje da je jedan kamen bio u posebnom poštovanju okolnog stanovništva u Čerinu, koji su dojlje strugale i pile njegov prah kao sredstvo protiv nestašice mlijeka. Vlasnik zemljišta, neki plemeniti "Turčin" Kreić, sa vrela Čerin više ga je puta prevlačio u svoje dvorište, ali se sam kamen povraćao na svoje staro mjesto u Čerinu".¹³ Niz meni poznatih varijanata zaključujem predanjem o bazi nekog antičkog stupa koji je nađen u selu Osijeku u okolini Sarajeva, za koji se pričalo "da je tri puta nošen sa svog mjesta na Bosansku ćupriju kod Blažuja da ga uzidaju u temelje ćuprije, ali se sva tri puta on sam vraćao na svoje staro mjesto".¹⁴

*

Islamska religijska duhovnost i vjera u Svemogućeg koji upravlja Vasionom, ljudima i svim što ih okružuje, našle su odjeka u religijskim vjerovanjima i kazivanjima muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini. Poput hrišćana, i muslimane pri tome pokreće nepokolebljivo religijsko vjerovanje u

-
- 10 Filipović, M.: Etnološka građa iz sjeveroistočne Bosne, ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka, Građa, Sarajevo 1969, str. 39-40. Gotovo identično se priča za čudotvornu sliku Gospe Kondžilske, upor. Komušina i Kondžilo, str. 118-121.
  - 11 Crkveni ljetopis za župu u Roškom polju, zabilježio fra Blaž Jerković, oko 1915. godine, str. 30 (neobjavljen).
  - 12 Filipović, M.: Visočka nahija, Srpski etnografski zbornik knj. XLIII, Naselja i porcklo stanovništva, knj. 25, Beograd 1928, str. 622.
  - 13 Bakula fra P.: Topografsko-historijski šematizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867. (preveo fra V. Kosir), Mostar 1970. str. 38.
  - 14 Trifković, S. i V.: Sarajevska okolina, I Antropološka promatranja, Srpski etnografski zbornik, knj. XI, Naselja i porcklo stanovništva, Beograd 1908, str. 135.

djelovanje božje volje, religiozni zanos i ubjeđenje u realnost određenih fantastičnih snoviđenja, "letenje" evlija, džamija i turbeta kroz vazduh i translokaciju objekata i svetih ljudi s jednog mjesta na drugo. Istovjetna duhovna potka omogućila je nastajanje muslimanskih usmenih predanja, koja su za sada zabilježena u skromnom broju, a kazuju o čudesnom premještanju sakralnih objekata.

Pribjegija džamija u Sarajevu

"Minaret se uvijek gradi uz samu džamiju, ali je u sarajevskoj Kadijinoj mahali bila jedna čudna džamija, kojoj je minaret stajao za sebe, odmaknut od džamijske zgrade. Narod je tvrdo vjerovao da je minaret stajao kako je običaj uz samu džamiju, ali da je jedne noći sam prebjegao na osamu. Kada su minaret srušili i ponovo sagradili uz džamiju - dogodilo se isto: preko noći minaret je sam pobjegao od džamije i osamio se. I tako su ljudi pustili, pa je džamija dobila ime Pribjegija ili Pribignuta džamija".¹⁵

Relativno skroman broj zabilježenih, meni poznatih, varijanata usmenih predanja Muslimana o translokaciji džamija ograničen je na objavljene primjere iz Srebrenika i Skender-Vakufa: U Srebreniku se pričalo da se džamija noću sama premjestila na mjesto koje joj je odredio šejh Sinan-baba, čije je turbe i sada u Srebreniku kod Gradačca u Bosni.¹⁶ Takođe se pričalo da je u Skender-Vakufu bila jedna džamija koja se sama tri puta vraćala na današnje mjesto, gdje je grob Skender-dede.¹⁷

Iako striktno ne spadaju u ovu podvrstu predanja o translokaciji sakralnih objekata, po svom karakteru su im srodna usmena predanja o čudesnoj moći "dobrih", smrtnika sa nadnaravnim osobinama koji se, "leteći kroz vazduh", preseljavaju s jednog mjesta na drugo, čak i na velike udaljenosti (na primjer, iz Bosne u Arabiju). Predanja o cvlijama i kulturnim grobovima, te drugim materijalnim ostacima iz prošlosti, u lokalnim sredinama u posebnom su poštovanju okolnog stanovništva. Kao što je slučaj sa navedenim usmenim predanjima, i ovoj je podvrsti korijen u religijskom zanosu naroda i posebnom poštovanju svega što je smatrano za svetinju, sveto ili je u vezi sa božanskom silom. Vjerovanje u nadzemaljsku moć evlija, koji, prema heterodoksnom islamskom vjerovanju, predstavljaju nadzemaljsku duhovnu hijerarhiju, veoma su česta u muslimanskim sredinama u Bosni i Hercegovini.

15 Hadžijahić, M.: Sarajevske džamije II, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XXXII, Zagreb 1939, str. 233. "Pribjegija" ili mesdžid Kadi Bali efendije u Sarajevskoj mahali Pirin brijeg, podignuta je vjerovatno 1578/1579. godine, kada je njen osnivač, rođeni Sarajlija, bio na položaju mule u Sarajevu. Bali efendija je bio jedan od istaknutih Sarajlija onog vremena i učitelj kasnijeg velikog vezira, Bosanca Mehmed-paše Sokolovića.

16 Filipović, M.: Turbe šeh Sinan-babe i Pobrln grob u Srebrenici, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. VI, Tuzla 1965, str. 152.

17 Mujezinović, M.: Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, knj. III, Sarajevo 1982, str. 34.

Na primjer, postoji predanje o evliji Aiši, sirotoj služavki iz Gradačca, koja je, kako se priča, mogla na "hadž" odnijeti sahan halve svom gospodaru Hadži-begu, jer se ispred nje božjom naredbom "zemlja skupila".¹⁸ Slična predanja spominju čuvenog šejha Juju iz Mostara, Žutog hafiza iz Sarajeva i druge pobožne, "dobre" smrtnike koje je narod smatrao za evlije. "Dobri" (evlija) je, prema jednom sarajevskom predanju, ponio na molitvu zanatliju Čekrkčiju iz njegovog dućana na Bašćaršiji čak u Meku;¹⁹ duh drugog evlije prikazao se nekoj zarobljenoj i odvedenoj Sarajki čak u Budimu i prenio je, zbog njene pobožnosti, natrag u zavičaj, pred džamiju Magribiju u Sarajevu.²⁰ Kudret-deve (božije pomoćnice) prenijele su, priča se, u Beč mrtvo tijelo nekog pobožnog Sarajlije Husein-efendije, a u njegov grob u Sarajevu prenijele tijelo pravednice Koštre, kćerke bečkog cara.²¹

Na mjestu gdje se nalazi grob sarajevske evlije Merdžan-kadune, pričalo se u Sarajevu, zid od stare tvrđave se sam svake noći rušio, pa su ga majstori morali zaobići.²² Dok se gradio trijem pred Aladža džamijom u Foči, nađoše majstori jednog jutra, desno od ulaza, veliki crni kamen "koji su anđeli prekonoc spustili". I danas (1939. god.) mole se žene na tom kamenu da im Allah pomogne.²³ Iznad sela Vukušića, a ispod planine Vranjače u okolini Foče, ima jedan kameni majdan, odakle je, kako kažu, odvučen kamen za gradnju iste Aladža džamije. Kada je odvožen kamen iznad Vukušića, ovaj kamen je navodno "išao sam" iz majdana, a da ga niko nije vozio. Kada je kamen sišao na jednu livadu u selu Sopotnici, tada ga je odozgo, iz sela Bregovi, vidio neki hrišćanin i povikao: "Gledajte, ljudi, kamena, sam ide i niko ga ne vuče!" Tada je kamen pao, jer su ga vidjele hrišćanske oči, i tako je ostao na mjestu do danas. Iznad sela Godijena u fočanskoj Slatini, pored ceste nalazi se kamenom ozidana jedna česma-sopot. Voda je dovedena kroz lučeve oluke i nosi naziv Čorova voda. Priča se da je česmu sagradio neki "dobri". Rod Klinci je četiri puta volovskom vučom prevezio to kameno korito u selo Prviče da ga ugradi pod svoju seosku česmu, ali svki put sutradan izjutra korita nije bilo, jer ga je neka nevidljiva sila ponovo vraćala na mjesto odakle je dovučeno.²⁴

Kada znamo da su poznate (kršćanske) legende o lebdenju svetaca i posvećenih osoba nastale u "mračnom" srednjem vijeku, potpuno je razumljivo da su one nastajale iz religioznog vjerovanja: od unutrašnje duhovne

18 Upor. zapis FAZM, XIII-G, br. 5356.

19 Hadžijahić, M.: Nav. djelo, str. 220.

20 Kemura, S.: Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. XXII, Sarajevo 1910, str. 630.

21 Kemura, S.: Nav. djelo, str. 70-71.

22 Traljić, S.: Iz narodne tradicije muslimana, "Islamski svijet", god. IV, br. 133, Sarajevo, 1935, str. 6.

23 Deroko, D.J.: Drina, geografsko-turistička monografija, Novi Sad 1939, str. 79-81.

24 Pašalić, A.: Ironika fočanske Slatine, rukopis u FAZM, zbirka rukopisa, br. 117, str. 270, 318-319.

uzvišenosti i zanosa samo je jedan korak do priča o lebdenju ljudi i predmeta. Međutim, zapisi o lebdenju svetaca i svetih objekata javljaju se, začudo, tek u kasnom srednjem vijeku, pa su prvi primjeri zabilježeni tek u XIII vijeku. "Legenda aurea" bilježi samo jedan takav slučaj (Marija Egipćanka, umrla 431. godine viđena je u pustinji kako se, u religijskom zanosu, uzdigla čitav lakat od zemlje), dok se kasnije slučajevi "lebdjenja" bilježe sve češće; prema Heinrichu Günтеру,²⁵ u "Leksikonu svetih" zabilježen je slučaj nekog redovnika-ivanovca Hüge iz Denove (umro 1230), koji je za vrijeme službe božije često viđen kako lebdi iznad tla; dominikanka, redovnica Margarita Vespremska, kći kralja Bele IV, često je vidana da poslije zajedničke molitve lebdi u vazduhu; ursulinki Izabeli od sv. Josipa dešavalo se isto; Ludvigis iz Šidama je viđen kako slobodno lebdi u svojoj bolesničkoj postelji; Tereza iz Avile se u svom pobožnom zanosu često podizala i tako lebdjela u vazduhu. U tome se posebno ističu redovnici franjevci: Ladislav Ugarski (umro 1445), Ludovik iz Akvile (umro 1472), Petar iz grada Pene (umro 1500), Petar iz Alkantare (umro 1562), Ladislav Gielnow iz Varšave (umro 1505), jeronim iz Montefjoruma (umro 1584), Luka iz Kalabrije (umro 1600), Lovro iz Brindizija (umro 1619), Josip iz Kupertina (umro 1663), Ivan Josip iz Iskije (umro 1734). Javljaju se i redovnici isusovci: Martin Starton (umro 1649), te Petar Klaver, koji su lebdjeli u ekstazi. Margarita Agulon (umrla 1600) jednom je prilikom, za vrijeme Tjelovskih pobožnosti, lebdjela šest dana i šest noći. Zbog toga je bila optužena od Inkvizicije i zatvorena, ali je oslobođena kao nevina; kada se priklonio da poljubi nogu pape Urbana VIII, Josip iz Kupertina se uzdigao sa zemlje, pa je čak i sam papa izrazio spremnost da potvrdi taj slučaj koji se dogodio za vrijeme njegovog pontifikata.²⁶

Privid čudesnog lebdjenja iznad tla u religijskom zanosu, legendama i životopisima svetaca često može prerasti u potpunu promjenu mjesta, dakle u translokaciju svetih objekata i ličnosti. Kršćanska crkvena tradicija se obilatno poslužila antičkim nasljeđem i širila ga kroz svoje propovijedi, životopise mučenika i svetaca, kao i kroz razne druge vidove svoje crkvene djelatnosti.

U antičko doba zabilježeno je, na primjer, da se drvo na Zevsovom oltaru u gradu Peli samo pokrenulo u času kada je Aleksandar Makedonski pristupio da prinese žrtvu (Pausanije, I, 65); da su se u času izbijanja rata između Pompeja i Cezara okrenule slike bogova u hramovima; da su se kućni bogovi sami vratili u svoje ranije svetište kada je Askanije, Enejev sin, pokušao da ih prenese iz Lavinija u Albu; da se nedovršeni kip Hermesov, što su ga neki ribari htjeli spaliti kao cjepanicu, sam odbranio od tog zločinačkog čina (Valerije Maksimus 8, 7); da su se, uoči razaranja hramova

25 Günter, H.: *Psychologie der Legende, Studien zu einer wissenschaftlichen Heiligen-Geschichte*, Freiburg 1949, str. 117.

26 Günter, H.: *Nav. djelo*, str. 117-118.

u Jerusalimu, istočne kapije grada same otvorile i da ih je dvadeset ljudi jedva uspjelo ponovo zatvoriti (Josif Flavije, jevrejski rat 6, 5).²⁷

Motiv o čudesnoj translokaciji pri pomicanju ili premještanju posvećenih i svetih predmeta razvio se u kršćanskoj crkvenoj tradiciji u pričanja o translokaciji sakralnih objekata svih vrsta: crkava, kipova, slika, grobnih oznaka, oltara i zemnih ostataka umrlih svetitelja. Evo nekoliko primjera koji ilustruju lokalnu crkvenu tradiciju i životopise lokalnih i drugih svetaca, te različitih bogougodnika katoličke crkve:

U Njemačkoj u gradu Zushausen željeli su da sagrađe novu župnu crkvu na starom mjestu. U međuvremenu je u močvari sagrađena kapelica sv. Alberta. Sve što su ljudi pripremili za gradnju nove crkve našlo se sljedećeg dana pokraj te kapelice, kao znak da tu treba da bude župna crkva; neki kralj je u Palestini naredio da se izgradi crkva sv. Đorđa, ali jedna udovica se nije saglasila sa mjestom nekog stupa koji se tu našao. Ljudi su se potužili svecu, na što se pojavio neki vitez na konju i upitao na šta se žale. Kada je čuo, vitez na tom stupu napiše da stup treba postaviti na desnoj strani budućeg hrama. Tada se, čudesnom silom, stup sam preselio na gradilište, čemu se pokori i nadzornik gradnje: oltar pod koji je trebalo sakriti sv. Genovevu, sam se pomjerio u znak dobrodošlice; nadbiskup Ildefonso (umro 667. godine) molio se Bogu kad ni trideset snažnih ljudi nisu mogli izvući iz groba kovčeg sv. Leokadija i dići poklopac sa njega. Ildefonsova molba je uslišena i kovčeg je sam od sebe iskočio iz grobnice; u vrijeme Dioklecijanovih progona kršćana, anđeli su prenijeli afričkog biskupa Kanija iz Atele u Kampanju, gdje je i umro; na cesti između Jerusalima i Jafe postoji jedan mramorni stup koji je sam pobjegao iz Jerusalima kada su na njemu htjeli da bičuju Isusa. Stup još stoji na tom mjestu i ljulja se, zabilježio je Antonin iz Pjačence; Gregorgije Taumaturg se molio Bogu da premjesti brdo koje je smetalo izgradnji jedne crkve i njegova je molitva uslišena; na molitve sv. Senana (umro 544. godine) predmeti iz njegove stare kuće sami su pobjegli u novosagrađenu kuću njegovih roditelja.²⁸

*

Detaljnije ispitivanje i proučavanje motiva o čudesnoj translokaciji sakralnih objekata, na žalost, do sada gotovo da nije bilo predmet posebne pažnje folklorista - istraživača usmenog (narodnog) proznog stvaralaštva, iako je motiv translokacije relativno čest u usmenim pripovijetkama.²⁹ Na našem tlu,

27 Günter, H., Nav. djelo, str. 203-205.

28 Nekoliko srpskih narodnih pripovjedaka sadrži motiv translokacije kroz vazduh, na krilima, na oblaku, na čarobnoj koži, preko mora, preko tri mora, pomoću magične trave, putem vjetra. Objavio ih je Čajkanović, V.: Srpske narodne umotvorine I, Srpski etnografski zbornik, knj. XXI, Beograd 1927, upor. pripovijetke br. 13, 35, 36, 40, 47, 52, 61.

29 Thompson, S: Motif-Index of Folkliterature, A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends, 6 vols., Copenhagen, 1955-1958.

motiv je ipak mnogo frekventniji u usmenim predanjima, a naročito religijskog karaktera, i to prvenstveno kod kršćanskog stanovništva.

Sagledavanje geografske rasprostranjenosti motiva kod drugih naroda u Evropi i svijetu omogućila je Tompsonova klasifikacija motiva koje nalazimo u pripovijetkama, baladama, mitovima, srednjovjekovnim romansama i lokalnim legendama. Iz klasifikacije proizilazi da motiv koji je najbliži našim predanjima - o crkvama koje su same "letjele", nosi br. F 1083 (Object rises into the air), poznat katoličkim Ircima kroz njihovu ranu književnost, te Jevrejima kroz njihovu talmudsko-midrašku literaturu. Indeksi koje su za ta dva naroda objavili T.P. Cross i D. Neuman ukazuju nam da porijeklo motiva o čudesnoj translokaciji sakralnih objekata treba tražiti najprije u antičkoj tradiciji i u ranoj religijskoj literaturi. Od ostalih registrovanih motiva, našem predanju bi mogli najbliži biti sljedeći brojevi Tompsonove klasifikacije: D 1602 Self returning magic object; D 1641 Object removes itself; D 2192.1. Supernatural agency moves new church foundation - or building materials to another site at night; D 2135 Magic air journey; 2136. 5. Saint's possessions magically transported; F 993 Sunken bell sounds; V 115.1. Church bell sunk in river/sea.³⁰

*

Počeci vjerovanja u razne fantastične predstave, u mitsko i nestvarno, prisutni su u ljudskoj psihi od pamtivijeka, još od prvobitnih ljudskih zajednica. Vjerovanje u istinitost određenog predanja očituje se prvenstveno u uvjerenju da je to o čemu predanje priča nekada zaista bilo moguće; iako osjećaju nepovredivost tradicije, u naše vrijeme kazivač ili slušalac više ne vjeruju u faktografsku istinitost samog događaja. Pri tome se sadržaj i osnovna tema predanja bitno ne mijenjaju, te do nas predanje stiže kao usmeno iskazano, pričom potvrđeno naslijeđeno vjerovanje.

"U čovekovo neodlučnosti i često doživotnoj zbunjenosti u razumevanju večnih parova suprotnosti realno-nerealno i racionalno-iracionalno, prirodno data mogućnost čoveka da sanja, da stvara mitove, odnosno da ispunjava prazan, ali odnegde uvek prisutan religiozni arhetip određenim sadržajima i, najzad, njegova stvaralačka sposobnost imaginacije da proizvodi fantastično i fantastiku, predstavljaju isto toliko neophodnu funkciju održavanja života, kao i nagon samoodržanja, kao polni i pretpostavljeni agresivni nagon".³¹

Prema dosadašnjim istraživanjima, dva bitna faktora određuju ulogu i smisao fantastike u usmenom i svakom drugom ljudskom stvaralaštvu u srednjem vijeku: to su antičke filozofske umjetničke tradicije i kršćanska teološka misao i crkvena dogma. Za razliku od antičkog, grčko-rimskog doba, u kome su, zahvaljujući antropomorfnom mitologiji, sve stvari u kosmosu imale ljudsku mjeru, u saglasnosti prirode i duha (bez obzira na bizarnosti koje su

30 Isto.

31 Jerotić, V., Kompenzatorska i stvaralačka uloga imaginativnog, zbornik Srpska fantastika, str. 35.

bile prateća pojava), u evropskoj umjetnosti i stvaralaštvu srednjeg vijeka, obilježenom idejama kršćanstva, univerzum je nadčovječanski. U traganju za njegovim razumijevanjem, sagledavanjem otkrićem, čovjek je utopljen u spekulaciju i misteriju, i sve što je van njegove moći poimanja - dobiva osobine fantastike. Cijela dogmatska kršćanska umjetnost, literarna djelatnost, životopisi svetitelja i estetska filozofija, dominantna u vizantijskoj i srpskoj književnosti, u svojoj osnovi i produktima su fantastični po svojim sadržajima. Ali, takva je i svaka druga duhovna djelatnost koja je zasnovana na religiji i religijskim idejama - islamska, budistička i svaka druga.

"Srednjovekovna pravoslavna antropologija i estetska filozofija, dominantna u vizantijskoj i srpskoj književnosti, opire se ideji da je "priroda" jedina stvarnost i jedina dimenzija čoveka. Jer osim ove prirode postoji božanski Promisao u svetu, ili, kako to kaže hagiograf Teodosije, poznati srpski srednjovekovni životopisac: u prirodi postoji i deluje "svesilni Bog, koji pobjeđuje zakone prirode kako sâm hoće".³²

"Osnovna karakteristika božanskog i božanski, tj. spasonosno čudesnog u autentičnoj biblijskoj, pravoslavnoj literaturi jeste da je ono u funkciji slobodnog i ljubavnog odnosa između živog čoveka i živog Boga, po meri javljenog u Hristu čovečanskog saveza i saradništva u ljubavi, kako ga naziva Averincev. Ovo je zaista "hrišćanski paradoksalizam", ali je to paradoks ljubavi, a ona u hrišćanstvu i jeste najveće božansko i čovečansko čudo".³³

"Prema tome, iz navedenog do sada možemo zaključiti da se božansko i čudesno u staroj srpskoj književnosti nalazi prvenstveno u funkciji izražavanja živog bogočovečanskog odnosa između čoveka i Boga, zemlje i neba, ovostranog i onostranog onako kako su te stvarnosti javljene i ovaploćene u svetu i istoriji u Hristu Bogočoveku. Takvo shvatanje može biti nazvano "mistični istorizam" ili "eshatološki istorizam", ali je upravo takva bila i biblijska literatura, njena poetika i estetika, a ona je zastupljena i u staroj srpskoj literaturi".³⁴

Nije lako prosuditi u kojoj su mjeri prilike u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmanske vladavine mogle uticati na širenje i popularnost ovog izrazito srednjovekovnog hrišćanskog predanja o čudesnoj translokaciji u našim krajevima. Predanje je zabilježeno ponajviše među srpsko-pravoslavnim stanovništvom, pa se može pretpostaviti da je za njegovo održanje i rasprostranjenost bio presudan uticaj srpsko-pravoslavne crkve, njenog sveštenstva i duhovnika koji su djelovali u narodu.

Činjenice koje je konstatovala historijska nauka govore slijedeće: "Po ustanovama islamskog ratnog prava i po propisima šerijata o odnosu islamske vlasti prema lojalnim građanima kršćanske ili jevrejske religije posebno, sultan Mehmed II je trebao, ako se držao tih ustanova, izdati i bosanskim

32 Jevtić, A. Božansko i čudesno u srpskoj religijskoj književnosti, zbornik Srpska fantastika, str. 328.

33 Isto, str. 334-335.

34 Isto, str. 336.

franjevcima (godine 1463 - V.P.) upravo onakvu ahd-namu kakav je sadržaj fojničke, a kakvu je on izdao također carigradskom patrijarhu i stanovništvu kvarta Galete u Carigradu 1453. godine, a kakvu je po sadržaju izdao i halifa Omer vrhovnim predstavnicima kršćanske vjere prilikom zauzeća Jerusalima 637.³⁵ Doduše, turski sultani su običavali, kad na svojim pohodima zauzmu jedno mjesto bez jačeg otpora i velikih žrtava, da gradskoj posadi i braniocima koji su se predali na vjeru, dadu pismenu vjerodajnicu (amān-nāme) i da se na njoj zaklinju.

Nakon osmanske invazije u Srbiji i Bosni za srpsko-pravoslavnu crkvu nastalo je vrijeme snalaženja i borbe za opstanak, a u istoj se situaciji našla i rimokatolička crkvena organizacija. Rezimirajući prethodna istraživanja istorije srpsko-pravoslavne crkve u tom periodu, B. Đurđev je zaključio: "Tačno je da su manastiri i crkve prilikom osvojenja paljeni, da su neke najljepše crkve u gradovima prilikom osvojenja i kasnije pretvorene u džamije. Takođe je tačno da su najveći manastiri izgubili veliki dio svojih imanja, ali nije tačno da su izgubili sva imanja. ne stoji pretpostavka da su manastiri bili potpuno porušeni, poharani i sasvim uništeni..."³⁶

Prema svim raspoloživim podacima može se zaključiti da su Osmanlije u prvo vrijeme uglavnom priznavali zatečeno stanje u pogledu statusa kršćanskih vjera u svim osvojenim zemljama. Međutim, tokom nekoliko vijekova njihove vladavine u Bosni i Hercegovini, dolazilo je do povremenog posrtanja Osmanskog Carstva. Autoritet sultana i njegove centralne vlasti na Porti, načel ratovima i unutrašnjim ekonomskim teškoćama, vremenom je slabio sve brže, dok su istovremeno po vilajetima Carstva rasle samovolja i nedisciplinarnost lokalnih vlasti, koje su razjedale šerijatsko pravo i pozitivno islamsko zakonodavstvo. Sljedstveno tome, zaboravljene su ahd-name i garancije koje su u prošlosti davane kršćanima, pa su za kršćane u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim dijelovima osmanske države, nastala teška vremena. Tek je 3. novembra 1839. godine sultan Abdul Medžid izdao Deklaraciju o reformama u Osmanskom Carstvu (Tanzimat-i hayriye), kojom je, između ostalog, proglašena ravnopravnost svih podanika bez obzira na vjeru i klasu. "Tom deklaracijom je pravno prestao da postoji klasični osmanski poredak i započeo je novi period u osmanskoj državi - period reformama (tzv. tanzimata) karakterističan po tome što se stvara nova struktura društva i novi upravni poredak bez vojničke klase kao stožera sistema, koji će trajati sve do 1876. godine, kada je proglašen prvi ustav, a nastaviće se sve do Atatürkove revolucije i likvidacije Carstva."³⁷

35 Šabanović, H.: Turski dokumenti u Bosni druge polovine XV stoljeća, Istorisko-pravni zbornik, 2, Sarajevo 1949, str. 207-208.

36 Đurđev, B.: Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda, Sarajevo, 1964, str. 106-107.

37 Aličić, A.: Uređenje bosanskog vilajeta od 1789. do 1878. godine, Sarajevo 1983, str. 56

*

U periodu teškoća za kršćanske crkvene organizacije u Osmanskom Carstvu moglo je doći do obnavljanja starog antičkog i kršćanskog religijskog motiva o translokaciji sakralnih objekata koji su ugrožavani i skrnavljeni u to historijsko vrijeme. Čvrsto ukorijenjen u vjeru i kršćansku tradiciju, te ponovo obnovljen u to doba, motiv je u teška vremena ponovo postao aktuelan i zanimljiv za religijsku poduku i za propovijedi narodu. Kako su tu funkciju obavljali uglavnom duhovnici, svećenici i kaluđeri, njihov uticaj je u toj fazi mogao biti presudan za preporod starijeg predanja o crkvama koje su "letjele" kroz vazduh i naseljavale se na sigurnija mjesta, kako to kazuju zabilježeni primjeri ovdje kazanih usmenih predanja.

*

U etnički i vjerski složenim, nehomogenim sredinama kakva je Bosna i Hercegovina, gdje zajedno žive zajednice tri naroda, Srba, Hrvata i Muslimana, usmena (narodna) predanja kao i mnoge druge vidove narodnog stvaralaštva gotovo da nije moguće izdiferencirati i okarakterisati kao čisto "srpske", "hrvatske" i "muslimanske" upravo zbog njihovog viševjekovnog zajedničkog života na istom prostoru (što se pokazalo i na našim navedenim predanjima). Može se jedino govoriti o većoj ili manjoj zastupljenosti pojedinih tematskih cjelina, grupa predanja i pričanja u pojedinim nacionalnim i vjerskim zajednicama Bosne i Hercegovine. Za popularnost i učestalost određenih motiva i tipova ipak je presudna njihova tematska vrijednost, zanimljivost sižea koje prikazuju, te umješnost i nadarenost pojedinih interpretatora koji zanimljivu i neobičnu tematiku, sižee i motive prenose kolektivu. Pamte se, dakle, i dalje prenose kroz sav narod, zanimljive i neobične zgode bez obzira na njihovo izvorno vjersko i etničko porijeklo. A takav je upravo slučaj sa usmenim predanjima o crkvama i džamijama koje su na čudesan način same promijenile svoju prvobitnu lokaciju.

RÉSUMÉ

LES DÉPLACEMENTS MAGIQUES DES OBJETS SACRAUX DANS LA TRADITION ORALE EN BOSNIE-HERZÉGOVINE

Les traditions orales et historico-religieuses dans lesquelles est dépeint un monde anachronique et presque oublié, celui de la croyance en pouvoir divin, disparaissent et cèdent la place progressivement à d'autres sujets de la nouvelle communication orale. Seuls, de bons connaisseurs de la matière traditionnelle dans les communautés rurales en Bosnie-Herzégovine, savent conter quelque tradition orale du déplacement magique des objets sacrés, des récits des églises anciennes, des mosquées, et même des tombeaux qui "se sont envolés" la nuit d'un endroit à l'autre en s'installant dans un endroit plus sûr pour ne pas être profanés par des personnes impies. Le motif principal de nos traditions orales, est, selon l'indexe de Thompson, numéro F 1083, qui est par ailleurs, connu des Irlandais chrétiens par leur haute littérature d'église, connu aussi

des Juifs par la littérature talmudo-midrashique. L'étude des motifs montrent que son origine doit être examinée surtout dans la tradition antique et dans la haute littérature d'église.

Dans la période des difficultés, pour les organisations chrétiennes à l'Empire Ottoman, on a pu voir la reconstitution du vieux motif religieux chrétien du déplacement des objets sacraux, qui étaient en danger ou profanés dans ce temps historique. Le motif, profondément enraciné dans la croyance et dans la tradition chrétienne et ressuscité à cette époque, est, comme on peut supposer, devenu actuel et intéressant pour l'éducation religieuse et pour les commandement du peuple. Comme cette fonction avait été, en général, exercée par des ecclésiastiques, des prêtres et des moines, leur influence à cette époque aurait dû être décisive pour la continuation de la tradition des églises qui "s'envolaient" en l'air et qui se déplaçaient dans des endroits plus sûrs comme le montrent les exemples des traditions, ci-illustrés.

UD K 728.6 (497.15)

Originalni naučni rad

Astrida BUGARSKI, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

SAVREMENE PROMJENE U KULTURI STANOVANJA SEOSKOG STANOVNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE

Predmet razmatranja u ovom prilogu su nedavne promjene u užem stambenom prostoru, te djelovanje i ponašanje stanara u tom okruženju. Izložena zapažanja i zaključci utemeljeni su na građi prikupljenoj autorovim terenskim istraživanjima. Analizi je prvenstveno podvrgnuta građa što se odnosi na posljednjih dvadesetak godina (tj. na osmu i devetu deceniju 20. vijeka) jer su u to vrijeme, nakon što su uznapredovali procesi industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije, nastupile skokovite promjene u kulturi stanovanja kod većine seoskog stanovništva na prostorima Bosne i Hercegovine. Iznijeti rezultati potkrijepljeni su eklatantnim primjerima o nekim aspektima stanovanja u različitim ruralnim sredinama i kod različitih etničkih skupina kako bi se predočile karakteristične pojave, kao i osobenosti relevantne za proučavanje kulture stanovanja unutar šarolikog bosanskohercegovačkog mozaika.

LES CHANGEMENTS CONTEMPORAINS DANS LA CULTURE DE L'HABITATION DU PEUPLE RURAL EN BOSNIE-HERZÉGOVINE

L'objet de cette étude présente les changements récents des habitants ainsi que leurs activités et leur comportement en espace étroit de l'habitation de ce milieu. Les observations et les conclusions exposées dans cet article sont fondées sur les matériaux que l'auteur a recueillis dans ses recherches sur le terrain. Les matériaux, qui portent sur les dernières vingt années (c'est-à-dire la huitième et la neuvième décennie du ^{xx}e siècle), sont spécialement soumis à l'analyse car dans ce temps-là, après le progrès de l'industrialisation de la réforme agraire et de l'urbanisation, il y a eu d'énormes changements, dans la culture de l'habitation chez la majorité de peuple rural dans espaces vitaux de la Bosnie-Herzégovine. Les résultats exposés sont confirmés par des exemples éclatants de quelques aspects de l'habitation dans de différentes communautés rurales et chez de différents groupes ethniques pour signaler des phénomènes, ainsi que des particularités importantes dans l'étude de la culture de l'habitation à l'intérieur du mosaïque multicolore de Bosnie-Herzégovine.

U ruralnim sredinama Bosne i Hercegovine tokom posljednjih dvadesetak godina nastupile su skokovite promjene u kulturi stanovanja.¹ Iz većine bosanskohercegovačkih seoskih naselja tokom osme i devete decenije ovoga vijeka definitivno su nestali ili su napušteni tradicionalni oblici stambenih zgrada, kućnih uređaja, pa pretežno i pokućstva. U znatnom broju njih napuštena je tradicionalna organizacija šireg stambenog prostora, te su u većoj ili manjoj mjeri izmijenjeni ponašanje i djelovanje seljana u stambenom prostoru. Sudeći prema fondu novopodignutih seoskih kuća, u ovom razdoblju relativnog ekonomskog blagostanja bila je vrlo izražena tendencija oponašanja savremenih individualnih porodičnih gradskih kuća, kako u pogledu vanjskog izgleda, prostorne strukture i dispozicije tako i u pogledu unutrašnje opreme i uređenja. Glavnina ovog stambenog fonda podignuta je uz veće ili manje poštovanje arhitektonsko-gradevinske projektne dokumentacije osmišljene u ovlaštenim projektnim biroima.² Kuće su pretežno izgrađene od industrijskog materijala, a sadrže i instalacije: električne, vodovodne, mnoge i kanalizacione. Po vertikalnoj razvijenosti one su najčešće prizemnice sa podrumom ili jednospratnice, a stanovanju su u njima namijenjena najmanje dva nivoa. Uz kuhinju, sobe i ostavu one imaju i prostorije sa drugim namjenama. Savremeni seoski stan najpoželjnije strukture, strukture kojoj podjednako streme muslimanska, srpska i hrvatska domaćinstva od krajnjeg juga Hercegovine do krajnjeg sjevera Bosne, sastoji se od kuhinje, odnosno dnevnog boravka sa nišom, najmanje dvije sobe različite namjene, te od ostave, prostorije sa sanitarnim uređajima i obavezno centralno smještenog prostora namijenjenog komuniciranju. Uporočno sa izgradnjom zgrada savremenih arhitektonskih rješenja prostorije u njima počinju da dobijaju savremene uređaje i pokućstvo. Za ovaj kratki vremenski period karakteristično je da se novine u stan najčešće unose sukcesivno, kao i to da se ubrzano nastavlja sa daljom njegovom modernizacijom čim to dozvole materijalne mogućnosti. Samo mali broj domaćinstava i to, uglavnom, povratnika sa rada u inostranstvu bilo je,

- 1 Za pisanje ovog priloga poslužila je građa koju je autorica prikupila dugogodišnjim terenskim istraživanjima, a prvenstveno građa koju je sakupila od 1986 do 1990. godine tokom rada na programu "Seoske stambene zgrade i kultura stanovanja u Bosni i Hercegovini" koji je finansirala Samoupravna interesna zajednica nauke Bosne i Hercegovine. Inače, za problematiku o savremenoj seoskoj stambenoj kulturi malo ko se interesovao u Bosni i Hercegovini, pa je razumljivo da o njoj ima vrlo malo objavljenog materijala.
- 2 Naime, neki objekti su izgrađeni prema projektnoj dokumentaciji, a drugi su izgrađeni bez te dokumentacije, ali po uzoru na prvopomenute objekte. Izgradnja seoskih stambenih zgrada prema projektnoj dokumentaciji u periodu 1970-1990. učestala je naročito zbog toga što se za njihovu gradnju dio sredstava obezbjeđivao kreditiranjem od strane radnih organizacija u kojima je bio zaposlen neko od ukućana. Bez prilaganja projektne dokumentacije za budući objekat nije se u radnim organizacijama moglo ostvariti pravo na korištenje kredita. Istina je da se malo ko pridržavao projekta u potpunosti, a nisu bili rijetki ni slučajevi da se korisnici kredita uopšte nisu pridržavali svog projekta, već su kuću gradili po uzoru na susjedovu ili srodnikovu kuću. Međutim, činjenica je da je selo iz projektne dokumentacije usvojilo stručnu terminologiju, te otuda se, između ostalog, nailazi na jednoobrazne nazive za prostorije u novoizgrađenim kućama na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine.

iznimno, u mogućnosti da za svega nekoliko godina podigne i opremi u potpunosti nov savremeni stan, tj. porodičnu kuću. U korelaciji sa opštim civilizacijskim napretkom, a paralelno sa mijenjanjem materijalnih okvira najuže životne sredine, mijenja se, istina laganim tempom, i stil življenja u stambenom prostoru. Mijenjanje odnosa stanara prema stambenom prostoru očituje se u zapaženom porastu nivoa stambene higijene.

Dakako da do probrazaaja, koji se zbio u sklopu opštih promjena u našem društvu, nije došlo istovremeno na cijelom bosanskohercegovačkom prostoru, te da on nije tekao a ni manifestovao se na identičan način. S obzirom na šarolikost koja vlada na ovoj teritoriji u pogledu prirodnih uslova, etničkog i nacionalnog sastava stanovništva, nasljeđa koje se formiralo pod različitim kulturnim uticajima i drugog, razumljivo je da ni startne pozicije nisu bile iste.³ U pogledu stambenih zgrada, a i cjelokupne kulture stanovanja, promjene su, po pravilu, prvo nastupile u onim selima što su se nalazila u blizini gradskih naselja, u industrijskim revirima, u selima što su bila smještena uz savremene saobraćajnice, te u selima čije je aktivno stanovništvo bilo u prilici da se sa poljoprivrede, u većoj ili manjoj mjeri, preorijentiše na druge djelatnosti. Nasuprot tome, u selima izolovanim u geografsko-saobraćajnom pogledu, te i drugim selima u privredno nerazvijenim depopulacionim područjima proces promjena odvijao se usporeno, tako da u njima nije narušena tradicionalna kultura stanovanja u svim segmentima ni tokom osme i devede decenije ovoga vijeka. Imajući u vidu takvih nekoliko oaza sa djelomično očuvanom tradicionalnom kulturom stanovanja i vrlo veliki broj ruralnih sredina u kojima je stanovanje manje više prilagođeno modernom dobu, može se reći da se na prostorima Bosne i Hercegovine u posljednje vrijeme nailazi na doista drastične razlike u kulturi stanovanja.

Sasvim je razumljivo da ni sva domaćinstva u sredinama zahvaćenim prosperitetom nisu bila u mogućnosti da približno istim tempom zamijene stare objekte novim, da stambene zgrade opreme savremenim uređajima i pokućstvom, a ni njihovi ukučani da napuste stare stambene načke i steknu nove. Po pravilu, standard stanovanja najbrže je rastao i nove stambene navike najbrže su usvajane u onim ekonomski osnaženim domaćinstvima u kojima su se mlađi ukučani školovali i opredijelili za rad u nepoljoprivrednim djelatnostima, a naročito u onim domaćinstvima koja su imala ukučane zaposlene u republičkim centrima ili na privremenom radu u inostranstvu. Staračka domaćinstva i u takvim sredinama najsporije su usvajala inovacije.

Uočljivo je da se sa zakašnjenjem u tokove modernizacije uključilo stočarsko stanovništvo u brdsko-planinskim krajevima. No, kako je nedavnim terenskim istraživanjima utvrđeno, ni većina tog stanovništva nije ostala

3 Ako za pokazatelj uzimemo tradicionalne oblike stambenih zgrada s čijom gradnjom se nastavilo i poslije II svjetskog rata, vidimo da se, na primjer, u selima između Mostara i Nevesinja susreće jednodjelna suvozida slamara, u podbjelašničkim selima drvena ili kamena potuspratnica sa "čardakom" u krovu, u Cazinskoj krajini spratnica od mješovitog materijala čije prizemlje ima funkciju staje, u srednjoj Posavini prizemnica dvoslovnog krova uniformne prostorne strukture i jednoobrazne dispozicije, itd.

izvan savremenih tokova. U ovim krajevima ima primjera da su staračka domaćinstva, češće nego li na drugim stranama, do pred kraj 20. vijeka ostala da stanuju u tradicionalnim oblicima stambenih zgrada podignutim prije četrdeset, pedeset, pa i više godina, lišena mnogih civilizacijskih tekovina koje stanovanje čine udobnim i primjerenim industrijskoj epohi. Neka od staračkih domaćinstava čak su u kući zadržala otvoreno ognjište, a tradicionalne oblike pokućstva tek su dopunila ili pojedinačno zamijenila ponekim industrijskim proizvodom. Staračka domaćinstva su, takođe, zadržala i stare gospodarske objekte i prijašnju organizaciju porodičnog naselja. U krugu porodičnog naselja kod njih se još uvijek ne nailazi ni na poljski nužnik, što na svoj način svjedoči o zadržavanju niskog higijenskog standarda.

U privredno nerazvijenim krajevima tokom posljednjih dvadesetak godina i domaćinstva sa mlađim ukućanima više nego li na drugim stranama zadovoljavala su se starijim stambenim zgradama tek donekle moderniziranim adaptacijama i dogradnjom neophodnih sadržaja, ili skromnim novoizgrađenim zgradama podignutim bez arhitektonsko-građevinske projektne dokumentacije, za čiju izgradnju su kao i prije u potpunosti ili djetomično koristili prirodne materijale iz neposredne okoline. Ona su u većini prostorije opremala samo sa najneophodnijim uređajima i pokućstvom zanatske i industrijske proizvodnje, te su, uz ovo, nastavila da koriste i neke tradicionalne oblike uređaja i pokućstva sopstvene izrade. No, i u slučajevima kada su imali mogućnost da nabave savremeni mobilijar, najčešće su ga se morali odreći jer se on nije mogao uklopiti u objekte koji nisu građeni po savremenim građevinskim standardima. U naseljima gdje nije provedena elektrifikacija ona su ostala uskraćena i za mogućnost korištenja električnog osvjetljenja, najosnovnijih električnih uređaja i pomagala koja su na drugim stranama postali uobičajeni seoski kućni inventar. Ipak, odlazak pojedinaca na privremeni rad u inostranstvo i u ovakvim sredinama rezultirao je najčešće nizom adaptacija u njihovom stanu, u prvom redu uređenjem prostora za kupatilo i klozet, te opremanjem stana modernim namještajem i uređajima. Međutim, mora se napomenuti i to da su brojni povratnici s rada u inostranstvu iz ovakvih sredina svoja domaćinstva preselili u nove životne sredine.

Do koje mjere su bile ispoljene razlike u kulturi stanovanja u našim ruralnim sredinama u posljednjih dvadesetak godina ovom prilikom će se ilustrovati prikazom pojava oblika tri egzistencijalna sadržaja stana - uređaja za loženje vatre, odnosno uređaja na kojima se gotovi jelo i kojim se zagrijevaju prostorije, stola i postelje - te načina njihovog korištenje od strane stanara i ponašanje stanara vezano za te sadržaje.

Uređaji za loženje vatre, odnosno uređaji na kojima se gotovi hrana i kojima se zagrijevaju prostorije nezaobilazan su inventar savremenog ruralnog stana. Uobičajeno je da svako domaćinstvo ima i koristi svakodnevno ili povremeno u krugu svog staništa više takvih uređaja. Uz uređaje zanatske i fabričke proizvodnje, u sadašnje vrijeme sreću se i tradicionalni oblici uređaja koje su napravili sami ukućani ili seljani vješti tom poslu.

Mada je većina seoskog stanovništva do kraja sedme decenije u kući otvoreno ognjište zamijenila savremenijim uređajima, za brojna domaćinstva nekih područja (npr. Neuma, Čapljine i dr) ono je ostalo obavezan inventar staništa.⁴ Povremeno i za specijalne prigode ova domaćinstva koriste ognjište u staroj kući, novopodignuto ognjište u pomoćnom objektu ili improvizovano ognjište na otvorenom prostoru. U okolini Neuma, primjerice, otvoreno ognjište najviše se koristi u ljetnom periodu, kada se manje koriste savremeni uređaji u glavnom stambenom objektu, pa se na ognjištu u staroj kući peče kruh, pita i priprema hrana za stoku. Vlada mišljenje da su neka jela daleko ukusnija kada se zgotove na ognjištu negoli na električnom štednjaku ili u njemu. Uloga i značaj recentnog ognjišta je drugačija nego što je to bilo sa starinskim ognjištem koje je bilo centar zbivanja i okupljanja ukućana u glavnom stambenom objektu.⁵ Osim za povremeno pripremanje jela, sada se ognjište koristi za gotovljenje hrane svinjama i drugoj stoci, nad njim se suši meso i sl. Hrvatsko stanovništvo u okolini Livna, na primjer, još uvijek na Badnje večer na ognjištu u sporednom objektu pali badnjak.

Ni direktan nasljednik otvorenog ognjišta u kuhinjskom prostoru, tzv. fijaker šporet, nije sasvim povučen iz upotrebe sve do danas (t. I, sl. 1). Njega su najčešće zadržala domaćinstva slabog imovnog stanja koja nisu bila u mogućnosti da stan opreme savremenijim uređajima i pokućstvom, kao i staračka domaćinstva kojima je manji problem bio doći do drveta za gorivo negoli plaćati električnu energiju. Neka domaćinstva, pak, zadržala su fijaker šporet u pomoćnom objektu (ljetnoj kuhinji) i koriste ga veoma često iako u glavnom stambenom objektu imaju modernije oblike štednjaka, iz jednostavnog razloga što ukućani smatraju da se na njemu i u njemu hrana spravlja brže i da je ukusnija.

U kuhinjskom prostoru u novije vrijeme dominira prvo štednjak na čvrsto gorivo, a naknadno mu se pridružuje i električni štednjak.⁶ U vrijeme intenzivne elektrifikacije naših sela, a to je upravo osma i deveta decenija ovoga vijeka, selo je prihvatilo električni štednjak među prvim električnim uređajima. Štednjak na čvrsto gorivo i električni štednjak sada najčešće zajedno egzistiraju u kuhinjskom prostoru, s tim da mnoga domaćinstva električni štednjak koriste samo povremeno (t. I, sl. 2). Za električni štednjak može se reći da pripada kategoriji savremenih uređaja koji se na selu ne koriste u potpunosti. U pitanju je stvorena navika domaćice da koristi stariji uređaj, a postoje i razlozi ekonomske prirode. Naime, na selu se još uvijek lako dolazi do drveta, dok se električna energija štedi pošto se plaća. Štednjak na čvrsto gorivo u mnogim domaćinstvima nema statičan smještaj. Prenose ga prema

4 Za razliku od otvorenog ognjišta, odžak - tip ognjišta sa napom svojevremeno karakterističan za područje Hercegovine - nije imao recentnu primjenu.

5 Iznimku predstavljaju recentna ognjišta u kolibama nekih planinskih sezonskih stočarskih naselja.

6 Neka domaćinstva koriste i kombinovani električno-plinski štednjak, ali pojava nema šire razmjere.

godišnjem dobu i potrebi iz prostorije u prostoriju ili otvorene dijelove stana, npr. verandu. Uobičajeno je da, uz zimsku kuhinju, u stanu postoji i ljetnja kuhinja ili neki otvoren prostor gdje se prenosi štednjak kada zavladaju visoke temperature.

Od tradicionalnih oblika sobnih peći u posljednjih dvadesetak godina u nekim staračkim domaćinstvima što su ostala stanovati u kućama starijeg postanka i teško se odricala starih navika i uređaja, susreće se novonapravljeni modificirani oblik zemljane, odnosno zidane peći sa pločom i rernom koja je naslijedila visoku zemljanu peć s lončićima (t. II). Za bosanski klasičan oblik zemljane peći s lončićima može se reći da je u ovom periodu sveden na izuzetno rijetke primjerke. Kao pandan bosanskom razvijenom obliku zemljane peći u Hercegovini je korištena istovremeno limena peć zanatske izrade zvana furuna, vuruna, koja je svojevremeno naslijedila odžak (t. III). Usvajanjem savremenijeg koncepta korištenja stambenog prostora na selu, tj. korištenjem savremene kuhinje ili niše sa dnevnim boravkom (koji se smatraju kuhinji adekvatnim prostorom) za okupljanje ukućana i gostiju u svakodnevnim prilikama tokom cijele godine, sobe, uglavnom, ostaju bez uređaja za zagrijavanje ili se on unosi u njih u određenim prilikama. Tokom nedavnih terenskih istraživanja u selima okoline Tešnja i Banovića zapaženo je da se u tzv. džematsku sobu, hodžinu sobu unosi kuhinjski štednjak na čvrsto gorivo u vrijeme sobeta.⁷

Sto, po tome što se oko njega okupljaju svakodnevno ukućani pri konzumiranju dnevnih obroka hrane, spada među najznačajnije komade upotrebnog pokućstva savremene seoske kuće. Stona ploha je, osim toga, neophodna površina u stanu za obavljanje raznih poslova, oko nje se okupljaju gosti, na nju hrvatsko stanovništvo zna postaviti i okićenu božićnu jelku itd. Uobičajeno je da svako domaćinstvo ima više stolova i to različitih oblika. Sto se susreće kako u glavnom stambenom objektu tako i u pomoćnom stambenom objektu, a kod mnogih i povremeno ili stalno u dvorištu nedaleko od kuće. Za stolom smještenim u hladovini pred kućom objeđuje se često u selima južne Hercegovine u ljetnom periodu. Po načinu izrade recentni stolovi su pretežno zanatski ili fabrički proizvodi.

Vrlo omiljen, gotovo nezamjenjiv za muslimansko stanovništvo mnogih seoskih sredina ostao je tradicionalni oblik stola - niski kružni prenosivi sto - tzv. sinija, sofra, sopra, stolica.⁸ Oni koji siniju koriste pri uzimanju obroka ponajčešće je unose u kuhinju i oko nje sjede na podu (t. IV, sl. 1). U

7 Sobet (sobet) je riječ arapskog porijekla, a značenje joj je: razgovor, sjedeljka, sijelo, sastanak (A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Sarajevo, 1965).

8 Najčešći naziv za taj tip stola na tlu Bosne i Hercegovine je sinija. Riječ sinija je arapskog porijekla, a značenje joj je: okrugla niska trpeza, sofra. Riječ sofra, odnosno sopra je takođe arapskog porijekla, a značenje joj je: trpeza, sinija (A. Škaljić, nav. djelo). Zbog izuzetno rijetke pojave, za niski prenosivi sto sa četvrtastom pločom, koji je bio rasprostranjen u južnoj Hercegovini, može se reći da se u drugoj polovini 20. vijeka izobličio.

nekim muslimanskim porodicama, mada u stanu imaju savremeno oblikovane stolove, nije napušten ni stariji način objedovanja na podu, bez sinije. U takvim slučajevima između ukućana koji sjede na podu razastire se platnena prostirka i na nju se stavlja jelo u prigodnoj posudi iz koje svi uzimaju hranu (t. IV, sl. 2). U ovim porodicama na isti način obroci se konzumiraju i kada su u kući gosti, a osobito je to praksa u posebnim prilikama kada je okupljen veći broj uzvanika. U takvim slučajevima samo se obroci serviraju u više prostorija, pa i u sobama. U domaćinstvima čiji ukućani objeduju na podu ili za sinijom obično se na podu, pored drugih poslova, obavlja pranje posuđa i pripremanje jela, a posebno često razvijaju jufke za pitu (t. V, sl. 1 i 2).

Srpsko i hrvatsko stanovništvo rijetko je zadržalo siniju i sada je malo kad koristi. Tako, na primjer, kod Srba u Mudrikama (Vlašić) za vrijeme nedavnih terenskih istraživanja zabilježen je podatak da se ovaj tip stola, koji oni nazivaju sofrom, koristi samo kada je slava, jer se, kako kažu "sa stola ne može slaviti slava". Za razliku od mnogih Muslimana, Srbi i Hrvati oko sinije sjede na niskoj stolici koja je po obliku tronožac (sto⁹) ili klupica (šćemlija, skemlija).

Znatno rjeđe od sinije tokom osme i devete decenije zadržani su ostali stariji oblici stolova (na primjer, mali četvtasti sto srednje visine u kuhinjskom prostoru i dugi pravougaoni sto normalne visine u sobnom prostoru) koji inače predstavljaju više razvojne oblike u odnosu na nju, a u stanu su imali utvrđen stalan smještaj.¹⁰

U kuhinji, odnosno dnevnom boravku savremeno opremljenih kuća u najnovije vrijeme središte okupljanja ukućana prilikom konzumiranja dnevnih obroka najčešće je kuhinjski ili trpezarijski sto normalne visine (t. VI, sl.1). Kod onog dijela muslimanskog stanovništva koji je ostao privržen navici sjedenja na podu i obavljanju poslova u čučjećem stavu još uvijek se umjesto stola normalne visine u kuhinjskom prostoru nailazi samo na niski mali pravougaoni sto (iz kompleta tzv. kombinovane sobe) (t. VI, sl. 2). Ovaj sto nije kod njih jedini komad sobnog namještaja u kuhinjskom prostoru. Shodno recentnoj funkciji, kuhinjski prostor namješten je kombinacijom kuhinjskog i sobnog pokućstva. Isti tip stola susreće se u kućama muslimanskog stanovništva u selima oko rijeke Bosne najčešće uz ostale dijelove namještaja kombinovane sobe u tzv. šćednoj, primaćoj sobi.

Postelja, njeno mjesto u stambenom prostoru i način na koji se organizuje noćni počinak jedan su od najznačajnijih recentnih pokazatelja dostig-

9 Čini se da je upravo to što se u nas veoma rasprostranjen oblik niske stolice nazivao sto uticalo da se na selu kasno prihvati isti taj naziv za komad pokućstva druge namjene. Tako se kod srpskog i hrvatskog stanovništva Bosne i Hercegovine u prvo vrijeme prihvatanja stola normalne visine za njega mogao čuti naziv trpeza ili astal.

10 Ovdje je riječ o oblicima stolova koje, na primjer, srpsko stanovništvo u jugoistočnoj Hercegovini naziva trpezicom, astalom, odnosno trpezom, a hrvatsko stanovništvo u okolini Dervente astalićom odnosno astalom.

nutog nivoa stambene kulture, a ujedno i velikih razlika u stilu življenja na našim prostorima.

U novije vrijeme, po pravilu, unutar staništa kuća je postala jedino mjesto gdje ukućani noćivaju. Sasvim se izobičajilo da u višegeneracijskim domaćinstvima mladi bračni parovi noće u pomoćnim stambenim objektima, kao i da mladići noće u gospodarskim objektima, u sijenu. Izvan glavnog stambenog objekta iznimno, na primjer, nastavili su da noćivaju čobani u ljetnim stočarskim naseljima i nekim selima kada noću čuvaju ovce u torovima. Mjesto noćenja za njih je koliba torarica.

Tokom osme i devete decenije ovoga vijeka u bosanskohercegovačkim ruralnim sredinama nailazi se na više vrsta postelja. Osnovna razlika među njima je u tome što se mogu sastojati samo od posteljine, tj. tekstilnih predmeta - prostirki, pokrivača i jastuka, ili ih uz posteljinu čini i jedan od specijalno oblikovanih komada namještaja namijenjen ležanju. Namještaj sa funkcijom ležaja raznolik je po obliku, načinu izrade, materijalu od kojeg je izrađen i drugom. On je dijelom nasljeđe minulih vremena, a dijelom novoprihvaćeni urbani mobilijar. Manjim dijelom ležajevi su još uvijek proizvod samih ukućana, a većim dijelom su kupovni, bilo da se radi o zanatskim ili industrijskim proizvodima. Raširena je pojava, osobito među domaćinstvima slabijeg i srednjeg imovnog stanja, da se u stanu istovremeno koriste ležajevi koji pripadaju različitim vremenskim periodima i različitim kulturama. U stanovima imućnih domaćinstava danas se može naći na gotovo sve vrste modernih uređaja koji služe za postelju, a bili su plasirani na našem tržištu. U odnosu na prijašnje stanje stambeni prostor općenito je znatno obogaćen upravo ovom vrstom pokućstva, a osnovni razlog leži u tome što je i u selu preovladalo mišljenje da svako od ukućana treba imati zaseban ležaj. S obzirom da neki oblici ležaja imaju dvojnju funkciju, realno je pretpostaviti da su dijelom nabavljeni prvenstveno kao komadi pokućstva namijenjeni za sjedenje. I posteljina je, takođe, raznovrsna (po raznim osnovama) bilo da je riječ o onoj što sama čini postelju, ili o onoj što prati neki od oblika ležaja.

Plato sačinjen od dasaka neznatno izdignut od poda pomoću položenih gredica spada među najrjeđe stare zadržane oblike sobnog ležaja. Oblikom i dimenzijama on je pandan ugrađenom uređaju za ležanje i sjedenje, tzv. krevetu, koji se susretao uz otvoreno ognjište u staroj kući cijele istočne Hercegovine, a mjestimično i u zapadnoj Hercegovini, te u Bosni. Ovakvi ležajevi uz ognjište sada se u istoj funkciji mogu naći jedino u kolibama sezonskih stočarskih naselja na graničnim bosanskohercegovačkim planinama. Prateća posteljina ovog tipa ležaja sastoji se od tkanih vunelih prostirki i pokrivača, te vunelog jastuka ispunjenog slamom. Ležaj u obliku niskog platoa sa specifičnom tkanom vunenom posteljinom, među kojom dominiraju tzv. gunji, uz koju se ne koristi platnena posteljina, karakterističan je i lako prepoznatljiv inventar nižih razvojnih oblika staništa stočara sjeveroistočne Hercegovine (t. III). Mada se kod ovih stočara u stalnim naseljima u sadašnje vrijeme nailazi i na savremenije oblike ležaja (ponajčešće polukauč i kauč) i posteljine, veliki broj njih spava još uvijek na vunenoj prostirci tzv. serdžadi,

sedžadadi, direktno na podu (t. VII, sl. 1).¹¹ Za običaj spavanja na podu, uprkos postojanja modernog ležaja u stanu, zna se i na drugim stranama Bosne i Hercegovine. Sklono mu je ostalo muslimansko stanovništvo gotovo u cijeloj Bosni. Radi se, prije svega, o duboko ukorijenjenoj navici. U Bosni se, za razliku od Hercegovine, pred odlazak na spavanje na pod razastire dušek (ispunjen slamom od zobi, bujadi, barskim sijenom ili vunom), a u najnovije vrijeme spužva,¹² ili jogi-madrac (t. VII, sl. 2). Između recentne podne posteljine koja se zatiče u muslimanskoj kući u Bosni s jedne strane i u Hercegovini s druge strane postoje vidne razlike (t. VIII, sl. 1 i 2). U Hercegovini dominiraju vunene tkane prostirke i pokrivači domaće izrade koje kad su u funkciji ne mora obavezno da prati platnena posteljina, dok se u Bosni, izuzimajući pojedine punktove sa još uvijek snažno razvijenim ovčarstvom, zadržalo malo tkanih vunenih prostirki i pokrivača, a uz platnenu posteljinu u upotrebi su prvo jorgani i jastuci kućne izrade, a potom kupovne deke i jorgani. Ova posteljina, za koju se čuju različiti nazivi (haljine, haljinka, slog i sl.), preko dana stoji složena u jednom uglu sobe, u ormanu ili na ormanu i vitrini. Na ormanu i vitrini obično se nađe najbolja posteljina kojom domaćica demonstrira svoj smisao za organizaciju udobnog stanovanja.

Neka staračka domaćinstva iz sela u privredno nerazvijenim dijelovima Bosne i Hercegovine, npr. u okolini Bosanskog Grahova, Teslića, Čapljine i dr, koja su ostala da stanuju u kućama starijeg postanka, zadržala su kao ležaj krevet od dasaka postavljen na četiri noge, sa niskim stranicama iste visine ili onaj sa niskim podužnim stranicama i visokim poprečnim stranicama, grube domaće izrade ili finije zanatske (t. IX).¹³ Kako starim ljudima odgovara da spavaju u zagrijanoj prostoriji, to je ovaj tip prvobitno isključivo sobnog ležaja u novije vrijeme često smješten u kuhinju, ali ni u kom slučaju ako je ona opremljena savremenim pokućstvom. Neizostavan pratilac ovog tipa ležaja je slamarica ili dušek. Inače, njegov posteljni tekstil ima, takođe, od regije do regije osobene karakteristike. U selima u okolini Tešnja, na primjer, kao posteljina starijeg postanka susreće se lanena prostirka, tzv. ponjava, predni čaršaf, koja se rasprostire preko dušeka, te pokrivač od lana ili vune isto sa nazivom ponjava. U zmijanjskim selima kao zaostala starija posteljina u krevetu zatiče se slamarica, plata (čaršaf) od kudelnog ili pamučnog prediva i valjani bilj otkan od vune. U Posavini, gdje se prije nego u ostalim dijelovima Bosne na selu počinje posteljini posvećivati veća pažnja, kod hrvat-

-
- 11 Riječ *sedžadada*, odnosno *sedžadadi*, je arapskog porijekla, a u Rječniku A. Škaljića kao njeno značenje navedeno je sljedeće: prostirač, ćilimče na kojem muslimani klanjaju namaz; služi i kao ukras u kućnom namještaju; u obliku je pravougaonika (A. Škaljić, nav. djelo)
  - 12 Spužva je prostirka od sintetične spužvaste mase koja je uvučena u platnenu navlaku. Može da posluži i za sjedenje, odnosno da zamijeni šilte.
  - 13 Primjerci prvobitne varijante ovog tipa ležaja koja nije imala stranice (u okolini Tešnja, a mjestimično i u istočnoj Bosni poznata pod nazivom palače) nisu zadržani do recentnog vremena.
-

skog i srpskog stanovništva zadržali su se čaršafi i pokrivači od domaćeg i fabričkog platna koji su ukrašeni širokom čipkom. Od savremene posteljine u ovim starijskim krevetima najčešće se našla kockasta dvobojna pamučna posteljina (čaršafi, jastučnice i navlaka za pokrivače).

Od savremenih tipova ležaja fabričke proizvodnje susreću se bračni kreveti u ambijentu klasične bračne spavaće sobe ili francuski krevet u kompletu sa ostalim komadima namještaja najmodernijeg tipa bračne spavaće sobe, potom polukauč, kauč, trosjed i dvosjed kao pufčinačni komadi ili u kompletu sa ostalim pripadajućim mobilijarom koji su plasirali na tržište proizvođači namještaja (t. X). Kako je već pomenuto polukauč i kauč naročito su česti u kućama muslimanskog stanovništva u selima oko rijeke Bosne. Općenito se dobija utisak da oni u muslimanskim kućama služe više za sjedenje, te da se na njima namješta postelja za goste. Imućna domaćinstva, uz savremene oblike ležaja, koriste pretežno kapovnu posteljinu fabričke proizvodnje: deke, jorgane, jastuke, te platnene jastučnice, čaršafe i navlake za pokrivače. Po posteljini, francuski ležaj izdvaja se u odnosu na druge ležajeve. Njega prati moderna namjenska posteljina. Sad već nije neobično ni da se uredno namještena postelja, prije svega francuski krevet, svakodnevno pokriva ukrasnim pokrivačem. Uz modernu posteljinu u mnogim predjelima Hercegovine i nekim predjelima Bosne gdje nije napušteno ovčarstvo često se nailazi na tkane vunene pokrivače domaće izrade prilagođene ukusu današnjih stanara savremenim dizajnom. Najomiljeniji su dvobojni valjani pokrivači sa kockastim dezenom koje, na primjer, u okolini Glavatičeva nazivaju deka ma, u okolini Hutova šarenim dekama itd.

Kako se već iz prethodno iznijetog moglo zapaziti, mjesta u stanu gdje su postelje stalno smještene ili se pred odlazak na počinak svakodnevno nanovo namještaju mogu biti kako u sobama tako i u kuhinji. Vrlo je visok procenat domaćinstava kod kojih je kuhinja ujedno i spavaonica, premda stan sadrži sobe koje bi se mogle iskoristiti u tu svrhu. U kuhinji najčešće leže i spavaju ostarjeli i bolesni ukucani, a ponegdje u njoj spavaju domaćin i domaćica ili baka (nona) sa unučićima. Stariji bračni parovi ne spavaju uvijek u istoj prostoriji, te se tako dešava da je kuhinja spavaonica samo za jedno od njih. U novije izgrađenim kućama imućnih domaćinstava koja imaju spavaću sobu opremljenu prema namjeni, ova soba može biti iskorištena kao spavaonica svakodnevno ili povremeno. U mnogim od ovih kuća u izvanredno lijepo namještenoj i uredno održavanoj spavaćoj sobi tek povremeno prespavaju gosti. I inače se većinom gostu daje najbolja postelja u kući.

Navesti ćemo i jedan zanimljiv obrazac ponašanja u organizovanju počinka u uslovima skućenog stambenog prostora na koji se naišlo tokom nedavnih terenskih istraživanja u zabačenim planinskim selima nedaleko od Sarajeva. U jednom od uglednih muslimanskih domaćinstava u Gornjem Lukomiru (Bjelašnica), koje je na prelazu iz osme u devetu deceniju stanovalo u stiješnjem stanu opremljenom pokućstvom tradicionalnih oblika, te starije zanatske i fabričke proizvodnje, domaćin i domaćica uvijek spavaju u kuhinji, njihov sin i snaha sa djecom u maloj sobi, a gosti kada naiđu bez obzira na

dobnu i polnu razliku, pa i to što nisu u srodstvu, noće svi zajedno u velikoj sobi. Pri tome jedno ili dvoje najuglednijih među gostima imaju privilegiju da spavaju u krevetu, dok ostali spavaju na podu na prostirkama ležeći jedno do drugog u nizu. Simptomatično je da se u zaostalim sredinama platneni dijelovi posteljine (čaršaf, jastučnica i navlaka pokrivača) zamjenjuju rijetko, a smjenjivanje korisnika postelje ne stvara obavezu pranja posteljine.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Pod uticajem savremenih društveno-ekonomskih zbivanja proces skokovitih promjena u kulturi stanovanja bosanskohercegovačkog seoskog stanovništva otpočeo je negdje pred kraj sedme i početak osme decenije ovog vijeka. Snažan stimulans tom progresu s jedne strane bila su sredstva što počinju priticati od zarada radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu, a s druge strane razne vrste kredita i novčane pomoći što dobijaju ukućani zaposleni kao radnici u domaćoj industriji, građevinarstvu, šumarstvu i drugim djelatnostima. Što se tiče i jednih i drugih, osim stvaranja ekonomske podloge, vrlo bitno je bilo i to što su ti radnici, boraveći u kulturnijim sredinama, stekli nove stambene predodžbe, te se založili za osavremenjavanje stambenog prostora u vlastitoj sredini. Izuzetno značajnu pogodnost predstavlja i to što je veliki broj ovih radnika i u inostranstvu i u zemlji bio angažovan na poslovima u građevinarstvu, te su svoju potrebu za sticanjem društvenog prestiža najbolje mogli demonstrirati upravo na podizanju doma za svoju porodicu. Više pojava (npr. izgradnja velikih kuća u kojima više prostorija ostaje neiskorišteno, neiskorištenost uređaja kojima je stan opremljen i sl.) stvara dojam da su povratnici sa rada u inostranstvu, gradeći i opremajući svoj stan na selu po ugledu na gradski, bili više motivirani željom za prestižom nego li enormno povećanim i promijenjenim životnim potrebama. Tokom dvadesetogodišnjeg perioda, u kome su mnoga seoska domaćinstva veliki dio raspoloživih sredstava uložila u stan. elektrifikaciju sela, izgradnju puta, vodovoda i drugog, izmijenjen je lik sela i u njima je stvoren značajan fond stanova-kuća koncipiranih po ugledu na gradske individualne porodične stanove-kuće. Uporedo sa mijenjanjem materijalnih okvira seoskog stambenog prostora mijenja se laganim tempom ponašanje i djelovanje stanara u tom prostoru. Posmatrajući prostor Bosne i Hercegovine u cjelini, možemo zaključiti da su razlike koje se danas zapažaju među seoskim stambenim zgradama, njihovom uređenju i stilu življenja seoskog stanovništva u stambenom prostoru dosta velike, ali i to da savremena kretanja nedvojbeno vode ka ujednačavanju stana i stanovanja podjednako kod muslimanskog, srpskog i hrvatskog stanovništva od krajnjeg juga do krajnjeg sjevera ove teritorije.

RÉSUMÉ

LES CHANGEMENTS CONTEMPORAINS DANS LA CULTURE DE L'HABITATION DU PEUPLE RURAL EN BOSNIE-HERZÉGOVINE

Le sujet de l'observation dans cet article présente les changements récents dans la culture de l'habitation du peuple rural en Bosnie-Herzégovine; l'auteur suit de très près les trois objets importants d'un appartement: (1) appareils de chauffage, c'est-à-dire les appareils sur lesquels on fait la cuisine et qui chauffent la pièce, (2) table et (3) lit.

Au cours de la dernière vingtaine d'années il y a eu d'énormes changements dans la culture de l'habitation dans une majorité de communautés rurales de la Bosnie Herzégovine; où on rompait, alors, définitivement, avec des formes traditionnelles de bâtiments, des appareils ménagers et des meubles, et on quittait l'organisation traditionnelle de l'habitat et du logement.

Les immeubles bâtis au cours des huitième et neuvième décennies de notre siècle présentent l'imitation des maisons urbaines particulières ainsi que l'imitation générale de la structure de l'espace et de la décoration intérieur d'un moyen appartement contemporain. La transformation, qui s'est produite dans le cadre des changements généraux de notre société, provoqués par les processus de l'industrialisation, de la réforme agraire et de l'urbanisation, n'a pas atteint à la fois tout le territoire de la Bosnie-Herzégovine.

En examinant l'étendue de la Bosnie-Herzégovine dans son entier on peut conclure que les différences remarquées aujourd'hui dans les communautés rurales, dans des immeubles, dans leur décoration intérieure et dans les manières de l'habitation, sont très grandes mais les processus contemporains mènent indubitablement à l'unification du logement et de l'habitation pareillement chez tous les trois peuples, les musulmans, les serbes et les croates, de l'extrême Sud jusqu' à l'extrême Nord.

TABLA I

Slika 1 - Detalj kuhinje sa tzv. fijaker šporetom, Bastasi (ok. B. Grahova)

Slika 2 - detalj kuhinje, G. Opine (Podveležje)

TABLA II

Sobna zemljana peć, tzv. zemljara, napravljena 1974. Kerep (ok. Gradačca)

TABLA III

TABLA IV

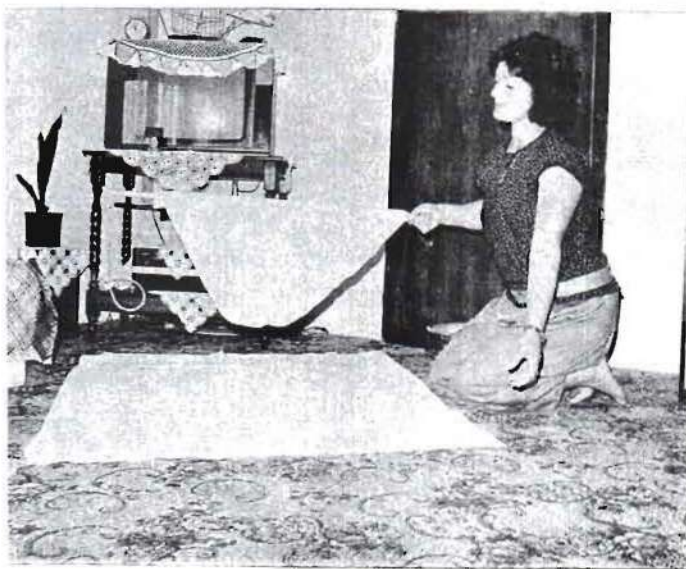

Slika 1 - Objedovanje u kuhinji za sinijom, Kamena (ok. Blagaja)

Slika 2 - Objedovanje u kuhinji na podu, Repnik (ok. Banovića)

TABLA V

Slika 1 - Detalj kuhinje: pripremanje pite, Opine (Podveležje)

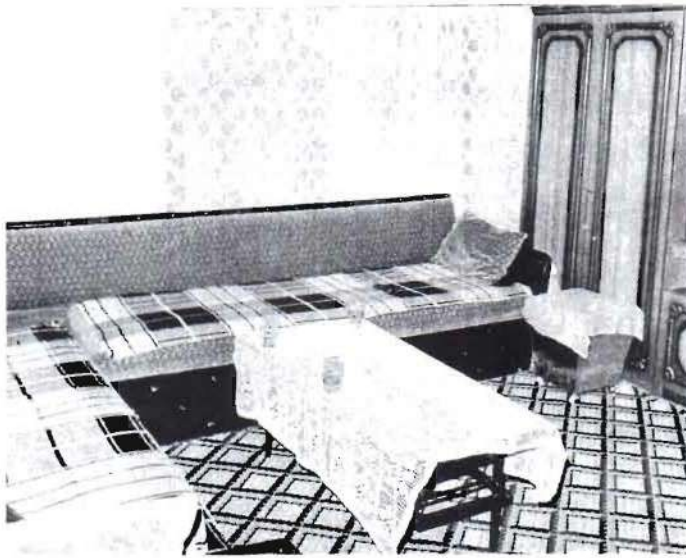

Slika 2 - Detalj kuhinje: pranje posuda, Mudrike (Vlašić)

TABLA VI

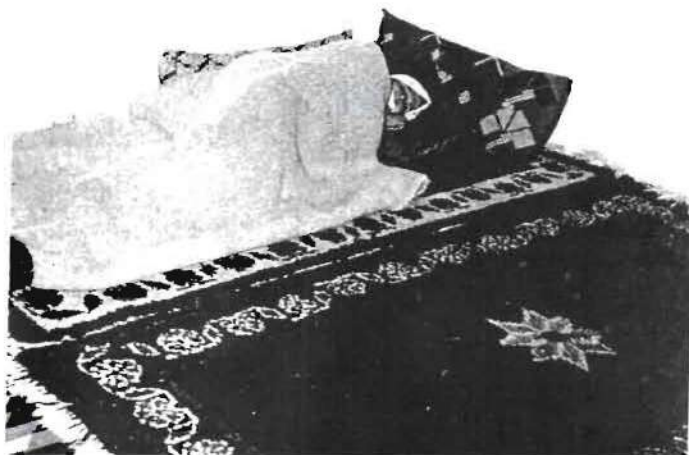

Slika 1 - Detalj kuhinje, Koričani (Vlašić)

Slika 2 - Detalj kuhinje, Kosova (ok. Maglaja)

TABLA VII

Slika 1 - Detalj sobe: spavanje na podu, Kamena (ok. Blagaja)

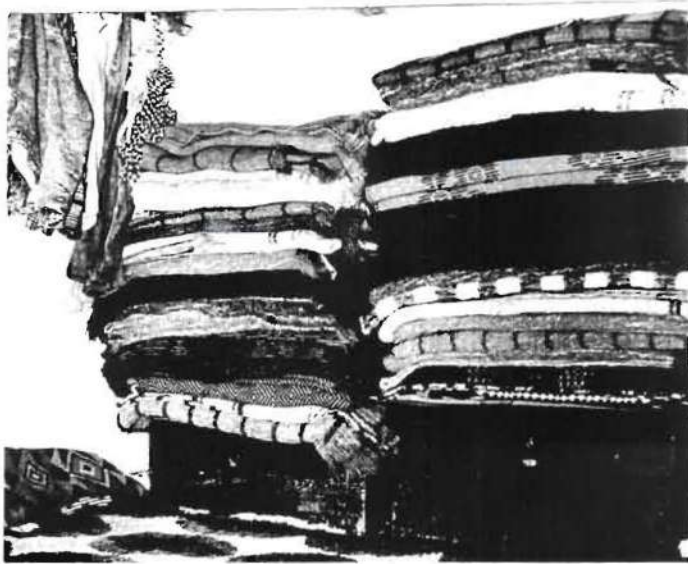

Slika 2 - Detalj sobe: spavanje na podu, Poriječani (ok. Visokog)

TABLA VIII

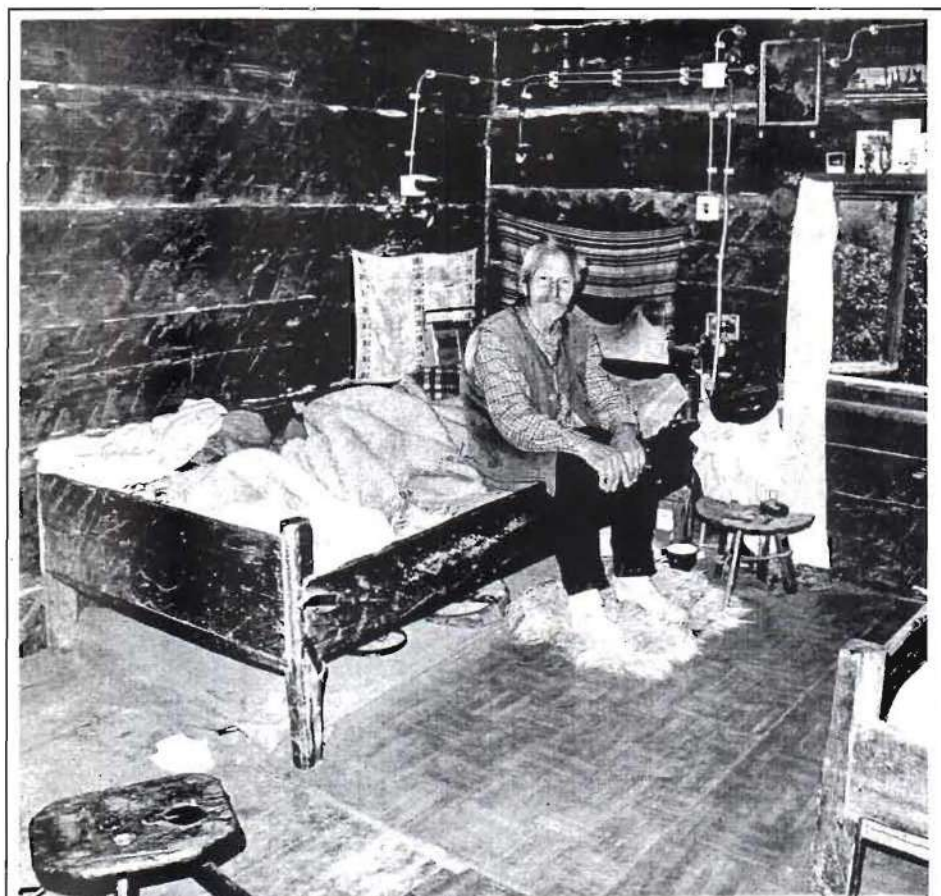

Slika 1 - Detalj sobe: posteljina, Ponirak (ok. Zenice)

Slika 2 - Detalj sobe: posteljina, Kamena (ok. Blagaja)

TABLA IX

Krevet, Jezera (ok. Teslića)

TABLA X

UDK 330.341.42:355.01 (497.15) "1992/1993"
Stručni rad

Mersida BAKOVLJEV, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

PRIVREDA SARAJEVA RATNE 1992. GODINE, SA POSEBNIM OSVRTOM NA TRADICIONALNE OBLIKE PRIVREĐIVANJA¹

Cilj rada je da se u kratkim crtama prikaže funkcionisanje privrede kao osnovne ljudske djelatnosti u jednom modernom, ali razorenom i već mjesecima opkoljenom gradu. Kao direktan učesnik i posmatrač užasa koji je zadesio ovaj grad, bila sam ponukana zabilježiti sve promjene koje su se za vrlo kratko vrijeme desile u privrednom životu grada. S obzirom na to da su stručnjaci za narodnu privredu pratili njene promjene i razvoj na selu, ukazala se potreba upravo u ovom ratu da se te promjene prate i u jednoj urbanoj sredini kakva je grad Sarajevo. Metodološki pristup radu je empirijski i u ovim uslovima jedini primjenjiv. Za sve koji prežive poratni period će biti posebno interesantan, jer će se stvoriti uslovi da se uz bogato ratno iskustvo i ozbiljne naučne analize učine vrlo značajni koraci u obnovi zemlje.

L'ÉCONOMIE DE SARAJEVO DE L'ANNÉE 1992 DE GUERRE AVEC UN ASPECT SPÉCIAL SUR LES FORMES TRADITIONNELLES DE L'ACTION DE GAGNER

Le but de ce travail est de présenter, brièvement, le fonctionnement de l'économie comme une activité principale humaine dans une ville moderne qui est détruite et assigée depuis plusieurs mois.

En tant que observatrice directe de l'horreur qui a frappé cette ville j'ai pris de l'intérêt à écrire tous les changements qui se sont produits, en très peu de temps, dans la vie économique de la ville. Etant donné que les experts de l'économie nationale ont suivi les changements et le développement de cette économie dans le communauté rurale, le besoin s'est montré justement dans cette guerre qu'on suive les changements de cette sorte dans une communauté urbaine telle la ville de Sarajevo.

L'approche méthodologique de ce travail est empirique et dans ces conditions il n'y a qu'elle seule qui soit applicable. La période d'après-guerre sera spécialement intéressante tous ceux qui survivront parce que, grace à l'expérience de

---

1 Ovaj rad predstavlja kraći osvrt na moja proučavanja ove problematike u pomenutoj godini.

---

querre et l'analyse sérieuse scientifique, se présenteront les conditions favorables pour le renouvellement du pays.

UVOD

Kako bi se što jasnije označila suština zadane teme, neophodno je ukazati na stanje i uslove u kojima se u proljeće 1992. godine, zatekla cijela Republika Bosna i Hercegovina i grad Sarajevo, a koji su direktno uticali na promjene o kojima će u radu biti riječi. Sve je, zapravo, počelo marta mjeseca 1992. godine, kada je Republika Bosna i Hercegovina bila izložena agresiji i stravičnom razaranju koje nažalost traje i danas. Sarajevo, kao glavni kulturno-administrativni i jak privredni centar, sve promjene doživljava na specifičan način i uspijeva opstati i preživjeti kao malo koji grad u povijesti ratovanja.

Napad na grad otpočinje martovskim, u Sarajevu poznatim prvim barikadama, koje u suštini nisu imale velikog odjeka u javnosti, a sami građani Sarajeva su bili ubjeđeni da sve to nije ozbiljno, da će se za Bosnu i Hercegovinu naći političko rješenje, te da će Bosance rat mimoići. Njihove želje se nisu ostvarile i drugi dan Bajrama, aprila mjeseca, postavljene su druge barikade, koje su ipak najavile užas u kome se grad našao za nepun mjesec dana.

U periodu između prvih i drugih barikada privredni život u gradu se odvijao pod određenom tenzijom, ali bi se moglo reći normalno. Sva preduzeća su radila, gradski saobraćaj se odvijao skoro u svim pravcima, a komunikacija sa vanjskim svijetom još je bila u funkciji. Upravo u ovom periodu dolazi do masovnog egzodusa stanovništva, i to uglavnom radno sposobnog, koje je iz različitih pobuda napustilo grad. To je već bio pouzdan znak da nećemo biti pošteđeni ratnog vihora i svih strahota koje jedno takvo zlo može donijeti.

Svi su manje-više bili svjesni te užasne činjenice, pa su se i u zadnji čas pripremali, nabavljajući osnovne životne namirnice i razne druge potrepštine neophodne za život. U svakom domaćinstvu su stvorene određene zalihe hrane, ali se ubrzo pokazalo da je to nedovoljno i da građane očekuju glad i užasna neizvjesnost. Desilo se, međutim, ono najgoro, ono što Sarajlije i grad nisu doživjeli ni u jednom dosadašnjem ratu.

Drugog maja 1992. godine, započinje bjesomučno i sistematsko razaranje grada iz svih vrsta teškog naoružanja, počev od minobacača, teških haubica do takozvanih VBR-ova. Sa svih strana ili, bolje rečeno, sa svih sarajevskih brda, izvršena je neviđena opsada grada, koja traje i u momentu kada pišem ovaj rad.

Građani Sarajeva, užasnuti neviđenom monstruožnošću i situacijom u kojoj su bili zatečeni, svoj do tada koliko-toliko normalan život počinju živjeti u novim ambijentima: podrumima i zajedničkim skloništima. Tri mjeseca će trajati njihova agonija i taj period tzv. podrumskog života će biti doslovce zatvor, bez kontakata sa rodbinom, prijateljima i poznanicima. Svaki izlazak iz podruma ili skloništa, čak i kada je nabavka hljeba bila u pitanju, najčešće je bivao fatalan za mnoge Sarajlije. Stravično svjedočenje iz ovog perioda, koje

je obišlo čitav svijet, je masakr iz ulice Prkosa, gdje su ljudi stradali upravo na mjestu gdje je stizao hljeb.

Ovo je period kada grad Sarajevo, u potpuno izmijenjenom obliku, započinje živjeti jedan sasvim nov i nepoznat život, koji i jeste tema ovog rada.

PERIÖD UNIŠTAVANJA I RAZARANJA PRIVREDNIH SUBJEKATA GRADA

U periodu od tri mjeseca, počev od maja pa do avgusta, sistematski je razaran grad i uništavana sva njegova kulturna, javna i privredna dobra. U prvom naletu uništena je glavna pošta, tako da je jedna trećina grada komunikacijski bila totalno odsječena od svijeta. Nakon toga su uslijedili napadi na zgradu radija i televizije, kao i uništavanje svih važnih RTV predajnika za Republiku Bosnu i Hercegovinu i grad Sarajevo. U ovu svrhu je upotrijebljeno svo raspoloživo naoružanje, čak i avijacija.

Pošto su veze sa svijetom bile u totalnom prekidu i pošto niko sem Sarajlija nije znao šta se zapravo dešava, nastavljeno je sa još žešćim i učestalijim granatiranjem. Cilj je bio da se onesposobi i uništi privredna infrastruktura grada. Uništeno je preduzeće gradskog saobraćaja (GRAS), vozni park Centrotansa i do iznemoglosti izgranatirane autobuska i željeznička stanica grada. Time je obustavljen saobraćaj, kako gradski tako i vangradski. Na udaru su se našle sarajevska pekara, mljekara, zgrada novinske izdavačke kuće Oslobođenje i staro zanatsko jezgro Sarajeva - Baščaršija.

Grad je preko noći postao gomila srušenih i oštećenih zgrada, a jedini koji su se u ovom, možda najtežem periodu za grad, suprotstavljali i najčešće gubili živote bili su neumorni vatrogasci, radnici pekare i mljekare, novinari radija i televizije Sarajevo i nezavisnog studija Hayat, te radnici Fabrike duhana. Sve ostale privredne aktivnosti iz domena društvenog sektora su privremeno obustavljene, jer je dolazak na posao i obavljanje svakodnevnih dužnosti bilo u potpunosti onemogućeno, pošto su uništeni i van funkcije stavljeni svi privredni subjekti grada. Što se, pak, privatnog sektora tiče, najviše posla su imali stolari, koji su u to nesrećno vrijeme danonoćno pravili tabute i sanduke za poginule branioce grada i civilno stanovništvo.

Za to vrijeme građani Sarajeva život provode u podrumima svojih kuća ili u zajedničkim skloništima, trošeći i posljednje zalihe hrane koje su im ostale poslije duge i hladne sarajevske zime. Još uvijek ima struje i vode, pa je i takav život uz radio i televiziju, sa nadom da rat ipak neće dugo trajati, mogao nekako da se podnese. Najteža je bila pomisao da nikad neće biti kao prije, kao i pitanje koje je sve vrijeme visilo u vazduhu: Zašto se to dogodilo upravo nama ?

Kada su u svijet konačno otišle slike užasa i kada je već svima bilo jasno da Sarajlije, uprkos svemu, uspijevaju odbraniti grad i organizovati život u njemu, uslijedilo je još žešće razaranje grada. Granatiraju se i razaraju dalekovodi, postrojenja elektroprenosa i glavni vodovodni čvor. Masovno se uništavaju civilni ciljevi, te hiljade građana Sarajeva ostaje bukvalno bez krova nad glavom. Sve ovo još više otežava i ugrožava ionako težak život civila.

Činjenica da je na sceni pravi rat i da pomoć, kako vojna tako i u hrani, neće brzo doći, građane Sarajeva dovodi u stanje potpune nemoći i na ivicu gladi.

Nestankom električne energije otapaju se kućni zamrzivači, a time se tope i posljednje zalihe mesa, svježeg voća i povrća. Naviknuti na raznovrsnu i sadižajnu ishranu, građani se nisu mirili sa nametnutom im situacijom, pa su iz podneboa izvukli sav alat koji je mogao poslužiti da se prokopa i obradi svaki pedun zeljke, čak i onaj u saksijama, na balkonima stambenih višespratnica. Sa malim zakašnjenjem, tokom juna mjeseca, zasijani su usjevi koji dobro podnose sarajevsku klimu. Bili su to: crni luk, bijeli luk, špinat, mrkva, peršun, tikvice, grašak, boranija i poneki struk paradajza. Sjemenja za ove kulture se još uvijek moglo naći na pijaci, a često su vršene razmjene sa ljudima koji su imali vikendice negdje na okolnim brdima, pa su uglavnom sijali bašte za lične potrebe, a sjeme im je tog proljeća ostalo, jer je odlazak izvan grada usljed ratnih dještava bio nemoguć.

Poljnim djeleovima grada, u voćnjacima sarajevskih domaćina, prispjelo je i prvo voće, kojem su se najviše obradovala sarajevska djeca, a koje je uglavnom ostalo netaknuto zbog stalnog dještva snajperista. Zabilježen je i slučaj pogibije dvoje najmlađih, koji su, ne mogavši odoljeti ljepoti trešanja, najskupljom cijenom platili njihovu vrijednost.

Svi oni koji nisu imali voćnjak ili baštu, te zbog toga nisu bili u mogućnosti zasijati ili ubrati neku plemenitu kulturu, svoje potrebe za zelenišom i vitaminima su zadovoljavali onim što se moglo naći u prirodi. Prioritet u izboru su imali: kopriva-žara (*Urtica dioica*), maslačak (*Taraxacum officinale*), loboda (*Chenopodium album*), podbjeli (*Tussilago farfara*), listovi vinove loze, lok, japrak (*Vitis vinifera*), te ostale bilje koje se moglo iskoristiti u prehrani.

Vrlo brzo su domaćice Sarajeva postale pravi specijalisti u spravljanju raznih jela i kulinarskih poslastica od minimuma namirnica sa kojima su raspolagale i raznog bilja koje se moglo naći po parkovima ili ozelenjelim površinama. Pošto su muškarci uglavnom bili angažovani u odbrani grada, došlo je do podjele poslova na muške i ženske, što predstavlja povratak tradicionalnim, patrijarhalnim odnosima u porodici. Žene su preuzele odgovornost u kući i najveći dio dana su provodile u sakupljanju drva (grančica), pribavljanju vode, te čekanju na red kod komšinice koja ima štednjak (lok, šperet, sparet) da skuhamo ručak, ispeku pitu ili hljeb, kada ga nije bilo u prodavnici (granapima). U upotrebu se ponovo vraća oklagija, a pite koje su u tom periodu bile najomiljenije među Sarajlijama su maslenica, zeljanica od koprive i pita sa rižom. Neizbježna je bila i vrsta uštipaka u Sarajevu poznata kao loku mi, koji su pravljani sa kvascem, praškom za pecivo ili sodom bikarbonom.

Ljudi su se snalazili na razne načine, pa su mnogi iz nužde pravili improvizovane peći od konzervi, limenih kantica i vodokotlića, a služili su uglavnom za kuhanje čaja, kafe i podgrijavanje hrane, spremljene negdje u komšiluku ili kod poznanika. Nužda i zlo su zbližili ljude. Učestala su in-

tenzivna druženja, koja su u velikom gradu odavno izobičajena, a međuljudski odnosi su kvalitativno dovedeni na viši nivo.

Privreda grada u ovom periodu doživljava totalni kolaps; kao što je rečeno, česti nestanci električne energije dovode u pitanje rad jedinih aktivnih preduzeća - pekare i fabrike duhana, koje sa sopstvenim rezervama nafte rade smanjenim kapacitetom. Iz tih razloga, sarajevsko tržište ostaje i bez osnovne životne namirnice, a cigarete postaju najtraženiji artikal koji se na pijacama pojavljuje kao osnovno sredstvo trampe, prvobitnog oblika trgovine.

Trgovina, kao poseban vid privredne djelatnosti, doživljava svoj procvat i za određeni sloj ljudi poznatih u žargonu kao šverceri, postaje u ovom bezumlju jedini način komunikacije među ljudima. I dok jedni ginu, a drugi se bore da prežive, šverceri, tj. ratni profiteri preko noći postaju vlasnici velike količine novca kojim diktiraju odnose na tržištu. Sarajevske pijace postaju oaza i stjecište tih ljudi koji nesrećnim kupcima nude uglavnom ukradenu robu po vrlo visokim cijenama. U nemogućnosti da na bilo kom drugom mjestu nabave određeni artikal, kupci su upućeni upravo na pijacu i švercere.² Kao primjer ću navesti pijacu Markale u centru grada, koju sam često obilazila, a koja je čak i u vrijeme žestokih granatiranja bila aktivna. Slična situacija je bila i na ostalim sarajevskim pijacama, a razlika je jedino u tome što se u pojedinim dijelovima grada ponešto moglo i jeftinije nabaviti.

Najveća potražnja u ovom periodu je bila za voćem i povrćem, te začinima koji su se iz kućnih rezervi odavno potrošili. Ponuda je bila veoma slaba, ali se u minornim količinama ipak moglo naći vegete, aleve (crvene) paprike, raznih deterdženata, sapuna, toalet-papira, čokolada i bombona (što stranih, što onih koje su prije rata proizvedene u sarajevskoj fabrici "ZORA"), kafe, upaljača, šibica i čačkalica. Cijene ovih proizvoda su vrlo brzo prilagođene situaciji i toliko su bile visoke da je kupac mogao priuštiti sebi jedan, eventualno dva artikla za mjesec dana. Od svježeg voća i povrća na pijaci se moglo naći luka, zelene salate, raštike, blitve, listova stočne repice, maslačka, koprive, japraka, raznih vrsta trava za čaj, te nedozrelog i najčešće kradenog voća. Sve se to, naravno, moglo kupiti po enormno visokim cijenama ili u zamjenu za cigarete, do kojih nije bilo nimalo lako doći. Bilo je i ljudi koji su na pijacu iznosili stvari iz kuće, najčešće rabljene, da bi ih trampili za neki drugi proizvod, obično hranu. U sistemu trampe najtraženija roba su bile cigarete i alkohol.

Pošto je ovo ipak bio jako opasan period, mnogi su trgovinu razvili u domaćoj radinosti. Svi koji su krajem proljeća zasijali baštu počeli su polako ubirati plodove svoga rada; ne usuđujući se izaći u grad, organizovali su prodaju voća i povrća po kućama. U početku su se luk, zelena salata, mrkva i listovi stočne repice mogli kupiti za domaću valutu, ali ubrzo su upravo ti "kućni" prodavci prešli na trgovinu sa stranom valutom, uglavnom DM, tako da je izvor vitamina ostao dostupan samo Sarajlijama sa dubokim konvertibilnim džepom. Ilustracije radi, 1 kg lista stočne repice je koštao 3 DM, a 1 kg

---

2 Uz sve ratne nedaće Sarajlije su bile suočene i sa problemom puštanja gradskih prodavnica i skladišta koji su bili ne samo razrušeni već i ispražnjeni

krompira 10-12 DM. Istini za volju, moglo se doći do mesa i jaja, ali opet sve za stranu valutu.

Došlo je do potpunog raspada tržišta, a da je to tako, najbolje se očitivalo u sistemu plaćanja. Istovremeno funkcioniše sistem trampe i gotovinsko plaćanje u raznim valutama, počev od domaće monete, preko hrvatskog dinara do zapadnonjemačke marke. Ono što je, ipak, u svem tom haosu bilo najinteresantnije, i što je jako bunilo i nerviralo Sarajlije, jeste činjenica da su svaki dio grada, svaki kvart, pa moglo bi se reći i mahala, imali svoje tržište sa vlastitim principima i zakonima koje niko nije mogao ili nije htio kontrolisati. U dijelovima grada kao što su Stup, Otes ili Hrasnica prehrambeni proizvodi su se mogli nabaviti po znatno nižim cijenama, od mesa i jaja do svježeg voća i povrća.

Građani Sarajeva bili su uskraćeni u tome, dok su određeni ljudi sa specijalnim dozvolama uspijevali da odu u te dijelove grada. Nabavljali su pomenute proizvode po jako niskim cijenama, a onda ih preprodavali i zarađivali na Sarajlijama, koji su iscrpljeni podrumskim životom vapili za lukom, krompirom i paradajzom. Lako su devize odlazile iz ruku građana, jer su gotovo svi bili ubijedni da će rat biti brzo okončan i da ćemo se svi vratiti svojim svakodnevnim obavezama.

Ovaj period bi se vremenski mogao zaokružiti sredinom mjeseca jula 1992. godine. Bio je to period totalne blokade, kada čak ni humanitarna pomoć nije ulazila u grad i kada su stanovnici Sarajeva bili na rubu gladi. Situacija će biti znatno izmijenjena proglašavanjem ratnog stanja i orijentacijom na ratne uslove života, a samim tim i na ratno funkcionisanje privrede.

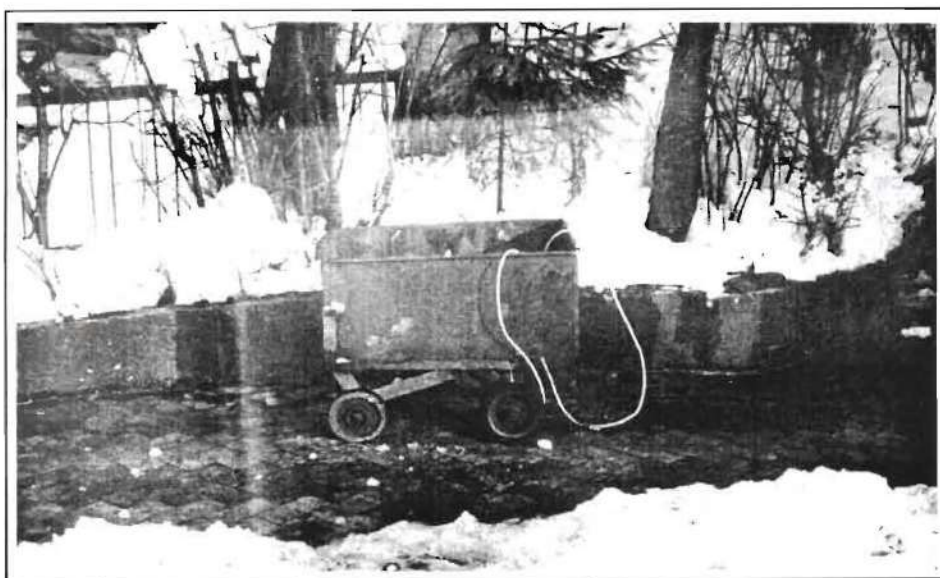
PERIOD JAČANJA ODBRANE GRADA, SMANJENOG DJEJSTVA NAPADA ARTILJERIJE I ORGANIZOVANJA PRIVREDNOG ŽIVOTA U RATNIM USLOVIMA

Kada je Republika Bosna i Hercegovina proglasila ratno stanje, došlo je do znatnih promjena u životu grada, kako u kulturnom i javnom tako i u privrednom. Sve privredne aktivnosti su bile podređene uglavnom vojnim potrebama, tako da od jula mjeseca tekuće godine imamo dvojako - paralelno funkcionisanje privrede. Jedan dio privrednog sistema usmjeren je i podređen vojnim potrebama, dok je drugi dio bio u službi civilnog stanovništva, tj. građana Sarajeva. Položaj civila se nije bitno izmijenio i zbog situacije takve kakva jeste (govoriću o privrednim aktivnostima koje su u službi građanstva), te o načinu života ljudi koji se u ovom periodu izjednačio sa tradicionalnim načinom života bosanskohercegovačkog seljaka.

Ovaj period je za grad posebno interesantan jer u njemu imamo smjenu tri godišnja doba i privredne aktivnosti vezane za svako ponaosob. Ljeto je godišnje doba u kome građani Sarajeva pod kišom snajperskih metaka odlaze na svoja radna mjesta, čekaju u redovima za hljeb i počinju sa popravkama oštećenih stanova i kuća, plašeći se jeseni i obilnih kiša. U potrazi za hranom, pored zeleniša koji je prisutan u prirodi i na pijacama, Sarajlije obilaze i razna dobrotvorna društva ne bi li dobili nešto bolje od pirinča i brašna. Poseban

problem u ovom periodu je predstavljala nabavka mlijeka, jer je sarajevska mljekara zbog nedostatka osnovne sirovine i energenata potpuno obustavila proizvodnju. Najugroženiji su upravo zbog toga bili djeca, stari, iznemogli i bolesni.

Ljeto je period kada se od već prispjelog voća, uz minimalne količine šećera, pravilo nešto slatko za zimu, obično džem ili pekmez od šljiva, u Sarajevu poznat kao bestilj, skupljalo granje po parkovima, prigradskim šumarcima ili vadile daske iz razrušenih zgrada. Nestanci električne energije su zbog jakih oštećenja dalekovoda bili sve češći i dugotrajniji, pa je i snabdijevanje vodom bilo otežano. Neki dijelovi grada su bez vode bili čak čitavo ljeto. Stoga su Sarajlije prije odlaska na posao morali poraniti i ići jako daleko na neki izvor pitke vode, baš kao što su činili naši stari, da bi se održavala lična higijena i da bi se spriječile razne zarazne bolesti. Mnogi su vodu donosili u rukama ili na leđima, a velika većina je za dotur vode koristila prepravljena dječija kolica, građevinska kolica (ci varc) ili pak kolica napravljena specijalno za tu namjenu.

Slika 1 - Kolica za prijevoz vode, Foto: M. Bakovljević

Uz veliki napor i minimalne količine vode, lična higijena i higijena prostora u kojima su ljudi provodili najviše vremena održavala se na tradicionalan način. Iz upotrebe je potpuno izbačen usisivač, a vraćena je metla kao osnovno sredstvo za čišćenje podova. Neupotreblijive su ostale mašine za pranje veša i sudova, električne pegle, fenovi i svi aparati koji su korišteni u savremenom domaćinstvu. Za pranje sudova su korištene razne posude i vangle, a

veš se iskuhavao u limenim loncima i šerpama, prao ručno, a ispirao vrlo često na izvoru ili na Miljacki. U nedostatku deterdženata, neke domaćice su za pranje veša koristile lug ili pepeo od sagorjelih drva. Spravljale su specijalnu tečnost lukšiju, koju su kao sredstvo za pranje koristile naše nane (bake). Veš se peglao na tradicionalan način, zagrijavanjem pegle na određenom izvoru toplote. U ljetnom periodu još se uvijek moglo kupati u kupatilu, međutim, kada su nastupili hladni dani, kupanje se obavljalo isključivo tamo gdje se ložilo, a u različitim vrstama kadica, lavora i banjica. Umivanje i pranje ruku se vršilo iznad kade ili lavora, vodom iz specijalne kante sa česmom ili pipom, koja je u ovom ratu ponovo ušla u upotrebu (proizvod sarajevskih limara o kojima će biti riječi). U nedostatku hemijskih sredstava, žene su za bojenje kose masovno koristile kanu u kombinaciji sa mladim plodovima i listovima oraha. Ponovo se kao dezinfekciono sredstvo i sredstvo za bijeljenje zidova u upotrebu vratio gašeni kreč. Kao odlično sredstvo za čišćenje i uklanjanje mrlja, u nedostatku usluga hemijskih čistionica, upotrebljava se jabukovo sirće. Za odstranjivanje masnih mrlja korištena je novinska hartija, koja se postavi na mjesto gdje se mrlja nalazi, a zatim se preko toga nekoliko puta pređe zagrijanom peglom, usljed čega novinska hartija upije masnoću. Po principu apsorbovanja masnoće, mrlje su posipane puderom ili brašnom, te nakon određenog vremena iščetkane četkom za odjeću.

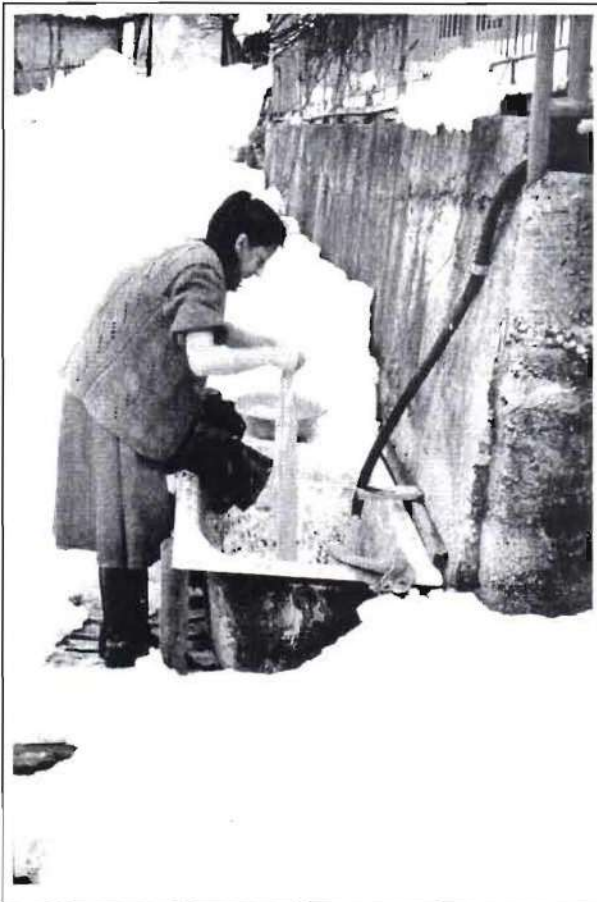
O čistoći grada nije bilo ni govora, pa su gomile smeća iz dana u dan bivale sve veće. Iako je bilo neophodno učiniti nešto na tom polju, bilo je nemoguće izvesti bilo kakvu akciju, jer je još uvijek uništavano sve što se kretalo. Da bi se izbjegle epidemije, građani su sami spaljivali smeće i trudili se da ga odlože dalje od bilo kakvog izvora pitke vode. Pored svih mjera opreza i prokuhavanja vode za piće, Sarajlije nisu pošteđene epidemije kolitisa i enterokolitisa. Bio je to dodatni napor za iscrpljene i izgladnjelo organizme.

Kada je u pitanju civilno stanovništvo i privredne aktivnosti vezane za domaćinstvo, nailazimo upravo u periodu ljeta na tradicionalne oblike stovarstva i peradarstva. Po rubnim dijelovima grada, kao i u samom centru, shvatajući da se moraju doviđati i snalaziti sami, ljudi masovno uzgajaju kokoši, koze i ovce. Domaćini su ih uglavnom nabavljali, tj. kupovali od ljudi koji su sa prvih borbenih linija bježali i ostavljali imanja, a sa sobom su vodili stoku sitnog zuba i kokoši. Ljudi iz grada su tu stoku uzimali isključivo radi mlijeka i jaja, jer su ovi proizvodi potpuno zaboravljeni na sarajevskim pijacama. Smještaj za ove životinje je praviljen po garažama i šupama, a koze i ovce su napasane uz puteve. Nisu izvođene kada bi se napolju jače pucalo, jer su se domaćini plašili da od straha ne izgube mlijeko. Sijeno za stoku su kosili i sušili tokom ljeta po voćnjacima, livadama i parkovskim površinama gdje je to bilo moguće. Mlijeko ovih životinja, kao vrlo zdravo, dijeljeno je djeci po komšiluku, a što bi ostalo od djece, davalo se starim i iznemoglim licima. U centru grada sam zabilježila i foto-dokumentirala uzgoj koza i peradi. U ulici Mrakuša br. 46, Safet Tuzlak hrani kozu i dva jareta da bi njegova petočlana porodica imala jednu od najvažnijih namirnica. U ulici Pionirskoj na broju 2, ljekar ginekolog Šalaka Umid sa svojom suprugom, takođe medicinskom radnicom, uzgaja

tokom cijelog rata kokoši. Iz razgovora sa suprugom saznala sam da je jako teško nabaviti hranu za perad, te da u tu svrhu najčešće koriste stari hljeb u kombinaciji sa isjeckanom travom. Stoga i jaja imaju u znatno manjim količinama, ali im se svakako više isplatilo kupiti kokoši nego svakodnevno kupovati jaja koja su u jednom periodu koštala čak i 5 DM po komadu. Kokoši su nosile jaja dok se na tržištu moglo naći hrane za njih i dok je bilo trave. Čim je zahladnjelo i one su prestale nositi jaja, pa su najčešće završavale u loncu ili na pijaci.

Pored stoke sitnog zuba i peradi, uzgajani su i kunići, koje je relativno lako hraniti, a njihovo meso je na tržištu bilo jako cijenjeno i jedina mana mu je bila što se moralo platiti konvertibilnom valutom.

Poseban fenomen u ovom ratu su predstavljali pojedini radnici Zemaljskog muzeja, koji su od samog početka rata zatečeni u muzeju, a čuvajući naše kulturno blago, tu su ostali i tokom rata. Pošto su bili u mnogo težoj

Slika 2 - Ispiranje veša na izvoru, Foto: M. Bakovljević

situaciji od ostalih građana, bili su primorani snalaziti se na sve moguće načine da bi preživjeli. U ishrani su koristili isključivo bilje iz botaničkog vrta, a hljeb su pekli na tradicionalan način ispod sača, pozajmljenog iz zbirke Odjeljenja za etnologiju. Od jarebike (*Sorbus aucuparia*), planinske mukinje (*Sorbus austriaca*) i crvenolisne šljive (*Prunus pissardii*) su pravili rakiju, a od zrelih plodova zove (*Sambucus nigra*) vino.

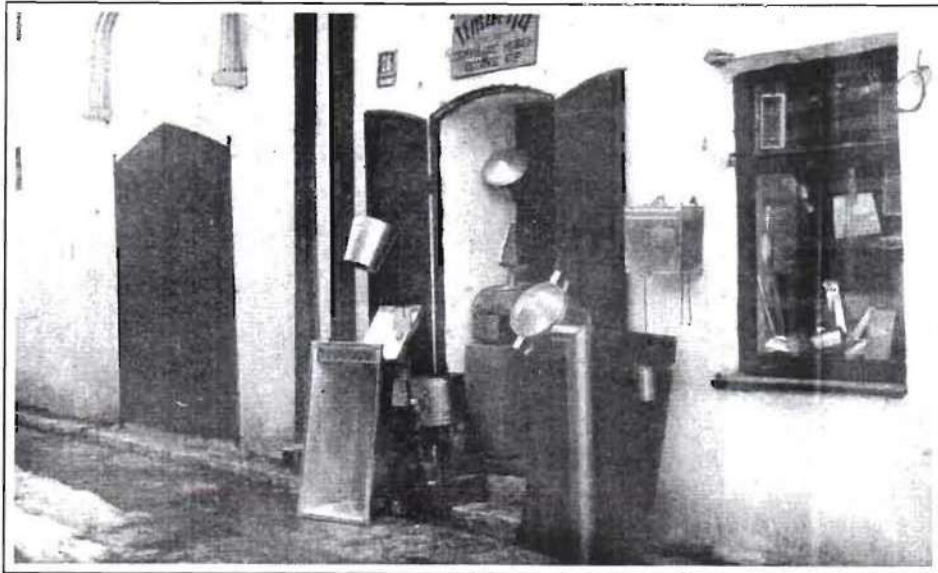
Veliki broj građana Sarajeva je u nedostatku štednjaka sa pećnicom bio primoran koristiti slična iskustva. Spojem tradicionalnog i savremenog, izmišljen je sač XX vijeka. Bio je to "pretis" lonac ili tava, gdje se hljeb pekao upravo na principu sača. Što se ishrane tiče, period ljeta je za Sarajlije bio najteži period, sve do ulaska humanitarne pomoći, koja je pristizala u znatnim količinama i to pretežno zračnim putem, a zatim preko distributivnih centara i mjesnih zajednica dijeljena izgladnjelom stanovništvu.

Pored tradicionalnih oblika privređivanja, poput skupljanja drva, donošenja vode sa izvora i pribavljanja hrane, oživjela je i mala privreda kao i zanatsko jezgro grada Bašćaršija. Najprije se pristupilo popravci i osposobljavanju mnogih poslovnih prostora, tako da uprkos svakodnevnom granatiranju upravo starog dijela grada, zanatlije rade na sanaciji prostora u kojima će ubrzo oživjeti stari zanati Bašćaršije. U početku je sav rad na popravci oštećenih zgrada bio na dobrovoljnoj osnovi, ali su preskup život i potreba za živežnim namirnicama doveli ljude od zanata u poziciju da svoj rad skupo naplaćuju, i to uglavnom u stranoj valuti. To je umnogome bila posljedica nefunkcionisanja tržišta, te pojave crnoberzijanstva i ratnih profitera. Baš u ovom periodu popravki i sanacija, najviše posla je bilo za stolare, staklare i zidare koji su radili uglavnom sa materijalom sačuvanim negdje u podrumu, jer je repro-materijal koji se nalazio po radnjama velikim dijelom uništen i pokraden. Najaktivniji u otvaranju radnji i drugih poslovnih prostora za rad su bili ugostitelji i trgovci. Kao i u svakom ratu, svako od njih je pronašao svoju računicu i djelatnost usmjerio na ono što donosi najveći profit. Uglavnom su to bile živežne namirnice u trgovačkim radnjama, te obuća i odjeća (predratna zaliha), a ugostitelji su pored tradicionalno dobre kafe i baklave, nudili alkohol i akšamluk. Posebno aktivni, u periodima nestanka električne energije, bili su sarajevski pekari sa Čaršije. Pekli su hljeb i kifle na drva, što je u ovakvim vremenima bila zaista prava poslastica. Pekari su pekli i pletenice (somune) koji se služe na tevhidima,³ a kasnije tu odgovornost preuzima sarajevska pekara, pošto je potražnja za ovom vrstom peciva u ovom periodu bila jako velika.

Frizerski saloni, posebno muški, su bili aktivni čak i u najtežim danima za grad. Takav je slučaj npr. i sa muškim frizerskim salonom u ulici Gajev trg

3 Tevhid (tehvîd), muslimanski pomen za mrtve koji se sastoji u grupnom učenju pobožnih izreka i molitava. Obično se uči u kući umrle osobe na dan sahrane, na sedmînu, četrdesetinu, na pola godine i na godinu.
Prema: Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo, 1989.
Opširnije vidjeti: Aiša Softić, Tevhîdi u Sarajevu, GZM(E), Sarajevo, 1984, str. 199.

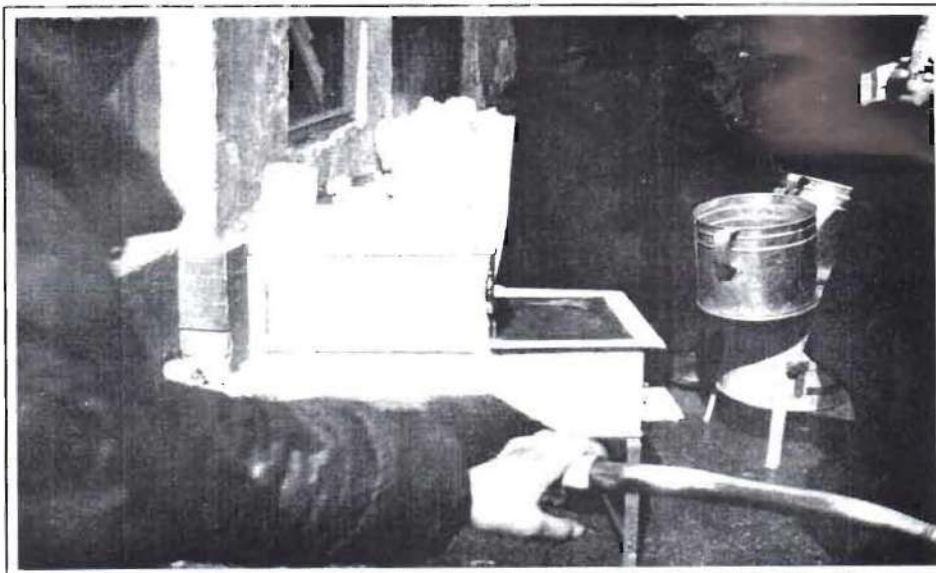
2, vlasništvo Abazović Nusreta. Zajedno sa frizerom Lončarević Vehbijom je šišao i brijao besplatno, kako vojsku tako i civilno stanovništvo. Koristeći sopstvene zalihe potrošnog materijala, te donoseći vodu sa izvora koju su grijali kod kuće, trudili su se da se lična higijena vojske i građana održi na određenom nivou.

Slika 3 - Limarska radnja u ul. Čizmidžiluk 26,
Foto: M. Bakovljević

Tog ljeta su se u Sarajevu svijeće koristile više nego ikad, pa su i voskari pojačali svoju aktivnost. Svijeće su pravljene u voskari Pravoslavne crkve i prodavane su građanima Sarajeva po simboličnim cijenama. Ovo je bila odlična prilika za švercere, koji su iste te svijeće preprodavali čak i za stranu valutu. Nestankom repro-materijala, aktivnost voskara je smanjena, tako da su građani u narednom periodu za osvjetljavanje prostorija najčešće koristili kandilo u koje su sipali jestivo ulje ili naftu. Mnogi su se snalazili i na taj način što su od ostataka istrošenih svijeća topljenjem preostalog voska pravili nove svijeće. Postupak je bio sljedeći: u metalne cijevi određene debljine je stavljan fitilj (fitilji su pravljene od starih pertli, krajeva pamučnih krpa, gaze, itd.) i sipan rastopljen vosak. Nakon stvrdnjavanja, cijev se malo zagrijavala, a gotova svijeća je lako izlazila iz kalupa.

Ljetó se završava, a jesen i zima u Sarajevu, bar što se privrednog života tiče, postaju vrlo teška godišnja doba, posebno za one koji su se nadali da će rat biti okončan do zime, te da će struje i vode biti u dovoljnim količinama. Jesen uglavnom protiče u znaku priprema za nastupajuću zimu i u velikom

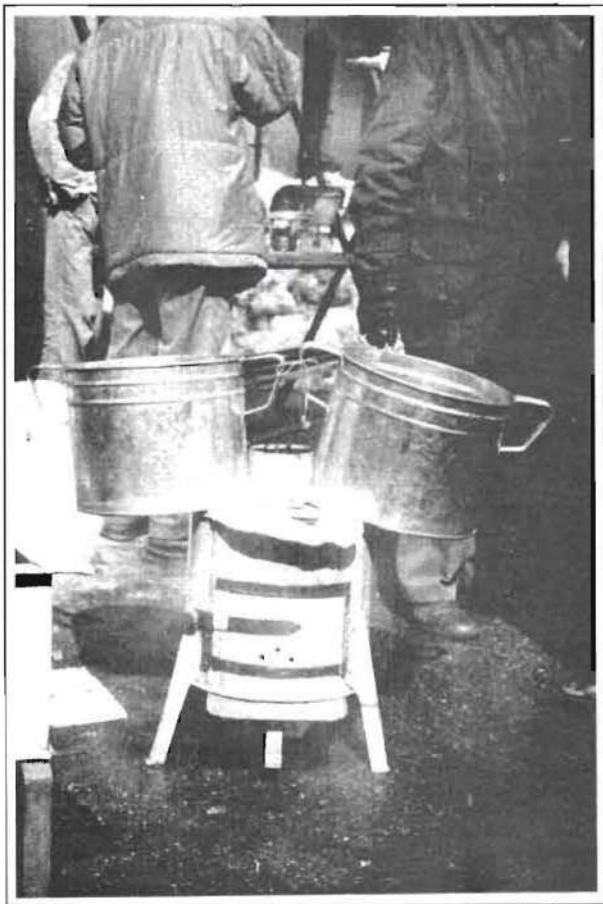
Slika 4 - Pec "fijaker", Foto: M. Bakovljević

strahu od gladi i jakih hladnoća. Ljudi groznicavo počinju skupljati drva i nabavljati peći, jer su konačno postali svjesni činjenice da ni struje ni vode neće nikako biti, pa je stoga bilo neophodno sve to pribaviti na vrijeme. Na scenu su stupili sarajevske zanatlije, a najaktivniji od svih u ovom periodu su bili limari. Na Čaršiji, npr. u ulicama Čizmedžiluk 26 (limarska radnja, vlasnici Dervisagić Husein i Đedović Atif) i Veliki čurčiluk 17 (limarska radnja, vlasnik Kiso Nurija), kao i u drugim, vrijedno radeći dan i noć, vlasnici pomenutih radnji su pravili peći, kako za vojsku tako i za građane Sarajeva.⁴ Na tržištu su se mogle kupiti tri vrste peći i sve su predstavljale primitivne oblike. To su: fijakeri, bubnjare i sanduklije. Pravljene su od raznih vrsta limova, a bile su različitog oblika i dimenzija. Oblik i dimenzije su određivali cijenu, koja je bila isključivo u stranoj valuti. Po riječima pomenutih zanatlija, sva aktivnost je bila usmjerena na izradu peći, ali su se u njihovom proizvodnom asortimanu mogli naći i slijedeći limarski proizvodi: sulunari, krive, kape za sulunare, mašice, lopatice, lonci za iskuhavanje veša, korita za pranje veša, kao i specijalne kante za vodu sa česmom.

Sanduklije i fijakeri su peći sa pećnicom, većih dimenzija i namijenjene kupcima sa dubljim konvertibilnim džepom. Bubnjare su valjkastog oblika, sa ložištem, lugarom i bez pećnice, a na tržištu su bile znatno jeftinije od pomenu-

4 Pored pomenutih zanatlija sa kojima sam razgovarala, na Kovačima i Bjelavama, radili su majstori koje nisam uspjela posjetiti.

tih fijakera i sanduklija. Svi oni koji nisu imali devize snašli su se pravljenjem peći od vodokotlića ili prepravkom naftarica u peć sličnu bubnjari. Nabaviti peć bila je glavna preokupacija velike većine Sarajlija. Uz peć su išli sulunari ili cijevi kojima se dim iz peći odvodi u dimnjak, lopatica, mašice i drva ili ugalj. Sulunari, lopatica i mašice su se ubrzo našli na pijacama i mogli su se kupiti na komad i za devize. Pošto je grad još uvijek u totalnoj blokadi i pošto nije bilo nikakvog ogrjeva, započela je masovna i ubrzana sječa drveća po parkovima, šumicama i voćnjacima. U početku su ljudi sjekli samo staro voće i drveće koje je oštećeno ili uništeno granatama, a kasnije, kada je postalo jasno da struje neće biti nikako, sječeno je sve drveće redom, čak i po parkovima i drvoredima gdje djeluju snajperisti. U tom periodu mnoge parkovske površine i aleje su sasvim isječene (npr. parkovi na Koševu, oko groblja Lav, drvoredi u ulicama Đure Đakovića, Hasana Brkića i dr.), a mnogi su prorijeđeni. Razvijena je i

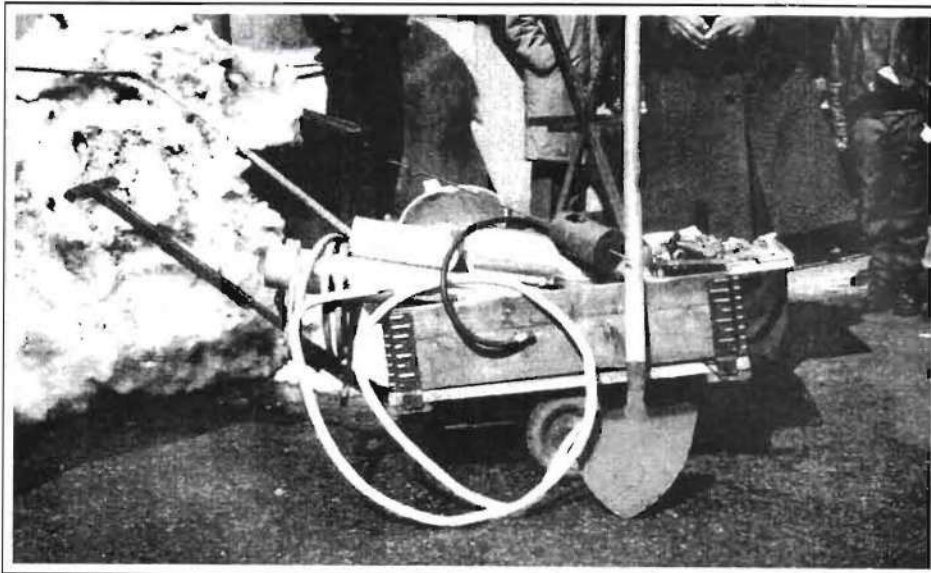

Slika 5 - Peć "bubnjara" i limeni lonci,
Foto: M. Bakovljev

trgovina drvima koja su se prodavala na vreće, a cijena vreće sa drvima bila je od 20-30 DM. Pored peći i drva, na pijacama su vrlo tražena roba postale sjekira i ručna pila. Mogle su se kupiti nove ili polovne, a posebno se moglo nabaviti sjekirište, koje je bilo rad domaćih stolara. Kao stolarski proizvod na pijacama srećemo i oklagiju, koja je usljed nedostatka gotovih kora za pitu ponovo postala aktivan dio kuhinjskog pribora.

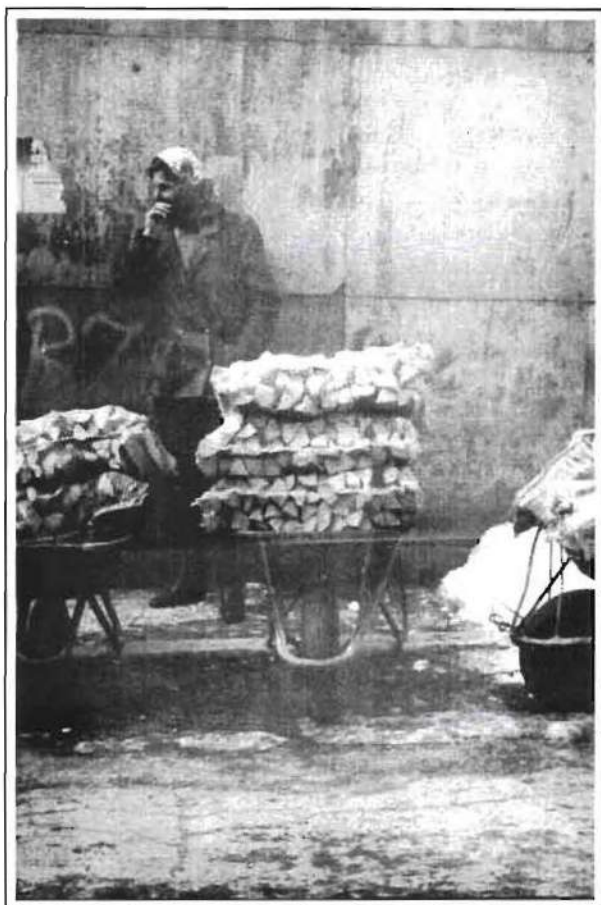
Trajni problem u ovom periodu za Sarajlije postaje voda, jer pored toga što su izvori daleko, biva sve hladnije i klizavije, a čekanje u redu za vodu postaje sve nepodnošljivije. Aktivni dio dana sarajevskog građanina se pored radne ili vojne obaveze svodio na sakupljanje drva, nabavku vode i čekanje u redu za hljeb ili humanitarnu pomoć. U potrazi za hranom, obično je svoj put završavao na nekoj od sarajevskih pijaca, koje su u periodu jeseni i zime bile jedino mjesto gdje se moglo nešto kupiti. Na pijacama se pojavljuju novi prehrambeni proizvodi; sezonsko voće i povrće, med, svinjska mast, jaja, sir i domaće jabukovo sirće koje su donosili ljudi iz perifernih dijelova grada. Na nekoliko pijačnih stolova moglo se vidjeti i nabaviti raznih osušenih trava za čaj i razne bolesti, a sve ostalo je bila roba iz humanitarne pomoći, te obuća, odjeća, sredstva za higijenu i tehnička roba. Razvijena je trgovina iznošenom odjećom i obućom, polovnim stvarima i proizvodima iz kućne radinosti. Sve češće su se na pijaci mogli naći džemper, puloveri, čarape i priglavci od ovčije vune, rađeni na tradicionalan način. U nedostatku fabričke robe, ovi artikli su bili jako traženi i u isto vrijeme jako skupi.

Najinteresantnija je činjenica da su pijace postale osnovni pokazatelj funkcionisanja privrednog života u gradu i da su se sve promjene u monetar-

Slika 6 - Dijelovi pokućstva korišteni u ratu, Foto: M. Bakovljević

nom sistemu reflektovale upravo tu. U početku rata, osnovni princip plaćanja je bila trampa. Kasnije je uvedena zvanična državna moneta u obliku bona, a u periodu jeseni i zime na pijaci preovlađuje konvertibilna valuta kao jedino sredstvo plaćanja. Za zvaničnu bosanskohercegovačku monetu se mogla popiti kafa na čaršiji, pojesti baklava, maslenica i kifla sa džemom. Privatni ugostitelji su za bonove nudili krompir čorbu, grah ili sendvič sa nareskom iz humanitarne pomoći. Privatni preduzimači takođe nisu sjedili skrštenih ruku, pa su uz razne aranžmane, uglavnom konvertibilne, uvozili tj. nabavljali zimnicu za određene firme u gradu. Zbog nesigurnosti koridora ovaj proces je obustavljen, a isti obećavaju fri-šopove u kojima bi se za stranu valutu moglo doći čak i do hrane. Sve je ipak ostalo na obećanjima, jer je Sarajevo i u novoj godini ostalo potpuno blokiran grad, a njegovi stanovnici su i dalje muku mučili sa granatama, snajperistima, švercerima, strujom, vodom, ogrjevom i hranom. Zima je Sarajlijama ipak donijela veće nevolje nego što su očekivali.

Slika 7 - Prodaja drva, Foto: M. Bakovljević

ZAVRŠNO RAZMATRANJE

Privreda Sarajeva ratne 1992. godine, usljed stravičnih razaranja, doživljava totalni kolaps. Od društvenih preduzeća privrednog karaktera funkcionišu samo sarajevska pekara i Fabrika duhana Sarajevo. Ostale privredne aktivnosti su u domenu privatne proizvodnje i individualnog odnosa prema nametnutom načinu života. Za manje od godinu dana, munjevitom brzinom, desile su se značajne i krupne promjene u privrednom životu koje su savremeni evropski grad pretvorile u svojevrstan izolat u kome se život odvijao stihijski i bez reda. Prvi pokazatelj za to je bio sistem trampe, kada je cirkulisanje robe i dobara potpuno osujećeno, tržište totalno razbijeno i kada domaća novčana jedinica u takvom sistemu nije značila gotovo ništa. Nedostatak hrane, električne energije, pitke vode i ogrjeva ima za posljedicu da se stanovništvo okreće tradicionalnom načinu života, pa u gradu koji je prije rata zadovoljavao sve civilizacijske standarde srećemo najprimitivniji oblik ishrane, a to je ishrana samoniklim jestivim biljem. Razvijena je ekstenzivna poljoprivredna djelatnost, uzgoj sitne stoke i peradi, te proizvodnja prirodnog sirćeta, bestilja (džema), rakije od jarebice i pirinča, kao i vina od plodova zove. Ponovo je u nevolji oživjelo tradicionalno kulinarstvo, te pečenje hljeba u pećima na drva, pod sačom ili u pretis - loncu, koji u ovom ratu predstavlja otkriće i novost za domaćice, jer se u njemu hljeb peče upravo na principu sača.

Kvalitet života Sarajlija se gotovo poistovjećuje sa životom bosanskohercegovačkog seljaka iz najzabitijih krajeva koji nikad nisu osjetili prednosti civilizacije. Rano zorom odlaze u potragu za pitkom vodom, tragaju za drvima i razmišljaju da li će, ako prežive taj dan, uveće imati dovoljno ulja da upale kandilo. Srećni su bili oni koji su imali akumulator, pa su prostorije osvijetljavali minijaturnom sijalicom priključenom na akumulator.

Zanatski proizvodi i proizvodi iz domaće radinosti preko noći postaju vrlo cijenjeni i traženi. Te ratne 1992. godine na sarajevskim pijacama odličnu prođu imaju proizvodi od domaće ovčije vune (džemperi, puloveri, priglavci, kape i rukavice), a izrada peći, sulunara, sjekira, sjekirišta, oklagija, lopatica i mašica, postaju jedan od najunosnijih poslova. Ugostitelji takođe svoju ponudu prilagođavaju situaciji pa najčešće nude grah, krompir čorbu, maslenicu, baklavu, i uz to kafu i alkohol.

Situacija u kojoj smo svi manje više zatečeni najviše je pogodila ljude sa "plitkim džepom" i ljude sa asfalta, tj. stanovnike stambenih višespratnica. Bez alata i mnogo iskustva, vrlo teško i skupo su podnosili sve nametnute im patnje. Mnogo lakše su preživljavali ljudi koji su imali privatne kuće i koji su živjeli po padinskim dijelovima Sarajeva. Njihov način života se u ratu nije mnogo izmijenio, čak su prodajom voća, povrća i drva za devize uspijevali i dobro zaraditi.

Sve je ovo, ipak, blijeda slika razorenog Sarajeva i života koji je organizovan u njemu. Istini za volju, nisu svi podjednako patili i nisu svi osjetili šta znači biti gladan, bez ogrjeva i peći, a uz sve to možda star, bolestan i bespomoćan.

RÉSUMÉ

L'ÉCONOMIE DE SARAJEVO DE L'ANNÉE 1992 DE GUERRE AVEC UN ASPECT SPÉCIAL SUR LES FORMES TRADITIONNELLES DE L'ACTION DE GAGNER

L'économie de Sarajevo a subi de grandes pertes à cause des actions de guerre et de grandes destructions. Les usines importantes ont été soit démolies soit entièrement détruites et les seules usines actives, tout au cours de la guerre, étaient la boulangerie de Sarajevo et l'usine de tabac. Toutes les communications avec le monde extérieur ont été coupées et même la ville est restée sans eau et sans électricité. En tant qu'isolat Sarajevo, avec ses citoyens, survit les moments les plus difficiles dans l'histoire de son existence séculaire. Dans des conditions difficiles les citoyens de Sarajevo, hasardés aux obus et aux francs-tireurs, résistent, avec beaucoup de succès à toutes les difficultés imposées. Ils réussissent à exister et à survivre dans les conditions difficiles grâce à leur esprit pénétrant, leur ingéniosité extraordinaire et à l'expérience traditionnelle des leurs ancêtres. Le manque de nourriture, d'électricité, d'eau potable, de chauffage pousse le peuple de se tourner vers la forme traditionnelle de la vie et c'est ainsi qu'on trouve dans la ville, qui avant la guerre satisfaisait à tous les standards de la civilisation, on rencontre une forme de la nourriture la plus primitive, nourriture à la campagne. Les économies comme par exemple l'économie agraire et l'élevage de bétail et de volaille sont développées. La vieille cuisine traditionnelle est de nouveau en mode, comme par exemple le cuisson du pain dans les poêle au bois et sous la cloche de métal. La vie des habitants de Sarajevo égale celle des paysans de la Bosnie-Herzégovine. Les activités quotidiennes sont réduites au ramassage de petits ramcaux, à la coupe et à la fourniture de la nourriture. Les produits de l'artisanat et les produits du travail manuel assument un rôle important dans le marché de Sarajevo qui fonctionne exclusivement par le commerce d'échange. Dans ce système l'alcool et les cigarettes deviennent les marchandises les plus recherchées. Le marché noir prospère et les profiteurs de guerre mettent en danger la vie dure du peuple qui rêve d'un meilleur avenir, à la chandelle ou à la lampe à huile.

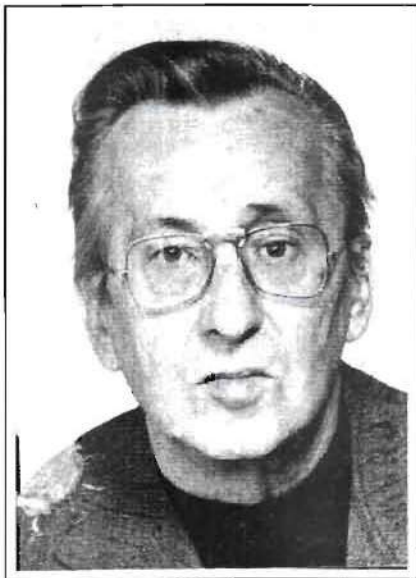

UDK 929

IN MEMORIAM

DR VLAJKO PALAVESTRA

(1927 - 1993)

Dana 27. septembra 1993. godine umro je dr Vlahko Palavestra. Dr V. Palavestra je rođen u Sarajevu 13. marta 1927. godine. U rodnom gradu je završio osnovnu školu i gimnaziju (1946). Studirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu gdje je i diplomirao XVI grupu predmeta: jugoslavenska književnost i historija (26. maja 1954. godine). Doktorirao je 1965. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu i stekao titulu doktora historijskih nauka. U mirovinu je otišao 31. avgusta 1992. godine.

Čitav radni vijek i plodan naučnoistraživački rad dr Vlahko Palavestre vezani su za Zemaljski muzej odnosno Institut za istraživanje folkloru (u početku) u koji je ušao još prije stjecanja diplome (V. Palavestra je u Institutu

honorarno od 12. XI 1951 - 31. VII 1952). Od aprila 1955. godine V. Palavestra je u stalnom radnom odnosu u Institutu za proučavanje folkloru, koji je bio smješten u arheološkoj zgradi Zemaljskog muzeja. Godine 1958. Institut je bio pripojen Etnografskom odjeljenju Muzeja. Ovo Odjeljenje, obogaćeno folklorističkom djelatnošću Instituta, doživljava svoju transformaciju u Odjeljenje za etnologiju sa dva odsjeka: Odsjek za folklor (kasnije: Odsjek za duhovnu kulturu) i Odsjek za materijalnu kulturu. Dr Vlahko Palavestra je bio prvi šef u Odsjeku za duhovnu kulturu.

Premda je od 1966. godine u naučnim zvanjima, prvo naučnog saradnika, zatim višeg naučnog saradnika (1971), te naučnog savjetnika (1981), dr Vlahko Palavestra predano prati i muzeološku djelatnost i kreativno učestvuje u njoj. Od 1965. do 1970. godine obavljao je dužnost načelnika Odjeljenja za etnologiju, a od 1971-1975. bio je rukovodilac Istraživačkog centra Zemaljskog

muzeja. Bio je glavni i odgovorni urednik etnološke sveske Glasnika Zemaljskog muzeja od njene 20/21 sveske (1965/1966. godine) do 35/36 sveske (1980/81. godine). Odlikovan je ordenom rada sa zlatnim vijencem.

Volio je Zemaljski muzej i poklonio mu svu svoju radnu energiju. S velikom ljubavlju za ovu instituciju učestvovao je u obilježavanju njenog velikog jubileja - 75-godišnjice i stogodišnjice njenog postojanja te 90-godišnjice izlaska Glasnika Zemaljskog muzeja. Spomenice Zemaljskog muzeja, uz njegove naučne i stručne radove, svjedočiće budućim generacijama o udjelu dr Vljaka Palavestre u historiji Zemaljskog muzeja i njegovog Odjeljenja za etnologiju.

Vljako Palavestra se od samog dolaska u Institut za proučavanje folkloru u Sarajevu aktivno uključuje u ukupnu djelatnost Instituta, a posebno ostavlja snažan pečat na uspostavljanje i usmjeravanje modernog načina sakupljačkog folklorističkog rada u oblasti govornog folkloru. S puno smisla i talenta doprinio je koncepciji usmjeravanja rada Instituta tokom sakupljanja folklorne građe koja je trebalo da omogući opšti uvid u stanje folkloru na čitavom području Bosne i Hercegovine. Vec tada V. Palavestra svoje interesovanje usmjerava ka proznom usmenom stvaralaštvu i uviđa značaj usmenih predanja u praćenju različitih formi ukupne Tradicije. I na kraju svojih istraživanja on će nepokolebljivo ostati na stanovištu da su ovi zapisi s terena, napravljeni u okviru zadatka Instituta, a od strane niza saradnika, bilo da su bilježeni rukom, po diktatu, ili transkribirani s magnetofonske trake u procesu njihove arhivske obrade. - prvi autentično registrovani iskazi proznog usmenog folkloru kod nas. Institut je bio, u organizaciji izvanrednog organizatora Cvetka Rihtmana, svojevrsna škola u kojoj je Vljako Palavestra ovladao tehnikom i metodologijom sakupljačkog rada. Kako je u Institutu postojala praksa da se najpoznatiji i najtalentovaniji kazivači s terena pozivaju u Institut, gdje je bilježen i sniman na magnetofon kompletan repertoar tih kazivača tokom više dana, V. Palavestra je imao priliku da pokaže ne samo svoje profesionalne nego i ljudske kvalitete. S jednim od najboljih kazivača koji su dolazili u Institut (a koji će postati i pomoćni službenik Instituta), s Omerom Vrabac sa Glasinca, iz sela Pediša, V. Palavestra je postao pravi prijatelj. Iz cjelokupnog rada Instituta nastao je veoma značajan Folklorni arhiv Instituta (FAI), sada: Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja (FAZM), u okviru koga je arhivska zbirka proze narodnih pripovjedaka i predanja, sa snažnim pečatom sakupljačkog rada dr Vljaka Palavestre.

Vljako Palavestra svoje prve rezultate istraživanja na terenu, a u okviru rada u Institutu, publikuje samo djelimično, u Biltenu Instituta. Kada je 1957. godine za direktora Instituta došao Špiro Kulišić i kada je stvorena nova koncepcija usmjerenih terenskih etnološko-folklorističkih istraživanja naroda Bosne i Hercegovine, koja će nastaviti da se praktikuje u Odjeljenju za etnologiju Zemaljskog muzeja, Vljako Palavestra predano učestvuje u realizaciji ove koncepcije, kao što je pomagao i u njenom stvaranju, ali više kao učenik svome učitelju, Špiri Kulišiću.

Vljaku Palavestri pripada značajno mjesto u kreiranju i realizaciji perspektivnog plana Odjeljenja za etnologiju za period 1958-1962, gdje je njegovo učešće, u kreiranju, značajno po odličnom poznavanju terena, po odabiru područja za rekognosciranje, a u realizaciji vrijednim priložima u proučavanju istih. Pomenutim planom su koncipirana istraživanja koja traju do danas kao kompleksna ekipna etnološko-folkloristička, u koordiniranom timu stručnjaka s zajedničkim programom i ciljem rada. Taj rad je bio na prvom mjestu usmjeren na proučavanje etničke prošlosti naših naroda s posebnim osvrtom na njihov etnički i nacionalni razvitak. "Posebna pažnja pridavana je naučnoj interpretaciji do sada poznate građe s nastojanjem da se stvori podloga za donošenje određenih sudova o pojedinim etničkim i kulturnim pojavama u životu naroda Bosne i Hercegovine".¹ Zadatak istraživanja nije bilo davanje potpunog etnografskog prikaza stanovništva, nego samo određenih etničkih karakteristika. Prvi istraživački zadatak bilo je proučavanje materijalne i duhovne kulture hrvatskog ikavskog stanovništva Livanjskog polja i manjih grupa susjednog muslimanskog i srpskog ikavskog stanovništva, a drugi etnološko-folkloristička istraživanja srpske etničke grupe u Imljanima, treći - muslimanske etničke grupe u Žepi. Istraživanjima u Žepi dr V. Palavestra preuzima rukovođenje i usmjeravanje terenskoistraživačkog rada. Kompletni rezultati istraživanja u Žepi objavljeni su sa njegovim uvodom. Zadatak istraživanja koncipiranih pomenutim perspektivnim planom Odjeljenja za etnologiju, Vljako Palavestra, prvi od svih članova odjeljenja za etnologiju, primijenjuje u radu na doktorskoj disertaciji ("Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima")² U prilog uspješne obrade tematike doktorske disertacije Vljako Palavestre išla su i etnološko-folkloristička proučavanja dinarskog stanovništva u Istočnoj Hercegovini, izvođena u okviru novog plana sistematskih etnoloških proučavanja porijekla, života i kulture naroda Bosne i Hercegovine (1962) u kojim je V. Palavestra proučavao usmenu prozu. Tako je V. Palavestra, uz naučnu interpretaciju do sada poznate građe, za interpretacije raspolagao i onom koju je sam sakupio. Stoga je ova monografija, kao i drugi njegovi prilozi koji su nastali proučavanjem narodnih predanja o starom stanovništvu,³ značajan doprinos ustanovljavanju dinarskih karakteristika usmenog proznog stvaralaštva.

Novim perspektivnim planom (1966-1970) obavljena su istraživanja u Lištici s okolinom (1967-1969)⁴ i prva faza istraživanja Dervente (1969-1971),

- 1 Buturović Denana i Kajmaković Radmila, Naučna djelatnost u oblasti etnologije 1945-1988. godine. Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988, Sarajevo 1988, str. 161.
- 2 Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), Etnologija (E), (n.s.), sv. XXXI, Sarajevo 1966, str. 5-86.
- 3 Volksüberlieferungen über die alte Bevölkerung in den dinarischen Gebieten, Alpes orientales, V, Ljubljana 1969.
- 4 Rezultati ovih istraživanja su publikovani u GZM (E), n. s., sv. XXIV/XXV, Sarajevo 1970.

kojima je rukovodio V. Palavestra, a rezultati istraživanja publikovani s rezultatima rada nastalim nakon istraživanja obavljenih u drugoj fazi (1973-1974).⁵

Poseban domen rada i interesovanja V. Palavestre je historijska narodna tradicija u Bosni i Hercegovini. Ova interesovanja oslanjaju se dijelom na istraživanja u vezi s njegovim radom na doktorskoj disertaciji⁶ dio su njegovih ukupnih terenskih istraživanja, a posebno su vezana za njegov rad na temi iz oblasti duhovne kulture "Etnološka istraživanja srednjovjekovne bosanske narodne tradicije" (1969-1972), kojom je također rukovodio. Iz ovih proučavanja rezultirala je značajna studija dr. V. Palavestre "Historijska narodna tradicija i toponomastika u Fojnici i okolini"⁷, a i njegovi posebni radovi o pojedinim ličnostima.⁸ Kao znalac Tradicije, proučavalac predanja, V. Palavestra će to znanje iskoristiti za svoju značajnu, obimnu monografiju: "Porijeklo stanovništva Rakitna - prilog historijskoj demografiji zapadne Hercegovine".⁹ U ovoj studiji V. Palavestra komparativnom metodom, služeći se arhivskom građom različitog karaktera, historijskom literaturom i vlastitim terenskim istraživanjima - pokušava da riješi problem porijekla stanovništva zapadne Hercegovine, pri čemu ipak ostaje otvoreno pitanje udjela starijih etničkih slojeva u formiranju nacionalnih zajednica Srba i Hrvata, te značaja vjerske komponente u toku tih procesa, a istovremeno, još otvorenijim problemom ostaje etničko i narodnosno određenje Muslimana, što je objektivno i razumljivo zbog nedostupnosti korištenja primarnih osmanskih izvora.

Narodna historijska predanja i toponomastika u širem okviru Palavestrinih naučnih interesovanja u proučavanju historijske tradicije u cjelini, otprilike od kraja šezdesetih godina do njegove smrti, postaju predmet njegovih posebnih interesovanja. Moguće ih je pratiti, kako kroz napisane priloge tako i kroz njegova uspješna rukovođenja u projektima. Tako njegovo rukovođenje projektom "Gornje Podrinje u doba Kosača" prati rad "Bilješke o historijskim narodnim predanjima i toponomastici u Gornjem Podrinju",¹⁰ koji su ocjenjivači njegovog rada uzeli kao model rada koji pokazuje kako su u nekim

5 GZM (E), n.s., XXXXXXI, Sarajevo 1978.

6 Geneza dvaju priča o hercegu Stjepanu, "Putevi", god. VII, sv. 3, Banja Luka 1961, str. 305-320.

7 GZM (E), n.s., sv. XXVII/XXVIII, Sarajevo 1972/1973, str. 101-153; Historische Volksüberlieferung und Toponomastik in Fojnica und Umgebung. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums (WMBHL), Heft B, Volkskunde, Band III, 1980, p. 241-301; Vidi i: Historijska narodna predanja i toponomastika u Fojnici i okolini, I prilog istoriji Fojnice, u ediciji "Prilozi za istoriju Fojnice", knj. I, Fojnica 1989, str. 5-65.

8 Narodna predanja o bježanju kraljice Katarine iz Bosne. Povijesno-teološki simpozijum u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo 1979; Sandalj Hranić Kosača u našim narodnim predanjima, "Hercegovina" I, Mostar 1981, str. 73-87.

9 GZM (E), n.s., sv. XXXIX, Sarajevo, 1984. str. 1-142.

10 Naše starine, XIII, Sarajevo 1973, str. 127-139.

kompleksima usmene proze razotkriva historijska pozadina. Pristupajući historijskoj topografiji iz aspekta proučavaoca usmene proze V. Palavestra se služi svim dostupnim načinima, pa i savremenim katastarskim popisima parcela područja koje se proučava.

Godine 1976. radeći na temi "Predanja i toponomastika u dolini rijeke Sane" V. Palavestra upućuje u rad dvojicu mladih kolega, a u periodu 1986. do 1990. godine rukovodio je projektom Društvenog cilja XIII/1, segment Etnologija - "Karakteristike tradicijske kulture s obzirom na društveno-ekonomske promjene na selu u Bosni i Hercegovini", u kojem učestvuju istraživači etnolozi srednje generacije, ali bez naučnih zvanja.

Na nivo pomoćnog teoretskog problema V. Palavestra podiže pitanje transkripcije i redakcije narodnih pripovijedaka.¹¹

U domenu komparativnih proučavanja narodne proze V. Palavestra dodiruje i temu "dodira turske i srpskohrvatske pripovjedačke tradicije" u Bosni i Hercegovini, govori zapravo o nekim važnim faktorima interetničkih pojava u narodnim pripovijetkama i predanjima.¹²

Posljednji Palavestrin veći rad, knjiga "Historijska usmena predanja"¹³ predstavlja sintezu njegovih ukupnih istraživanja usmene predaje koja mu je bila predmet interesovanja i istraživanja čitav radni vijek. U osam koherentnih poglavlja i Zaključku autor je izložio svoja istraživanja i naučne teze, saopštio nam više i manje poznatu terminologiju usmenih predanja i njihovu definiciju (I), osvrnuo se na sakupljanje, objavljivanje predanja u Bosni i Hercegovini (II), prezentovao njihovu tematsko-sižejnu strukturu i motive (III), dao njihovu antropološku funkciju (IV), izložio sve što je bilo u djelokrugu njegovog interesovanja u vezi s interakcijom historijskih usmenih predanja i epske poezije (V). Stvarnost i mašta u historijskim predanjima poseban su predmet Palavestrinih interesovanja (VI). Autor je prvi put sintetizirao svoja razmatranja koja proizilaze iz pogleda na hronološke slojeve i pitanja kontinuiteta usmenih predanja, a osvrnuo se i na stilske književne osobine ove usmene tvorevine. Treba kazati da predmet Palavestrinih interesovanja predstavlja prije svega građa sakupljena kod Srba i Hrvata, pa su i teze i zaključci vezani prije svega za duhovno stvaralaštvo bosanskohercegovačkih Srba i Hrvata.

Osim toga što se Palavestrino životno djelo naslanja na njegov ukupan istraživački rad, ono nastaje paralelno s njegovim drugim popratnim djelom - zbornikom "Historijska usmena predanja naroda u Bosni i Hercegovini". Ovaj zbornik, još neobjavljen, donijeće, prema autoru, oko 90 - 95 % svih do sada

11 O transkribiranju i redakciji narodnih pripovijedaka, Zbornik radova kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957, Zagreb 1959, str. 195-199.

12 Rezultanta dodira turske i srpsko-hrvatske pripovjedačke tradicije u Bosni i Hercegovini - O nekim relevantnim faktorima interetničkih pojava u narodnim pripovijetkama i predanjima. Zbornik radova XVIII kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Bovec 1971.

13 Historijska usmena predanja naroda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1991.-194 str.

poznatih sižea historijskih predanja naroda koji danas žive u Bosni i Hercegovini.

Uporedo s djelatnošću na području etnologije bavio se i poslovima arheološkog karaktera, individualno i u okviru ekipnih arheoloških istraživanja Zemaljskog muzeja. Učestvovao je u arheološkim iskopavanjima u dolini Trebišnjice 1967. godine, te kao zamjenik direktora projekta "Arheološka istraživanja šireg bazena Trebišnjice" 1968. godine (na iskopavanjima prehistorijskih tumula u Ljubuškom, vršeci funkciju rukovodioca dokumentacije i terenske laboratorije). Godine 1969. zajedno sa dr. Zdravkom Marićem, obavio je iskopavanje jednog prahistorijskog tumulusa u Ljubuškom kod Trebinja. Njegovo interesovanje za arheologiju ostavila su pečat u njegovoj bibliografiji.¹⁴

V. Palavestra je bio osebujna ličnost, kao čovjek bio je veoma skromnih zahtjeva, stalozen, marljiv, svestrano obrazovan, a govorio je i nekoliko svjetskih jezika. Bio je izvanredan slušalac svojih kazivača, a i sam nenadmašan kazivač. Stoga je možda i pobuđivao tako veliku pažnju i poštovanje svojih kazivača.

Njegovom smrću izgubila je, svakako, najviše njegova porodica, ali i Zemaljski muzej i bosanskohercegovačka nauka. Svi mi koji smo ga poznavali, s njim radili i surađivali, pamtićemo ga kao čovjeka spremnog da svakog sasluša i rado pomogne. Njegovim odlaskom teško će biti ispuniti prazninu koju ostavlja. Posebno će to osjetiti njegovi mlađi suradnici, ali i njegove kolege koje su mu ravne u zvanju, ali čiji savjet su rado željeli da čuju, često provjeravajući kod njega ispravnost vlastitih dostignuća.

BIBLIOGRAFIJA¹⁵

STUDIJE

Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), Etnologija (E), nova serija (n.s.), sv. XX/XXI, Sarajevo 1966, str. 5-86.

Historijska narodna tradicija i toponomastika u Fojnici i okolini, GZM (E), n.s., sv. XXVII/XXVIII, Sarajevo 1972/1973, str. 101-153.

Prilozi za proučavanje porijekla stanovništva u okolini Bosanskog Broda, GZM (E), sv. XXX-XXXI, Sarajevo 1978, str. 5-42.

Porijeklo stanovništva Rakitna - prilog historijskoj demografiji zapadne Hercegovine, GZM (E), n.s., sv. XXXIX, Sarajevo, 1984, str. 1-142.

14 Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi (u zajednici sa M. Petrićem), Radovi Naučnog društva BiH, XXIV, Sarajevo 1964, str. 139-180; Nekropola "Deminov krst" u Burmazima kod Stoca, Naše starine, Sarajevo 1965, str. 195-202.

15 Ovu bibliografiju uradio je sam autor u maju 1990. godine i u njoj su obuhvaćeni isključivo autorovi naučni i stručni radovi. Radove publikovane nakon ovog datuma, ili one u štampi, dodali smo za ovu priliku i označili zvjezdicom.

* Historijska usmena predanja naroda u Bosni i Hercegovini.-Sarajevo. Institut za književnost...1991. - 194 str.

PREGLEDNI ČLANCI

Tradition, History and National Feeling, Journal of Folklore Institute, Vol. III, No. 3, Indiana University, Bloomington 1966, str. 267-276.

Volksüberlieferungen über die alte Bevölkerung in den dinarischen Gebieten, Alpes orientales, V, Ljubljana 1969.

Naučni doprinos u oblasti etnologije 1888-1945, Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988, Sarajevo 1988, str. 137-155.

Kosta Hörmann, Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988, Sarajevo 1988, str. 35-39.

Turski arhiv Zemaljskog muzeja, Isto, str. 390-392.

Galerija slika Zemaljskog muzeja, Isto, str. 3-401.

Institut za proučavanje folkloru , Isto, str. 401-404.

PREDAVANJA PO POZIVU

Die Volkserzählungsforschung in Bosnien und der Herzegowina, Internationaler Kongress der Volkserzählungsforscher in Kiel und Kopenhagen, Berlin 1961, str. 255-256.

Kolektivna izrada predionih etnoloških monografija - Iskustva i problemi, Simpozijum o problemima savremene metodologije etnoloških nauka, SANU, Beograd 1972 (u zajednici sa Radmilom Kajmaković), str. 33-39.

Etnografski predmeti muzejske zbirke samostana na Humcu. Zbornik radova "100-godišnjica Muzeja na Humcu 1884-1984". Ljubuški 1985, str. 225-230.

Publicistička djelatnost muzeja u funkciji prezentacije i vrednovanja kulturnog naslijeđa, X kongres Saveza društava muzejskih radnika Jugoslavije, Cetinje 1983.

ČLANCI U ČASOPISIMA

Narodne pripovijetke s Kupreškog polja i područja jajačkog sreza, Bilten Instituta za proučavanje folkloru, Sv. 2, Sarajevo 1953, str. 279-308.

Narodne pripovijetke iz Bosne, GZM (E), n.s., sv. XIII, Sarajevo 1958 (u zajednici sa Radmilom Fabijanić), str. 155-181.

Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini, Porijeklo stanovništva, GZM (E), n.s., sv. XIV, Sarajevo 1959, str. 95-109.

Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini, Istorijski pregled, GZM (E), n.s., sv. XIV, Sarajevo 1959, str. 85-93.

Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini, Narodne pripovijetke, GZM (E), n.s., sv. XIV, Sarajevo 1959. str. 155-167.

Narodne pripovijetke stanovništva Livanjskog polja, GZM (E), n.s., sv. XV/XVI, Sarajevo 1961, str. 265-288.

Geneza dvaju pričanja o hercegu Stjepanu, "Putevi", god. VII, sv. 3, Banja Luka 1961, str. 305-320.

Narodne pripovijetke srpskog stanovništva u Imljanima, GZM (E), n.s., sv. XVII, Sarajevo 1962, str. 265-288.

Etnološka istraživanja u Žepi, GZM (E), n.s., sv. XIX, Sarajevo, 1964, str. 5-14.

Žepa u prvim decenijama turske vlasti (u zajednici sa H. Šabanovićem), GZM (E), n.s., sv. XIX, Sarajevo 1964, str. 39-44.

Narodne pripovijetke i predanja u Žepi, GZM (E), n.s., sv. XIX, Sarajevo 1964, str. 145-168.

Srednjovjekovni nadgrobnici u Žepi (u zajednici sa M. Petrićem), Radovi Nučnog društva BiH, XXIV, Sarajevo 1964, str. 139-180.

Nekropola "Deminov krst" u Burmazima kod Stoca, Naše starine, Sarajevo 1965, str. 195-202.

Narodna predanja o kamenim krstovima u okolini Stoca, Narodno stvaralaštvo, sv. 15-16, Beograd 1965, str. 1192-1196.

Nekoliko nepoznatih stihova o hercegu Stjepanu, GZM (E), n.s., sv. XXIII, Sarajevo 1968, str. 133-137.

Život i kultura stanovništva Lištice, GZM (E), n.s., sv. XXIV/XXV, Sarajevo 1970, str. 5-7.

Narodne pripovijetke i predanja u okolini Lištice, GZM (E), n.s., sv. XXIV/XXV, Sarajevo 1970, str. 337-362.

Narodna ishrana u okolini Lištice, GZM (E), n.s., sv. XXIV/XXV, Sarajevo 1970, str. 289-297.

Naša narodna tradicija i Herodotove zabilješke o Neurima, GZM (E), n.s., sv. XVIII, Sarajevo 1963, str. 29-39.

Bilješke o historijskim narodnim predanjima i toponomastici u gornjem Podrinju, Naše starine, XIII, Sarajevo 1973, str. 127-139.

The Life and Culture of the Region of Lištica, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegovinischen Landesmuseums" (WMBHL), Band II, Heft B - Volkskunde, Sarajevo 1976.

Folk Tales and Legends from the Environs of Lištica, WMBHL, Band II, Heft B - Volkskunde, Sarajevo 1976.

Folk Diet in the Lištica Area, WMBHL, Band II, Heft B - Volkskunde, Sarajevo 1976.

Historijska narodna predanja u okolini Dervente, GZM (E), n.s., XXX/XXXI, Sarajevo 1978, str. 121-130.

Prilozi za proučavanje porijekla stanovništva u okolini Bosanskog Broda, GZM (E), n.s., sv. XXX/XXXI, Sarajevo 1978, str. 5-42.

Historijska narodna predanja i toponomastika u trebinjskoj Površi, GZM (E), n.s., sv. XXXII, Sarajevo 1977, str. 5-32.

Sandalj Hranić Kosača u našim narodnim predanjima, "Hercegovina" I, Mostar 1981, str. 73-87.

Historische Volksüberlieferung und Toponomastik in Fojnica und Umgebung, WMBHL, Heft B, Volkskunde, Band III, 1980, p. 241-301.

Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice, GZM (E), n.s., sv. XXXVII, Sarajevo 1982, str. 165-188.

Drežnica u Hercegovini (zabilješke o prošlosti i narodnoj kulturi), "Hercegovina" II, Mostar 1982, str. 91-123.

Prilozi za historijsku topografiju gornjeg Podrinja, GZM (E), n.s., sv. XXXIII, Sarajevo 1979, str. 85-96.

Narodna predanja o zatvorenim izvorima, "Naš krš", god. V, br. 7, Sarajevo 1979, str. 39-43.

Staro hercegovačko pleme Krmpotići - prilog istraživanju Bunjevaca, "Hercegovina" VI, Mostar 1987, str. 103-116.

The Genesis of two Folk Legends about Duke Stjepan (translated by Tomislav Landikušić), "Studies in East European Folk Narrative, American Folklore Society, Indiana University Monographs 1978, str. 143-166.

Istorijska narodna predanja i toponomastika u Fojnici i okolini, I prilog istoriji Fojnice, u ediciji "Prilozi za istoriju Fojnice", knj. I, Fojnica 1989, str. 5-65.

Legends of Old Sarajevo (translated by M. Suško and W. Tribe), Sarajevo 1987, str. 5-109.

* Čudesne translokacije sakralnih objekata u usmenim predanjima Bosne i Hercegovine, GZM, zajednička sveska, n.s., (E), sv. 47, Sarajevo 1992-1995, str. 209-221. (rad u štampi).

REFERATI NA NAUČNIM SKUPOVIMA

O transkribiranju i redakciji narodnih pripovijedaka, Zbornik radova kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957, Zagreb 1959.

Komparativno istraživanje narodnih pripovijedaka kao pomoćno sredstvo za proučavanje etničkih odnosa, Zbornik radova kongresa folklorista Jugoslavije na Bledu, Ljubljana 1960.

Rezultanta dodira turske i srpsko-hrvatske pripovijedačke tradicije u Bosni i Hercegovini - O nekim relevantnim faktorima interetničkih pojava u narodnim pripovijetkama i predanjima, Zbornik radova XVIII kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Bovec 1971.

Narodna predanja o bježanju kraljice Katarine iz Bosne. Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo 1979, str. 86-94.

O porijeklu nekih recentnih antroponima u Bosni i Hercegovini, IV jugoslovenska onomastička konferenca, Zbornik referatov, Ljubljana 1981.

Fantastične predstave o starom stanovništvu u usmenom predanju Bosne i Hercegovine, Zbornik srpska fantastika, Naučni skupovi SANU, knj. XLIV, Beograd 1989, str. 141-148.

Stojan Janković - mündliche Überlieferung und historische Wirklichkeit, XII International Congress of Anthropological and Ethnological

Sciences, Zagreb 1988, objavljeno u "Narodna umjetnost", br. 26, Zagreb 1989, str. 13-19.

* Historijska usmena predanja naroda u Bosni i Hercegovini. Zbornik.¹⁶ Pripremio, uvod i komentar napisao Vljeko Palavestra. Sarajevo 1990 (Predato Redakciji Kulturnog naslijeđa izdavačkog preduzeća "Veselin Masleša" 1990. godine). Rukopis kucan pisaćom mašinom iznosi 760 stranica.

Denana Buturović

---

¹⁶ Nismo u prilici da konsultujemo rukopis ovog djela i damo tačan naslov Zbornika. Prema recenziji Miška Maličeta od 30. septembra 1990. upravo ovako bi mogao da izgleda naslov ove bibliografske jedinice.

PRIRODNE NAUKE (PN)
LES SCIENCES NATURELLES

NOVA SERIJA
SERIE NOUVELLE

Sveska
Tome **31**

UDK 581.9 (234.42)
Originalni naučni rad

Sabaheta ABADŽIĆ, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

RASPROSTRANJENOST VRSTE *SCABIOSA SILENIFOLIA* WALDST. & KIT. NA DINARIDIMA

Analizom postojeće literature, uvidom u herbarske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Instituta za botaniku Univerze u Ljubljani, Prirodnjačkog muzeja u Beogradu, te na osnovu vlastitih terensko -istraživačkih radova, došlo se do cjelovitije slike o arealu endemične vrste *Scabiosa silenifolia* Waldst. et Kit. na Dinaridima, što je u ovom radu ukratko iznijeto.

A DIFFUSION OF THE KIND *SCABIOSA SILENIFOLIA* WALDST. ET KIT ON THE DINARIC ALPS

The analysis of the existing professional literature, the insight into the herbarium collections of the Zemaljski (National) Museum in Sarajevo, the Botanical Institute University of Ljubljana (Slovenia), the Natural History Museum in Belgrade, and according to one's own field research works, produced a more complex view on the range of the endemic kind *Scabiosa silenifolia* Waldst. et Kit. on the Dinaric Alps, which was presented briefly in this paper.

UVOD

O rasprostranjenju endemične vrste *Scabiosa silenifolia* Waldst. et Kit. postoje samo fragmentarni podaci u raznim florističkim i fitocenološkim radovima, koji se često odnose samo na jednu užu oblast.

Značajan doprinos u sagledavanju ovog problema, osim Waldsteina i Kitaibela (1799-1812), koji su opisali ovu vrstu, do sada su dali brojni eminentni botaničari: Schlosser et Vukotinović 1869; Murbeck 1891; Hirc 1896; Beck 1897; Rohlena 1903, 1911/12, 1942; Rossi 1913; Degen 1938; Horvat 1925, 1930, 1931 1933, 1941, 1950, 1952, 1960, 1962; Horvat et Pawlowski 1939; Horvat, Glavač, Ellenberg 1974; Korica 1950; Kušan 1956; Lakušić 1968, 1971; Bjelčić 1956, 1965, 1966, 1974; Šilić 1984; Mišić 1984 i dr.

Dragocjen izvor informacija je sadržan u herbarskom materijalu koji je korišten u svrhu izrade ovog rada.

MATERIJAL I METODIKA

Podaci o rasprostranjenosti endemične vrste *Scabiosa silenifolia* su crpljeni iz velikog broja pristupačnih literaturnih izvora.

Intenzivna terenska istraživanja posljednjih godina odvijala su se na području sjeverozapadnih, centralnih i jugoistočnih Dinarida. Tom prilikom je na većem broju lokaliteta prikupljen obilan herbarski materijal, koji je uložen u naučnu zbirku Zemaljskog muzeja u Sarajevu (SARA).

Prostudiran je takođe i herbarski materijal u naučnim zbirkama Instituta za botaniku Univerze u Ljubljani (LJU) i Prirodnjačkog muzeja u Beogradu (BEO).

Prijatna mi je dužnost da se na ovom mjestu zahvalim pomenutim institucijama i kolegama koji su mi omogućili uvid u herbarski materijal njihovih zbirki.

Nakon sinteze podataka iz literature i herbarskih zbirki, te na osnovu sopstvenih terenskih istraživanja pristupilo se izradi originalne karte rasprostranjenosti populacija vrste *Scabiosa silenifolia* na Dinaridima.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Scabiosa silenifolia Waldst. et Kit., Pl. Rar. Hung. 2:170 (1803-1804)

Ovu vrstu koja predstavlja endem zapadnog dijela Balkanskog i središnjeg dijela Apeninskog poluostrva (Abruzzi), opisali su Waldstein i Kitaibel 1803-1804. u svom kapitalnom djelu "*Descriptiones et Icones Plantarum rariorum Hungaricae*". Locus classicus proučavane vrste je planina Plješeвица.

U našoj flori je konstatovana na kontinentalnim Dinaridima, najčešće na nadmorskim visinama od 1.400 - 2.400 m.

Na vertikalnom profilu dinarskih planina populacije ove vrste naseljavaju ekosisteme planinskih rudina klase *Elyno - Seslerietea* Br.- Bl. 1948. i ulaze u sastav brojnih biljnih zajednica, u kojima čak imaju dominantnu ulogu. Jedna od njih je asocijacija *Festuco - Scabiosetum silenifoliae* Lakušić et al. 1979.

U ovom poglavlju izneseni su rezultati horoloških istraživanja na Dinaridima, a prikazani su idući od sjeverozapada ka jugoistoku, odnosno u smjeru pružanja planina ovog planinskog lanca.

Slovenija: Notranjski Snežnik, Justin, Budnar, Lovka (LJU) (Wraber T., Skoberne 1989: 290-291), Hirc (SARA), "kamenite trate", Wraber, T. (LJU); "in pratis lapidosis, cca 1500 m s. m., s. calc.", Wraber, T. (LJU); "in graminosis lapidosis, s. calc., 1500-1600 m s.m", Mayer (LJU, SARA); "in declivibus graminosis lapidosis, s. calc., cca 1700 m s.m.", Ravnik (LJU); "in rupestribus graminosis montis Schneeberg (Snežnik) pr. Laas, s. calc., 1600 m s.m", Paulin (LJU).

Hrvatska: Risnjak (Hirc 1896: 76); Snježnik (Horvat, Glavač, Ellenberg 1974: 600-609); Guslice, 1300 m s.m. (Horvat 1952: 204); Plješevica (Rossi 1913: 97; Horvat, Glavač, Ellenberg 1974: 606-609), "raste u pukotinama krečnjačkih klisura alpskog vrha Plješevice" (Waldstein et Kitabel 1803-1804: 170-171), "In rupestribus montis Plišivica pr. Korenicam, alt. ca 1600 m s.m.", Degen (SARA); Gola Plješevica, Abadžić, Šilić, Paštar (SARA), (Horvat 1925: 113, 121, 1930: 38-45, 1952: 204; Degen 1938: 91); Lička Plješevica, (Horvat 1931: 162; Horvat, Glavač, Ellenberg 1974: 606-609); Velika Plješevica (Horvat 1930: 38-45); Mala Plješevica, Debeli vrh, na stijenama 1500 m s.m., Ruda poljana (Horvat 1952: 204); Uilica (Rac, Lovrić 1988: 346); Poštak (Rossi 1913: 97; Horvat 1930: 38-45; Degen 1938: 91), "rudine pri vrhu Poštaka" (Rac, Lovrić 1988: 342, 346); Brusnić (Rossi 1913: 97; Degen 1938: 91); Velebit (Horvat, Glavač, Ellenberg 1974: 606-609); Senjsko bilo: "auf dem Prolog über Sv. Juraj 1066 m" (Degen 1938: 91), Šugarska Duliba, 1500 m s.m., Juvan (LJU), na Vel. Stolcu iznad Šugarske Dulibe, Vaganski vrh, 1700 m s.m., Sv Brdo, 1700 m s.m. (Horvat 1952: 204), Sv. brdo (Rossi 1924: 178), "na gorskih travnikih vrha Sv.brda na Velebitu", Justin (LJU), "Sadikovac, Visočica, Viši Baba über Počitelj, Kružni vrh, Buljma - Pass, Vaganski vrh, Malovan, Sveto brdo" (Degen 1938: 91), Mali Klek (Rossi 1924: 178), Malovan (Horvat 1930: 38-45), "Visočica, kota 1658 povrh Medka" (Rossi 1924: 178); Dinara (Visiani 1847: 14, Horvat, Glavač, Ellenberg 1974: 606-609), Jamski vrh, 1700 m s.m., Klečani, 1700 m s.m. (Horvat 1952: 204); "na klisurastim uzvisinama planine Gnjat" (Visiani 1847: 14); Troglav, 1800 m s.m. (Horvat 1930: 129, 1952: 204); Kolebajka, Burnjača, prava Kamešnica, na Konju (Kušan, 1956: 19-21).

Bosna: Gola Plješevica, Abadžić, Šilić, Paštar (SARA), (Fiala 1892: 7); Osječenica, Abadžić, Šilić, Paštar (SARA); Klekovača, Šilić, Abadžić, Lakušić (SARA), (Fiala 1892: 7); Šator, Abadžić, Šilić, Paštar, Lakušić, Šoljan (SARA), Veliki Šator (Handel- Mazzetti, Janchen 1905/6: 69), padine V. Šatora, 1660 m s.m. (Lakušić et al. 1975 - mns.); Cincar, Bjelčić, Lakušić, Redžić, Abadžić, Šilić (SARA) (Redžić et al. 1984: 165-169); Vitorog, Abadžić, Šilić, Paštar (SARA), (Redžić et al. 1984: 165-169), Vitorog kosa (Janchen 1905); Slovinj, Abadžić, Šilić, Paštar (SARA); Troglav, 1913 m s.m. (Beck 1897: 12); Vlašić, Brandis (SARA), (Bjelčić 1966: 53), Devečani, Brandis, Lakušić, Abadžić, Šilić (SARA), (Freyn, Brandis 1888: 38; Horvat 1960: 2-3), Paklarske stijene, Opaljenik, Oštrica, Strmac, Paljenik (Lakušić et al. 1982: 42-43); Vranica, Brandis (SARA), (Horvat, Pawlowski 1939: 151; Horvat, Glavač, Ellenberg 1974: 606-609), Ločike (Murbeck 1891: 114, Horvat 1952: 204), Krstac, Abadžić, Šilić, Šoljan (SARA), (Lakušić et al. 1979: 650-651, 656-657); Gola Jahorina, Maly (SARA), (Maly 1908: 32, Bjelčić 1965: 141), Plandište, Loschnigg (SARA), (Bjelčić 1965: 141, 1966: 53), Trijeska, Loschnigg (SARA) Bjelčić 1965: 141, kod Paloševine, na Košuti, Sjeništu, Kleku (Bjelčić 1965: 141), Lokvansko brdo (Bjelčić 1965: 141, 1966: 53), Vjetroderina, 1793 m s.m. (Bjelčić, 1966: 53), Pogledine, Debelo brdo, Kraljičino gumno (Bjelčić 1966: 60, 61), Ogorelica (Bjelčić 1966: 56, 57); Treskavica, Bucalović (SARA); Treskavica: Ilijaš, Pašina pl., Čabenske stijene, Nikolino Ždrijelo (Mišić 1984: 137-142), Čardak, Maly

(SARA), "Ogorjeli kuk", Fiala (SARA), pod Baricom, Ritter H. (SARA) Bjelašnica, Beck et Fiala (SARA), Abadžić, Šilić, Redžić, Šoljan (SARA); (Horvat 1941: 170-171, Horvat, Glavač, Ellenberg 1974: 606-609), "na grebenu vrha Bjelašnice, cca 1900 m s.m.", Bjelčić (SARA), iznad Sitnika prema Opservatoriji, Popović St. (SARA), iznad Macina polja na Bjelašnici, Bjelčić (SARA), Štirni do, Šoljan (SARA); "Hranisava bei Pazarić", Fiala (SARA); Maglić (Bjelčić 1956: 149), Prijedor, 1600 m s.m., Diklić (BEO), iznad Trnovačkog jezera, Bjelčić (SARA), Tovarnica, 1700 m s.m., Šilić (SARA); Volujak (Bjelčić 1956: 149), Studenac, Reiser, Šilić (SARA), Široka točila, 2230 m s.m., Šilić (SARA); Zelengora (Bjelčić, Lakušić 1964).

Hercegovina: Visočica, Maly (SARA), Čolakovića dolovi (vrh Džamija), Šilić (SARA); Prenj, cca 2000 m s.m. (Prodan 1910: 108), Veliki Prenj (Horvat 1952: 204), Velika kapa, Fiala (SARA), Sivadija, Otiš, Zelena glava, Bjelčić, Šilić (SARA); Plasa (Vandas 1890: 266); Čvrstnica (Vandas 1890: 266, Horvat, Glavač, Ellenberg 1974: 606-609), "in saxosis alpinis-montis Čvrstnica pl., cca 1990 m s.m.", Fiala (SARA), Pločno, 2200 m s.m., Abadžić, Šilić, Đuran (SARA), Vel. Vilinac, Reiser (SARA), Šilić, Abadžić, Đuran (SARA), (Bjelčić, Šilić 1979: 53-55), na Drijenaču (Horvat 1952: 204), Jelenak, Fiala (SARA); Vran, Abadžić, Šilić, Đuran (SARA), (Vandas 1890: 266); Crvanj: Zimomor, cca 1900 m s.m., Reiser (SARA), Lakušić, Abadžić, Mišić et al. 1975 (mns); Velež: "inter Mala Velež et Kavčina supra Nevesinjsko polje", Mayer (LJU), "In saxosis cacumen

Kavčina m. Velež, cca 1700 m s.m., supra pag. Sopilje pr. Nevesinje", Korica (SARA), "In graminosis saxosis cucuminis Kaočina" (Korica 1950: 29); Bjelasnica, 1700-2000 m s.m. (Murbeck 1891: 114).

Srbija: Kosovo: "Rugov pl. prope Peć (Ipek): In cac. m. Hajla, cca 2350 m s.m.", Loschnigg (SARA), Hajla (Lakušić 1971: 62); Prokletije: Maja Rusolija (Diklić 1973: 582-584).

Crna Gora: Veliki Maglić (Rohlina 1942: 344); "In monte Vojnik et Maglić Pivski" (Rohlina 1942: 344); Volujak (Lakušić 1968: 44-45); Bioč, 2195-2337 m s.m. (Lakušić 1968: 44-45); Sinjavina, m. Stožac, Crvena ploča, Jablanov vrh et Gradište (Rohlina 1942: 344), Jablanov vrh, Lakušić (SARA); Durmitor (Rohlina 1942: 344), Dobri do, 1650 m s.m. (Horvat, 1952: 204), Savin kuk (Horvat, 1952: 204, Lakušić 1968: 44-45), Prutaš, Abadžić, Šilić, Đuran (SARA), Sedlo, Abadžić, Šilić, Paštar (SARA), Crno jezero, 2000 m s.m. (Rohlina 1903: 37); Mali Durmitor (Pantocsek 1874: 37); Žijovo (Rohlina 1942: 344).

ZAKLJUČAK

Kao što je poznato, endemična vrsta *Scabiosa silenifolia* Waldst. et Kit. je rasprostranjena u Italiji (Abruzzi), na prostoru bivše Jugoslavije i u sjevernoj Albaniji.

Scabiosa silenifolia Waldst. et Kit. pripada apeninsko-ilirskom flornom elementu (Praprotnik 1987: 122).

Njena sjeverozapadna granica je na Notranjskom Snežniku, a jugoistočna na masivu Prokletija. Kao što se iz svega navedenog vidi, glavna areala ove vrste je na Dinaridima, a manja disjunkcija u centralnom dijelu Apeninskog poluotoka.

Analizom podataka iz literature, herbarskih zbirki i vlastitih terenskih istraživanja, došlo se do cjelovitije slike o arealu vrste *Scabiosa silenifolia* Waldst. et Kit. na Dinaridima, što se jasno vidi na karti rasprostranjenja, koja je data u prilogu ovog rada i iz navedenih lokaliteta.

Populacije ove vrste su konstatovane na nadmorskim visinama u rasponu od 1.400 pa sve do 2.400 m.

Na vertikalnom profilu navedenih Dinarskih planina ulazi u sastav brojnih zajednica u okviru vegetacije planinskih rudina na krečnjacima klase *Elyno - Seslerietea* Br. - Bl. 1948.

LITERATURA

Beck, G., 1897: Ein botanischer Ausflug auf den Troglav (1913 m) bei Livno. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, V: 12, Wien.

Bjelčić, Ž., 1956: Prilog poznavanju flore nekih bosanskih i crnogorskih planina. Godišnjak Biol. inst. Univerz. u Sarajevu, IX, 1-2: 149, Sarajevo.

Bjelčić, Ž., 1965: Flora planine Jahorine. Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Prirodne nauke, III/IV: 141, Sarajevo.

Bjelčić, Ž., 1966: Vegetacija preplaninskog pojasa planine Jahorine. Glasnik Zemalj. muzeja BiH u Sarajevu, Prirodne nauke, V: 51-55, Sarajevo.

Beck, G., Maly, K. et Bjelčić, Ž., 1974: Flora Bosnae et Hercegovinae, 4, Sympetalae 3: 81. Zemalj. muzej BiH u Sarajevu.

Bjelčić, Ž., et Lakušić, R., 1964: Osnovne karakteristike flore i vegetacije planina Maglič, Volujak i Zelengora. Elaborat Biol. inst. Univerz. u Sarajevu.

Bjelčić, Ž. et Šilić, Č., 1979: *Minuartio handelii-Caricetum* ass. nov. Nova zajednica na planini Čvrsnici u Hercegovini. Glasnik Zemalj. muzeja, N.S. 18, Prirodne nauke 53, 54, 55, Sarajevo.

Degen, A., 1938: Flora Velebitica 3: 91, 92, Budapest.

Diklić, N., 1973: *Scabiosa* L. in Flora Srbije, 5: 582-584, Srpska Akademija nauka i umetnosti, Beograd.

Fiala, F., 1892: Osječcnica i Klekovača pl. kod Pctrovca. Glasnik Zemalj. muzeja BiH, 4: 7, Sarajevo.

Freyn, J. et Brandis, E., 1888: Beitrag zur Flora von Bosnien und der angrenzenden Hercegovina. Verh. Zool.-Bot. ges. 38: 38, Wien.

Handel - Mazzetti, H., Stadlmann, J., Janchen, E., Faltis, F., 1905/6: Beitrag zur Kenntnis der Flora von West-Bosnien. Österr. Bot. Zeitschr. 9: 69, Wien.

Hayek, A., 1930: Prodrromus Florae Peninsulae Balcanicae: 520-521 (in Feddes Repert. Beih. 30), Berlin-Dahlem.

Hirc, D., 1896: Vegetacija Gorskog Kotara. Rad JAZU, 126: 76, Zagreb.

Horvat, I., 1925: O vegetaciji Plješevice u Lici (Über die Vegetation des Plješevica-Gebirges in der Lika). Geogr. vest. 1: 113-121, Ljubljana.

Horvat, I., 1930: Istraživanja vegetacije na Dinarskim planinama. Ljetopis JAZU, 44: 123, Zagreb.

Horvat, I., 1930: Vegetacijske studije o hrvatskim planinama. I Zadruga na planinskim goletima. Rad JAZU, 238: 38-45, Zagreb.

Horvat, I., 1931: Vegetacijske studije o hrvatskim planinama. II Zadruga na planinskim stijenama i točilima. Rad JAZU, 241: 162, Zagreb.

Horvat, I., 1933: Istraživanje vegetacije hercegovačkih i crnogorskih planina. Ljetopis JAZU, 46: 110, Zagreb.

Horvat, I., 1941: Istraživanje vegetacije Biokova, Orjena i Bjelašnice. Ljetopis JAZU, 53: 170, Zagreb.

Horvat, I., 1950: Istraživanje vegetacije planinskog skupa Risnjaka i Snježnika. Šumarski list 74, Zagreb.

Horvat, I., 1952: Prilog poznavanju raširenja nekih planinskih biljaka u jugoistočnoj Evropi. Godišnjak Biol. inst. Univerz. u Sarajevu, 5, 1-2: 204, Sarajevo.

Horvat, I., 1960: Pretplaninske livade i rudine planine Vlašić u Bosni. Biološki glasnik 13, 2-3, Zagreb.

Horvat, I., 1962: Vegetacija planina zapadne Hrvatske. Prirodoslovna istraživanja, 30. JAZU, Acta Biologica 2: 95-96, Zagreb.

Horvat, I. et Pawlowski, B., 1939: Istraživanje vegetacije planine Vranice. Ljetopis JAZU, 51: 151, Zagreb.

Horvat, I., Glavač, V., Ellenberg, H., 1974: Vegetation Südosteuropas: 606-609, G.F.N. Stuttgart.

Jasiewicz, A. 1976: *Scabiosa* L. in Tutin, T.G. et al.: Flora Europaea 4: 71-72, Cambridge.

Korica, B., 1950: Prilog poznavanju flore Veleži (Hercegovina). Godišnjak Biol. inst. Univerz. 3, 1-2: 29, Sarajevo.

Kušan, F., 1956: Sastav i raspored vegetacije na planini Kamešnici (1849 m.). Godišnjak Biol. inst. Univerz., 9, 1-2: 19-21, Sarajevo.

Lakušić, R., 1968: Planinska vegetacija jugoistočnih Dinarida. Glasnik Republ. zavoda zašt. prirode i prirodnjačke zbirke u Titogradu. 1: 44-45, Titograd.

Lakušić, R., 1971: Florističke rijetkosti i vegetacijske zakonitosti planine Hajle (2400 m s.m.). Glasnik Republ. zavoda zašt. prirode Prirodnjačkog muzeja Titograd, 3: 62, Titograd.

Lakušić, R., Bjelčić, Ž., Šilić, Č., Kutleša L., Mišić, Lj., Grgić, P., 1969: Planinska vegetacija Maglića, Volujaka i Zelengore. ANU BiH, Posebna izdanja 11, Odjeljenje prirodnih i matematičkih nauka, 3: 178-180, Sarajevo.

Lakušić, R., Grgić, P., Mededović, S., 1974: Zakonitosti vertikalnog rasporeda vegetacije na vulkanskim masivima centralnih Prokletija. Tokovi 9: 241, Ivangrad.

Lakušić, R., Pavlović, D., Abadžić, S., Kutleša, L.,

Mišić, Lj., Redžić, S., Maljević, D., Bratović, S., 1979: Struktura i dinamika ekosistema planine Vranice u Bosni. Zbornik radova II kongresa ekologe Jugoslavije, 1: 642-657, Zagreb.

Maty, K., 1908: Beiträge zur Kenntnis der illyrischen Flora. Magyar Bot. Lapok 4/8: 32 Budapest.

Martinčić, A. et Sušnik, F., 1969: Mala flora Slovenije. Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Mayer, E., 1952: Seznam praprotnic in cvetnic Slovenskega ozemlja. SAZU: 255. Ljubljana.

Mišić, L.J., 1984: Vegetacija livada i pašnjaka na planini Treskavici. Doktorska disertacija, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta, Sarajevo.

Murbeck, S., 1891: Beiträge zur Kenntnis der Flora Südbosnien und der Hercegovina, 27: 114, Lund.

Pantocsek, J., 1874: Beiträge zur Flora und Fauna der Hercegovina, Crna Gora und Dalmatiens. Verh. d. Ver. für Natur-und Heilkunde in Presburg. NF, 2: 37.

Pignatti, S., 1982: Flora d'Italia, 3: 673-674, Edagricole, Bologna.

Praprotnik, N., 1987: Ilirski florni element v Sloveniji. Doktorska disertacija, Biotehniška fakulteta Univerza Edvarda Kardelja, Ljubljana.

Prodan, J., 1910: Beiträge zur Flora von Bosnien, der Herzegovina und von Süddalmatien. Magyar Bot. Lapok, 9: 108, Budapest.

Rac, M., Lovrić, A. Ž., 1988: Geobotanička specifičnost kanjona Butišnice i okolnih dolomitnih planina. Zemaljski muzej BiH, Zbornik radova Naučnog skupa "Minerali, stijene, izumrli i živi svijet BiH": 341, 348, Sarajevo.

Redžić, S., Lakušić, R., Muratspahić, D., Bjelčić, Ž., Omerović, S., 1984: Struktura i dinamika fitocenoza u ekosistemima Cincara i Vitoroga. Godišnjak Biol. inst. Univerz., 37: 165-169, Sarajevo.

Rohlena, J., 1903: Dritter Beitrag zur Flora von Montenegro. Sitz.-Ber. Böhm. Ges. Wiss. 17: 37, Prag.

Rohlena, J., 1911/12: Fünfter Beitrag zur Flora von Montenegro. Sitz.-Ber. Bähm. Ges. Wiss. 38: 78, Prag.

Rohlena, J., 1942: Conspectus Florae Montenegroinae (in Preslia 20 et 21), Praha.

Rossi, Lj., 1913: Die Plješevica und ihr Verbindungszug mit dem Velebit in botanischer Hinsicht. Magyar Bot. Lapok 12: 97, Budapest.

Schlosser, J.C. et Vukotinović, L.F., 1869: Flora Croatica: 727, Zagrabiae.

Šilić, Č., 1984: Endemične biljke. "Svjetlost", Sarajevo-Beograd.

Šilić, Č. et Abadžić, S., 1986: Endemične biljne vrste u ekosistemima planina oko Sutjeske. Godišnjak Biol. inst. Univerz., 39: 156, Sarajevo.

Vandas, C., 1890: Neue Beiträge zur Kenntniss der Flora Bosniens und der Hercegovina. Sitz.-Ber. Böhm. Ges. Wiss.: 266, Prag.

Visiani, R., 1847: Flora Dalmatica 2: 14, Lipsiae.

Waldstein-Wartemberg, F. A. et Kitaibel, P. 1803-1804: Descriptiones et Icones Plantarum rariorum Hungariae, 53, 54: 170-171, Viennae.

Wraber, T., Skoberne, P., 1989: Rdeči seznam ogroženih praprotnic in semenk SR Slovenije. Varstvo narave, 14-15: 290-291, Ljubljana.

SUMMARY

A DIFFUSION OF THE KIND *SCABIOSA SILENIFOLIA*
WALDST. ET KIT ON THE DINARIC ALPS

As it is known, the endemic kind *Scabiosa silenifolia* Waldst. et Kit. is diffused in Italy, on the territory of ex-Yugoslavia and in the Northern Albania.

Scabiosa silenifolia Waldst. et Kit. belongs to the Apennine-Illyrian floral element (Praprotnik 1987:122).

Its Northwestern border lies on Notranjski Snežnik, and the Southeastern one on the Prokletije Massif. As it can be seen from the aforementioned, the major part of this kind's range is on the Dinaric Alps, and a smaller disjunction in the central part of the Italian Peninsula.

The analysis of the data from professional literature, herbarium collections and one's own field research works resulted in a more complex view on the range of the kind *Scabiosa silenifolia* Waldst. et Kit. on the Dinaric Alps, which can be clearly seen on the diffusion map, which is given in the appendix to the paper, and from the stated locations.

The populations of the kind are established at the height above the sea level in the range between 1.400 and up to 2.400 meters above the sea level.

On the vertical profile of the mentioned Dinaric Alps the kind is a part of the numerous communities within the vegetation of mountainous meadows on the limestones of the class *Elyno-Sesterietea* Br.-Bl. 1948.

UDK 581.5 (497.15 Crvanj pl.)
Originalni naučni rad

**Sulejman REDŽIĆ, Radomir LAKUŠIĆ,
Dragana MURATSPAHIĆ i Senka BARUDANOVIĆ***
Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu
*Biološki institut Univerziteta u Sarajevu

FITOCENOZE SUBALPINSKOG I ALPINSKOG POJASA PLANINE CRVANJ U HERCEGOVINI

Proučavana je struktura i neki parametri dinamike fitocenoza subalpinskog i alpskog pojasa planine Crvanj u Hercegovini. Vegetacija subalpinskih i alpskih rudina na karbonatima diferencira se na sljedeće asocijacije: *Seslerietum tenuifoliae hercegovinum* Lakušić 1969, *Edraiantho-Veronicetum saturooidis* Lakušić et al. 1973, *Carici laevi-Helianthemetum balcanici* Ht 1930 i *Festucetum bosniacae* Ht 1930. Rudine na silikatima predstavljene su zajednicom *Gentianello-Nardetum strictae* Redžić 1991, a vegetacija oko torova i katuna zajednicom *Chaerophyllo-Rumicetum alpini* ass. nova.

PHYTOCOENOSES OF SUBALPINE AND ALPINE BELT OF THE MOUNTAIN CRVANJ IN HERZEGOVINA

The structure and some parameters dynamic of the phytocoenoses have been studied on the subalpine and alpine belt of the mountain Crvanj in Herzegovina. The vegetation of subalpine and alpine pastures on carbonate can be differentiated into the following communities: *Seslerietum tenuifoliae hercegovinum* Lakušić 1969, *Edraiantho-Veronicetum saturooidis* Lakušić et al. 1973, *Carici laevi-Helianthemetum balcanici* and *Festucetum bosniacae* Ht 1930. The pastures on silicates has been presented by the community *Gentianello-Nardetum strictae* Redžić 1991, and vegetation around sheepfolds and summer pastures by the community *Chaerophyllo-Rumicetum alpini* ass. nova.

UVOD

Planinska i pretplaninska vegetacija planine Crvanj do sada nije bila predmetom intenzivnijih fitocenoloških i ekoloških istraživanja. Izuzev globalnih podataka o određenim aspektima strukture i horologije za pojedine fitocenoze dobijenih kartiranjem vegetacije, drugih informacija nema.

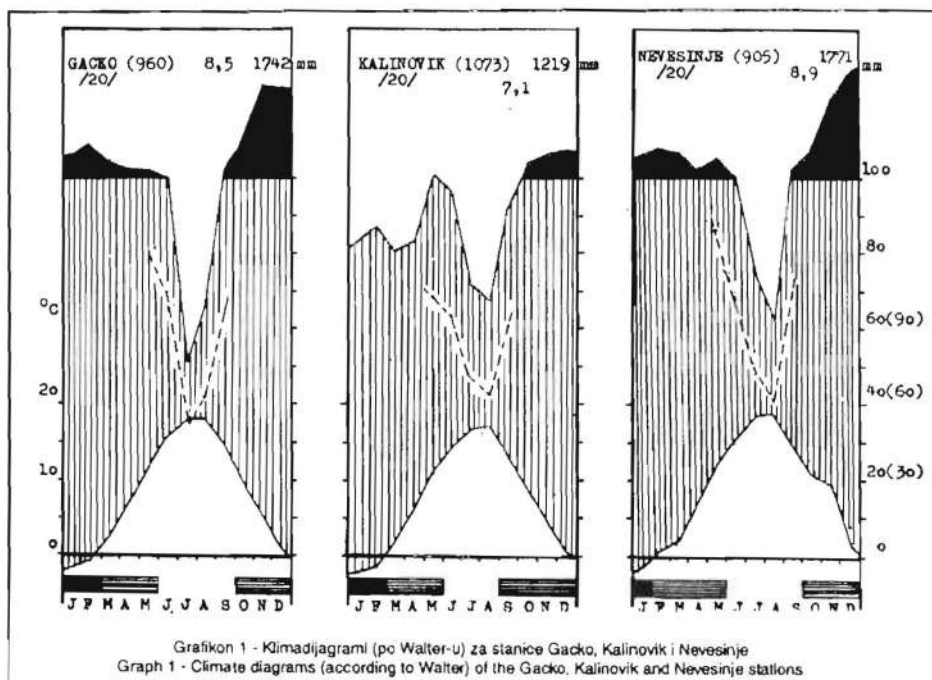
U dosadašnjem periodu pažnju prirodoslovaca i botaničara privlačila su floristička istraživanja. Značajan doprinos poznavanju biljnog svijeta ove planine dali su Adamović (1889), Murbeck (1891), Janchen (1906), Maly (1923), Beck et al. (1967) i drugi.

U ovom prilogu prezentirani su rezultati istraživanja strukture i nekih parametara dinamike vegetacije pretplaninskih i planinskih rudina i na karbonatima i na silikatima, te vegetacije oko pretplaninskih torova.

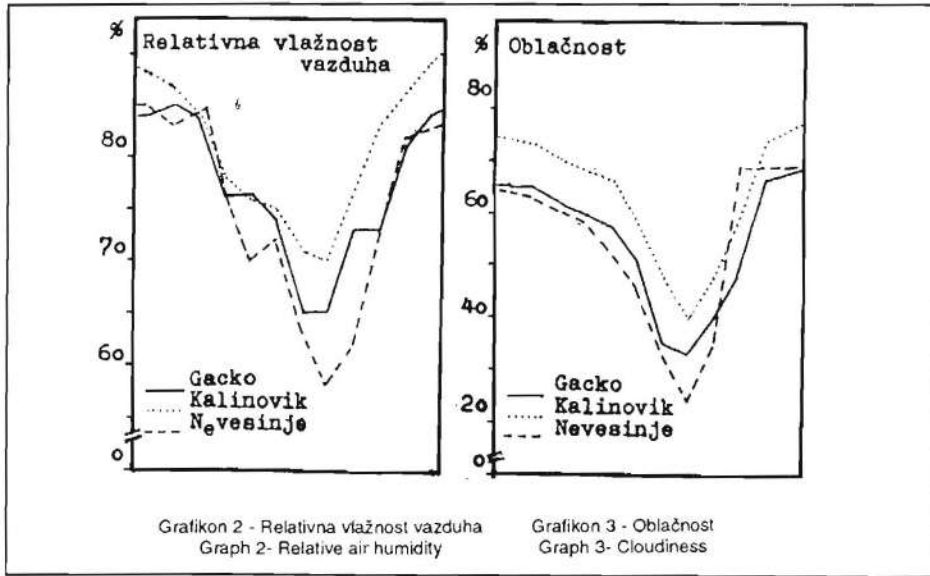
OPŠTE KARAKTERISTIKE ISPITIVANOG PROSTORA

Alpski i subalpski pojas planine Crvanj u fitogeografskom pogledu pripada visokodinarskoj provinciji alpsko-visoko-nordijske regije (Lakušić, 1969).

Morfostruktura Crvanj planine nalazi se u istočnoj Hercegovini. Determinisana je koordinatama 43° i 43° i $30'$ s.g.š. i 18° i 18° i $30'$ i.g.d. Zauzima pravac sjever-sjeverozapad - jug-jugoistok, što dobrim dijelom odstupa od pravca pružanja većine dinarskih masiva. U orografskom pogledu prostor je veoma heterogen. Čine ga brojni vrhovi, prevoji, kose i škrape. Najviši vrh je Zimomor (1920 m).

Proučavani prostor izgrađen je od trijaskih klastita, dolomita i krečnjaka, jurskih laporovito-pjeskovitih krečnjaka sa rožnacima, te masivnih i bankovitih krečnjaka jurske i kredne starosti. Sjeverni dio površi je sa

razvijenom površinskom mrežom, a južni sa vrlo oskudnom površinskom hidrografskom mrežom (iz: Spahić, 1984).

Na karbonatnim stijenama dominiraju kalkomelanosoli i rendzine, a na silikatnim rankeri. Samo mjestimice su razvijeni kalkokambisoli i distrični kambisoli. Zbog djelovanja jakih planinskih vjetrova velike površine tla su degradirane do nivoa sirozema, kako na karbonatima tako i na silikatima, što ovom pojasa daje specifičan i prepoznatljiv izgled.

Morfostruktura Crvnja hipsometrijski predstavlja prirodnu barijeru jadranskih i kontinentalnih klimatskih uticaja. Analiza priloženih klimadijagrama (Graf. 1) pokazuje relativno izražene maritimne uticaje u pogledu količine i distribucije padavina za stanice Gacko i Nevesinje. Na području Kalinovika izraženiji su kontinentalni uticaji. U pogledu humidnosti klima je na svim stanicama perhumidna, a u toku vegetacionog perioda semiaridna, aridna i semihumidna (Tab. 1). Što se tiče toplinskog karaktera, klima je umjerenohladna i umjerenotopla, a u vegetacionom periodu topla do umjerenotopla (Tab. 1).

Srednja godišnja temperatura zraka u vršnim dijelovima Crvnja varira oko 2°C (Atlas klime SFRJ). Relativna vlažnost vazduha varira između 75 i 80%, a u vegetacionom periodu od 58-76% (Graf. 2). Srednja godišnja oblačnost se kreće od 51-63%, a u toku ljetnjih mjeseci se spušta i do 24% (Graf. 3).

Prema Milosavljeviću (1973), klima ovog područja je pretplaninska sa izraženim maritimnim uticajima, a na višim položajima planinska sa određenim varijantama blaže alpske klime.

Tabela 1. Neke karakteristike klime / Table 1 - Some characteristics of the clima

Meteorološka stanica/Meteorological station		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.	
Meteorološka stanica/Meteorological station	Parametar														
	GACKO	Padavine/Precipitation (mm)	159	188	145	122	122	100	51	67	116	183	245	244	1742
		Temperatura/Temperature (°C)	-1,6	-0,7	2,5	7,4	12,0	15,7	18,2	18,2	14,6	9,5	5,2	1,0	8,5
		Kišni Faktor/ Rain factor (KFm)	-	-	58,0	16,5	10,2	6,4	2,8	3,7	7,9	19,3	47,1	244	204,9
		Humidnost/Humidity	ph	ph	ph	ph	h	sh	a	sa	h	ph	ph	ph	ph
		Toplinski karakter klime/ Heat character of the clima	n	n	hl	uhl	ut	t	t	t	t	ut	uhl	hl	ut
	KALINOVIK	Padavine/Precipitation (mm)	83	87	80	83	102	96	72	68	91	130	159	167	1218
		Temperatura/Temperature (°C)	-2,2	-1,1	2,0	6,7	11,2	14,8	16,8	16,9	13,4	8,7	4,6	0,4	7,1
		Kišni faktor/Rain factor (KFm)	-	-	40,0	12,4	9,1	6,5	4,3	4,0	6,8	14,9	34,6	417,5	171,6
		Humidnost/Humidity	ph	ph	ph	h	h	sh	sa	sa	h	ph	ph	ph	ph
		Toplinski karakter klime/ Heat character of the clima	n	n	hl	uhl	ut	t	t	t	t	ut	uhl	n	uhl
	NEVESINJE	Padavine/Precipitation (mm)	161	175	161	118	148	101	74	62	118	160	213	280	1771
		Temperatura/Temperature (°C)	-1,2	0,2	2,3	7,7	12,5	15,6	18,0	18,4	14,6	10,6	9,9	1,1	8,9
		Kišni faktor/Rain factor (KFm)	-	875	55,5	15,3	11,8	6,5	4,1	3,4	8,1	15,1	36,1	254,6	198,9
		Humidnost/Humidity	ph	ph	ph	ph	h	sh	sa	sa	h	ph	ph	ph	ph
Toplinski karakter klime/ Heat character of the clima		n	n	hl	uhl	t	t	t	t	t	ut	uhl	hl	ut	

MATERIJAL I METODIKA RADA

Fitocenološka i ekološka istraživanja vegetacije u pretplaninskom i planinskom pojasa Crvanja izvršena su u više sezona tokom 1983. i 1984. godine. Primijenjen je metod Braun-Blanqueta (1964). Podaci o životnim formama i pripadnost vrsta flornom elementu uzeti su prema Oberdorferu (1983), a za endemične taksone i prema Hayeku (1924-1933). Nomenklatura taksona data je najvećim dijelom prema Flori Evrope (Tutin et al. 1964-1980). Poimanje i determinacija fitocenoza usaglašena je sa Kodeksom fitocenologijske nomenklature (Barkman et al. 1976). Kišni faktori, urađeni su prema Gračaninu (1950).

REZULTATI RADA I DISKUSIJA

Već iznad 1.550 m nadmorske visine, pa sve do vrhova planine Crvanj, razvijaju se različite varijante pretplaninskih i planinskih rudina. S obzirom na dominantnost karbonatne geološke podloge, dominiraju rudine razreda *Elyno-Seslerietea*. Rudine na silikatima su manje zastupljene. Vegetacija si para i vegetacija u pukotinama stijena, na proučavanom profilu, u pravilu odsustvuje.

Sistematski pregled fitocenoza:

1. Razred: *Elyno-Seslerietea* Br.-Bl. 1947

(Syn.: *Festuco-Seslerietea* Barbero et Bonim 1969)

1.1. Red: *Crepidetalia dinaricae* Lakušić 1966

1.1.1. Sveza: *Oxytropidion dinaricae* Lakušić 1966

1.1.1.1. As.: *Seslerietum tenuifoliae hercegovinum* Lakušić 1969

1.1.1.2. As.: *Edraiantho-Veronicetum satureoidis* Lakušić et al. 1973

1.2. Red: *Seslerietalia tenuifoliae* Ht 1930

1.2.1. Sveza: *Seslerion tenuifoliae* Ht 1930

1.2.1.1. As.: *Carici laevi-Helianthemetum balcanici* Ht 1930

1.2.1.2. As.: *Carici laevi-Helianthemetum alpestris* Ht 1930

1.2.2. Sveza: *Festucion bosniacae* (= *pungentis*) Ht 1930

1.2.2.1. As.: *Festucetum bosniacae* (= *pungentis*) Ht 1930

2. Razred: *Juncetea trifidi* Hadač in Hadač et Klika 1944

(Syn.: *Caricetea curvulae* Br.-Bl. 1948)

2.1. Red: *Seslerietalia comosae* (Simon 1957) Lakušić 1966

2.1.1. Sveza: *Jasionion orbiculatae* Lakušić 1966

2.1.1.1. As.: *Gentianello crispatae-Nardetum* Redžić 1991

3. Razred: *Chenopodietea* Br.-Bl. 1951

3.1. Red: *Onopordetalia* Br.-Bl. et R. Tx. 1943

3.1.1. Sveza: *Chenopodion subalpinum* Br.-Bl. 1948

3.1.1.1. As.: *Chaerophyllo brevipili-Rumicetum alpini* ass. nova

nastavak table 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
<i>Paronychia kapela</i> (Hacq.) Kerner	1.2	1.2	1.2	1.2	.	.	.	+2	.	.	.	5	S.Eur	Ch
<i>Potentilla crantzii</i> (Crantz) G.Beck ex Fritsch	+1	+1	+1	+1	.	.	.	.	.	.	.	4	arct-subozean -alp,circ	H
<i>Edraianthus jugoslavicus</i> Lakušić subsp. <i>subulpinus</i> Lakušić	2.2	+2	1.2	+2	.	.	.	.	.	.	.	4	din	H(G)
<i>Anthyllis montana</i> L.subsp. <i>jacquinii</i> (A.Kerner) Hayek	1.2	+2	1.2	1.2	.	.	.	.	.	.	.	4	alp-balc	H
<i>Androsace villosa</i> Vill.	2.2	1.2	1.1	1.2	.	.	.	.	.	.	.	4	balc-alp	Ch
<i>Asperula longiflora</i> Waldst. et Kit.	.	1.2	+2	+1	.	.	.	+2	.	.	.	4	din	II
<i>Karnera saxatilis</i> (L.) Reichenb.	.	+2	+2	.	.	.	.	.	.	.	.	2	S. et C. Eur.	Ch
<i>Anthyllis vulneraria</i> L. <i>alpestris</i> Ascherson et Graebner	.	.	.	.	+1	+1	.	.	.	.	.	2	balc-carp-alp	CH
<i>Helianthemum alpestre</i> (Jacq.) DC.	.	.	.	.	+1	+2	.	.	.	.	.	2	alp	Ch
<i>Silene multicaulis</i> Gussone	.	.	.	.	+2	+2	.	.	.	.	.	2	balc-apen	Ch
<i>Erigeron glabratus</i> Hoppe et Hornsch ex Bluff et Fingerh.	.	.	.	.	+1	+1	.	.	.	.	.	2	S. et C.Eur.	H
<i>Dianthus sylvestris</i> Wulfen in Jacq. var. <i>brevicalix</i> F.N. Vill	.	.	.	.	+1	+1	.	.	.	.	.	2	din	Ch
<i>Saxifraga paniculata</i> Miller	.	.	.	.	+2	+2	.	.	.	.	.	2	pralp-alp-arct (subozean)	Ch
<i>Edraianthus serpyllifolius</i> (Vis.)A.DC. in DC subsp. <i>pilosulus</i> (G.Beck) Lakušić	.	.	.	.	.	.	1.2	1.2	+2	.	.	3	din	H
<i>Helianthemum canum</i> (L.)Baumg. f. <i>balcanicum</i> Janchen	.	.	.	.	.	.	1.2	1.2	1.2	.	.	3	din	Ch
<i>Plantago atrata</i> Hoppe	.	.	.	.	.	.	1.1	+1	+1	.	.	3	S.Eur.	H
<i>Carex kitaibeliana</i> Degen ex Becherer	.	.	.	.	.	.	+2	+2	+2	.	.	3	balc-apen	II
<i>Saxifraga tridactylites</i> L. subsp. <i>blavii</i> (G.Beck) Engl.	.	.	.	.	.	.	+2	+2	+2	.	.	3	din	Ch
<i>Saxifraga marginata</i> Sternb.	.	.	.	.	.	.	+2	1.2	+2	.	.	3	balc-carp-apen	Ch
<i>Festuca nigrescens</i> Lam.	.	.	.	.	.	.	+2	1.2	+2	.	.	3	nu(subozean)	II
<i>Minuartia graminifolia</i> (Ard.) Jav. var. <i>glaberrima</i> Vis.	.	.	.	.	.	.	.	+2	+2	.	.	2	din	Ch
<i>Festuca bosniaca</i> Kummer et Sendtner	+2	+2	.	.	.	.	.	.	.	4.4	4.4	4	din-apen	H
<i>Stachys alpina</i> L. var. <i>dinarica</i> Murbeck	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+1	1.1	2	din	H
<i>Avenula blavii</i> (Ascherson et Janka) W. Sauer et Chmelitscnek	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+2	+2	2	din	H

nastavak table 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
<i>Trinia glauca</i> (L.) Dumort	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+2	+2	2	smed-subatl	H
<i>Alchemilla hoppeana</i> (Reichenb.) Dalla Torre in Hartm.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1.2	1.2	2	(0)alp	H
<i>Poa cenisia</i> All.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+2	+2	2	alp	H
<i>Phleum alpinum</i> L.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+2	+2	2	arct-alp, circ	H
<i>Hypericum richerii</i> Vill.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+2	+1	2	balc	H
Vrste redova i klase /The species of the Orders and classe - <i>Crepidetalia dinaricae</i> Lakušić 1960 and <i>Seslerietalia tenuifoliae</i> Ht 1930 and <i>Elyno-Seslerietea</i> Br. 1948:														
<i>Minuartia verna</i> (L.) Heirn.	+2	1.2	1.2	1.2	+2	+2	1.2	2.2	1.2	1.2	1.2	11	osmed	Ch
<i>Thymus balcanus</i> Borbas	+2	1.2	1.2	+2	1.2	+2	1.2	1.2	+2	1.2	1.2	11	balc	Ch
<i>Galium anisophyllum</i> Vill.	+1	+1	+2	+1	+1	1.1	+1	1.2	1.1	1.1	1.2	11	alp	Ch(H)
<i>Ranunculus montanus</i> Willd.	+1	+1	+1	+1	.	.	+1	+1	+1	1.1	+1	9	alp	H
<i>Poa alpina</i> L.	1.2	1.2	1.2	+2	1.2	1.2	+2	+2	+2	.	.	9	alp-arct (subo- zean),circ	H
<i>Carex caryophyllea</i> Latourr	1.1	1.2	2.2	1.2	1.1	1.1	.	.	.	1.2	1.1	8	eurassub- zean-smed (circ)	H
<i>Acinos alpinus</i> (L.)Moench subsp. <i>dinaricus</i> Šitić	.	.	.	.	1.2	1.2	+2	+2	+2	1.2	1.2	7	din	H(Ch)
<i>Genitiana tergestina</i> G.Beck	1.1	+1	+1	+1	.	.	+1	+1	.	.	.	6	alp-balc	Ch(H)
<i>Armeria canescens</i> (Host) Boiss. in DC	.	.	.	.	.	+1	+2	+1	+2	+2	1.2	6	balc	H
<i>Ranunculus scutatus</i> Waldst.et Kit.	+1	+1	+1	.	+1	+1	.	.	.	.	.	5	balc	H
<i>Draba lasiocarpa</i> Rochel	.	+1	+1	+1	+1	.	+1	.	.	.	.	5	balc-carp-alp	Ch
<i>Polygala alpestris</i> L. subsp. <i>croatica</i> (Chodat) Hayek	.	+2	+1	.	+1	.	.	.	.	+1	+1	5	balc-apen	H
<i>Sesleria tenuifolia</i> Schrader	.	.	.	.	3.3	3.3	2.3	3.3	3.3	.	.	5	balc-apen	H
<i>Cetraria islandica</i> (L.) Ach.	.	.	.	.	1.1	1.1	1.1	1.1	1.2	.	.	5	circumbar	Ch
<i>Dianthus sylvestris</i> Wulfen in Jacq.	.	.	.	.	+1	+1	1.2	1.2	1.2	.	.	5	balc-apen	Ch
<i>Oxytropis urumovii</i> Jáv.	.	.	.	.	+1	+1	+2	+2	+2	.	.	5	din	H
<i>Hieracium pavichii</i> Heuffel	.	+1	+1	.	+1	+1	.	.	.	.	.	4	balc	H
<i>Alyssum montanum</i> L.	.	.	.	.	+1	+1	.	.	.	1.2	+2	4	europkont(-smed)	Ch
<i>Silene saxifraga</i> L.	.	.	.	.	.	.	.	+2	+1	+2	+2	4	S.Eur-Carp.	Ch
<i>Myosotis suaveolens</i> Waldst. et. Kit.	.	.	.	.	.	.	.	1.1	+1	+1	+1	4	balc	H
<i>Silene pusilla</i> Waldst. et. Kit.	.	.	.	.	+2	.	.	+2	+2	.	.	3	balc-carp	Ch
<i>Potentilla clusiana</i> Jacq.	.	+1	+1	+1	.	.	.	.	.	.	.	3	alp-din	H
<i>Scabiosa silenifolia</i> Waldst. et Kit.	.	+2	+2	.	+2	.	.	.	.	.	.	3	balc	H

nastavak table 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
<i>Viola zoysii</i> Wulfen	.	.	.	.	+1	+1	+1	.	.	.	.	3	alp-din	H
<i>Scutellaria alpina</i> L.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+2	1	S. et S.C. Eur.	H
Ostale vrste / Other species:														
<i>Taraxacum megalorhizon</i> (Forskal) Hand.-Mazz	1.1	+1	+1	+1	+1	+1	+1	.	.	.	.	7	smed	H
<i>Koeleria splendens</i> C. Presl	.	1.1	+1	+1	.	+1	+1	1.2	1.2	.	.	7	S. E. Eur	H
<i>Thymus jankae</i> Čelakovsky	.	1.2	.	.	.	.	+2	+2	1.2	1.2	+2	6	balc	Ch
<i>Bromus erectus</i> Hudson	1.2	2.2	1.2	1.2	.	.	.	.	.	1.2	1.2	6	smed	H
<i>Achillea collina</i> J. Becker ex Reichenb.	.	+1	+1	+1	+1	.	.	.	.	.	.	4	europkont	H
<i>Cirsium montanum</i> (Waldst. et Kit. ex Willd.) Spr.	.	+1	.	.	.	.	+1	.	.	+1	+1	4	balc-alp-apen	H
<i>Primula columnae</i> Ten.	.	.	.	.	.	+1	+1	+1	+1	.	.	4	S. E. Eur.	H
<i>Trifolium pratense</i> L.	.	.	.	.	.	.	+2	+2	+2	+2	.	4	eurassubozean (-smed)	H
<i>Hippocrepis comosa</i> L.	.	.	.	.	+2	1.2	+2	+2	.	.	.	4	smed(-subatl)	H,Ch
<i>Cirsium acaule</i> Scop.	.	+1	+1	.	+1	.	.	.	.	.	.	3	subatl-smed	H
<i>Potentilla heptaphylla</i> L.	+1	.	+1	.	+1	.	.	.	.	.	.	3	europkont(-gem ässkont)	H
<i>Carlina acaulis</i> L.	.	.	.	.	1.2	1.2	+2	.	.	.	.	3	opralp	H
<i>Juniperus communis</i> L subsp. <i>nana</i> Syme in Sow.	.	.	.	.	.	.	.	.	+2	+2	+2	3	arct-alp	Ch,Pn
<i>Sedum montanum</i> Song. et Per.	.	+2	.	.	.	+1	.	.	.	.	.	2	alp	Ch
<i>Botrychium lunaria</i> (L.) Swartz	+1	.	.	.	+1	.	.	.	.	.	.	2	no-pralp	G
<i>Hieracium murorum</i> L.	.	+1	.	.	+1	.	.	.	.	.	.	2	no-eurassubozean	H
<i>Omalothea hoppeana</i> (Koch) Schultz Bip. et F.W Schultz	.	.	.	.	.	.	.	+1	.	+1	.	2	alp	H
<i>Antennaria dioica</i> (L.) Gaertner	.	.	.	.	.	.	+1	.	.	+1	.	2	no-euras	Ch
<i>Crocus vernus</i> (L.) Hill	.	.	.	.	.	.	+1	.	.	+1	.	2	opralp(-smed)	G
<i>Luzula forsteri</i> (Sm.) DC.	.	.	.	.	.	.	+1	.	.	+1	.	2	med-smed-atl	H
<i>Polytrichum juniperum</i> Wild.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+2	.	1	circumbor	Ch
<i>Veratrum lobelianum</i> Bernh in Schrader	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+2	.	1	pralp	H
<i>Cystopteris fragilis</i> (L.) Bernh.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+1	.	1	no-eurassubozean -pralp	H
<i>Lentodon hispidus</i> L.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+1	1	eurassubozean -smed	H

VEGETACIJA PLANINSKIH I PRETPLANINSKIH RUDINA NA KARBONATIMA

Asocijacija *Seslerietum tenuifoliae hercegovinum* Lakušić 1969

Ova zajednica nastanjuje staništa koja su izložena djejtvu jakih planinskih vjetrova u rasponu od 1.560 do 1.900 m n.v., pri sjevernim, južnim, sjeverozapadnim i jugoistočnim ekspozicijama i nagibu između 10 i 35°. Geološku podlogu čine krečnjaci (vapnenci) i dolomitisani krečnjaci, a zemljišta su organogene crnice pedološkog profila od 15 - 20 cm, složenog mehaničkog sastava; vrlo često alterniraju sa rendzinama na dolomitima.

U sastav asocijacije ulazi oko 70 vrsta, što je svrstava u red najsloženijih visokoplaninskih zajednica ovog prostora u tom pogledu. Karakteristične i diferencijalne za ovu asocijaciju su populacije endemičnih dinarskih i balkanskih vrsta: *Silene multicaulis*, *Dianthus sylverstris* var. *brevicalyx*, *Erigeron glabratus* i *Saxifraga paniculata* (Tab. 2).

Visok dijagnostički i indikatorski značaj imaju i vrste: *Sesleria tenuifolia*, *Thymus balcanus*, *Acinos alpinus* subsp. *dinaricus*, *Oxytropis dinarica*, *Ranunculus scutatus* i druge (Tab. 2).

Zajednica šašike je optimalno razvijena na planinama visokoprenjskog sektora visokodinarske provincije. Na jugoistok ide do planina durmitorskog sektora istoimene provincije gdje je, idući dalje na jugoistok, smjenjuje asocijacija *Seslerietum tenuifoliae montenegrinum* (Lakušić, 1966) a na sjeverozapadnim Dinaridima asocijacija *Laevi-Helianthemetum alpestris* s.lat.

U singenetskom pogledu ostvaruje vezu sa asocijacijom *Carici laevi-Helianthemetum balcanici* na nešto razvijenijim tlima i zajednicom *Edraiantho-Veronicetum* na plitkim tlima i staništima izloženim veoma jakim vjetrovima.

Asocijacija *Edraiantho-Veronicetum satureoidis* Lakušić et al. 1973

Na plitkim kalkomelanosolima ili nešto razvijenijim sirozemima, u pretplaninskom pojasa planine Crvanj, na staništima koja su izložena djejtvu jakih planinskih vjetrova, razvija se endemična dinarska asocijacija *Edraiantho-Veronicetum*, u kojoj edifikatorsku ulogu imaju endemične dinarske i balkanske vrste: *Edraianthus jugoslavicus* subsp. *subalpinus*, *Veronica satureoides*, *Anthyllis montana* subsp. *jacquinii*, *Androsace villosa*; *Asperula longiflora*, *Paronychia kapela*, te *Thymus balcanus*, *Galium anisophyllum*, *Ranunculus montanus*, *Poa alpina*, *Draba lasiocarpa* i neke druge sa širim arealom, te širom ekološkom valencom (Tab. 2).

Asocijacija *Edraiantho-Veronicetum* opisana je na planinama oko Sutjeske (Lakušić et al. 1973). Na sjever, odnosno sjeverozapad ide do Bjelašnice, gdje najčešće alternira sa asocijacijom *Scabiosetum silenifoliae* s. lat. Populacije balkanske endemične vrste *Veronica satureoides*, idući na sjeverozapad, razvijaju se sve do Šator planine (Beck et al. 1967). Međutim, ulaze u sastav zajednica sveze *Seslerion tenuifoliae* (Horvat, 1930, Redžić et al. 1984).

Asocijacija *Carici laevi-Helianthemetum balcanici* Ht 1930

Najviše vrhove planine Crvanj nastanjuje endemična zajednica *Carex laevis-Helianthemum balcanicum*, prvobitno opisana na vrhovima Velebita (Horvat, 1930). Nastanjuje vjetru izložena i osunčana staništa, plitke karbonatne crnice sa složenim mehaničkim sastavom. Ova endemična dinarska zajednica svojstvena je za alpski i subalpski pojas srednjih i primorskih Dinarida. Idući na sjeverozapad i sjever prema Treskavici (Mišić, 1984), Bjelašnici (Horvat, 1941, Bjelčić, 1975) i dalje prema Cincaru i Vitorogu (Redžić, et al. 1984), te prema sjeverozapadnim Dinaridima (Horvat, 1930), smjenjuje je ekološki, pa i floristički veoma srodna zajednica *Carici laevi-Helianthemetum alpestris* Ht 1930.

Prema jugoistočnim Dinaridima ova asocijacija ostvaruje ekološki i cenološki kontinuitet sa endemičnom jugoistočno-dinarskom zajednicom *Edraiantho-Helianthemetum balcanici* Ht.

Karakteristične i diferencijalne vrste ove asocijacije su: *Helianthemum canum* subsp. *balcanicum*, *Edraianthus serpyllifolius* subsp. *pilosulus*, *Plantago atrata* var., *Carex kitaibelliana*, *Saxifraga tridactylites* subsp. *blavii*, *Minuartia graminifolia* var. *glaberrima* i druge svojstvene redu i razredu (Tab. 2).

Komparativnom analizom florističkog sastava ove asocijacije sa zajednicom *Carici laevi-Helianthemetum alpestris* (Horvat et al. 1974) uočena je sličnost. Međutim, pošto na ovom prostoru dominira takson *Helianthemum canum* var. *balcanicum* opisan na Crvnju (Janchen in Beck-Mannagetta, 1918: 186), kao i na osnovu drugih već pomenutih karakterističnih i diferencijalnih vrsta, mišljenja smo da je za ovo područje upravo svojstvena asocijacija *Carici laevi-Helianthemetum balcanici*, iako neke vrste kao *Acinos alpinus*, *Minuartia verna*, *Anthyllis montana* subsp. *jacquinii*, *Scabiosa silenifolia*, *Sesleria tenuifolia* i druge, više indiciraju asocijaciju *Carici-Helianthemetum alpestris*. Detaljnija istraživanja treba da još jasnije definišu ekološko-horološke i florističko-fitocenološke koordinate ove dvije zanimljive zajednice.

Asocijacija *Festucetum bosniacae* Ht 1930

Ova endemična zajednica na Crvnju se razvija na zaklonjenijim staništima, razvijenijim kalkomelanosolima, blažem nagibu terena, na vertikalnom profilu između 1.700 i 1.900 m. Na plićim tlima i vjetru izloženijim staništima sindinamski je povezana sa asocijacijom *Seslerietum tenuifoliae hercegovinum* i *Carici-Helianthemetum balcanici*. Predstavlja jednu od najproduktivnijih zajednica planinskog i pretplaninskog pojasa ove planine.

Karakteristične i diferencijalne vrste ove asocijacije na ovom prostoru su: *Festuca bosniaca* opt., *Thymus balcanus*, *Stachys alpina* var. *dinarica*, *Avenula blavii*, *Trinia glauca*, *Alchemilla hoppeana*, *Poa cenisia*, *Phleum alpinum*, *Hypericum richeri* (Tab. 2). Od vrsta sveze reda i klase značajne su i vrste: *Thymus balcanus*, *Galium anisophyllum*, *Phleum alpinum*, *Armeria canescens*, *Ranunculus montanus* i druge (Tab. 2).

Tabela 3 - Vegetacija rudina na silikatima / Table 3 - Vegetation of the pastures on silicates

ASOCIJACIJA Community	<i>Gentianello-Nardetum strictae</i> Redžić 1991				Učestalost / Frequency	FLORNI ELEMENT FLORAL ELEMENT	ŽIVOTNA FORMA / LIFE FORM
LOKALITET/ Locality	CRVANJ P L. -Iznad Katuna-						
NADMORSKA VISINA (m) Altitude (m)	1560		1570				
EKSPozICIJA Exposure	E - NE		E				
NAGIB (°) Inclination (°)	10		10				
GEOLoŠKA PODLOGA Geological foundation	Silifikovani krečnjaci Limestone with Silicates						
TIP TLA Type of the soil	Distrični kambisol Distric cambisol						
VELIČINA SNIMKA / Sample size (m ²)	100	100	100	100			
OPŠTA POKROVNOST (%) General coverage	100	100	95	100			
DATUM/Date (19..)	12.5	23.7	12.5	23.7			
VISINA VLATI / of the panicles (cm)	83.	84.	83.	84.			
Height ROZETA / of the rosettes (cm)	10	20	-	20			
REDNI BROJ SNIMKA / Sample N ^o	3-5	5-7	3-5	5-7			
	1	2	3	4			
	1	2	3	4	6	7	8
FLORISTIČKI SASTAV: / Floristic composition: Karakteristične vrste asocijacije Char. species of the association:							
<i>Nardus stricta</i> L.	4.4	5.5	4.4	5.5	4	nosubozean-pralp	H
<i>Potentilla aurea</i> L.	1.2	1.2	1.2	1.2	4	alp	H
<i>Gentianella crispata</i> (Vis.) J. Holub var. <i>autumnalis</i> (Pevalc) Bjelčić et Mayer	.	+1	.	1.1	2	din	T
<i>Thymus balcanus</i> Borbas	.	+2	1.2	1.2	3	balc	Ch
Vrste sveze, reda i klase / The species of the Alliance, Order and Classe							
<i>Jasionion orbiculatae</i> Lakušić 1966, <i>Seslerietalia comosae</i> (Simon 1957) Lakušić 1964 and <i>Juncetea trifidi</i> Hadač in Hadač et Klika 1944							
<i>Luzula campestris</i> (L.) DC.	1.1	1.1	1.1	1.1	4	euras(subozean), circ	H

nastavak table 3

1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Cetraria islandica</i> (L.) Ach.	+1	1.1	1.1	1.1	4	circumbor	Ch
<i>Plantago atrata</i> Hoppe	+1	1.1	+1	1.1	4	alp	H
<i>Festuca nigrescens</i> Lam.	+2	1.2	+2	1.2	4	no(subozean)	H
<i>Antennaria dioica</i> (L.) Gaertner	+2	1.2	+2	+2	4	no-uras	Ch
<i>Silene bosniaca</i> (G.Beck) Garcke	.	+1	+1	+1	3	din	H(Ch)
<i>Dianthus deltooides</i> L.	.	+2	+1	+1	3	curas(kont)	Ch(H)
<i>Deschampsia flexuosa</i> (L.) Trin.	.	1.2	+2	1.2	3	no-curassubozean, circ	H
<i>Hieracium pilosella</i> L.	.	1.2	1.2	1.2	3	no-curassubozean	H
<i>Lychnis viscaria</i> L.	.	+1	+1	.	2	gemasskont(-osmed)	Ch(H)
<i>Campanula witasekiana</i> Vierh.	.	+1	.	+1	2	oalp-balc	H
<i>Dactylorhiza sambucina</i> (L.) Sóo	.	+1	.	+1	2	no-urassubozean	G
<i>Laserpitium krapfii</i> Crantz	.	+2	.	+1	2	alp-balc	H
<i>Ranunculus montanus</i> Willd.	.	.	.	+1	1	alp	H
Vrste klase / The species of the Classe Mollino-Arrhenatheretea R.Tx. 1937 emend. 1970:							
<i>Achillea millefolium</i> L.	+1	1.1	+1	1.1	4	no-urassubozean	H(Ch)
<i>Anthoxanthum odoratum</i> L.	1.1	+1	1.1	1.1	4	no-(urassubozean)	H
<i>Taraxacum officinale</i> Weber	+1	1.1	.	+1	3	no-uras(sobozean)	H
<i>Trifolium repens</i> L.	.	+2	.	1.2	2	urassubozean-smed	H(Ch)
<i>Agrostis capillaris</i> L.	.	+2	.	+1	2	no-curassubozean	H
<i>Lotus corniculatus</i> L. f. <i>ciliatus</i> Koch	.	+1	.	+1	2	urassubozean-smed	H
<i>Polygonum bistorta</i> L.	.	.	.	+1	1	no-uras(circ)	H
Ostale vrste / The other species:							
<i>Polytrichum juniperinum</i> Wild.	+2	1.2	1.2	1.2	4	circumbor	Ch
<i>Cirsium montanum</i> (Waldst. et Kit. ex Willd.) Sprengel	.	+1	.	+1	2	balc	H
<i>Crocus vernus</i> (L.) Hill	1.1	.	+1	.	2	opralp(-smed)	G
<i>Scabiosa silenifolia</i> Waldst. et Kit.	.	+1	.	+1	2	balc	H
<i>Carex pallescens</i> L.	.	+2	.	.	1	no-uras(subozean), circ	H
<i>Asperula cynanchica</i> L.	.	+1	.	.	1	smed	H
<i>Rumex acetosella</i> L.	.	+1	.	.	1	no-uras(subozean)	H(G)

Asocijacija *Festucetum bosniacae* optimalno je razvijena na planinama sjeverozapadnih Dinarida (Horvat, 1962). U ovom kompleksu Dinarida, na planini Crvanj ima svoju jugoistočnu granicu rasprostranjenja. Idući prema jugu i jugoistoku ova asocijacija se nastavlja na endemičnu zajednicu *Stachydi-Festucetum pseudoxanthinae* Lakušić et al. 1968, koja karakteriše planinski pojas planina durmitorskog sektora visokodinarske provincije alpsko-visokonordijske regije (Lakušić, 1969).

VEGETACIJA PRETPLANINSKIH RUDINA NA SILIKATIMA

Asocijacija *Gentianello crispatae-Nardetum strictae* Redžić 1991

Zajednica tvrdače na planini Crvanj zauzima manje površine. Ograničena je na blaže nagibe terena, često depresije, silifikovane krečnjake i rožnace, te rankere, distrične kambisole i zakiseljene kalkomelanosole i mjestimice kalkokambisole, također zakiseljene.

U sastavu ove asocijacije dominantna vrsta je *Nardus stricta*. Pored nje, za dijagnostiku zajednice značajne su i: *Potentilla aurea*, *Gentianella crispata* var. *autumnalis*, *Thymus balcanus*, *Plantago atrata*, *Campanula witasekiana*, te *Ranunculus montanus*, *Hieracium pilosella*, *Antennaria dioica*, *Dianthus deltoides*, *Silene bosniaca*, *Luzula campestris* i druge (Tab. 3).

Uporednom analizom florističkog sastava i ekoloških prilika pod kojima se razvija asocijacija *Gentianello-Nardetum* sa Crvnja i srodnih asocijacija *Nardetum subalpinum montenegrinum* Lakušić 1966 sa Bjelasice (Lakušić, 1966), *Nardetum subalpinum bosniacum* sa Treskavice (Mišić, 1984) i Vranice (Lakušić et al. 1979), *Nardetum strictae* s.lat sa Plješevice (Horvat, 1930), *Nardetum strictae* Greb. 1943 sa planine Koprivnik kod Peći (Grebensčikov, 1943), Kopaonika (Pavlović, 1955), Stare planine (Jovanović-Dunjić in Mišić et al. 1978), *Trifolio-Nardetum strictae* Blečić et Tatić 1964 (Blečić et Tatić 1964), te sa zajednicama *Nardetum-a* iz jugoistočne Srbije i Makedonije (Horvat, 1960, Randelović, 1983), Grčke (Quezel, 1964), Apcnina (Pignatti-Wikus, 1958, Cetto, 1963, Lorenzoni, 1967, Lasen, 1983, Villani, 1983), Pirineja (Navaro et Gutierrez, 1984), srednje i zapadne Evrope (Wendelberger, 1963, Lippert, 1966), Karpata (Vicol et al. 1971) i drugim, ustanovljeno je da ova asocijacija ima intermedijaran položaj između montanih i gorskih i tipičnih subalpskih *Nardetum-a*. Po florističkom sastavu (Tab. 3) nesumnjivo pripada endemičnoj dinarskoj svezi *Jasionion orbiculatae* Lakušić 1966, a u suštini predstavlja osiromašenu varijantu tipične asocijacije *Gentianello-Nardetum* koja upravo karakteriše gornji dio gorskog i donji dio subalpskog pojasa kontinentalnih i hladnijih srednjih Dinarida (Redžić, 1991).

Tabela 4 - Vegetacija pretplaninskih torova i katuna
Table 4 - Vegetation of the subalpine sheepfolds and summer pastures

ASOCIJACIJA Community	<i>Chaerophyllo-Rumicetum alpini as. nova*</i>			Učestalost / Frequency	FLORNI ELEMENT FLORAL ELEMENT	ŽIVOTNA FORMA / LIFE FORM
LOKALITET Locality	CRAVANJ PL.					
NADMORSKA VISINA / Altitude (m)	1410	1450				
EKSPozICIJA / Exposure	E	E	W			
NAGIB / Inclination ^(o)	10	10	10			
GEOLOŠKA PODLOGA Geological foundation	Krečnjaci Limestones					
TIP TLA Type of the soil	Nitrificirani kalkokambisol Nitrogenic Kalcocambisol					
VELIČINA SNIMKA / Sample size (m ²)	100	100	100			
POKROVNOST / Coverage (%)	100	100	100			
VISINA VEGETACIJE (cm) Height of Vegetation (cm)	30	70	75			
DATUM / Date (19..)	23.7	24.7	24.7			
REDNI BROJ SNIMKA / Sample N ^o	83.		84.			
	1	2	3			
	1	2	3	4	5	6
FLORISTIČKI SASTAV: Floristic composition:						
Karakteristične vrste asocijacije: Char. species of the association:						
<i>Chaerophyllum aromaticum</i> L.						
var. <i>brevipilum</i> Murbeck	+1	+2	+2	3	balc	H
<i>Barbarea bracteosa</i> Guss.	+1	+1	+1	3	balc-apen	H
<i>Geum urbanum</i> L. f. <i>glandulosum</i> Murbeck	.	+1	+1	2	balc	H

nastavak table 4

1	2	3	4	5	6	7
Vrste sveze, reda i klase /						
The species of the Alliance, Order and Classe -						
<i>Chenopodium subalpinum</i> Br.-Bl. 1947,						
<i>Onopordetalia</i> Br.-Bl. et R. Tx. 1943,						
<i>Chenopodietea</i> Br.-Bl. 1951:						
<i>Rumex alpinus</i> L.	4.4	4.4	5.5	3	pralp	H
<i>Anthriscus sylvestris</i> (L.) Hoffm. var. <i>alpestris</i> Wimm.	+1	+1	+1	3	pralp	H
<i>Urtica dioica</i> L.	3.2	1.2	1.2	3	no-euras	H
<i>Geum urbanum</i> L.	1.2	+1	1.1	3	eurassubozean-smed	H
<i>Sambucus ebules</i> L.	+1	+1	+1	3	smed(-subatl)	H
<i>Poa supina</i> Schrad.	.	+2	1.2	2	alp-pralp-no	H
<i>Rorippa sylvestris</i> (L.) Besser	+2	.	.	1	eurassubozean-smed	H
<i>Hypericum maculatum</i> Crantz	+2	.	.	1	no-eurassubozean	H
Vrste reda / The species of the Order						
<i>Adenostyletalia</i> G. et J. Br.-Bl. 1931:						
<i>Dactylis glomerata</i> L.	+2	+2	+2	3	eurassubozean-smed	H
<i>Alchemilla xanthochlora</i> Rothm	+1	+1	+2	3	subatl(-pralp-no)	H
<i>Adenostyles alliariae</i> (Gouan) A. Kerner	.	+2	+2	2	alp-pralp	H
<i>Veratrum album</i> L.	.	+1	+1	2	pralp	H
<i>Trollius europaeus</i> L.	.	.	+1	1	no-pralp	H
<i>Poa trivialis</i> L.	.	.	+2	1	no-euras(subozean)	H(Ch)
Vrste reda / The species of the Order						
<i>Epilobietalia angustifolii</i> R.Tx. 1950:						
<i>Stachys germanica</i> L.	+1	+1	+1	3	smed	H
<i>Geranium robertianum</i> L.	+1	+1	+1	3	eurassubozean-smed	H(T)
<i>Fragaria vesca</i> L.	+3	1.3	+2	3	no-euras(subozean)	H
<i>Digitalis ferruginea</i> L.	+1	+1	+1	3	S.E. Eur.	H
<i>Veronica chamaedrys</i> L.	.	+1	1.1	2	no-eurassubozean	Ch

nastavak table 4

1	2	3	4	5	6	7
Vrste klase / The species of the Classe						
<i>Quercus-Fagetea</i> Br.-Bl. et Vlieg. in Vlieg. 1937:						
<i>Myosotis sylvatica</i> Hoffm.	+1	+1	+1	3	pralp-no	H
<i>Chrysosplenium alternifolium</i> L.	+2	1.2	1.2	3	(no-)euras(kont)	H
<i>Ranunculus lanuginosus</i> L.	.	+1	+2	2	gemasskont-osmed	H
<i>Lamium galeobdolon</i> (L.) Ehrh. et Polat.	.	+2	+2	2	gemasskont	Ch
<i>Anemone nemorosa</i> L.	+1	.	+1	2	eurassubozean	G
<i>Symphytum tuberosum</i> L.	.	+1	+1	2	gemasskont-smed	G
<i>Rhamnus fallax</i> Boiss.	+2	.	.	1	balc	P
<i>Gagea lutea</i> (L.) Ker-Gawl.	1.1	.	.	1	euras(subozean-smed)	G
<i>Corydalis cava</i> (L.) Schw. et Koerte	+1	.	.	1	gemasskont	G
<i>Crocus vernus</i> (L.) Hill	+1	.	.	1	opralp(-smed)	G
<i>Oxalis acetosella</i> L.	.	.	+2	1	no-euras, circ	G(H)
<i>Aremonia agrimonioides</i> (L.) DC	.	.	+1	1	osmed	H
<i>Viola reichenbachiana</i> Yordan ex Borean	.	.	+1	1	subalt-smed	H
<i>Euphorbia amygdaloides</i> L.	.	.	+1	1	subalt-smed	Ch

* - NOMENKLATURNI TIP: SNIMAK 2. / Nomenclature of the type: Sample 2.

VEGETACIJA PRETPLANINSKIH TOROVA

Asocijacija *Chaerophyllo-Rumicetum alpini* ass. nova

(Nomenklatura tip: Snimak 2, tab. 4)

Ova asocijacija na Crvnju je isključivo antropogeno uslovljena. Razvija se oko torova i katuna, na nitrificiranim tlima - kalkomelanosolima, rankerima, ili kalkokambisolima, u subalpskom i gornjem dijelu gorskog pojasa ove planine.

Karakteristične vrste asocijacije su: *Chaerophyllum aromaticum* var. *brevipilum*, *Barbarea bracteosa* i *Geum urbanum* f. *glandulosum*. Od vrsta sveze *Chenopodion subalpinum* i reda *Onopordetalia* najznačajnije su: *Rumex alpinus*, *Anthriscus sylvestris* var. *alpestris*, *Urtica dioica*, *Poa supina* i druge (Tab. 4). Od vrsta visokih zeleni reda *Adenostyletalia* i sječina i požarišta reda *Epilobietalia angustifolii*, u sastav zajednice ulaze i *Adenostyles alliariae*, *Trollius europaeus*, *Alchemilla xanthochlora*, *Veratrum album*, *Fragaria vesca*, *Digitalis ferruginea*, *Stachys germanica* i druge. Prisustvo vrsta razreda *Quercu-Fagetea*, kao što su *Myosotis sylvatica*, *Chrysosplenium alternifolium*, *Ranunculus lanuginosus*, *Lamium galeobdolon*, *Anemone nemorosa*, *Gagea lutea* i *Corydalis cava*, dovoljno ilustruje sindinamske odnose ove asocijacije sa klimatogenom vegetacijom ovog prostora, te specifične ekoklimatske prilike u ovoj asocijaciji.

Zajednice sa dominacijom alpske kiselice (*Rumex alpinus*) razvijene su u subalpskom i alpskom pojasu srednje Evrope (Oberdorfer, 1983, Ellenberg, 1986). Najraširenija asocijacija na ovom prostoru je *Rumicetum alpini* Beg. 1922 iz sveze *Rumicion alpini* Klika et Hadač 1944.

Na dinarskim planinama do sada su opisane zajednice *Senecioni-Rumicetum alpini* Hl 1949, *Plantagini-Barbaretum illyricae* Slavnić 1954, *Rumicetum alpini dinaricum* Lakušić 1966 (Slavnić, 1954, Lakušić, 1966, Lakušić et al. 1979, Horvat et al. 1974). Što se tiče sintaksonomskog mjesta zajednica sa alpskom kiselicom, postoje različiti stavovi. Slavnić (1954) upozorava na srodnost asocijacije *Plantagini-Barbaretum illyricae* sa svezom *Rumicion alpini* i redom *Adenostyletalia* i svezom *Chenopodion subalpinum* reda *Chenopodietalia*, što je u direktnoj vezi sa singenezom asocijacije. Oberdorfer (1983) zajednicu *Rumicetum alpini* uvrstio je u svezu *Rumicion alpini*, ali u red *Glechometalia hederaceae* R.Tx. in R.Tx. et Brun-H. 1975 i razred *Artemisietea* Lohm., Prsg. et R.Tx. in R.Tx. 1950, a Ellenberg (1986) u istu svezu, ali u red *Artemisietalia vulgaris* Lohm. in R.Tx. 1947 emend. Th.Müll. i podrazred *Artemisienea vulgaris* Th. Müll, te razred *Artemisietea*. Zajednice kiselice na dinarskim planinama i Alpama uvrštene su u svezu *Chenopodion subalpinum* Br.-Bl. 1948, red *Onopordetalia* Br.-Bl. et R.Tx. 1943 i razred *Chenopodietea* Br.-Bl. 1951 (Horvat et al. 1974, Lakušić et al. 1978).

Razvoj zajednicâ sveze *Chenopodion subalpinum* više je uvjetovan antropogenom nitrifikacijom tla, a zajednicâ sveze *Rumicion alpini* nešto većom vlažnošću i prirodnom nitrifikacijom tla.

Tabela 5 - Spektar flornih elemenata
 Tabela 5 - Floral elements spectrum

ASOCIJACIJA Community FLORNI ELEMENT Floral element	<i>Edraiantho- Veronicetum satureoidis</i> Lakušić et al. 1973		<i>Seslerietum tenui- foliae herce- govinum</i> Lakušić 1969		<i>Carici lacvi- Helianthemetum balcanici</i> Horvat 1930		<i>Festucetum bosnia- cae</i> Horvat 1930		<i>Gentianello cris- patae-Nardetum strictae</i> Redžić 1991		<i>Chaerophyllo bre- vipiti-Rumicetum alpini</i> Redžić et al. 1992	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
din	3	12,12	3	8,33	8	19,51	3	12,12	2	4,35	-	-
din-apen	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
balc	5	15,15	5	13,89	4	9,76	5	15,15	3	9,58	3	8,33
oalp-balc	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
alp-balc	2	12,12	-	2,77	1	7,32	-	3,03	1	6,25	-	-
balc-alp	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
balc-alp-apen	1	-	1	-	2	-	1	-	-	-	-	-
balc-carp	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
balc-carp-alp	1	3,03	2	8,33	1	4,88	-	-	-	-	-	-
balc-carp-apen	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
balc-apen	1	3,03	3	8,33	2	7,32	1	3,03	-	-	1	2,78
S. Eur.	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
S. et C.Eur.	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
S. Eur.-carp.	-	9,09	-	8,33	1	12,19	1	6,06	-	-	-	2,78
S. et SC.Eur.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
S. E. Eur.	1	-	2	-	2	-	-	-	-	-	1	-
alp-din	1	3,03	1	2,77	1	2,44	-	-	-	-	-	-
alp	3	9,09	3	8,33	3	7,32	4	15,15	3	9,38	-	-
(o)alp	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
arct-1p,circ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
arct-alp,circ	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
arct-alp	-	6,06	-	2,77	1	4,88	1	6,06	-	-	-	-
arct-subocean-alp, circ	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
alp-arct(subocean), circ	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
alp-pralp	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
alp-pralp-no	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5,56
opralp	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
opralp(-smed)	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	1	-
pralp-alp-arct(subocean)	-	-	1	5,56	-	4,88	-	6,06	-	3,12	-	11,11
pralp	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3	-
no-pralp	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
pralp-no	-	3,03	-	2,77	-	-	-	-	-	-	1	5,56
circumbor	-	-	1	2,77	1	2,44	2	6,06	2	6,25	-	-
smed	2	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-
osmed	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	1	-
smed-subatl	-	12,12	-	11,11	-	7,32	1	9,09	-	3,12	-	16,67
smed(-subatl)	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-
subatl-smed	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-
subatl(-pralp-no)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
med-smed-atl	-	-	-	-	1	2,44	1	3,03	-	-	-	-
no-euras	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	1	-
no-euras(circ)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-

nastavak Tabele 5

	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
no-euras, circ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
no-euras(subozean), circ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
no-euras(subozean)	-	3,03	-	2,77	-	9,76	-	6,06	2	40,63	2	16,67
no(-eurassubozean)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
no(subozean)	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-
no-subozean-pralp	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
no-eurassubozean, circ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
no-eurassubozean-ralp	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
no-eurassubozean	1	-	1	-	-	-	-	-	4	-	2	-
eurassubozean	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
eurassubozean-smed	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	4	-
eurassubozean(-smed)	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
eurassubozean-smed(circ)	1	3,03	1	2,77	-	2,44	1	6,06	-	6,25	-	13,89
(no-)euras(kont)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
euras(subozean-smed)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6,25	1	5,56
euras(subozean),circ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
euras(kont)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
europkont(-smed)	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
europkont	1	6,06	1	8,33	-	-	-	3,03	-	-	-	-
europkont(-gemasskont)	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
gemasskont-osmed	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
gemasskont-smed	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
gemasskont	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,12	2	11,11
gemasskont(-osmed)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Ukupno/Total:	33		36		41		33		32		36	

Analiza flornih elemenata

U sastavu analizirane vegetacije utvrđeno je prisustvo više desetina flornih elemenata koji su grupisani u 22 skupine (Tab. 5). Najveću flornoge-
netsku specifičnost proučavanim zajednicama daju taksoni dinarskog (ilir-
skog), balkanskog i južnoevropskog, a naročito jugoistočno-evropskog flornog
elementa koji ih nesumnjivo floristički, fitocenološki i biljnogeografski difer-
enciraju od srodnih zajednica ostalog dijela Evrope.

Dinarski elementi variraju od 4,35% u as. *Gentianello-Nardetum* do
19,5% u as. *Carici laevi-Helianthemetum balcanici*. Balkanski elementi u
širem smislu riječi najzastupljeniji su u asocijaciji *Edraiantho-Veronicetum*
(36, 36%), zatim u as. *Seslerietum tenuifoliae hercegovinum* (33,33%). U zajed-
nici *Chaerophyllo-Rumicetum alpini* balkanski elementi prisutni su sa 10%,

što ovu zajednicu diferencira od srodnih srednjoevropskih i alpskih zajednica kiselice. Procenat vrsta jugoistočno-evropskog rasprostranjenja varira od 6% u as. *Festucetum bosniacae* do 12% u as. *Carici-Helianthemetum*. Specifična biljnogeografska obilježja proučavanim zajednicama daju i vrste alpskog, prealpskog, submediteransko-subatlanskog i sjeveroistočno-euroazijskog flor-nog elementa (Tab. 5).

Tabela 6 - Spektar životnih formi biljaka
 Table 6 - Plant life form spectrum

Životna forma/ Life form	ASOCIJACIJA											
	<i>Edraiantho-Veronicetum satureoidis</i> Lakušić et al. 1973		<i>Seslerietum tenuifoliae hercegovinum</i> Lakušić 1969		<i>Carici laevi-Helianthemetum balcanici</i> Horvat 1930		<i>Festucetum bosniacae</i> Horvat 1930		<i>Gentianello crispatae-Nardetum strictae</i> Redžić 1991		<i>Chaerophyllo brevipili-Rumicetum alptri</i> Redžić et al. 1992	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Pn	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,80
Ch,Pn	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-
Ch	9	33,33	11	33,33	14	41,46	7	27,27	4	18,75	3	8,33
Ch(H)	2	-	1	-	2	-	1	-	2	-	-	-
H, Ch	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
H(Ch)	-	-	1	-	1	-	1	-	3	-	1	-
H	20	63,63	21	63,89	21	56,10	22	69,70	19	71,88	24	72,22
H(G)	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
H,G	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
H,W	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
H(T)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
H,T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
G(H)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
G	1	3,03	1	2,80	1	2,44	1	3,03	2	6,25	5	16,67
G(H,W)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,13	-	-
W	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
W,G	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Total	33		36		41		33		32		36	

Analiza životnih formi biljaka

Analiza spektra životnih formi biljaka (Tab. 6) jasno odražava klimatske prilike pod kojima se razvija pretplaninska i planinska vegetacija planine Crvanj. Sve zajednice rudina su hemikriptofitskog-hamefitskog karaktera. Najveća zastupljenost hamefita je u as. *Carici-Helianthemetum* (41%), što indicira ekstremnost mikroklima pri kojoj egzistira ova zajednica, a prvenstveno se ogleda u izraženom dnevnom i sezonskom variranju temperatura i zraka i tla, jakom djelovanju planinskog vjetrova, te niskoj relativnoj vlažnosti tla.

Na zaklonjenijim staništima, gdje su fizička isparavanja manja, povoljniji hidrički i termički režimi, raste broj hemikriptofita kao u as. *Festucetum bosniacae* (70%) ili u as. *Gentianello-Nardetum* (72%) u kojoj su prisutne i geofite sa 6%.

Asocijacija *Chaerophyllo-Rumicetum alpini* je hemikriptofitsko-geofitskog karaktera, što indicira umjereno-vlažno stanište na kojem se razvija.

U poređenju sa normalnim spektrom životnih oblika (Walter, 1960), proučavane zajednice planinskih i pretplaninskih rudina se razvijaju u uslovima alpske klime, a zajednica oko torova u uslovima umjereno-kontinentalne do alpske klime.

REZIME

Proučavana je struktura i neki parametri dinamike planinskih i pretplaninskih rudina i vegetacije oko torova na planini Crvanj u Hercegovini. Istraživani prostor planine Crvanj određen je koordinatama 43 i 43° i 30' s.g. š. i 18° i 18' i 30' i.g.d. U orografskom pogledu veoma je heterogen. Čine ga brojni vrhovi, doline, usjeci i tipični karstni oblici reljefa. Najviši vrh je Zimomor (1920 m). Dominiraju laporci, kalkareniti, krečnjaci, dolomiti, rožnaci i silifikovani krečnjaci, a od tala kalkomelanosoli, rankeri i kalkokambisoli. Klima je perhumidna do humidna i umjereno topla do umjereno hladna, a u najvišim položajima alpska. Srednje godišnje temperature variraju oko 2°C.

Na istraživanom prostoru utvrđeno je prisustvo sljedećih zajednica:

Seslerietum tenuifoliae hercegovinum i *Edraiantho-Veronicetum satureoidis* iz sveze *Oxytropidion dinaricae*; *Carici laevi-Helianthemetum balcanici* iz sveze *Seslerion tenuifoliae*; *Festucetum bosniacae* iz sveze *Festucion bosniacae* od rudina na karbonatima; *Gentianello-Nardetum strictae* iz sveze *Jasionion orbiculatae* od rudina na silikatima i *Chaerophyllo-Rumicetum alpini* iz sveze *Chenopodion subalpinum* od vegetacije oko torova i katuna.

Biljnogeografska analiza ukazuje na visok stepen specifičnosti zajednica ovog prostora, te na njihovu značajnu izdiferenciranost od srodne vegetacije Balkanskog poluotoka, srednje i zapadne Evrope.

LITERATURA

- Adamović, L., 1889:* Naknadno k flori južne Bosne i Hercegovine. Glasnik Zemalj. muz. BiH, **1**: 44-50.
- Barkman, J.J., Moravec, J., Rauschert, S. 1976:* Code de nomenclature phytosociologique. Vegetatio, **32**(3): 131-185 (Prijevod na hrvatski - Šugar, I., 1987; str. 91-125, Sveučilišna naklada "Liber" Zagreb.
- Beck-Mannagetta, G., 1918:* Flora Bosne, Hercegovine i novopazarskog Sandžaka. Glasnik Zemalj. muz. BiH, II (**8**), 30: 177-218.
- Beck-Mannagetta, G., Maly, K., Bjelčić, Ž., 1967:* Flora Bosnae et Hercegovinae. Sympetalae, **2**. Zemaljski muzej BiH, Prirodnjačko odj., posebno izd., 2: 5-110.
- Bjelčić, Ž., 1975* in Fukarek, P. (ed.): Vegetacijska karta Jugoslavije, teritorij SR BiH - Komentar vegetacijske karte Bjelašnice u Bosni. Elaborat Biol. ins. Univ. u Sarajevu.
- Blečić, V., Tatić, B., 1964:* Acidofilne livade i pašnjaci na planini Goliji u Srbiji. Glas. Prirodnjač. muzeja, Beograd, ser. B, **19**: 89-94.
- Braun-Blanquet, J., 1964:* Pflanzensoziologie. Springer Verlag. Wien - New York.
- Cetto, P., 1963:* Le praterie e la torbiera di Monte Bondone presso Trento. Studi Trentini di Sci. Nat., **40** (2): 192-227.
- Ellenberg, H., 1986:* Vegetation Mitteleuropas mit den Alpen in ökologischer Sicht. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 989 S.
- Gračanin, M., 1950:* Mjesečni kišni faktori i njihovo značenje u pedološkim istraživanjima. Polj. znanst. smotra, **12**: 51-67.
- Grebenščikov, O., 1943:* Prilog poznavanju vegetacije planine Koprivnik kod Peći. Poseb. izd. Srpske kraljevske akademije, prirodnjački i matematički spisi, CXXXVI (35), Ohridski zbornik, 11: 241-267.
- Hayek, A., 1924-1933:* Prodrromus *Florae peninsulae Balcanicae*. Band I, II, III, Dahlem - Berlin.
- Horvat, I., 1930:* Vegetacijske studije o hrvatskim planinama. I - Zadruga na planinskim goletima. Radovi JAZU, **238**: 1-95.
- Horvat, I., 1941:* Istraživanje vegetacije Biokova, Orjena i Bjelašnice. Ljetopis JAZU, **53**: 163-172.
- Horvat, I., 1960:* Planinska vegetacija Makedonije u svjetlu suvremenih istraživanja. Acta Musei Macedonici Scientiarum naturalium, **6**(8): 163-204.
- Horvat, I., 1962:* Vegetacija planina zapadne Hrvatske. Acta Biologica, Prirodoslovna istr., knj. **30**: 5-179.
- Horvat, I., Glavač, V., Ellenberg, H., 1974:* Vegetation Südsteuropas. Geobotanica selecta, IV, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.

Janchen, E., 1906: Ein Beitrag zur Kenntnis der Flora der Herzegowina. Mitt. Naturw. Ver. Univers., 4(3): 23-25; 4(4-6): 29-36.

Lakušić, R., 1966: Vegetacija livada i pašnjaka na planini Bjelasici. God. Biol. inst., 19(1-2): 25-186.

Lakušić, R., 1969: Fitogeografsko raščlanjenje visokih Dinarida. Acta Bot. Croat., 28: 221-226.

Lakušić, R., 1984: Flora i vegetacija planine Durmitora. CANU, posebna izd., (Fauna Durmitora, sv. 1), knjiga 18(11): 63-92.

Lakušić, R., (Ed.) et al., 1973: Geobiocenoze u kompleksu planina Maglić, Volujak i Zelengora. Elaborat Biol. inst. Univ. u Sarajevu.

Lakušić, R., Pavlović, D., Abadžić, S., Grgić, P., 1978: Prodromus biljnih zajednica Bosne i Hercegovine. God. Biol. inst., 30: 5-87, posebno izd.

Lakušić, R., Pavlović, D., Abadžić, S., Kulleša, L., Mišić, Lj., Redžić, S., Maljević, D., Bratović, S., 1979: Struktura i dinamika ekosistema planine Vranice u Bosni. Zbornik radova II kongresa ekologe Jugoslavije, Zadar - Plitvice, knj. I, 605-714.

Lasen, C., 1983: La vegetazione di erica-brendol-Compotorondo Alps near Feltre. Stud. Geobot., 3: 127-169.

Lippert, W., 1966: Die Pflanzengesellschaften des Naturschutzgebietes Berchtesgaden. Berichte Bayer. Bot. Ges., 39: 67-122.

Lorenzoni, G.G., 1967: Flora e vegetazione del Friulli Nord-orientale Udine. Lavori di Bot., 31: 1-222.

Maly, K., 1923: Prilozi za floru Bosne i Hercegovine 9. Glas. Zemalj. muzeja BiH, 35: 123-162.

Milosavljević, M., 1973: Klima Bosne i Hercegovine. Prirodno-matematički fak. Univ. u Sarajevu, doktorska teza.

Mišić, Lj., 1984: Vegetacija livada i pašnjaka na planini Treskavici. Prirodno-matematički fak. Univ. u Sarajevu, doktorska teza.

Mišić, V., Jovanović-Dunjić, R., Popović, M., Borisavljević, Lj., Antić, M., Dinić, A., Danon, J., Blaženčić, Ž., 1978: Biljne zajednice i staništa Stare planine. SANU, Odj. prirodnih i matematičkih nauka, 49: 1-389, posebno izd.

Murbeck, S., Beitrage zur Kenntnis der Flora von Südbosnien und der Herzegowina. Lunds Univer. Arsskrift, 27: 1-182.

Navaro Andres, F., Valle Gutierrez C. J., 1984: Vegetacion herbacea del centrooccidentr Zamorano. Studia Bot., 3: 63-177.

Oberdorfer, E., 1983: Pflanzensoziologische Exkursions Flora. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart.

Pavlović, Z., 1955: O pašnjačkoj i livadskoj vegetaciji centralnog dela Kopaonika. Glasnik Prirodnačkog muzeja Srpske zemlje, B, 7(1): 47-76.

Pignatti-Wikus, E., 1958: Pflanzensoziologische Studien im Dachsteingebiet. Soc. Adriatica di Scienze Nat. Trieste, n.s., **1**: 87-168.

Quezel, P., 1964: Vegetation des hautes montagnes de la Grece Meridionale. Vegetatio, **12**(5-6): 289-385.

Randelović, N., 1983: Planinska pašnjačka vegetacija jugoistočne Srbije. Matica Srpska, 449-454 (Zbornik radova sa naučnog skupa "Čovjek i biljka"), Novi Sad.

Redžić, S., 1991: Singeneza vegetacije u ekosistemima vertikalnog profila planine Ozren kod Sarajeva. Prirodno-matematički fak. Univ. u Sarajevu, doktorska teza.

Redžić S., Lakušić, R., Muratspahić, D., Bjelčić, Ž., Omerović, S., 1984: Struktura i dinamika fitocenozа u ekosistemima Cincara i Vitoroga. God. Biol. inst., **37**: 123-177.

Slavnić, Ž., 1954: O vegetaciji planinskih torova u Bosni. God. Biol. inst., **7**(1-2): 169-180.

Spahić, M., 1984: Planinska jezera Bosne i Hercegovine - postanak i razvoj. Prirodno-matematički fakultet Univer. u Sarajevu, doktorska teza.

Tutin, T.G., (ed.) et al., 1964-1980: Flora Europaea. I - V. Cambridge Univ. Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney.

Vicol, E.C., Schneider-Binder, E., Coldea, G., 1971: Contributii la vegetatia neuntilor Vraucei. Comm. de Bot., **12**: 349-

Villani, C., 1983: I pascoli delle vette di Fette. Studia Geobot., **3**: 191-219.

Walter, H., 1960: Grundlagender Pflanzenverbreitung I. Teil: Standortlehre. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart.

Wandelberger, G., 1963: Standorte und Pflanzengesellschaften am Beispiel der Rotischen Gebirge. Vegetatio, **11**(4): 235-236.

SUMMARY

PHYTOCOENOSES OF SUBALPINE AND ALPINE BELT OF THE MOUNTAIN CRVANJ IN HERZEGOVINA

The structure and some parameters dynamics of the alpine and subalpine pastures and vegetation around sheepfolds have been studied at the mountain Crvanj in Herzegovina.

The explore tract of the mountain Crvanj have been determined by the coordinates 43° and 30' n.g.w. and 18° and 18° 30' e.g.l.

In orographic view it is very complex. It contains of the numerous peaks, vales, mountain-splits and typical charst forms of mountain tract. The highest peak is Zimomor (1920 m). In structure build of the headquarters substratum the main importance have

marls, calcareouses, calcarenites, dolomites, horny-stone and silicate-calcareouses, but from rest kalkomelanosoles, rankers and kalkokambisol.

Climate is perhumidity to humidity and moderately-warm to moderately-cold, and in the highest tract is alpine.

The average annuals temperatures have variations about 2° C.

At the explore tract have been fortified presence the following communities:

1. Class: *Elyno-Seslerietea* Br.-Bl. 1947 (Syn.: *Festuco-Seslerietea* Barbero et Bonim 1969)
  - 1.1. Order: *Crepidetalia dinaricae* Lakušić 1966
    - 1.1.1. Alliance: *Oxytropidion dinaricae* Lakušić 1966
      - 1.1.1.1. As.: *Seslerietum tenuifoliae hercegovinum* Lakušić 1969
      - 1.1.1.2. As.: *Edraiantho-Veronicetum satureioidis* Lakušić et al. 1973
    - 1.2. Order: *Seslerietalia tenuifoliae* Ht 1930
      - 1.2.1. Alliance: *Seslerion tenuifoliae* Ht 1930
        - 1.2.1.1. As.: *Carici laevi-Helianthemetum alpestris* Ht 1930
        - 1.2.1.2. As.: *Carici laevi-Helianthemetum balcanici* Ht 1930
      - 1.2.2. Alliance: *Festucion bosniacae (=pungentis)* Ht 1930
        - 1.2.2.1. As.: *Festucetum bosniacae (=pungentis)* Ht 1930
2. Class: *Juncetea trifidi* Hadač in Hadač et Klika 1944 (Syn.: *Caricetea curvulae* Br.-Bl. 1948)
  - 2.1. Order: *Seslerietalia comosae* (Simon 1957) Lakušić 1966
    - 2.1.1. Alliance: *Jasionion orbiculatae* Lakušić 1966
      - 2.1.1.1. As.: *Gentianello crispatae-Nardetum* Redžić 1991
3. Class: *Chenopodietea* Br.-Bl. 1951
  - 3.1. Order: *Onopordetalia* Br.-Bl. et R.Tx. 1943
    - 3.1.1. Alliance: *Chenopodion subalpinum* Br.-Bl. 1948
      - 3.1.1.1. As.: *Chaerophyllo - Rumicetum alpini* Ass. nova

Flora-geographic discovery show the high degree of specification the communities of this tract and to their important differentiation from related vegetation of Balkans peninsula, middle and west Europe.

UDK 581.5 (497.15)
Originalni naučni rad

Vitomir STEFANOVIĆ, *Pionirska 2d, Sarajevo*

FITOCENOZA BUKVE SA VEPRINOM MEKOLISNOM
SJEVERNE BOSNE
(ass. *Rusco hypoglossi-Fagetum submontanum*
V. Stefanović 1990)

U skupnoj-agregat zajednici, pretpanonske šume bukve bivše Jugoslavije (*Fagetum subpannonicum* M. Wraber 1961 var. geogr. *Ruscus hypoglossum* V. Stefanović 1990.) među sedam obuhvaćenih fitocenoza bila je i ova zajednica. Pored zajedničkih osobina, ona se odlikuje i svojim individualnim osobinama, koje se u ovom prilogu analiziraju: biljnogeografski položaj, sinekološke karakteristike, floristički sastav (Tabela I), spektar florinih elemenata (Tabela II), biološki spektar, cenološki odnosi.

Kao oroklimatogena fitocenoza, u zoni rasprostranjenja grabovih šuma (*Carpinion betuli illyrico-moesiacum* Ht 1956) uključuje se u disjunktni areal pretpanonske šume bukve (Karta).

THE PHYTOCOENOSIS OF BEECH WITH BUTCHER'S BROOM
IN NORTHERN BOSNIA
(ass. *Rusco hypoglossi-Fagetum submontanum* V. Stefanović 1990)

In a group aggregate community of the sub-Pannonian beech forest of Yugoslavia (*Fagetum subpannonicum* M. Wraber var. geogr. *Ruscus hypoglossum* V. Stefanović 1990), among seven included phytocoenoses, there was also this community. In addition to some common features, it also possesses its own individual characteristics which are analyzed here: vegetable and geographical position, synecological characteristics, floral composition (Chart I), a spectrum of floral elements (Chart II), biological spectrum, coenological relations.

As an oroklimatogenous phytocoenosis, in the diffusion zone of hornbeam forests (*Carpinion betuli illyrico-moesiacum* Ht 1956) it becomes included into a disjunctive range of the sub-Pannonian beech forest (Map).

UVOD

U okviru skupne-agregat zajednice, pretpanonske šume bukve za sjeverne dijelove bivše Jugoslavije - geografska varijanta sa *Ruscus hypoglossum* (*Fagetum subpannonicum* M. Wraber 1961 var. geogr. *Ruscus hypoglos-*

sum V. Stefanović 1990, jedna od (sedma po redu) analiziranih fitocenoza je as. *Rusco hypoglossi - Fagetum submontanum* Stef. 1990. Ona je tu predstavljena u sintetskom florističkom izvodu, što je bio razlog da se i detaljnije prikaže.

MATERIJAL I METOD RADA

Materijal obuhvata 14 fitocenoloških snimaka iz područja sjeverne Bosne. Njihovi lokaliteti i ekološke karakteristike su dati na kraju fitocenološke tabele zajednice (Tabela I). Snimci potiču iz perioda 1982-1986, a sačinjeni su u ljetnim mjesecima, kada je rađen projekat "Vegetacijska karta Jugoslavije - teritorij Bosne i Hercegovine".

REZULTATI RADA I DISKUSIJA

BILJNOGEOGRAFSKI POLOŽAJ ZAJEDNICE

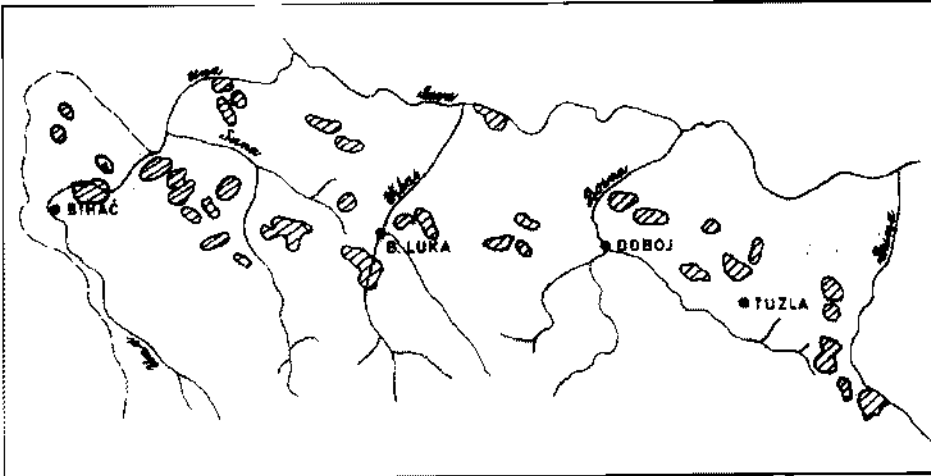
Sa sjeverozapadne strane zajednica se graniči sa zajednicama *Fagion medioeuropaeum* Sáo (60) 1962 podsveze *Eu-Fagion* Oberd. 1957 emend. Tx. 1960, sa sjeverne i istočne strane toplijim stepskim i prelaznim šumostepskim područjima između šuma sladuna i cera (*Quercetum frainetto-cerris* Ht), odnosno stepskih šuma (*Aceri tatarici-Quercion* Zol. et Jacucs 1957) i sa juga, prema unutrašnjosti sa šumom kitnjaka i graba (*Carpinion betuli illyrico-moesiacum* Ht 1956).

Ovi biljnogeografski momenti uslovljavaju širi regionalni karakter prepanonskih bukovih šuma uopšte unutar dosta, florno-genetski, različitih klimatogenih zajednica. Otuda, i pored sličnosti niza fitocenoza koje ulaze u sastav makroasocijacije, po flornom sastavu i flornim elementima, uočljive su i njihove određene razlike. To je ilustrovala sintetska uporedna fitocenološka tabela prikazanih sedam zajednica (V. STEFANOVIĆ 1991). Ona obuhvata sedam kolona, gdje prve četiri i sedma pripadaju asocijacijskoj grupi submontanih šuma bukve *Fagetum illyricum submontanum* sveze *Fagion illyricum* (Ht 38) 1950, podsveze *Prunulo Fagenion* Borhidi 1963, peta i šesta sa prostora Fruške gore sadržavaju, više manje, obilježja sveze *Fagion moesiaca submontanum* B. Jovanović. S obzirom na ove momente prelaznih zajednica, sa razlogom je kreirana zajednička sveza *Carpinion betuli illyrico-moesiacum* Ht 1956.

SINEKOLOŠKE KARAKTERISTIKE ZAJEDNICE

Iz areala zajednice (Karta) koji je disjunktnog karaktera proizilazi da je bukva na ovom prostoru izvan svog klimatogenog područja i da je njeno rasprostranjenje uslovljeno orografsko-edafski u zoni rasprostranjenja grabovih šuma (*Carpinion betuli illyrico-moesiacum* Ht), u prosjeku od 200 do 400(450) m n. v. Zbog tog ona zauzima hladnija i vlažnija staništa na sjevernim i sjeveroistočnim padinama ili u uvalama, a na širem prostoru, koji se odlikuje sa relativno manje padavina nižim vrijednostima relativne vlage vazduha, prosječnim višim temperaturama vazduha i dužim vegetacionim periodom, po

prosječnim višim temperaturama vazduha i dužim vegetacionim periodom, po broju dana u odnosu na klimatogena područja bukve prema unutrašnjosti Bosne. Svoj opstanak ona nalazi zahvaljujući povoljnom rasporedu padavina u vegetacionom periodu, te relativno toplijim zimama; na primjer, Banja Luka (153 m n. v.) ima prosječnu godišnju temperaturu 10,5°C, prosječnu temperaturu vegetacionog perioda 16,9°C, prosječnu sumu godišnjih padavina 1057 mm, (IV-IX) 569 mm; Prnjavor (150 m n. v.) ima prosječnu godišnju temperaturu 10,1°C, (IV-IX) 16,7°C, prosječnu godišnju sumu padavina 968 mm, (IV-IX) 525 mm; Tuzla (305 m n. v.) ima prosječnu godišnju temperaturu 10,2°C, (IV-IX) 16,3°C, prosječnu godišnju sumu padavina 921 mm, (IV-IX) 522 mm. Prednji parametri odgovaraju klimi "Panonskog područja" (D.CESTAR 1974).

Areal pretpanonske šume bukve (*Fagetum subpannonicum* M. Wraber 1961 var. geogr. *Ruscus hypoglossum* V. Stefanović 1990) incl. ass *Rusco hypoglossi*-*Fagetum submontanum* V. Stefanović 1990 sjeverne Bosne
The range of the Sub-Pannonian beech forest (*Fagetum subpannonicum* M. Wraber 1961 var. geogr. *Ruscus hypoglossum* V. Stefanović 1990) incl. ass. *Rusco hypoglossi* - *Fagetum submontanum* V. Stefanović 1990 of the Northern Bosnia.

Temperaturne razlike ovog područja sjeverne, u odnosu na područje unutrašnje Bosne, odražavaju se u razlikama trajanja vegetacionog perioda, koji ovdje iznosi od 200 do 240 dana (rubni sjeveroistočni dijelovi čak i više od 240 dana), dok unutrašnji dijelovi imaju ovaj raspon od 140 do 180 dana. Interesantno je da samo ostrvski položaji teritorija Kozare, Majevice i Ozrena kod Tuzle imaju podudarne vrijednosti sa unutrašnjim dijelovima Bosne.

Postoje takođe korelacije između trajanja vegetacionog perioda-prosječnog broja dana sa temperaturom većom od 10°C i potencijalne evapotranspiracije po THORENTHVEIT-u što je istakao Č. BURLICA u Karti potencijalne evapotranspiracije Bosne i Hercegovine (V. STEFANOVIĆ et al. 1983).

Geološki je veoma složeno područje areala zajednice po zastupljenosti geoloških formacija-paleozojske, mezozojske, tercijarne, sa veoma različitim udjelom u pojedinim dijelovima teritorije. Preovlađuju tercijarne i mezozojske formacije sa trijaskim krečnjačko-laporovitim sedimentima na kojima, u relativno slabije izraženim uslovima reljefa, preovlađuju dublja zemljišta luvisoli. Na permokarbonskim pješčarima (najčešće grauvalknim) i škrljcima, koji su također zastupljeni, više su zastupljeni od ovih distrični kambisoli.

Zavisno od mineralošskog sastava geološke podloge, zemljišta pod ovom fitocенозом pripadaju i drugim pedosistematskim jedinicama-od rendzine i posmeđene rendzine na laporu do eutrično-smeđih i eutrično-distričnih zemljišta.

Kako se znatan dio areala zajednice nalazi na eocenskom flišu, prema rezultatima istraživanja na tri plohe sa Majevice (Lopare) iz sjeveroistočne Bosne (O. STOJANOVIĆ, Č. BURLICA, et. al. 1986), koje su na nadmorskoj visini od 250 do 320 m, na sjevernim i sjeveroistočnim ekspozicijama, inklinacije 10-20°, bilo je zastupljeno eutrično zemljište i luvisol u odnosu 30%:50%, dok je 20% pripadalo distričnom zemljištu. Stratigrafski, matični supstrat pripada eocenskom flišu. Smjenjuju se slojevi različitih pješčara sa laporcima i konglomeratima. U većini slučajeva dominiraju pješčari. Postoji vjerovatnoća da su slojevi fliša prekriveni i izmješani sa lesolikim materijalom. U većini slučajeva, zemljišta karakterišu kombinacija tipa niza, zavisno od reljefa i stratigrafije slojeva, od čega, pak, zavisi i mehanički sastav zemljišta, pa su pjeskovito akumulativni horizonti pjeskovite ilovače do ilovače, kao i eluvijalni, a iluvijalni horizonti su ilovače do glinovite ilovače. Reakciju zemljišta karakteriše veća varijabilnost, od neutralne do slabo kisele.

Zajednicu bukve sa mekolisnom veprinom odlikuju pretežno dublja, svježija i rahla zemljišta sa blagim humusom. U 118 slučajno odabranih uzoraka na peridotitu i serpentinitu Bosne, u 18 uzoraka je *Ruscus hypoglossum*¹ na dubokom eutričnom smeđem zemljištu (V. BEUS, 1977).

FLORISTIČKI SASTAV I GRADA ZAJEDNICE

Floristički sastav zajednice ilustruje fitocenološka tabela (Tabela I). U karakteristične i diferencijalne vrste zajednice spadaju pretežno ilirski florni elementi: (*Epimedium alpinum*, *Ruscus hypoglossum*, *Vicia oroboides*, *Knautia drymeia*), i atlantsko mediteranski (*Tamus communis*, *Ilex aquifolium*, *Polystichum setiferum*, *Hedera helix*). Značajan je udio vrsta pripanonskih bukovih šuma submontanog pojasa podsveze *Primulo Fagenion* Borhidi 1963 i *Fagenion moesiaca submontanum* Jovanović 1970, odnosno vrsta *Carpinion* SOO 1962, među kojima se ističu: *Festuca drymeia*, *Tilia tomentosa*, *Carpinus betulus*, *Tilia cordata*, *Primula vulgaris*, *Euphorbia amygdaloides* i dr. Ipak prevlađuju vrste dinarskih bukovih šuma (*Lonicero-Fagenion* Borhidi 1963):

1 *Ruscus hypoglossum* L., BORHIDI(1963) svrstava "kao drugog ranga diferencijalnu vrstu sveze *Fagion illyricum*."

Tabela I Table I As. *RUSCO HYPOGLOSSI - FAGETUM SUBMONTANUM* Stefanović 1990

Florni element	Živ. obl.	Biljne vrste	Redni broj fitocenoloških snimaka														Stepen prisutn.
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
		Karakteristične i diferencijalne vrste zajednice:															
MED	Ch	<i>Ruscus hypoglossum</i>	1.2	+	1.1	+	1.2	+2	+3	+	1.1	+	1.1	1.1	+	1.2	V
ILLYR	G	<i>Epimedium alpinum</i>	+	1.2	+2	+2	1.2	+	+	1.3	+	+2	+2	+2	1.2	.	IV
ILLYR	G	<i>Vicia oroboides</i>	+	.	.	+	.	.	.	.	.	.	+	.	+	.	II
ATL-MED	G	<i>Tamus communis</i>	.	.	.	+	.	+	+	.	.	.	.	.	+	+	II
ATL-MED	Ph	<i>Ilex aquifolium</i>	.	+	+	2.3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	I
ALP-ILLYR	H	<i>Knautia drymeia</i>	.	+	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	I
		Karakteristične i diferencijalne vrste predpanonskih bukovih šuma (<i>Primulo-Fagenion</i> Borhidi 1963 et <i>Fegenion moesiaca submontanum</i> Jov. 1970):															
SUBM	H	<i>Festuca drymeia</i>	2.3	1.2	.	+2	.	1.2	+2	+2	1.3	1.2	.	+2	+	.	III
EM(MED)	Ch	<i>Euphorbia amygdaloides</i>	.	+	.	.	+	+	+	.	.	+	+	.	+	+	III
BALK-PAN	Ph	<i>Tilia tomentosa</i>	+	+	.	+	.	+	+	.	.	.	+	+	.	.	II
EM	Ph	<i>Carpinus betulus</i>	.	+	1.1	.	.	+	.	.	.	.	+	.	+	+	II
EM	Ph	<i>Tilia cordata</i>	.	+	.	.	.	+	+	+	+	.	.	.	+	.	II
ATL-MED	H	<i>Primula vulgaris</i>	.	.	+	.	.	.	+	.	.	.	+	+	.	1.1	II
EU	Ph	<i>Acer plataoides</i>	.	+	.	.	.	.	.	+	+	.	.	+	.	.	I
ATL-MED	H	<i>Polystichum setiferum</i>	.	.	+2	.	.	+2	.	.	.	.	+2	.	.	.	I
SUBATL-SUBM	Ph	<i>Rescus aculeatus</i>	.	.	.	+	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	I
BALK-PAN	H	<i>Euphorbia carniolica</i>	.	+	.	.	.	.	.	.	+	.	.	+	.	.	I
SUBM-EM	Ph	<i>Sorbus torminalis</i>	+	+	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	I
EUA	Ch	<i>Stellaria holostea</i>	.	+2	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	I
EUA	G	<i>Anemone nemorosa</i>	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	I
		Karakteristične i diferencijalne vrste dinarskih bukovih šuma (<i>Lonicero-Fagenion</i> Borhidi 1963):															
EU	H	<i>Sanicula europaea</i>	2.1	1.1	+	+2	+	+2	+2	+	+	1.1	1.1	+	+	+	V
BALK	Ph	<i>Fagus sylvatica</i> subsp. <i>moesica</i>	4.5	4.5	3.4	5.5	3.4	5.5	4.5	4.5	5.5	5.5	4.5	4.5	5.5	5.5	V
EUA	G	<i>Galium odoratum</i>	1.3	.	+2	2.3	1.2	+2	1.2	1.2	2.3	2.2	+	2.1	+2	.	IV
Cp	H	<i>Dryopteris filix-mas</i>	1.1	1.1	.	.	.	+	.	+	2.2	1.2	1.1	1.1	1.2	2.1	III
EUA	H	<i>Asarum europaeum</i>	1.2	.	+	+2	1.1	+2	1.1	1.1	.	.	+	+	.	1.2	III
EM	H	<i>Carex sylvatica</i>	1.3	1.1	.	.	.	+	.	.	1.1	.	1.1	.	.	1.1	II
EM(MED)	H	<i>Mycelis muralis</i>	.	.	.	+	.	.	+	.	.	+	1.1	+	+	.	II
EM(MED)	H	<i>Cruciata glabra</i>	.	+	+2	.	.	.	.	.	+2	.	1.1	+2	+	.	II
EU	G	<i>Dentaria bulbifera</i>	.	.	+	.	.	.	+	.	1.2	.	+	+	+	.	II

nastavak table 1

EM	H	Pulmonaria officinalis	.	.	.	2.1	+	.	+2	+	1.1	.	.	.	.	+	II
EM(SUBATL)	Ph	Rubus hirtus	.	.	+	.	.	+	.	.	1.1	1.1	.	.	.	+	II
EUA	G	Lathyrus vernus	.	.	.	+	.	+	.	.	+	+	.	.	.	.	I
EUA(MED)	H	Geranium robertianum	.	.	.	.	+	+	+	.	.	.	+	.	.	+	I
EM	G	Symphytum tuberosum	.	+	.	+	.	.	.	.	+	.	+	.	+	.	I
EU	H	Melica uniflora	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	+2	.	.	+	I
EM(SUBM)	G	Mercurialis perennis	.	.	.	+	.	+	.	.	.	.	.	.	+	+	I
EM	Ph	Acer pseudoplatanus	.	.	.	+	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	I
EU(MED)	H	Epilobium montanum	.	.	.	.	.	.	.	+	.	+	.	+	.	.	I
MED(EU)	G	Platanthera bifolia	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	+	.	I
EUA	Ph	Ulmus montana	.	.	.	+	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	I
EUA	G	Thelypteris fragilis	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	+	.	.	I
Vrste reda Quercetalia robori-petraeae Br. - Bl. et R. Tx.																	
i sveze Luzulo-Fagion Lohm. R. Tx. 1954:																	
Ko	H	Athyrium filix-femina	1.1	.	+	+2	.	+	.	1.2	1.2	+	+	+	.	1.1	III
Ko	G	Pteridium aquilinum	.	+	+2	.	.	.	+	+	.	.	.	.	+	.	II
ALP-ILLYR	H	Aposeris foetida	.	+2	1.2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	I
Cp	H	Oxalis acetosella	.	+2	.	.	.	.	.	.	+2	.	.	.	.	.	I
Cp	H	Hieracium sylvaticum	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	+	.	I
EU	Ph	Quercus petraea	.	.	.	.	1.1	.	.	.	.	.	+	+	.	.	I
EUA	H	Luzula pilosa	.	1.1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	I
Ko	BCh	Polytrichum sp. div.	.	.	.	.	+2	.	.	.	+2	.	.	.	.	.	I
Vrste klase Quercu-Fagetea Br. - Bl. et Vlieg. 1937 i pratilice:																	
EUA	H	Glechoma hirsuta	1.1	.	1.1	.	1.1	+2	.	+	.	+	+	+	+	+	IV
EM	H	Lamiaeum galeobdolon	.	+	+	+	2.1	.	+	+	.	.	.	+	.	+	III
Cp	G	Circea lutetiana	.	.	+	2.2	+2	+	+2	.	2.1	1.1	.	.	.	.	II
SUBM-EUA	H	Viola reichenbachiana	.	.	+	.	.	.	+	.	.	.	+	.	+	.	II
EM	H	Veronica chamaedrys	.	+	+	.	.	.	+	+	.	.	.	+	+	1.1	II
EM	H	Ajuga reptans	.	.	.	1.1	.	.	+	.	.	.	.	+	.	.	I
EUA	H	Salvia glutinosa	.	.	.	.	.	+	.	.	.	+	.	+	.	.	I
EM	Ph	Corylus avellana	.	+	.	.	.	.	+	+	.	.	.	.	.	.	I
ATL-MED	Ph	Hedera helix	.	.	.	.	+	+	+2	.	.	.	.	.	.	.	I
ATL-MED	Ph	Sambucus nigra	.	.	.	.	+	.	.	.	1.1	+	.	.	.	.	I
EM-SUBM	H	Asplenium trichomanes	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	+2	I
SUBAT-SUBM	G	Arum maculatum	.	.	.	.	.	+	.	.	+	.	.	.	.	.	I

Sanicula europaea, Galium odoratum, Dryopteris filix mas, Asarum europaeum, Carex sylvatica, Mycelis muralis, Crucjata glabra, Dentaria bulbifera, Pulmonaria officinalis i dr).

Vrste *Quercetalia robori-petraeae* Br. Bl. et Tx i *Luzulo-Fagion* Lohm. et Tx 1954 imaju podređeni značaj, što se dovodi u vezu sa povoljnijim edafskim uslovima, naročito u pogledu pH vrijednosti zemljišta (Tabela I).

Zajednica sadrži ukupno 65 vrsta u slojevima drveća, grmlja i prizemne flore. Spektar flornih elemenata je dosta podudaran sa spektrom makroasocijacije pretpanonske varijante šireg regionalnog značaja; zastupljeni su sljedeći florni elementi: ilirski - 6%, balkanski i balkansko-panonski - 5%, submediteranski i subatlanski - 9%, atlansko-mediteranski - 9%, srednjoevropski - 23%, evroazijski - 25%, evropski, - 11%, cirkumpolarni i kosmopolitski - 12% .

Tabela II. SPEKTAR FLORNIH ELEMENATA (A. Borhidi 1963)

Naziv skupine	Kratice	Pojedinačno	Ukupno	Učestalost %
Ilirski	ILIR	2		
	ALP-ILIR	2	4	6
Balkanski	BALK-PAN	2		
	BALK	1	3	5
Submediteranski i subatlanski	SUBM	1		
	SUBM-PAN			
	SUBM-PONT			
	SUBM-EM	2		
	SUBM-EUA	1		
	SUBM	2	6	9
Atlantsko - mediteranski	ATL-MED	6		
	ATL-SUBM		6	9
Srednjoevropski	EM	10		
	EM-SUBM	1		
	EM-BALK	1		
	EM-MED	3		
	EM-SUBATL		15	23
Evroazijski	EUA	13		
	EUA-SUBM	1		
	EUA-MED	2	16	25
Evropski	EU	4		
	EU-KIT			
	EU-MED	3		
	EU-SUBM		7	11
Cirkumpolarni i kosmopolitski	Cp	5		
	KO	3	8	12

Distribuciju unutar ovih skupina ilustruje tabela II.

Mezofilni karakter zajednice ilustruje spektar životnih oblika sa sljedećim odnosima : fanerofiti (Ph) - 23%, hamefiti (Ch) - 5%, hemikriptofiti (H) - 52%, geophyti (G) - 20%. Visoki sadržaj fanerofita ukazuje na položaj zajednice unutar grabovih šuma *Carpinion betuli illyrico-moesiacum* Ht 1956, dok zastupljenost hemikriptofita i geofita ukazuje na povoljne edafske i stanišne uslove uopšte.

CENOLOŠKI ODNOSI ZAJEDNICE

Uticao grabovih šuma naglašen je pri opisu pretpanonske šume bukve geografske varijante sa veprinom mekolisnom (*Fagetum subpannonicum* M. Wraber 1961 var. geogr. *Ruscus hypoglossum* V. Stefanović 1990). Tom prilikom je već ukazano na paralelne koherentne nizove grabovih i bukovih šuma sa zajedničkim karakterističnim i diferencijalnim vrstama.

Uticao drugih klimatogenih zajednica sveza *Quercion frainetto-cerris* Ht i *Aceri tatarici-Quercion* Zol. et Jacucs osjeća sa zastupljenošću nekih njihovih elemenata, kao na primjer: *Tilia tomentosa*, *Fraxinus ornus*, *Tamus communis*, *Ruscus aculeatus*, *Melittis melysophyllum* i drugih. To je bio slučaj i kod ostalih zajednica bukovih šuma koje su uvrštene u ovu regionalnu zajednicu pretpanonske šume bukve šireg prostora bivše Jugoslavije (V. STEFANOVIĆ 1990).

U sjevernoj Bosni fitocenoza bukve sa mekolisnom veprinom je pretežno vezana za kolinski i submontani pojas. Međutim, ova diferencijalna vrsta, za skupnu asocijaciju, i karakteristična vrsta naše zajednice, utvrđena je u nekim bukovim i bukovo-jelovim šumama na bazičnim i ultrabazičnim supstratima ofiolitske zone spoljnih Dinarida prema Panoniji. V. BEUS (1986) je navodi u zajednici *Abieti-Fagetum illyricum* Fuk. et Stef. 1958 *cardaminetosum* Beus 1986, i u zajednici *Abieti-Fagetum serpentanicum* Jov. (59) 1979 emend. Beus 1986 na gornjoj granici submontanog pojasa, na nadmorskoj visini od 500 do 650 m. Dalje prema unutrašnjosti Bosne ona u potpunosti iščezava, što je i razlog da je smatramo diferencijalnom vrstom za pretpanonsko područje. Slično je njeno horizontalno i visinsko doseganje prema zapadu u Hrvatskoj i Sloveniji, gdje se susreće u koliškom i submontanom pojasu - u Sloveniji, prema L. MARINČEK-u (1987) u pretpanonskom i predinarskom području. Prema A. BORHIDI-u (1983), ona je diferencijalna vrsta sveze *Fagion illyricum* Ht i značajan element grabovih i bukovih šuma.

Utvrđeni koherentni nizovi grabovih i bukovih zajednica sadržanih u makroasocijaciji pretpanonske šume bukve evidentni su kada je u pitanju fitocenoza bukve sa mekolisnom veprinom (*Rusco hypoglossi-Fagetum submontanum* Stef. 1990). Svoj pandan ona ima u pojasu grabovih šuma u zajednicama *Rusco hypoglossi-Carpinetum* (*Hypoglosso-Quercu-Carpinetum* M. Jank. 1980) i *Rusco aculeati-Carpinetum* Ht, što ima odraza u zajednički sadržanim elementima sveze *Carpinion betuli illyrico-moesiacum* Ht 1956, kao i uticaju susjednih biljnogeografskih područja sveza *Quercion frainetto-cerris*

Ht i *Aceri tatarici-Quercion* Zol. et Jacucs. To je u skladu sa biljnogeografskim položajem zajednice.

Interesantno je da su do sličnih zapažanja o koherentnim nizovima zajednica grabovih i bukovih šuma došli istraživači u Sloveniji. Opisane su zajednice *Ornithogalo pyrenaici-Carpinetum* ass. nova Marinček et al, 1983-*Ornithogalo pyrenaici-Fagetum* ass.nova Marinček et al. 1990 (L. MARINČEK et al.1983, L. MARINČEK et al. 1990).

ZAKLJUČCI

1. Dijagnostički je značajna vrsta *Ruscus hypoglossum* L. makroasocijacije pretpanonske šume bukve - *Fagetum subpannonicum* M. Wraber 1961 var.geogr. *Ruscus hypoglossum* L. V. Stef.1990, kao i konkretne mikroasocijacije *Rusco hypoglossi-Fagetum submontanum* Stef. 1990. U prvom slučaju, ona je diferencijalna vrsta za geografsku varijantu šireg panonskog područja, u drugom je karakteristična vrsta ove posebne zajednice bukve sjeverne Bosne.

2. Pored zajedničkih odlika sa makroasocijacijom, u pogledu florističkog sastava i sadržaja florističkih elemenata, za nju je karakteristično da u tom pogledu čini kariku lanca između zajednica na zapadu sa naglašenijim sadržajem ilirskih elemenata naspram zajednice prema istoku, gdje se ispoljava udio balkanskih, balkansko-panonskih, submediteranskih i subatlanskih elemenata (Tabela I i II).

3. To je u skladu sa klimatskim promjenama, jer iako čitavo područje sjeverne Bosne pripada prostoru sa izraženim panonskim uticajima klime, prema istoku se ipak pojačavaju termofilni uticaji, a količina i raspored padavina se mijenjaju.

4. Ono što posebno čini specifičnom ovu zajednicu su edafski uslovi-tercijarni i kvartarni sedimenti na kojima su razvijena duboka, svježja, slabo kisela do neutralna zemljišta, blagog humusa, sa procesima mineralizacije koji odgovara sadržaju vrsta više-manje neutrofilnog karaktera.

5. Kao oroklimatogena zajednica disjunktnog je areala i zauzima relativno manje površine. Primarnog je karaktera, mada u dijelu Kozare i Majevice gdje je povećana nadmorska visina modifikuje klimu i približava je klimi Dinarida ima sastojina i sekundarnog karaktera, što će biti predmet posebnih razmatranja u narednom prilogu.

LITERATURA

Beus, V. 1977: Zajednica bukovo-jelove šume na peridotitu i serpentinitu. Radovi šumarskog fak. i Inst.za šumarstvo u Sarajevu. God.XXIV (1979), Knj. 24. sv. 6, Sarajevo.

Beus, V. 1986: Fitocenoze bukve i jele na bazičnim i ultrabazičnim eruptivima ofiolitske zone u Bosni. Disertacija-Manuscript. Šumarski fakultet, Sarajevo.

Borhidi, A. 1963: Die Zönologie des Verbandes *Fagion illyricum*. Acta botanica Akad. sc. hungaricae. Tom IX, Fasc 3-4, Budapest.

Cestar, D. 1974: Razdjeljenje SR Hrvatske na tipološke jedinice. Šum. inst. - Jastrebarsko. Bilten br 5/74, Zagreb.

Marinček, L. 1987: Bukovi gozdovi na Slovenskem. Delovna enotnost, Ljubljana.

Marinček, L., Poldini M., Zupančič, M. 1983: *Ornithogalo pyrenaici-Carpinetum* ass. nova in Slovenien und Friaul-Julisch Venetien. Rasprave 4 raz. SAZU 24/5, Ljubljana.

Marinček, L., Papež, J., Daskabler, I., Zupančič, M. 1990: *Ornithogalo pyrenaici-Fagetum* ass. nova, nova združba bukovih gozdov Slovenije. Prir. muz. Slovenije, Scopolia 23, Ljubljana.

Stefanović, V. 1990: Pretpanonska šuma bukve-geografska varijanta sa *Ruscus hypoglossum* L. (*Fagetum subpannonicum* M. Wraber 1961 var. geogr. *Ruscus hypoglossum* V. Stefanović 1990). Bilten Društva ekologa Bosne i Hercegovine. Zbornik *Naučni skupovi i savjetovanja* br. 5, Sarajevo.

Stefanović, V., Beus, V., Burlica, Č., Dizdarević, H., Vukorep, I. 1983: Ekološko-vegetacijska rejonizacija Bosne i Hercegovine. Šumarski fakultet u Sarajevu. Posebna izdanja br. 7, Sarajevo.

Stojanović, O., Burlica, Č. et al. 1986: Ekološko-proizvodne karakteristike (proizvodni potencijal), dugoročni ciljevi i mogućnost proizvodnje drveta na staništima izdaničkih šuma bukve u Bosni i Hercegovini (Manuscript-elaborat). Šumarski fakultet, Sarajevo.

SUMMARY

THE PHYTOCOENOSIS OF BEECH WITH BUTCHER'S BROOM IN NORTHERN BOSNIA

(Ass. *Ruscus hypoglossi-Fagetum submontanum* V. Stefanović 1990)

Under this name this community is included and globally discussed within a group aggregate community - macroassociation *Fagetum subpannonicum* M. Wraber 1961 var. geogr. *Ruscus hypoglossum* V. Stefanović 1990. Whereas in the macroassociation *Ruscus hypoglossum* L. it is a differential species, in the community *Ruscus hypoglossi-Fagetum*, it is the characteristic species of the community.

The vegetable and geographical place of the community is conditioned by influences, from the Northwest *Fagion medioeuropaeum* Sós (60) 1962, from the North and Northeast, warmer forest and steppe influences *Quercion frainetto* Ht and *Aceri tatarici-Quercion* Zol. et Jacucs 1957, and from the South, *Carpinion betulli illyricomoesiaticum* Ht. It is reflected in the floral composition and in the contents of floral elements, and the Illyrian elements give up their place to Balcanic and Balcanic and Pannoian and Sub-Mediterranean, towards East - in the borderline area to Serbia and Vojvodina (Charts I and II).

These phenomena are connected to a climate change and to, more and more pronounced xerothermophilous influences from West to East, and the average sum and distribution of precipitation distinctive to the Pannonian climate.

As an oroclimatogenous community, altitude range goes from 200 to 400 (450) meters above the sea level, it takes up colder positions within the communities *Carpinion betulli illyrico-moesiacum* Ht., mostly on the tertiary layers of the Eocene flysch in deeper terrains - eutric, eutric-district, low soils, or in a combination of string type, which depends on a relief and the stratigraphy of layers. This also influences the mechanical composition of ground. Sandy accumulative horizons are sandy loams to loams, as well as eluvial ones, and iluvial horizons are loams to argilliferous loams; reactions of the ground range from neutral to weakly acid.

The floral composition of the community is illustrated by a phytocoenological chart (Chart 1). The list of characteristic and differential species comprise mostly those which belong to the Illyrian and Atlantic-Mediterranean floral element: *Epimedium alpinum*, *Ruscus hypoglossum*, *Vicia oroboides*, *Knautia drymeia*, *Ilex aquifolium*, *Polystichum setiferum*, *Hedera helix*. There is a significant participation of the species in the Sub-Pannonian beech forests of the submountainous belt of the subgenus *Primulo Fagenion* Borhidi 1963 and *Fagenion moesiaca* Jovanović 1970, or *Carpinion Sáo* 1962, although the participation of the Dinaric beech forests species from the subgenus *Lonicero-Fagenion* Borhidi 1963 is impossible to be neglected, which indicates the strong influences of the Illyrian province from the South and from the Dinaric Alps.

In regard to specific microclimate and edaphic conditions it covers relatively limited stands. It is of primary nature, although, in some parts of the Kozara and Majevisa Mountains, where the higher altitude of these mountains modifies the climate and brings it closer to the climate of the Dinaric Alps, there is a number of stands which belong to the secondary origin, developed from beech and fir forests, which will also be taken into consideration.

UDK 504.74 (497.15)
Originalni naučni rad

Čedomil ŠILIC, *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*

SPISAK BILJNIH VRSTA (*PTERIDOPHYTA* I *SPERMATOPHYTA*) ZA CRVENU KNJIGU BOSNE I HERCEGOVINE

U radu je obrađen spisak biljnih vrsta (*Pteridophyta* i *Spermatophyta*) za buduću Crvenu knjigu nestalih, ugroženih i rijetkih vrsta Bosne i Hercegovine.

U spisku se predlaže 678 biljnih vrsta.

Kategorije ugroženosti su određene prema International Union for Conservation of Nature (IUCN).

THE LIST OF THE VEGETABLE SPECIES (*PTERIDOPHYTA* AND *SPERMATOPHYTA*) FOR THE "RED BOOK" OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

In this paper a list of vegetable species is elaborated (*Pteridophyta* and *Spermatophyta*) for the future "Red Book" of vanished, endangered and rare species of Bosnia and Herzegovina.

The list suggests 678 vegetable species.

The endangered categories are species determined according to the International Union for Conservation of Nature (IUCN).

UVOD

Imajući u vidu cijeli niz faktora biotičkog i abiotičkog karaktera koji negativno djeluju na cjelokupan živi svijet, sasvim je jasno da mu u današnje vrijeme prijete opasnost drastičnog mijenjanja, prorjeđivanja ili potpunog nestajanja.

Svakim danom sve je više i više potencijalno ugroženih biljnih ili životinjskih vrsta.

U cilju očuvanja i unapređenja prirode, a u ime dobrobiti cijeloga čovječanstva, pristupilo se posljednjih decenija izradi posebnih publikacija u kojima su naučno obrađene rijetke i ugrožene biljne (ili životinjske) vrste, te određena kategorija njihove ugroženosti.

Tako se već 1969. godine pojavljuje publikacija pod naslovom *The Red Book, Wildlife in Danger*. Odmah zatim međunarodni savez za zaštitu prirode i prirodnih dobara pokreće izdavanje svjetske Crvene knjige (*The IUCN Red Data Book*, 1978).

U Strasbourgu 1983. godine objavljena je publikacija *List of Rare, Threatened and Endemic Plants in Europe* (1982 edition) u kojoj su obuhvaćene i 82 biljne vrste koje su zastupljene i u flori Bosne i Hercegovine.

Nakon toga, u brojnim zemljama Evrope pojavljuju se knjige koje obrađuju ovu problematiku.

Danas većina evropskih država već ima svoju nacionalnu Crvenu knjigu. Da spomenemo samo npr. *Crvenu knjigu NR Bugarske* (1984), u kojoj je obuhvaćeno i obrađeno 763 vrste viših biljaka, itd.

Poznato je da je za cijeli bivši jugoslavenski prostor trebalo da se izradi jedinstvena Crvena knjiga, a na inicijativu Komisije za zaštitu i uređenje prirode Savjeta za čovjekovu sredinu i prostorno uređenje SIV-a, još 1980. godine. Za nosioca i koordinatora ovog zadatka određen je Republički zavod za zaštitu prirode Hrvatske u Zagrebu.

Međutim, od takvog zajedničkog projekta se ubrzo moralo odustati, pa su poslove na ovom planu preuzele pojedine bivše republike.

Tako je 1989. godine već ugledala svjetlost dana opsežna i studiozna knjiga *Rdeči seznam ogroženih praprotnic in semenk SR Slovenije* [Wraber, T. & Skoberne, P. (1989:1-429)], u kojoj su nakon osmogodišnjeg rada botaničari Slovenije predstavili svijetu nekoliko stotina rijetkih i ugroženih biljnih vrsta.

U Hrvatskoj je takva knjiga u procesu štampanja, a u Srbiji je na ovom poslu angažovano oko 20 botaničara.

Sticajem okolnosti bosanskohercegovački botaničari su bili na margini svih događanja ove vrste, ali ne svojom voljom. Naime, sva problematika vezana za zaštitu prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine bila je u nadležnosti Republičkog zavoda za zaštitu kulturnoistorijskog i prirodnog nasljeđa. Međutim, Zavod nije bio kadrovski osposobljen (nije imao u svom sastavu botaničara!) za ove poslove, a botaničari iz drugih institucija sa dugogodišnjim iskustvom, nažalost, nisu bili angažovani od strane Zavoda, ni kao spoljni saradnici, na ovom specifičnom zadatku.

Treba naglasiti da je više godina u okviru Zavoda uspješno djelovao dipl. inž. Branibor Fabijanić, koji je od samog pokretanja ove inicijative (1980. godine), pa sve do svoje smrti (1985. godine) radio na izradi spiska za Crvenu knjigu Bosne i Hercegovine. Njegov rad je na ovom poslu bio baziran isključivo na literaturnim podacima.

Postalo je jasno da ovaj spisak mora biti temeljen na kompleksnijem i objektivnijem sagledavanju ugroženosti pojedine vrste (a ne samo na osnovu literaturnih navoda).

Morao se ostvariti i detaljan uvid u bogate naučne zbirke Zemaljskog muzeja BiH, prikupljane u proteklih 130 godina, a posebno je važno pri tome poznavanje i procjena populacijâ na samom terenu.

U tom smislu, 1990. godine Ekološko društvo Bosne i Hercegovine pokreće inicijativu da se napravi spisak sa takvim osnovama, te mi ukazuje povjerenje da ga izradim.

Tako je krajem iste godine izrađen i razmatran ovaj spisak u kojem se nalazi 678 vsta.

Kao što se iz samog naslova vidi, obuhvaćene su samo *Pteridophyta* i *Spermatophyta*.

Suvišno je kazati da ovaj spisak nije definitivni i da će se on pri detaljnijoj obradi vrsta za Crvenu knjigu korigovati i dopunjavati, tim prije što u njemu nisu posebno izdvajane vrste nekih taksonomski komplikovanijih rodova, kao što su npr. rodovi: *Rosa*, *Rubus*, *Stachys* i dr. što će biti posao za stručnjake koji su po svojoj specijalnosti bliski ovoj problematici.

MATERIJAL I METODIKA

Osim uvida u veliki broj florističkih i vegetacijskih djela i monografija, koji su bili temelj pri sastavljanju ovog spiska, veliku važnost i ulogu pri tome imao je i detaljan uvid u bogate naučne zbirke Botaničkog odsjeka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, u kojem su posebno značajne za ovu svrhu zbirke sa kraja prošlog i početka ovog stoljeća, a koje su prikupili: Blau Otto (1828-1879), Moellendorff Otto (1848-1903), Hofmann Florijan (1834-1889), Brandis Erich (1834-1931), Fiala Franjo (1861-1898), Beck Günther von Mannagetta (1856-1931), Maly Karlo (1874-1951) i brojni drugi.

Poznavanje ovih starih zbirki i upoređivanje sa sadašnjim stanjem bilo je veoma značajno u sagledavanju stanja naše flore u proteklih 100-130 godina i određivanju kategorije zaštite za pojedinu vrstu.

Isto tako, autor je crpio podatke iz osobnih zabilježaka sa brojnih terenskoistraživačkih radova širom Bosne i Hercegovine u periodu od preko tri decenije svojega naučnog djelovanja na polju istraživanja i proučavanja flore i vegetacije Bosne i Hercegovine i šire.

Nomenklatura i sistematski redosljed vrsta dati su pretežno prema djelu: Tutin, T. G. (ed.) 1964-1980: *Flora Europaea* 1-5, Cambridge.

Kategorija ugroženosti pojedinog biljnog taksona određena je prema usvojenim mjerilima Međunarodnog saveza za zaštitu prirode i prirodnih dobara (IUCN) i to:

Nestala - izumrla vrsta (*Extinct* - "Ex")-ovoj kategoriji pripadaju vrste koje nakon ponovljenog traženja na nekadašnjem staništu i okolici nisu nađene;

Vjerovatno izumrla vrsta (*Extinct ?* - "Ex?");

Jako ugrožena vrsta (*Endangered* - "E") - u ovu kategoriju spadaju vrste koje su toliko ugrožene da mogu lako nestati ili izumrijeti ako nepovoljni faktori i dalje nastave djelovati;

Ugrožena ili ranjiva vrsta (*Vulnerabile* - "V") - vrste koje žive na takvim staništima na kojima je ekološka ravnoteža osjetljiva i na najmanje

čovjekove zahvate (npr. topli izvori, mrazišta, tresetišta, bare i sl.). Nastavak negativnih uticaja na stanište neminovno svrstavaju dotičnu vrstu u kategoriju "E";

Rijetka ili potencijalno ugrožena vrsta (*Rare* - "R") - u ovu kategoriju spadaju rijetke i malobrojne vrste, koje nisu neposredno ugrožene, ali to mogu lako postati. Tu spadaju vrste sa malim arealom, te posebno endemične i reliktno vrste;

Nedovoljno poznata vrsta (*Insufficiently Known* - "K") - u ovu kategoriju su uvrštene vrste za koje se pretpostavlja da pripadaju u jednu od kategorija ugroženosti, ali postoji malo podataka za sigurnu kategorizaciju.

Ovim skraćenicama označena je kategorija ugroženosti uz svaku vrstu.

Posebni dio

SPISAK BILJNIH VRSTA PO FAMILIJAMA

PTERIDOPHYTA

Fam. Lycopodiaceae

1. *Diplazium alpinum* (L.) Rothm. (Syn.: *Lycopodium alpinum* L.) (R)
2. *Lepidotis inundata* (L.) C.Börner (Syn.: *Lycopodium inundatum* L.) (V)

Fam. Selaginellaceae

3. *Selaginella helvetica* (L.) Spring (R)

Fam. Ophioglossaceae

4. *Ophioglossum azoricum* C. Presl. (= *O. vulgatum* L. subsp. *polyphyllum* auct. non A. Braun) (V)
5. *Botrychium simplex* Hitchc. (V)

Fam. Pteridaceae

6. *Cheilanthes fragrans* (L. fil.) Sw. (R)
7. *Notholaena marantae* (L.) Desv. (R)
8. *Adiantum capillus-veneris* L. (V) (samo kontinentalna nalazišta: Banja Luka; Gornji Šeher; Banja kod Višegrada)

Fam. Aspidiaceae

9. *Thelypteris palustris* Schott (V)
10. *Athyrium alpestre* (Hoppe) Milde (R)
11. *Matteucia struthiopteris* (L.) Tod. (V)
12. *Dryopteris cristata* (L.) A. Gray (Han Kram) (V)

Fam. Aspleniaceae

13. *Asplenium cuneifolium* Viv. (= *A. serpentini* Tausch.) (R)
14. *Asplenium lepidum* C. Presl (R)

15. *Asplenium septentrionale* (L.) Hoffm. (R)

16. *Asplenium adulterinum* Milde (R)

Fam. Marsileaceae

17. *Marsilea quadrifolia* L. (V)

Fam. Salviniaceae

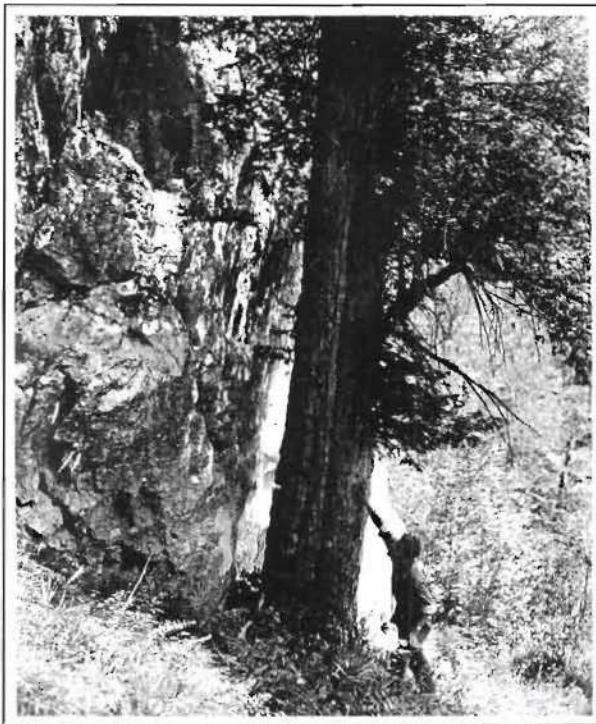
18. *Salvinia natans* (L.) All. (V)

SPERMATOPHYTA

GYMNOSPERMAE

Fam. Taxaceae

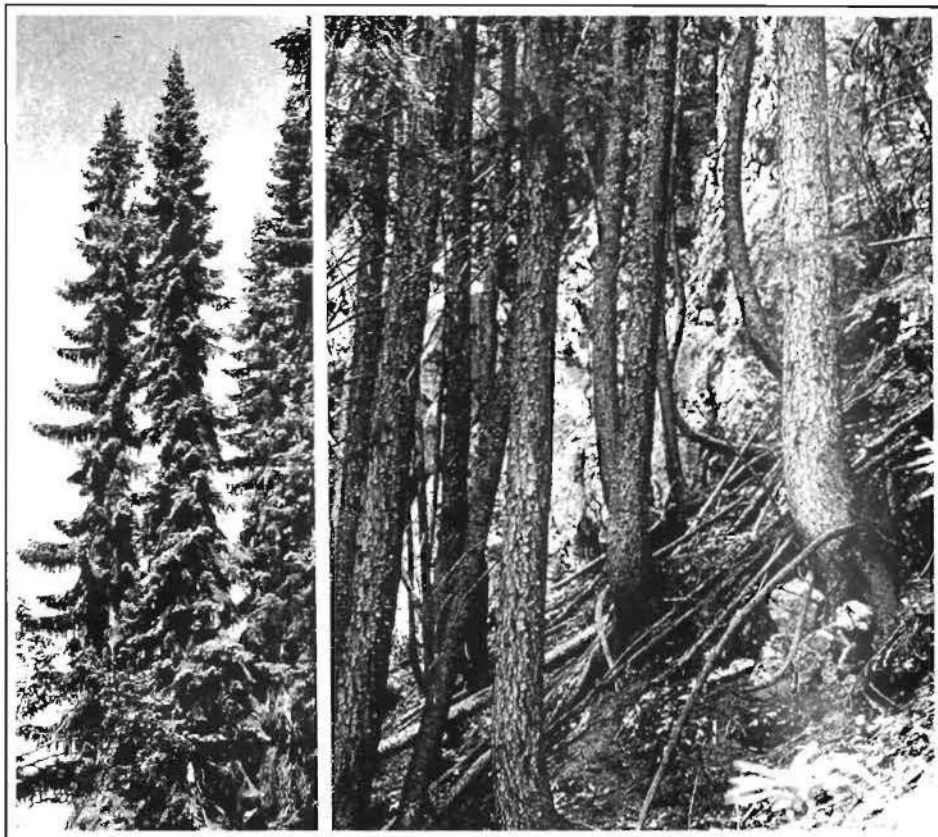
19. *Taxus baccata* L. (R)

Slika 1* - Jedno od rijetkih starih stabala tise (*Taxus baccata* L.) u Bosni i Hercegovini (lokalitet: Čvrsnica pl.: Tise iznad Dive Grabovice)

Photo No 1 - One of the rare old yew trees (*Taxus baccata* L.) in Bosnia and Herzegovina (location: the Čvrsnica Mountain: Yews above Diva Grabovica)

* Sve fotografije su originalne; foto Č. ŠILIC

Slika 2 - Habitus Pančičeve omorike (*Picea omorica* (Pančić) Purk.) (lijevo) i fragment čiste sastojine na lokalitetu Stolac kod Višegrada

Photo No 2 - The habit of Serbian spruce (*Picea omorica* (Panč.) Purk.) (left) and the fragment of pure stand on the location Stolac near Višegrad

Fam. Pinaceae

20. *Picea omorica* (Pančić) Purkyne (R)

21. *Pinus heldreichii* Christ (incl. *P. leucodermis* Antoine) (R)

Fam. Cupressaceae

22. *Juniperus sabina* L. (R)

CHLAMYDOSPERMAE

Fam. Ephedraceae

23. *Ephedra major* Host (R)

ANGIOSPERMAE

DICOTYLEDONAE

Fam. Betulaceae

- 24. *Betula pubescens* Ehrh. (Han Kram) (V)
- 25. *Alnus viridis* (Chaix) DC. (Vranica, Zec, Bitovnja) (R)
- 26. *Corylus colurna* L. (R)
- 27. *Corylus x intermedia* Lodd. (R)

Fam. Salicaceae

- 28. *Salix pentandra* L. (V)
- 29. *Salix glabra* Scop. (B)
- 30. *Salix rosmarinifolia* L. [= *S. repens* Subsp. *r.* (L) Hartm.] (R)

Fam. Ulmaceae

- 31. *Celtis tournefortii* Lam. (V)

Fam. Santalaceae

- 32. *Thesium parnassi* A. DC. (R)
- 33. *Thesium auriculatum* Vandás (R)

Fam. Polygonaceae

- 34. *Oxyria digyna* (L.) Hill (E)
- 35. *Polygonum alpinum* All. (E)

Fam. Euphorbiaceae

- 36. *Euphorbia capitulata* Reichenb. (R)
- 37. *Euphorbia gregersenii* K. Maly ex G. Beck (R)
- 38. *Euphorbia subhastata* Vis. et Pančić (E)
- 39. *Euphorbia pancicii* Beck (E)
- 40. *Euphorbia montenegrina* (Bald.) K. Maly ex Rohlena (R)
- 41. *Euphorbia fragifera* Jan (R)
- 42. *Euphorbia glabriflora* Vis. (R)
- 43. *Euphorbia hercegovina* G. Beck (R)

Fam. Caryophyllaceae

- 44. *Minuartia graminifolia* (Ard.) Jáv. subsp. *clandestina* (Port.) Mattf. (R)
- 45. *Minuartia bosniaca* (G. Beck) K. Maly (R)
- 46. *Minuartia handelii* Mattf. (E)
- 47. *Minuartia capillacea* (All.) Gracbner in Ascherson et Graebner (Syn.: *Alsine liniflora* (L.) Hegetschw.) (E)
- 48. *Moehringia bavarica* A. Kern. (E)
- 49. *Moehringia ciliata* (Scopoli) Dalla Torre in Hartinger (E)
- 50. *Cerastium decalvans* Schloss. et Vuk. (V)
- 51. *Cerastium dinaricum* G. Beck et Szysz. (V)

52. *Cerastium alpinum* L. (K)
 53. *Cerastium grandiflorum* Waldst. et Kit. (R)
 54. *Stellaria nemorum* subsp. *glochidisperma* Murbeck (R)
 55. *Arenaria gracilis* Waldst. et Kit. (R)
 56. *Arenaria biflora* L. (E)
 57. *Arenaria halacsyi* Bald. (E)
 58. *Dianthus superbus* L. (R)
 59. *Dianthus knappii* (Pant.) Asch. et Kanitz (V)
 60. *Dianthus nodosus* Tausch (R)
 61. *Dianthus sanguineus* Vis. (V)
 62. *Dianthus prenjus* G. Beck (V)
 63. *Dianthus petraeus* Waldst. et Kit. (R)
 64. *Dianthus tergestinus* Reichenb. (R)
 65. *Dianthus freyui* Vandas (V)
 66. *Dianthus croaticus* Borb. (V)
 67. *Silene monachorum* Vis. et Pančić (V)
 68. *Silene tommasinii* Vis. (V)
 69. *Silene quadridentata* (Murr.) Pers. subsp. *phylitica* Neum. (E)
 70. *Silene acaulis* L. (V)
 71. *Silene hayekiana* Hand - Mazz. et Janch. (V)
 72. *Silene marginata* Kit. (R)
 73. *Silene reitzdorffiana* (K. Maly) Walters (V)
 74. *Silene reichenbachii* Vis. (R)
 75. *Silene sendtneri* Boiss. (R)
 76. *Silene graminea* Vis. (R)
 77. *Saponaria bellidifolia* Sm. (R)

Fam. Ranunculaceae

78. *Paeonia corallina* Retz. (E)
 79. *Paeonia officinalis* L. (E)
 80. *Caltha longirostris* G. Beck (V)
 81. *Eranthis hiemalis* (L.) Salisb. (Ex, Ex ?)
 82. *Trollius europaeus* L. (R)
 83. *Aquilegia grata* F. Maly ex Zimm. (V)
 84. *Aquilegia dinarica* G. Beck (V)
 85. *Aquilegia hitaibeli* Schott (E)
 86. *Aconitum superbum* Fritsch (*A. sostarizianum* Fritsch) (R)
 87. *Aconitum toxicum* Reichenb. (R)
 88. *Aconitum anthora* L. (R)
 89. *Delphinium fissum* W. et K. (V)
 90. *Hepatica nobilis* Mill. (V)
 91. *Anemone baldensis* L. (R)
 92. *Anemone narcissiflora* L. (V)
 93. *Helleborus hercegovinus* Martinis (= *H. multifidus* auct. non Vis.) (R)
 94. *Pulsatilla grandis* Wenderoth (R)

Slika 3 - *Aquilegia dinarica* G. Beck na prirodnom staništu (masiv Čvrsnice u Hercegovini, cca 1900 m n.vis.)

Photo No 3 - *Aquilegia dinarica* G. Beck on the natural domicile (The Čvrsnica Mountain Massif in Herzegovina, appr. 1900 meters above sea level)

95. *Pulsatilla vulgaris* L. var. *velezensis* G. Beck (V)
96. *Pulsatilla montana* (Hoppe) Reichenb. (V)
97. *Pulsatilla alpina* Schrank (V)
98. *Callianthemum coriandrifolium* Reichenb. (E)
99. *Ranunculus auricomus* L. (R)
100. *Ranunculus crenatus* W. et K. (Vranica) (V)
101. *Ranunculus hayekii* Docrfl.ap. Hayek (R)
102. *Ranunculus hybridus* Biria (Ex ?)
103. *Ranunculus scutatus* W. et K. (R)
104. *Ranunculus psilostachys* Griseb. (R)
105. *Ranunculus serbicus* Vis. (R)
106. *Ranunculus croaticus* Schott. (R)
107. *Adonis vernalis* L. (E)
108. *Thalictrum flavum* L. (R)

Fam. Aristolochiaceae

109. *Aristolochia rotunda* L. (R)

Fam. Berberidaceae

110. *Berberis croatica* Horvat (V)

Fam. Nymphaeaceae

111. *Castalia alba* (L.) Wood (V)112. *Nuphar luteum* Sibth. et Sm. (V)

Fam. Papaveraceae

113. *Papaver kernerii* Hayek (V)114. *Corydalis ochroleuca* Koch subsp. *leiosperma* (Conr.) Hayek (R)

Fam. Cruciferae

115. *Barbarea balcana* Pančić (R)116. *Barbarea bosniaca* Murb. (R)117. *Cardamine trifolia* L. (R)118. *Cardamine pentaphyllos* (L.) Cr. (V)119. *Cardamine glandulosa* (W. et K.) Schmalh. (V)120. *Cardamine gracca* L. (R)121. *Cardamine polyphylla* (W. et K.) O. E. Schulz (V)122. *Cardamine maritima* Portenschl. ex DC. var. *fialae* (Fritsch) Sag. (E)123. *Cardaminopsis croatica* (Schott, Nyman et Kotschy) Jáv. (V)124. *Arabis scopoliiana* Boiss. (R)125. *Arabis procurrens* W. et K. (R)126. *Hesperis dinarica* G. Beck. in Dörfler (R)127. *Malcolmia illyrica* (Halácsy) Hayek (R)128. *Erysimum helveticum* (Jacq.) DC. (R)129. *Alyssum ovirense* A. Kern. (E)130. *Alyssum moellendorffianum* Asch. ap. Beck (E)131. *Aubrieta croatica* Schott, Nyman et Kotschy (V)132. *Matthiola tristis* R. Br. var. *italica* Conti (E)133. *Draba longirostra* Schott, Nyman et Kotschy (E)134. *Draba aizoides* L. (R)135. *Kernera saxatilis* (L.) Reichenb. (R)136. *Clypeola jonthilaspis* L. (R)137. *Thlaspi kernerii* Huter (R)138. *Thlaspi goesingense* Halácsy (R)139. *Thlaspi jankae* A.Kern. (R)

Fam. Hypericaceae

140. *Hypericum degenii* Bornm. (R)

Fam. Violaceae

141. *Viola dinarica* Trinajstić (incl. *V. chelmea* G.Beck et auct. bosn. non Boiss. et Heldr.) (R)
142. *Viola prenja* G. Beck (K)
143. *Viola grisebachiana* Vis. (R)
144. *Viola stagnina* Kit. in Schult. (V)
145. *Viola zoysii* Wulf. in Jacq. (R)
146. *Viola beckiana* F. Fiala (V)
147. *Viola elegantula* Schott (V)
148. *Viola biflora* L. (R)
149. *Viola macedonica* Boiss. et Heldr. in Boiss. (R)
150. *Viola aetolica* Boiss. et Heldr. in Boiss. (R)

Fam. Cistaceae

151. *Fumana bonapartei* Maire et Petitmengin (E)

Fam. Droseraceae

152. *Drosera rotundifolia* L. (V)

Fam. Malvaceae

153. *Kitaibelia vitifolia* Willd. (Ex ?)

Fam. Tiliaceae

154. *Tilia travnicensis* K. Maly (K) (o statusu ove vrste i njenom postojanju zatro se svaki trag, iako je vrsta na listi zaštićenih biljnih vrsta u BiH)

Fam. Rutaceae

155. *Haplophyllum boissieranum* Vis. et Panč. (E)
156. *Haplophyllum albanicum* (Bald.) Bornm.(?) (K)

Fam. Polygalaceae

157. *Polygala carniolica* A. Kern. (R)
158. *Polygala alpestris* Reichenb. (incl. *P. croatica* Chodat) (R)
159. *Polygala supina* Schreb. (incl. *P. bosniaca* Adam. et. *P. s.* Schreb var. *celakovskiana* K. Maly) (R)

Fam. Anacardiaceae

160. *Rhus coriaria* L. (R)

Fam. Aceraceae

161. *Acer heldreichii* Orph. ex Boiss. subsp. *visianii* K.Maly (Syn.: *A. visianii* Nym.) (R)
162. *Acer intermedium* Panč. (incl. *A. hyrcanum* Fisch. et Meyer) (R)

Fam. Aquifoliaceae

163. *Ilex aquifolium* L. (V)

Slika 4 - Prenjska kamenika (*Saxifraga prenja* G. Beck) na tipičnom staništu
(Čvrsnica: Pločno, cca 2000 m n.vis.)

Photo No 4 - Prenj saxifrage (*Saxifraga prenja* G. Beck) on the typical domicile (Čvrsnica:
Pločno, appr. 2000 meters above sea level)

Fam. Rhamnaceae

164. *Rhamnus intermedius* Steud. et Hochst. (R)165. *Rhamnus illyrica* Gris. ap. Pant. (Syn.: *Rh. orbiculata* Borum.) (R)166. *Rhamnus punila* Turra subsp. *illyrica* Šilić (Syn.: *Oreoherzogia punila* (Turra) W. Went subsp. *illyrica* Šilić) (R)

Fam. Crassulaceae

167. *Rhodiola rosea* L. (E)168. *Sedum magellense* Ten. (R)169. *Sedum atratum* L. (R)170. *Sedum serpentini* Janch. (R)

Slika 5 - Hrvatska sibireja (*Sibiraea croatica* Degen)
na jednom od rijetkih lokaliteta u Hercegovini
(Čvrstica: Pločno, cca 1850 m n.vis.)

Photo No 5 - Croatian Sibiraea (*Sibiraea croatica* Degen) on
one of the rare locations in Herzegovina (Čvrstica: Pločno,
appr. 1850 meters above sea level)

171. *Sempervivum heuffelii* Schott (R)

Fam. Saxifragaceae

172. *Saxifraga prenja* G. Beck (R)173. *Saxifraga aizoides* L. (R)174. *Saxifraga caesia* L. (R)175. *Saxifraga glabella* Bertol. (V)176. *Saxifraga oppositifolia* L. (V)177. *Saxifraga moschata* Wulf. in Jacq. (V)178. *Saxifraga marginata* Sternb. (R)

Fam. Grossulariaceae

179. *Ribes multiflorum* Kit. (V)

Slika 6 - Bugarski blaženak (*Geum bulgaricum* Pančić) na jednom od rijetkih disjunktivnih nalazišta u flori Bosne i Hercegovine (masiv Čabulje pl. u Hercegovini, cca 1650 m n.vis.)

Photo No 6 - Bulgarian avens (*Geum bulgaricum* Pančić) on one of the rare disjunctive finds in the flora of Bosnia and Herzegovina (The Čabulja Mountain Massif in Herzegovina, appr. 1650 meters above sea level)

Fam. Rosaceae

180. *Crataegus nigra* Waldst. et Kit. (K)
181. *Crataegus pentagyna* Waldst. et Kit. (K)
182. *Sibiraea croatica* Degen (Syn.: *S. altaiensis* (Laxm.) C. K. Schneider var. *croatica* (Degen) G. Beck) (V)
183. *Rubus zvornikensis* Fritsch (R)
184. *Potentilla speciosa* Willd. (V)
185. *Potentilla apennina* Tenore (V)
186. *Potentilla palustris* (L.) Scop. (Syn.: *Comarum palustre* L.) (V)
187. *Potentilla carniolica* A. Kerner (K)
188. *Potentilla mollis* Pančić (V)
189. *Potentilla montenegrina* Pant. (R)
190. *Potentilla visianii* Pančić (V)
191. *Geum molle* Vis. et Pančić (R)
192. *Geum bulgaricum* Pančić (V)
193. *Dryas octopetala* L. (V)
194. *Amelanchier cretica* (Willd.) DC. (K)
195. *Poterium spinosum* L. (Syn.: *Sarcopoterium s. (L.) Spach*) (K)
196. *Rosa* sp. (posebno treba razraditi)
197. *Sorbus semipinnata* (Roth) Hedl. (V)
198. *Sorbus chamaemespilus* (L.) Crantz (V)
199. *Prunus coccomilia* Ten. (Syn.: *P. pseudarmeniaca* Heldr. et Sart. ex Boiss.) (V)
200. *Prunus fruticosa* Pallas (V)
201. *Prunus padus* L. (V)
202. *Alchemilla alpestris* Schmidt (K)
203. *Alchemilla uranicensis* Pawlowsky (K)

Fam. Fabaceae

204. *Astragalus illyricus* Bernh. (Syn.: *A. monspessulanus* L. subsp. *illyricus* (Bernh.) Chater) (R)
205. *Astragalus gremlii* Burn. (V)
206. *Astragalus fialae* Deg. (Ex ?)
207. *Oxytropis campestris* (L.) DC. subsp. *dinarica* Murb. (R)
208. *Oxytropis prenja* (G. Beck) G. Beck in Reichenb. et Reichenb. fil. (V)
209. *Oxytropis jacquinii* Bunge (R)
210. *Vicia oroboides* Wulf. in Jacq. (R)
211. *Vicia montenegrina* Rohlena (V)
212. *Vicia ochroleuca* Ten. subsp. *dinara* (Borb.) K. Maly ex Rohlena (R)
213. *Lathyrus binatus* Pančić (R)
214. *Lathyrus palustris* L. (V)
215. *Lathyrus alpestris* (Waldst. et Kit.) Kit. ex Čelak. (V)
216. *Lathyrus friedrichsthalii* (Griseb.) K. Maly (K)
217. *Lathyrus laevigatus* (Waldst. et Kit.) Gren. (V)
218. *Trifolium noricum* Wulf. (R)
-

219. *Trifolium pignanii* Fauché et Chaub.in Bory (R)
220. *Trifolium bocconeii* Savi (K)
221. *Anthyllis aurea* Welden in Host (V)
222. *Anthyllis pulchella* Vis. (aggr.) (K)
223. *Anthyllis alpestris* Hegetschw. (aggr.) (K)
224. *Anthyllis spruneri* (Boiss.) G. Beck (R)
225. *Anthyllis illyrica* G. Beck (R)
226. *Cytisus bosniacus* G. Beck (V)
227. *Cytisus jankae* Velen. (K)
228. *Chamaecytisus tommasinii* (Vis.) Rothm. (R)
229. *Genista sylvestris* Scop. subsp. *dalmatica* (Bartl.) Lindb. (R)
230. *Genista sericea* Wulfen in Jacq. (R)
231. *Genista villarsii* G. C. Clementi (Syn.: *G. pulchella* Vis.) (V)
232. *Genista radiata* (L.) Scop. var. *bosniaca* Buchegger. (R)
233. *Petteria ramentacea* (Sieb.) C. Presl (R)
234. *Coronilla elegans* Pančić (V)
235. *Coronilla vaginalis* Lam. var. *hercegovinica* (Freyn) Asch. et Gr. (V)
236. *Ulex europaeus* L. (naturalizirana lokalno u okolini Sarajeva) (V)
237. *Laburnum anagyroides* Medicus (V)
238. *Calycotome infesta* Guss. (V)

Fam. Thymelaceae

239. *Daphne blagayana* Freyer (V)
240. *Daphne malyana* Blečić (R)
241. *Daphne cneorum* L. (R)
242. *Daphne oleoides* Schreb. (R)
243. *Daphne laureola* L. (R)

Fam. Oenotheraceae

244. *Circaea alpina* L. (V)
245. *Ludwigia palustris* (L.) Elliott (Syn.: *Isnardia palustris* L.) (E)

Fam. Trapaceae

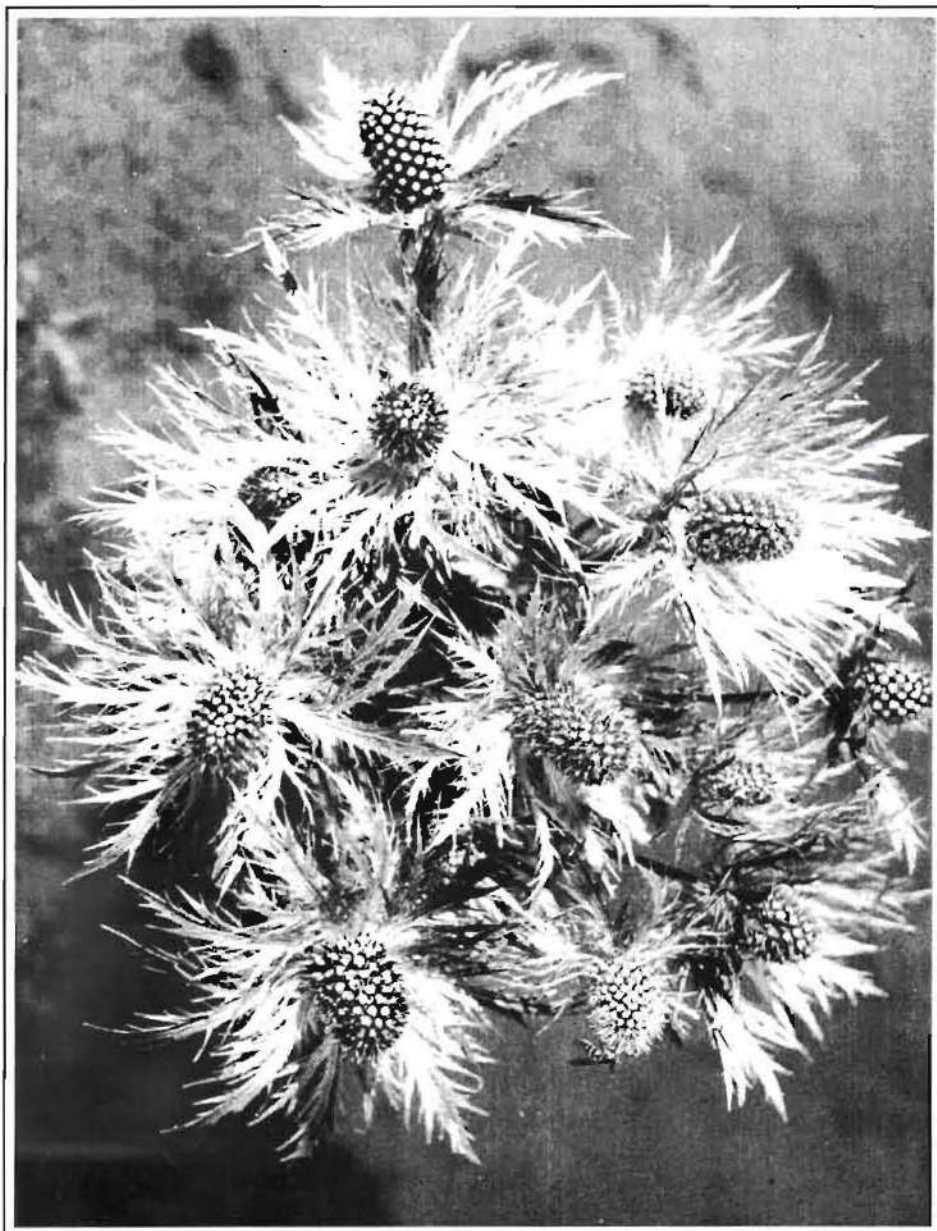
246. *Trapa natans* L. (V)

Fam. Hippuridaceae

247. *Hippuris vulgaris* L. (V)

Fam. Umbelliferae

248. *Astrantia carniolica* Wulf. in Jacq. (V)
249. *Hacquetia epipactis* (Scop.) DC. (K)
250. *Hydrocotyle vulgaris* L. (V)
251. *Eryngium alpinum* L. (V)
252. *Eryngium palmatum* Panč. et. Vis. (R)
253. *Bupleurum karglii* Vis. (R)
-

Slika 7 - Alpski sikavac (*Eryngium alpinum* L.) na Vranici pl. u centralnoj Bosni
(Nadkrstac, cca 2000 m n.vis.)

Photo No 7 - Alpine eryngo (*Eryngium alpinum* L.) on the Mount Vranica in central Bosnia
(Nadkrstac, appr. 2000 meters above sea level)

254. *Bupleurum ranunculoides* L. (R)
 255. *Paniccia serbica* Vis. (Sin.: *Pimpinella serbica* (Vis.) Bentham et Hooker fil. ex Drude in Engler et Prantl) (R)
 256. *Seseli globiferum* Vis. (E)
 257. *Seseli tomentosum* Vis. (R)
 258. *Seseli hercegovinum* K. Maly (V)
 259. *Seseli bosnense* K. Maly (V)
 260. *Seseli promonense* Vis. (R)
 261. *Scandix macrorhyncha* C. A. Meyer (K)
 262. *Athamanta haynaldii* Borb. et Uech. (R)
 263. *Chaerophyllum coloratum* L. (R)
 264. *Grafia golaka* (Hacq.) Reichenb. (V)
 265. *Peucedanum neumayeri* (Vis.) Reichenb. fil. (R)
 266. *Peucedanum longifolium* W. et K. (R)
 267. *Peucedanum coriaceum* Reichenb. subsp. *pospichalii* (Thell) Horvatić (R)
 268. *Portenschlagiella ramosissima* (Portenschl.) Tutin (R)
 269. *Angelica brachyradia* Freyn (V)
 270. *Angelica illyrica* K. Maly (V)
 271. *Opopanax chironium* (L.) Koch (R)
 272. *Daucus guttatus* Sibth. et Sm. (K)
 273. *Orlaya platycarpus* Koch (K)
 274. *Danaa verticillata* (W. et K.) Janchen (Syn.: *Physospermum verticillatum* (W. et K.) Vis.) (V)
 275. *Danaa cornubiensis* (L.) Burn. (Syn.: *Physospermum cornubiense* (L.) DC.) (V)
 276. *Caherys alpina* M. B. (incl. *C. laevigata* Lam.) (Ex.)
 277. *Cicuta virosa* L. (E)
 278. *Siler trilobum* (L.) Crantz (Syn.: *Laser trilobum* (L.) Borkh.) (R)

Fam. Ericaceae

279. *Rhododendron hirsutum* L. (Vranica, Maglić) (V)
 280. *Arctous alpina* (L.) Niedenzu (Syn.: *Arctostaphylos alpinus* (L.) Sprengel) (R)
 281. *Vaccinium uliginosum* L. (V)
 282. *Bruckenthalia spiculifolia* (Salisb.) Reichenb. (K)

Fam. Empetraceae

283. *Empetrum hermaphroditum* Hagerup (Syn.: *E. nigrum* L. subsp. *hermaphroditum* (Hagerup) Böcher) (V)

Fam. Primulaceae

284. *Primula intricata* Gren. et Godr. (R)
 285. *Primula longiflora* All. (Syn.: *P. halleri* J. F. Gmelin) (E)
 286. *Primula farinosa* L. (E)
 287. *Primula auricula* L. (E)

288. *Primula kitaibeliana* Schott (R)
 289. *Primula glutinosa* Wulf. in Jacq. (E)
 290. *Primula minima* L. (Ex ?)
 291. *Hottonia palustris* L. (V)
 292. *Androsace lactea* L. (E)
 293. *Soldanella alpina* L. (V)
 294. *Cyclamen purpurascens* Miller (V)
 295. *Cyclamen repandum* Sibth. et Sm. (V)
 296. *Cyclamen neapolitanum* Ten. (Syn.: *C. hederifolium* Aiton) (V)

Fam. Plumbaginaceae

297. *Armeria alpina* (DC.) Willd. (?) (K)
 298. *Goniolimon dalmaticum* (C. Presl) Reichenb. fil. (incl. f. *hercegovanicum* Novak) (E)

Fam. Pyrolaceae

299. *Pyrola rotundifolia* L. (R)
 300. *Pyrola chlorantha* Swartz (R)

Fam. Polemoniaceae

301. *Polemonium caeruleum* L. (V)

Fam. Boraginaceae

302. *Omphalodes verna* Mch. (V)
 303. *Pulmonaria angustifolia* L. (V)
 304. *Moltkia petraea* (Tratt.) Griseb. (R)
 305. *Halacsya sendtneri* (Boiss.) Dörf. (R)
 306. *Onosma stellulata* W. et K. (R)
 307. *Onosma visianii* Clem. (R)
 308. *Cerinthe lamprocarpa* Murb. (V)
 309. *Echium rubrum* Jacq. (R)
 310. *Cynoglossum velebiticum* Borb. ex K. Maly (R)
 311. *Cynoglossum columnae* Ten. (R)
 312. *Alkanna tinctoria* (L.) Tausch. (?) (K)
 313. *Myosotis idaea* Boiss. et Heldr. (R)

Fam. Solanaceae

314. *Mandragora officinarum* L. (V)
 315. *Hyoscyamus albus* L. (V)

Fam. Scrophulariaceae

316. *Verbascum nicolai* Rohlena (R)
 317. *Verbascum niveum* Ten. (R)
 318. *Verbascum bosnense* K. Maly (R)
 319. *Celsia orientalis* L. (Syn.: *Verbascum orientale* (L.) All.) (R)

320. *Linaria alpina* (L.) Mill. (R)
321. *Linaria pelisseriana* (L.) Mill. (R)
322. *Linaria microsepala* A. Kern. (R)
323. *Linaria rubioides* Vis. et Panč. (V)
324. *Digitalis lanata* Ehrh. (V)
325. *Scrophularia vernalis* L. (V)
326. *Scrophularia bosniaca* G. Beck (R)
327. *Scrophularia tristis* K. Maly (R)
328. *Scrophularia scopoli* Hoppe in Pers. (R)
329. *Scrophularia laciniata* W. et K. (R)
330. *Paederota lutea* Scop. (= *Veronica* l. (Scop.) Wettst.) (V)
331. *Veronica maritima* L. (V)
332. *Veronica saturejoides* Vis. (R)
333. *Veronica fruticans* Jacq. (V)
334. *Veronica alpina* L. (V)
335. *Veronica aphylla* L. (V)
336. *Veronica anagalloides* Guss. (V)
337. *Veronica poljensis* Murb. (V)
338. *Veronica longifolia* L. (V)
339. *Veronica scardica* Griseb. (R)
340. *Bartsia alpina* L. (R)
341. *Bellardia trixago* (L.) All. (E)
342. *Euphrasia minima* Jacq. ex DC. (R)
343. *Euphrasia liburnica* Wettst. (R)
344. *Euphrasia illyrica* Wettst. (R)
345. *Euphrasia dinarica* (Beck.) Murb. (R)
346. *Alectrolophus herzegovinus* Sag. (R)
347. *Alectrolophus burnatii* (Chab.) Stern. (K)
348. *Alectrolophus bosniacus* Behr. (K)
349. *Alectrolophus mediterraneus* Stern. subsp. *arvensis* (Chab.) K. Maly (R)
350. *Alectrolophus ovifugus* (Chab.) Stern. (subsp. *ovifugus* (Chab.) Hay., subsp. *beyeri* (Behr.) Hay., subsp. *divaricatus* (Stern.) Hay.) (K)
351. *Alectrolophus dinaricus* (Murb.) Sterneck (R)
352. *Alectrolophus asperulus* Murb. (K)
353. *Pedicularis brachyodonta* Schloss. et Vuk. (V)
354. *Pedicularis leucodon* Griseb. (aggr.) (V)
355. *Pedicularis heterodonta* Pančić (V)
356. *Pedicularis acaulis* Scop. (V)
357. *Pedicularis petiolaris* Ten. (R)
358. *Pedicularis malyi* Janka (V)
359. *Pedicularis hoermanniana* K. Maly (V)
360. *Pedicularis palustris* L. (V)
361. *Melampyrum doerfleri* Romm. (V)
362. *Melampyrum fimbriatum* Vand. (V)
363. *Melampyrum hoermannianum* K. Maly (V)

364. *Melampyrum trichocalycinum* Vandás (V)

365. *Tozzia alpina* L. (R)

Fam. Lentibulariaceae

366. *Pinguicula leptoceras* Reichenb. (V)

367. *Pinguicula hirtiflora* Ten. (V)

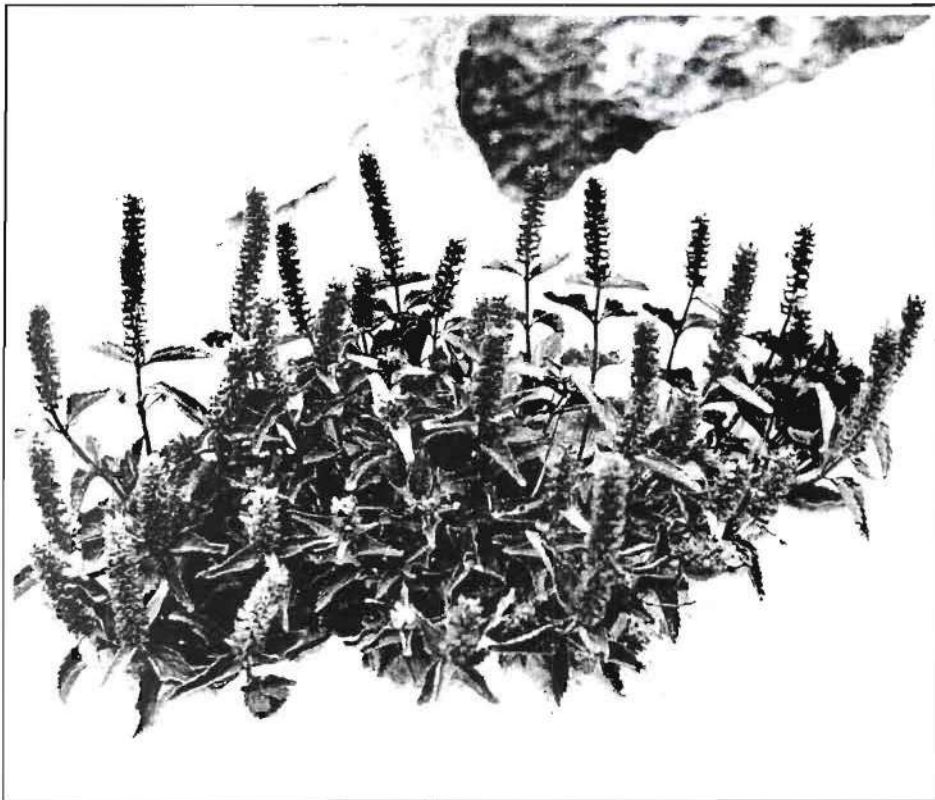
368. *Pinguicula vulgaris* L. (V)

369. *Utricularia vulgaris* L. (V)

370. *Utricularia neglecta* Lehm. (V)

Fam. Acanthaceae

371. *Acanthus spinosissimus* Pers. (V)

Slika 8 - *Teucrium arduini* L. - endemična biljka Dinarida, na škrapastom terenu submediteransko-montanog pojasa Hercegovine (Čabulja pl., cca 900 m n.vis.)

Photo No 8 - *Teucrium arduini* L. - endemic plant of the Dinaric Alps, on the Karst, creviced ground of Sub-Mediterranean and Mountainous zone of Herzegovina (Mount Čabulja, appr. 900 meters above sea level)

Fam. Orobanchaceae

372. *Orobanche flava* Martius in F. Schultz (V)373. *Orobanche salviae* F. Schultz ex Koch in Röhling (V)374. *Orobancha pancicii* G. Beck (V)

Fam. Lamiaceae

375. *Teucrium arduini* L. (R)376. *Scutellaria alpina* L. (V)

Slika 9 - Horvatova čubra (*Satureja horvatii* Šilic) na tipičnom staništu na krajnjem jugoistočnom dijelu Hercegovine

Photo No 9 - Horvat savory (*Satureja horvatii* Šilic) on the typical domicile on the farthest Southeastern part of Herzegovina

377. *Scutellaria orientalis* L. subsp. *pinnatifida* Benth. in DC. (V)
 378. *Lamium ovata* L. (V)
 379. *Lamium garganicum* L. (R)
 380. *Stachys anisochila* Vis. et Panol. (R)
 381. *Stachys menthifolia* Vis. (R)
 382. *Stachys recta* L. (aggr.) /neki endemični oblici unutar ovog agregata/ (K)
 383. *Stachys serbica* Pančić (Ex ?)
 384. *Salvia brachyodon* Vandas (V)
 385. *Salvia sonklarii* Pant. (K)
 386. *Salvia pratensis* L. var. *varbossania* K. Maly (V)
 387. *Salvia bertolonii* Vis. (V)
 388. *Ajuga pyramidalis* L. (R)
 389. *Satureja subspicata* Vis. subsp. *subspicata* (V)
 390. *Satureja x karstiana* Justin (= *S. montana* x *S. subspicata*) (V)
 391. *Satureja horvatii* Šilić (V)
 392. *Micromeria pulegium* (Rochel) Benth. (K)
 393. *Micromeria parviflora* (Vis.) Reichenb. (V)
 394. *Micromeria kernerii* Murbeck (V)
 395. *Micromeria croatica* (Pers.) Schott (R)
 396. *Micromeria thymifolia* (Scop.) Fritsch (R)
 397. *Acinos orontius* (K. Maly) Šilić (V)
 398. *Acinos majoranifolius* (Mill.) Šilić (V)
 399. x *Calamicromeria hostii* (Caruel in Parl.) Šilić (V)
 400. x *Calamicromeria narentana* (K. Maly) Šilić (V)
 401. *Hyssopus officinalis* L. subsp. *pilifer* (Gris. ex Pant.) Murb. (V)
 402. *Thymus bracteosus* Vis. ex Benth. (R)
 403. *Thymus alpestris* Tausch ex Kerner A. (R)
 404. *Thymus balcanus* Borbás (R)
 405. *Thymus striatus* Vahl. var. *acicularis* W. et K. (R)
 406. *Thymus jugoslavicus* K. Maly (K)
 407. *Thymus richardii* Persoon (Syn.: *T. aureopunctatus* (G. Beck) K. Maly) (V)
 408. *Origanum heracleoticum* L. (V)

Fam. Plantaginaceae

409. *Plantago reniformis* G. Beck (V)
 410. *Plantago gentianoides* Sibth. et Sm. (R)
 411. *Plantago coronopus* L. (R)
 412. *Plantago maritima* L. (R)

Fam. Gentianaceae

413. *Gentiana lutea* L. subsp. *symphyandra* (Murb.) Hayek (V)
 414. *Gentiana punctata* L. (V)
 415. *Gentiana kochiana* Perr. et Song. (V)
 416. *Gentiana dinarica* G. Beck (E)
 417. *Gentiana nivulicis* L. (R)

Slika 10 - Lincura ili srčanik (*Gentiana lutea* L. subsp. *symphyandra* Murb.) - jedna od malobrojnih zaštićenih biljnih vrsta u flori Bosne i Hercegovine

Photo No 10 - Gentian (*Gentiana lutea* L. subsp. *symphyandra* Murb.) - one of the few protected vegetable species in the flora of Bosnia and Herzegovina

418. *Gentiana ciliata* (L.) Borkh. (R)
419. *Gentianella crispata* (Vis.) J. Holub (aggr.) (R)
420. *Gentianella pevalekii* Bjelčić et Mayer (R)

Fam. Menyanthaceae

421. *Menyanthes trifoliata* L. (V)
422. *Nymphoides peltata* (S. G. Gmelin) O. Kuntze (V)

Slika 11 - Prokletijski odoljen (*Valeriana bertiscea* Pančić) na jednom od rijetkih hercegovačkih lokaliteta (Masiv Prenja: krečnjačka točila na Galić-Prenju, cca 1850 m n. vis.)

Photo No 11 - Prokletije valerian (*Valeriana bertiscea* Pančić) on one of the rare Herzegovinian locations (The Prenj Mountain Massif: limestone slides on Galić-Prenj, appr. 1850 meters above sea level)

Fam. Asclepiadaceae

423. *Cynanchum huteri* (Vis. et Asch.) (R)
424. *Periploca graeca* L. (V)

Fam. Rubiaceae

425. *Asperula hercegovina* Degen (R)
426. *Asperula pilosa* (Beck) Degen (R)
427. *Asperula scutellaris* Vis. (R)
428. *Asperula wettsteinii* Adam. (R)
429. *Galium boreale* L. (R)

Fam. Caprifoliaceae

430. *Viburnum maculatum* Pant. (R)
431. *Viburnum lantana* L. var. *naronitanum* K. Maly (R)
432. *Lonicera glutinosa* Visiani (R)
433. *Lonicera borbasiana* (O. Kuntze) Degen in Jáv. (R)
434. *Lonicera formanekiana* Halácsy (R)

Fam. Valerianaceae

435. *Valeriana bertisceae* Pančić (R)
436. *Kentranthus velenovskyi* Vandás (R)

Fam. Dipsacaceae

437. *Dipsacus pilosus* L. (V)
438. *Cephalaria flava* (S. et S.) Szabó (R)
439. *Cephalaria pastricensis* Dörf. et Hayek (V)
440. *Succisella petteri* (Kern. et Murb.) G. Beck (V)
441. *Knautia x trebeviensis* Szabó (= *K. arvensis* x *K. sarajevensis*) (K)
442. *Knautia velebitica* Szabó (R)
443. *Knautia albanica* Briqu. (R)
444. *Knautia visianii* (Szabó) Sag. (V)
445. *Knautia travnicensis* (Beck) Szabó (R)
446. *Knautia x brandisii* Szabó (= *K. dinarica* x *K. travnicensis*) (K)
447. *Knautia dinarica* (Murb.) Borb. (R)
448. *Knautia sarajevensis* (G. Beck) Szabó (V)
449. *Scabiosa graninifolia* L. (V)
450. *Scabiosa leucophylla* Borbás (R)
451. *Scabiosa hladnikiana* Host (K)
452. *Scabiosa portae* A. Kern. ap. Hut. (K)
453. *Scabiosa cunescens* W. et K. (K)
454. *Scabiosa silenifolia* W. et K. (R)
455. *Scabiosa fumarioides* Vis. et Pančić (V)

Fam. Campanulaceae

456. *Campanula moesiaca* Velen. (V)

457. *Campanula waldsteiniana* Schultes in Roemer et Schultes (R)
458. *Campanula portenschlagiana* Schultes in Roemer et Schultes (R)
459. *Campanula hercegovina* Deg. et Fiala (R)
460. *Campanula cochlearifolia* Lam. (R)
461. *Campanula velebitica* Borbás (R)
462. *Campanula latifolia* L. (V)
463. *Campanula foliosa* Ten. (K)

Slika 12 - Endemično hercegovačko zvonice
(*Campanula hercegovina* Degen et Fiala) na
okomitim liticama masiva Čvrsnice u Hercegovini

Photo No 12 - Endemic Hercegovinian bell (*Campanula
hercegovina* Degen et Fiala) on the sheer rocks in the
Čvrsnica Massif in Herzegovina

464. *Campanula sparsa* Friv. (K)
465. *Campanula sibirica* L. (R)
466. *Campanula pyramidalis* L. (R)
467. *Campanula thyrsoides* L. (R)
468. *Legousia hybrida* (L.) Delarbre (V)
469. *Symphyanthra hofmannii* Pant. (R)
470. *Adenophora liliifolia* (L.) Ledeb. ex A. DC. (V)
471. *Asyneuma canescens* (W. et K.) Gris. et Sch. (V)

472. *Asyneuma trichocalycinum* (Ten.) K. Maly (V)

473. *Phyteuma pseudorbiculare* Pant. (R)

Slika 13 - Bosanska zvončika ili Hofmanova
 suprašnica (*Symphyandra hofmannii* Pant.) -
 endemična vrsta centralne Bosne

Photo No 13 - Bosnian bellflower or Hofman's anther
 (*Symphyandra hofmannii* Pant.) - endemic species from
 central Bosnia

474. *Phyteuma scheuchzeri* All. (R)

475. *Phyteuma orbiculare* L. (R)

476. *Phyteuma confusum* A. Kern. (R)

477. *Phyteuma sieberi* Sprengel (R)

478. *Edraianthus dalmaticus* (A.DC.) A.DC. (V)

479. *Edraianthus tenuifolius* (W. et K.) A.DC. in DC. (incl. *E. hercegovinicus*
 K. Maly) (R)

480. *Edraianthus jugoslavicus* Lakušić (R)

481. *Edraianthus niveus* G. Beck (R)

482. *Edraianthus serpyllifolius* (Vis.) A.DC. in DC. (R)

483. *Edraianthus sutjeskai* Lakušić (R)

484. *Edraianthus x murbecki* Wettst.ap. Murb. (R)

Slika 14 - Vraničko zvonce (*Edraianthus niveus* G. Beck) - endemična biljka nekih planina centralne Bosne (Vranica, Zec)

Photo No 14 - Vranica small bell (*Edraianthus niveus* G. Beck) - endemic plant on some mountains in central Bosnia (Vranica, Zec)

Fam. Compositae

485. *Bellidiastrum michelii* Cass. (R)

486. *Aster alpinus* L. (V)

487. *Aster illyricus* (Murb.) K. Maly (V)

488. *Erigeron atticus* Vill. (K)

489. *Erigeron polymorphus* Scop. (R)

490. *Leontopodium alpinum* Cass. (V)

491. *Gnaphalium pichleri* Murb. (Syn.: *Omalotheca* p. (Murb.) J.Holub) (R)

492. *Telekia speciosa* (Schreb.) Baumg. (V)

493. *Achillea ageratifolia* (S.S.) Boiss. (R)

494. *Achillea lingulata* W. et K. (V)

495. *Achillea ptarmica* L. (V)

496. *Achillea abrotanoides* (Vis.) Vis. (V)

497. *Achillea clavennae* L. (V)

498. *Achillea x albinea* Bjelčić et K. Maly (V)

499. *Leucanthemum chloroticum* Kern. et Murb. ap. Murb. (R)

500. *Leucanthemum illyricum* (Horvatić) Papeš (R)

501. *Leucanthemum rotundifolium* (W. et K. ex Willd.) DC. (V)

Slika 15 - Runolist (*Leontopodium alpinum* Cass.), jedna od rijetkih biljaka bosanskohercegovačke flore (masiv Čvrsnice: Peštibrdo, cca 1900 m n.vis.)

Photo No 15 - Edelweiss (*Leontopodium alpinum* Cass.), one of the rare plants in the Bosnian - Herzegovinian flora (The Čvrsnica Mountain Massif: Peštibrdo, appr. 1900 meters above sea level)

502. *Leucanthemum praecox* (Horvatić) Horvatić (V)
 503. *Tanacetum cinerariifolium* (Trev.) Schultz Bip. (V)
 504. *Tanacetum alpinum* (L.) Schultz Bip. (R)
 505. *Tanacetum serotinum* (L.) Schultz Bip. (Syn.: *Leucanthemella serotina* (L.) Tzvelev in Schischkin et Bobrov) (V)

Slika 16 - Ilirska ivančica (*Leucanthemum illyricum* (Horvatić) Papeš) na liticama
Čvrsnice pl. u Hercegovini

Photo No 16 - Illyrian daisy (*Leucanthemum illyricum* (Horvatić) Papeš) on the sheer rocks of
Čvrsnica Mountain in Herzegovina

- 506. *Artemisia eriantha* Ten. (= *A. petrosa* Fritsch) (V)
- 507. *Petasites kablikianus* Tsch. ex Berchtold (R)
- 508. *Petasites dörfleri* Hayek (V)
- 509. *Homogyne discolor* (Jacq.) Cass. (R)
- 510. *Arnica montana* L. (V)
- 511. *Doronicum grandiflorum* Lam. (R)
- 512. *Doronicum hungaricum* Reichenb.fil. (V)
- 513. *Senecio bosniacus* G. Beck (R)

514. *Senecio wagneri* Degen (K)
515. *Senecio visianianus* Papafava (R)
516. *Senecio carpaticus* Herb. (R)
517. *Inula bifrons* (Gou.) L. (R)
518. *Inula viscosa* (L.) Aiton (Syn.: *Dittrichia viscosa* (L.) W.Greuter) (R)
519. *Inula graveolens* (L.) Desf. (Syn.: *Dittrichia graveolens* (L.) W.Greuter) (R)
520. *Amphoricarpos neumayeri* Vis. (R)
521. *Amphoricarpos autariatus* Blečić et Mayer (R)
522. *Carduus ramosissimus* Pančić (K)
523. *Carduus angusticeps* Lindb. (K)
524. *Carduus illyricus* K. Maly (K)
525. *Cirsium dinaricum* Vandás (V)
526. *Serratula celtinensis* (Rohlf.) Teyber (R)
527. *Serratula lycopifolia* (Vill.) Kern. (V)
528. *Centaurea alpina* L. (V)
529. *Centaurea tuberosa* Vis. (R)
530. *Centaurea fritschii* Hayek (R)
531. *Centaurea kotschyana* Heuff. ex Koch (V)
532. *Centaurea murbeckii* Hayek (V)
533. *Centaurea crnagorica* Rohlena (K)
534. *Centaurea rupestris* L. (R)
535. *Centaurea nicolai* Bald. (R)
536. *Centaurea glaberrima* Tausch (R)
537. *Centaurea divergens* Vis. (R)
538. *Centaurea incompta* Vis. (R)
539. *Centaurea derwentana* Vis. et Panč. (V)
540. *Centaurea haynaldi* Borbás ap. Hayek (R)
541. *Centaurea smolinensis* Hayek (V)
542. *Centaurea aterrima* Hayek (K)
543. *Centaurea bosniaca* Hayek (V)
544. *Hypochoeris illyrica* K. Maly (R)
545. *Leontodon illyricus* K. Maly (R)
546. *Taraxacum alpinum* Hegetschw. (R)
547. *Scorzonera austriaca* Willd. (R)
548. *Reichardia macrophylla* Vis. et Panč. (V)
549. *Cicerbita pancicii* (Vis.) Beauv. (V)
550. *Crepis alpestris* (Jacq.) Tsch. (V)
551. *Crepis pantocsekii* (Vis.) Latzel (V)
552. *Crepis blavii* (Aschers.) Stadlm. (V)
553. *Crepis x malyi* Stadlm. (= *C. blavii* x *C. chondrilloides*) (K)
554. *Crepis chondrilloides* Jacq. (R)
555. *Crepis aurea* (L.) Cass. (incl. *C. bosniaca* K. Maly) (R)
556. *Crepis dinarica* G. Beck (R)
557. *Crepis kernerii* Rechinger fil. (V)
558. *Hieracium pallescentifrons* Maly K. et Zahn. (K)

559. *Hieracium trebevicianum* K. Maly (R)
 560. *Hieracium tajanum* K. Maly et Zahn. (R)
 561. *Hieracium humile* Jacq. (R)
 562. *Hieracium waldsteinii* Tausch (R)

MONOCOTILEDONAE

Fam. Alismataceae

563. *Sagittaria sagittifolia* L. (V)
 564. *Echinodorus ranunculoides* (L.) Engelm. (V)

Fam. Butomaceae

565. *Butomus umbellatus* L. (V)

Fam. Hydrocharitaceae

566. *Hydrocharis morsus ranae* L. (V)

Fam. Potamogetonaceae

567. *Zanichellia palustris* L. (V)

Fam. Liliaceae

568. *Tofieldia calyculata* (L.) Wahlenb. (V)
 569. *Colchicum visianii* Parl. (V)
 570. *Colchicum kochii* Parl. (V)
 571. *Allium dalmaticum* A. Kerner ap Janchen (K)
 572. *Allium ochroleucum* Waldst. et Kit. (V)
 573. *Allium saxatile* M. B. (V)
 574. *Allium phthioticum* Boiss. et Heldr. in Boiss. (?) (V)
 575. *Lilium bulbiferum* L. (V)
 576. *Lilium carniolicum* Bernh. (incl. *L. bosniacum* G.Beck) (V)
 577. *Lilium martagon* L. (V)
 578. *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis. (V)
 579. *Asphodelus microcarpus* Viv. (R)
 580. *Asphodelus fistulosus* L. (R)
 581. *Anthericum liliago* L. (V)
 582. *Fritillaria meleagris* L. (V)
 583. *Fritillaria tenella* M. B. (= *F. montana* Hoppe) (R)
 584. *Fritillaria gracilis* (Ebel) Asch. et Gr. (R)
 585. *Tulipa grisebachiana* Pant. (V)
 586. *Tulipa sylvestris* L. (V)
 587. *Erythronium dens canis* L. (V)
 588. *Scilla litardierei* Breistr. (V)
 589. *Scilla lakusicii* Šilić (R)
 590. *Hyacinthella dalmatica* (Baker) Chouard (V)
 591. *Ruscus aculeatus* L. (lokalno !) (V)

Slika 17 - Endemična vrsta Dinarida - *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis. u dnu škrape iznad Gornjih bara na masivu Čvrstice u Hercegovini
Photo No 17 - Endemic species of the Dinaric Alps - *Lilium cattaniae* (Vis.) Vis. at the bottom of a crevice above Gornje bare on the Čvrstica Mountain Massif in Herzegovina

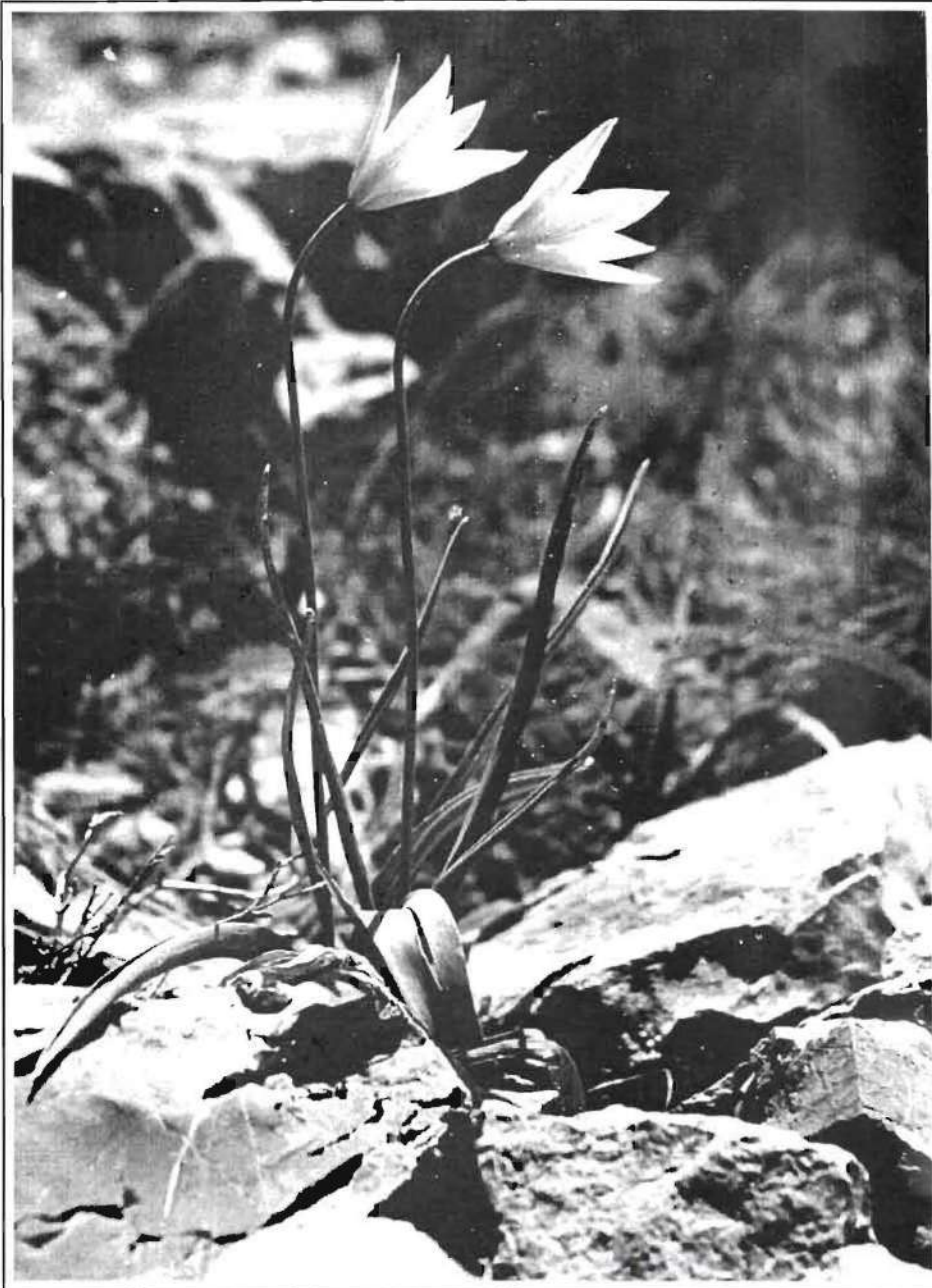
Slika 18 - Endemična vrsta Dinarida - *Fritillaria gracilis* (Ebel) Ascherson et Graebner u hrastovim šumarcima u selu Necvijeće kod Trebinja

Photo No 18 - Endemic species of the Dinaric Alps - *Fritillaria gracilis* (Ebel) Ascherson et Graebner in the oak tree woods in the village Necvijeće near Trebinje

592. *Ruscus hypoglossum* L. (E)
 593. *Maianthemum bifolium* (L.) Schm. (V)
 594. *Streptopus amplexifolius* (L.) DC. in Lam. (R)
 595. *Convallaria maialis* L. (V)
 596. *Polygonatum latifolium* (Jacq.) Desf. (V)

Fam. Amaryllidaceae

597. *Galanthus nivalis* L. (V)
 598. *Galanthus reginae* Olgae Orph. (V)
 599. *Sternbergia lutea* (L.) Ker-Cawler ex Sprengel (V)
 600. *Sternbergia colchiciflora* W. et K. var. *dalmatica* Reichenb. (E)
 601. *Narcissus radiiflorus* Salisb. (V)

Slika 19 - Grizebahov tulipan (*Tulipa grisebachiana* Pant.), rijetka i interesantna biljka naše flore

Photo No 19 - Grisebach's tulip (*Tulipa grisebachiana* Pant.), rare and interesting plant of our flora

Fam. Iridaceae

- 602. *Crocus chrysanthus* (Herbert) Herbert (V)
- 603. *Crocus tommasinianus* Herbert (V)
- 604. *Crocus dalmaticus* Vis. (V)
- 605. *Crocus biflorus* Mill. (V)
- 606. *Romulea bulbocodium* (L.) Seb. et Mau. (V)
- 607. *Hermodactylus tuberosus* (L.) Mill. (V)
- 608. *Iris bosniaca* G. Beck (V)
- 609. *Iris varbossania* K. Maly (R)
- 610. *Iris pseudopallida* Trinajstić (R)
- 611. *Iris sibirica* L. (V)
- 612. *Gladiolus imbricatus* L. (V)
- 613. *Gladiolus illyricus* Koch (V)
- 614. *Gladiolus palustris* Gaud. (V)

Fam. Juncaceae

- 615. *Juncus trifidus* L. (R)
- 616. *Juncus filiformis* L. (K)
- 617. *Juncus alpinus* Vill. (K)
- 618. *Juncus thomasi* Ten. subsp. *palensis* K. Maly (V)

Fam. Cyperaceae

- 619. *Eriophorum gracile* Koch ex Roth (V)
- 620. *Eleocharis carniolica* Koch (V)
- 621. *Elyna myosuroides* (Vill.) Fritsch (V)
- 622. *Carex davalliana* Sm. (V)
- 623. *Carex buxbaumii* Wahlenb. (V)
- 624. *Carex mucronata* All. (V)
- 625. *Carex nigra* All. (V)
- 626. *Carex ferruginea* Scop. (V)
- 627. *Carex acutiformis* Ehrh. (V)
- 628. *Carex paradoxa* Willd. (V)
- 629. *Carex rupestris* All. (V)

Fam. Gramineae (Poaceae)

- 630. *Bromus moellendorffianus* Asch. et Gr. (R)
- 631. *Agrostis oranicensis* Pawl. (V)
- 632. *Avena versicolor* Vill. (R)
- 633. *Dactylis aschersoniana* Graebn. (K)
- 634. *Poa minor* Gaud. (R)
- 635. *Poa pumila* Host (R)
- 636. *Festuca bosniaca* Kumm. et Sendtn. (R)
- 637. *Festuca dalmatica* (Hack.) Rich. (R)
- 638. *Festuca halleri* All. subsp. *rioloënsis* Hack. (V)
- 639. *Festuca illyrica* Markgraf-Dannenberg (R)

640. *Festuca panciciana* (Hack) Richt. (R)
 641. *Festuca violacea* Gaud. var. *korabensis* Jáv. ex Mgf. - Dbg. (R)
 642. *Avenastrum blavii* (Asch. et Janka) G. Beck (R)
 643. *Avenastrum neumayeranum* (Vis.) G. Beck (R)
 644. *Phleum alpinum* L. (K)

Fam. Orchidaceae

645. *Cypripedium calceolus* L. (E)
 646. *Ophrys muscifera* Huds. (V)
 647. *Orchis bosniaca* G. Beck (V)
 648. *Orchis grisebachii* Pant. (V)
 649. *Orchis purpurea* Huds. (V)
 650. *Orchis maculata* L. (V)
 651. *Orchis simia* Lam. (V)
 652. *Orchis spitzelii* Saut. (V)
 653. *Orchis globosa* L. (V)
 654. *Anacamptis pyramidalis* (L.) Rich. (V)
 655. *Aceras anthropophorum* (L.) Aiton fil. (E)
 656. *Himantoglossum calcaratum* G. Beck (V)
 657. *Herminium monorchis* (L.) R. Br. (V)
 658. *Gymnadenia friwaldii* Hampe ex Gris. (V)
 659. *Gymnadenia odoratissima* (L.) Rich. (V)
 660. *Epipogium aphyllum* Sw. (E)
 661. *Listera cordata* (L.) R. Br. (V)
 662. *Goodyera repens* (L.) R. Br. (V)
 663. *Corallorhiza trifida* Chatel. (V)
 664. *Liparis loeselii* (L.) Rich. (= *Pseudorchis loeselii* (L.) S.F. Gray) (Ex)
 665. *Nigritella nigra* (L.) Reichenb. fil. (V)
 666. *Platanthera bifolia* (L.) Rehb. (R)
 667. *Platanthera chlorantha* (Custer) Rehb. (R)
 668. *Cephalanthera alba* (Cr.) Simk. (R)
 669. *Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch (R)
 670. *Cephalanthera rubra* (L.) Rich. (R)
 671. *Spiranthes autumnalis* Rich. (E)
 672. *Limodorum abortivum* (L.) Sw. (E)

Fam. Araceae

673. *Acorus calamus* L. (V)
 674. *Arum nigrum* Schott (incl. *A. petteri* Schott) (R)
 675. *Biarum tenuifolium* (L.) Schott (V)

Fam. Lemnaceae

676. *Wolffia arrhiza* (L.) Hork. ex Wimmer (V)

Fam. Typhaceae

677. *Typha laxmannii* Lepechin (V)

678. *Typha schuttleworthii* Koch et Sond. (V)

ZAKLJUČCI I DISKUSIJA

Koliko god se može reći da je biljni svijet Bosne i Hercegovine dobro istražen i da imamo na tom planu tradiciju dugu više od 120 godina, s druge strane svi aspekti ugroženosti i zaštite prepušteni su stihiji.

U tom smislu sva dosadašnja naučna saznanja o biljnim vrstama treba inkorporirati u problematiku vezanu za zaštitu genofonda.

S tim u vezi, kao početak urađen je i ovaj spisak, koji broji 678 vrsta.

U spisku su obuhvaćene samo *Pteridophyta* i *Spermatophyta*.

Suvišno je kazati da ovaj spisak nije definitivan i da će se on pri detaljnijoj obradi vrsta za Crvenu knjigu korigovati i dopunjavati, tim prije što u njemu nisu posebno izdvajane vrste nekih taksonomski komplikovanijih rodova, kao što su npr. rodovi: *Rosa*, *Rubus*, *Stachys* i dr., što će biti posao za stručnjake koji su po svojoj specijalnosti bliski ovoj problematici.

Od drveća na spisku se nalazi 13 taksona, a od grmova i polugrmova 62 taksona.

Ugroženost prema familijama izgleda ovako (u obzir su uzete samo familije sa većim brojem vrsta): *Euphorbiaceae* (8 vrsta), *Caryophyllaceae* (34), *Ranunculaceae* (31), *Cruciferae* (25), *Violaceae* (10), *Saxifragaceae* (7), *Rosaceae* (24), *Fabaceae* (35), *Umbelliferae* (31), *Primulaceae* (13), *Boraginaceae* (12), *Scrophulariaceae* (50), *Lamiaceae* (34), *Dipsacaceae* (19), *Campanulaceae* (29), *Compositae* (78), *Liliaceae* (29), *Iridaceae* (13), *Cyperaceae* (12), *Poaceae* (15) i *Orchidaceae* (28).

Prema ugroženosti po IUCN kategorijama stanje je ovako: nestalih ili izumrlih vrsta (**Ex**) ima 3; vjerovatno nestalih (ili izumrlih) na našem prostoru (**Ex ?**) ima 5; jako ugroženih vrsta (**E**) konstatovano je 43; ugroženih ili ranjivih vrsta (**V**) ima 286; rijetkih ili potencijalno ugroženih vrsta (**R**) ima 289, te u nedovoljno poznate vrste (**K**) uvršteno je 52 vrste.

Na ovom mjestu treba naglasiti da ovaj spisak predloženih vrsta u prvom redu treba shvatiti kao inicijativu i upozorenje brojnih naučnih radnika (botaničara) i institucija u kojima oni rade i djeluju (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Prirodnomatematički fakultet Univerziteta u Sarajevu, Biološki institut Univerziteta u Sarajevu i dr.) da se mora što prije pristupiti izradi i publikovanju Crvene knjige nestalih, prorijedjenih, ugroženih i rijetkih biljnih vrsta naše flore, a prema usvojenoj metodologiji. U tom pogledu Bosna i Hercegovina jako zaostaje u odnosu na druge zemlje.

Pored radova na izradi Crvene knjige neophodno je sistematski raditi na praćenju stanja zaštite da bi se, između ostalog, sa većom sigurnošću identi-

fikovale one vrste koje imaju status nestalih, prorijedenih, rijetkih ili ugroženih, odnosno da bi se utvrdile adekvatne mjere njihove efikasnije zaštite i povećanja brojnosti.

Izrada Crvene knjige bi trebalo da bude osnova za izradu spiskova zaštićenih biljnih vrsta, koje bi zbog svoje rijetkosti i ugroženosti morale biti pod posebnim vidom zakonske zaštite.

Osnovna zadaća Crvene knjige je i u tome da se ukaže i skrene pažnja, kako stručnjacima tako i najširoj javnosti na one biljne vrste koje su rijetke i ugrožene.

U Crvenoj knjizi moraju biti naučno obrađeni svi potrebni podaci koji su relevantni, da bi se što bolje i efikasnije uradio program očuvanja, zaštite i obnove populacija prorijedenih i ugroženih vrsta.

Necosporna je činjenica da se je u Bosni i Hercegovini o ovome malo govorilo i malo uradilo. Najgore je to što su do sada eminentni botaničari i ekolozi, koji se bave dugo vremena ovom problematikom i koji o ovim problemima najviše znaju, bili potpuno isključeni iz ovog opsežnog i odgovornog zadatka.

Osim golog evidentiranja ovih biljnih vrsta, koje je već izvršeno štampanjem ovog spiska, ciljevi izrade i publikovanja Crvene knjige bi se mogli ukratko prikazati na sljedeći način:

- da se naša i svjetska javnost upozna sa rijetkim i ugroženim biljnim vrstama bosanskohercegovačkog prostora,

- da se objektivno sagleda ugroženost svake od predloženih vrsta,

- da se na osnovu literaturnih i herbarskih izvora, a posebno na osnovu osobnog iskustva svakog obrađivača, predstavi tačna horološka slika svake vrste,

- da se nakon ratnih pustošenja preispita i ponovo odredi kategorija ugroženosti na osnovu međunarodnih kriterijuma od strane Međunarodne unije za zaštitu prirode i prirodnih dobara (IUCN),

- da se izvrši tekstualna obrada svake vrste prema kriteriju koji je usvojio Koordinacioni odbor za izradu Crvene knjige na prostoru bivše Jugoslavije (naučno ime, narodno ime, porodica, rasprostranjenost, stanje biljke, stanište, biologija, brojnost u prirodi, uzroci izmjena u brojnosti, dosad poduzete mjere zaštite, zaštitne mjere koje treba poduzeti, izvor informacija (literatura) i dr.).

Smatramo da se ovom problematikom treba zainteresirati i uzeti aktivnog učešća šira društvena zajednica, i to finansiranjem jednog projekta koji bi imao cilj da objedini sva naučna saznanja o flori Bosne i Hercegovine, da ih produbi i proširi i da ih rasvijetli sa aspekta zaštite.

Pred našom je generacijom obaveza da sačuvamo od nestajanja i uništenja živi svijet. To je naša dužnost i moralna obaveza prema budućim generacijama.

LITERATURA

- Adamović, L. 1909:* Die Vegetationsverhältnisse der Balkanländer (Mäsische Länder): 1-567, Leipzig.
- Ascherson, P. F. A. et Graebner, K. O. P. P. 1896-1938:* Synopsis der mitteleuropäischen Flora, Ed. 1, Leipzig.
- Beck, G. 1886-1898:* Flora von Südbosnien und der angrenzenden Hercegovina. Ann. Naturh. Mus. 1, 2, 4, 5, 6, 10, 13, Wien.
- Beck, G. 1891:* Flora von Südbosnien und angrenzenden Hercegovina 6. Ann. Naturh. Hofmus. 6,3: 332 (90), Wien.
- Beck, G. 1801:* Die Vegetationsverhältnisse der illyrischen Länder: 1-534, Leipzig.
- Beck, G. 1903-27:* Flora Bosne i Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka, 1-3, Sarajevo, Beograd.
- Beck, G. et Maly, K. 1950:* Flora Bosnae et Hercegovinae 4, *Sympetalae* 1, 1-72, Sarajevo.
- Beck, G., Maly, K. et Bjelčić, Ž. 1967:* Flora Bosnae et Hercegovinae 4, *Sympetalae* 2: 1-110, Sarajevo.
- Beck, G., Maly, K. et Bjelčić, Ž. 1974:* Flora Bosnae et Hercegovinae 4, *Sympetalae* 3: 1-83, Sarajevo.
- Beck, G., Maly, K. et Bjelčić, Ž. 1983:* Flora Bosnae et Hercegovinae 4, *Sympetalae* 4: 1-188, Sarajevo.
- Boissier, P. E. 1876-1884:* Flora Orientalis, 1-5, Basileae, Genèvae et Lugduni.
- Brežančić, V. 1962:* Neki aspekti zaštite biljaka u svijetu i kod nas. Naše starine 8: 219-229, Sarajevo.
- Broz, V. 1961:* Zaštita retkih i ugroženih biljnih vrsta. Zaštita prirode 20: 31-36, Beograd.
- Broz, V. 1963:* Rad na zaštiti retke i ugrožene flore. Zaštita prirode 26: 125-130, Beograd.
- Ehrendorfer, F. (ed.) 1973:* Liste der Gefässpflanzen Mitteleuropas, Ed 2, Wien.
- Fukarek, P. 1970:* Rijetko drveće i grmovi u flori naših predjela i njihova zaštita. Biološki list 1-3: 32-40, Sarajevo.
- Fukarek, P. 1982:* Flora i vegetacija SR Bosne i Hercegovine i njihova zaštita. Naučen sobir florata i vegetacijata na Jugoslavija i problemot na nivnata zaštita, Skopje 2-4 juni 1982. Prilozi Mak. akad. naukite i umetn. 31: 29-40, Skopje.
- Hayek, A. 1924-33:* Prodrromus Florae Peninsulae Balcanicae 1-3 (in Feddes Repert. Beih., 30 (2 et 3 edit. F. Markgraf), Berlin-Dahlem.

Hegi, G. 1906-1931: Illustrierte Flora von Mittel-Europa, Ed. 1., München.

Horvat, I. Glavač, V. et Ellenberg, H. 1974: Vegetation Südosteuropas, Stuttgart.

Horvatić, S. i Trinajstić, I. (ed.) 1967-1981: Analitička flora Jugoslavije 1. Šumarski fakultet-Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.

Kamenarović, M. 1961: Historijat zaštite prirode u Hrvatskoj. Zaštita prirode u Hrvatskoj: 7-18, Zagreb.

Kamenarović, M. 1961: Zaštita biljnog svijeta. Zaštita prirode u Hrvatskoj: 69-82, Zagreb.

Kušan, F. 1969: Neki pogledi na savremenu zaštitu prirode u Jugoslaviji - Knjiga plenarnih referatov i povzetkov. III Kongres biologov Jugoslavije: 31-47, Ljubljana.

Lakušić, R. 1965: Ekologija nekih biljnih tercijskih relikata. Godišnjak Biol. inst. Univ., 18: 163-197, Sarajevo.

*Lakušić, R. 1973: Prirodni sistem populacija i vrsta roda *Edraianthus* DC. Godišnjak Biol. inst. Univ., 26: 1-130, Sarajevo.*

Lakušić, R. 1982: Planinske biljke: 1-204. "Svjetlost", OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.

List of Rare, Threatened and Endemic Plants in Europe (1982 edition), European Committee for the Conservation of Nature and Natural Resources, Strasbourg (1983).

Mayer, E. 1952: Seznam praprotnic in cvetnic slovenskega ozemlja (Verzeichnis der Farn- und Blütenpflanzen des slowenischen Gebietes). Slov. akad., Dela, 5. Inst. biol. 3, 427 str., Ljubljana.

Micevski, K. 1982: Pregled dosadašnjeg rada na zaštiti flore i vegetacije Jugoslavije. Naučen sobir florata i vegetacijata na Jugoslavija i problemot na nivnata zaštita, Skopje 2-4 juni 1982. Prilozi Mak. akad. naukite i umetn. 3.1.: 13-25, Skopje.

Mikulić, Z. 1989: Što je to "Crvena knjiga" Jugoslavije. Naše starine 18-19: 237-243, Sarajevo.

Murbeck, S. 1891: Beiträge zur Kenntnis der Flora von Südbosnien und der Hercegovina. Lunds Universitets Arsskrift, 27: 1-182, Lund.

Plavšić-Gojković, N. 1972: Zaštićene biljne vrste u SR Hrvatskoj. Mala hortikultura biblioteka 2: 1-68, Split.

Pulević, V. 1982: Zaštita flore i vegetacije u Crnoj Gori. Naučen zbor florata i vegetacijata na Jugoslavija i problemot na nivnata zaštita, Skopje, 2-4 juni 1982. Prilozi Mak. akad. naukite i umetn., Odeljenje za biološke i medicinske nauki 3.1.: 109-124, Skopje.

Red Data Book, 1978, London.

Reichenbach, H.G. L. 1830-1832: Flora Germanica excursoria, Lipsiae.

Rochlena, J. 1942: Conspectus Florae montenegrinae. Preslia 20 et 21, Praha.

Schlosser, J. C. et Vukotinović, L. 1869: Flora Croatica, Zagrabiae.

Šilić, Č. 1970: Neke rijetke i zaštićene biljke u flori naše zemlje. Biološki list 1-3: 18-32, Sarajevo.

Šilić, Č. 1984: Endemične biljke: 1-227, "Svjetlost", OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, Sarajevo.

Takhtajan, A. (ed.) 1975: Red Book, Native Plant Species to Be Protected in the USSR. Nauka, Leningrad.

Trinajstić, I. 1982: Flora i vegetacija Hrvatske i problemi njihove zaštite. Naučen sobir florata i vegetacijata na Jugoslavija i problemot na nivnata zaštita, Skopje, 2-4 juni 1982. Prilozi Mak. akad. naukite i umetn., Odelenije za biološke i medicinske nauki 3.1.: 125-137, Skopje.

Tutin, T.G. (ed.) 1964-1980: Flora Europaea 1-5, Cambridgae.

Velčev, V. (ed.) 1984: Červena kniga na NR Blgarija (izčeznali, zastrašeni ot izčezvane i redki rastenija i životni), Tom I. rastenija. Blgarskata Akademija na naukite, Sofija.

Visiani, R. 1842-1852: Flora Dalmatica 1-3. Lipsiae.

Visiani, R. 1860: Plantarum Serbicarum pemptas ossia descrizione dicinque Piante serbiane. Mem. Ist. R. Veneto, 9: 1-11, Venezia.

Waldstein-Wartemberg, F. A et Kitaibel, P. 1799-1812: Descriptiones et Icones Plantarum rariorum Hungariae, Viennae.

Wraber, T. 1972: Ogroženost flore in vegetacije. Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji: 97-101, Ljubljana.

Wraber, T. et Skoberne, P. 1989: Rdeči seznam ogroženih praprotnic in semenk SR Slovenije. Varstvo narave 14-15: 1-428, Ljubljana.

NAPOMENA:

Pri sastavljanju ovog spiska korišteno je još više stotina florističkih i drugih radova koji su bitni za ovu materiju, ali iz praktičnih razloga nisu na popisu literature.

SUMMARY

THE LIST OF THE VEGETABLE SPECIES
(PTERIDOPHYTA AND SPERMATOPHYTA)
FOR THE "RED BOOK" OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Apart from the insight in a large number of floral and vegetational works, which have been the basis for making of the list, a prime importance and role had a detailed insight into the rich scientific collections in the Botanical Department of the Zemaljski (National) Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, in which a notably important role, for this purpose, had played the collections gathered at the end of 19th and the beginning of the 20th century by: Blau Otto (1823-1879), Moellendorf Otto (1848-1903), Hoffman Florijan (1834-1889), Brandis Erich (1834-1931), Fiala Franjo (1861-1898), Beck Günther von Mannaghetta (1856-1931), Maly Karlo (1874-1951) and many others.

The expert knowledge of these old collections and a comparison with the present situation was very relevant for a recognition of the state of our flora in the last one hundred to 130 years, and for the determination of the protection category for each particular species. At the same time, the author took the data from his own notes gathered during the numerous field research works throughout Bosnia and Herzegovina in over the three decades of his scientific activity in the field of research and study of the flora and vegetation of Bosnia and Herzegovina and other countries.

The list suggests 678 species of Pteridophyta and Spermatophyta.

During the more detailed treatment of the species for the "Red Book", this number of the species will be, most probably, corrected and supplemented, particularly because the list did not single out certain species of some taxonomically complicated genera, such as, for example, some endemic taxons within the genera *Rosa*, *Rubus*, *Stachys* etc.

The nomenclature and systematic sequence of the species are given mostly after the work: Tutin, T. G. (ed.) 1964-1980: *Flora Europaea* 1-5 Cambridge.

The endangered category of a particular vegetable taxon was determined according to the agreed norms of the International Union for Conservation of Nature (IUCN).

According to the IUCN endangered categories the situation is as follows: vanished or extinct species (Ex) there are 3; probably vanished (extinct) species on our territory (Ex ?) 5; very endangered (E) 43; endangered or vulnerable (V) 286; rare or potentially endangered (R) 289, and insufficiently known species (K) 52 are listed.

The list of woody species contains 13 taxons, and of bushes and semi-bushes 62 taxons.

The endangerment according to the families is as follows: (only the families with a larger number of species are taken into consideration): Euphorbiaceae (8 species), Caryophyllaceae (34), Ranunculaceae (31), Cruciferae (25), Violaceae (10), Saxifragaceae (7), Rosaceae (24), Fabaceae (35), Umbelliferae (31), Primulaceae (13), Boraginaceae (12), Scrophulariaceae (50), Lamiaceae (34), Dipsacaceae (19), Campanulaceae (29), Compositae (78), Liliaceae (29), Iridaceae (13), Cyperaceae (12), Poaceae (15) and Orchidaceae (28).

The author points out that this list of the proposed species must be, above all, understood as an initiative and warning from many scientific experts (botanists) and the institutions where they work (Zemaljski (National) Museum of Bosnia and Herzegovina, Faculty of Mathematics and Natural Sciences, University of Sarajevo,

Biological Institute, University of Sarajevo and others) that writing and publication of the "Red Book" of the vanished, reduced, endangered and rare vegetable species of our flora must be undertaken the sooner the better.

In this respect Bosnia and Herzegovina lags behind a lot in comparison to other countries.

UDK 595.78 (497.15 Vran pl.)
Originalni naučni rad

Rizo SIJARIĆ, *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*

FAUNA RHOPALOCERA (*LEPIDOPTERA*) VRAN PLANINE (HERCEGOVINA)

Od 1984. do 1986. godine vršena su faunistička istraživanja *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) na Vran planini. Konstatovano je ukupno 76 vrsta ovih insekata. Značajan je nalaz vrsta *Coenonympha gradetta* i *Agriades pyrenaicus dardanus*.

FAUNA RHOPALOCERA (*LEPIDOPTERA*) OF THE VRAN MOUNTAIN (HERZEGOVINA)

In the period between 1984-1986, some faunistic research of the *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) was undertaken on the Vran Mountain. The total of 76 species of these insects was established. There was a significant finds of the species *Coenonympha gartetta* and *Agriades pyrenaicus dardanus*.

UVOD

Područje krša privlači posebnu pažnju faunista Evrope još od prvih istraživanja Bosne i Hercegovine (kraj prošlog vijeka) pa sve do sada. Prva istraživanja faune raznih grupa životinja, a naročito istraživanja entomofaune, ukazala su na izvanredno veliku specifičnost pojedinih životinjskih grupa, karakterističnu za područje krša, koja se izražava u velikom broju endemnih oblika, kako subspecijskog tako i specijskog, a kod nekih grupa insekata i višeg taksonomskog nivoa.

Ta činjenica bila je povod da mnogi ugledni istraživači iz raznih krajeva Evrope ozbiljno priđu proučavanju faune balkanskih zemalja, s posebnom pažnjom na entomofaunu krša.

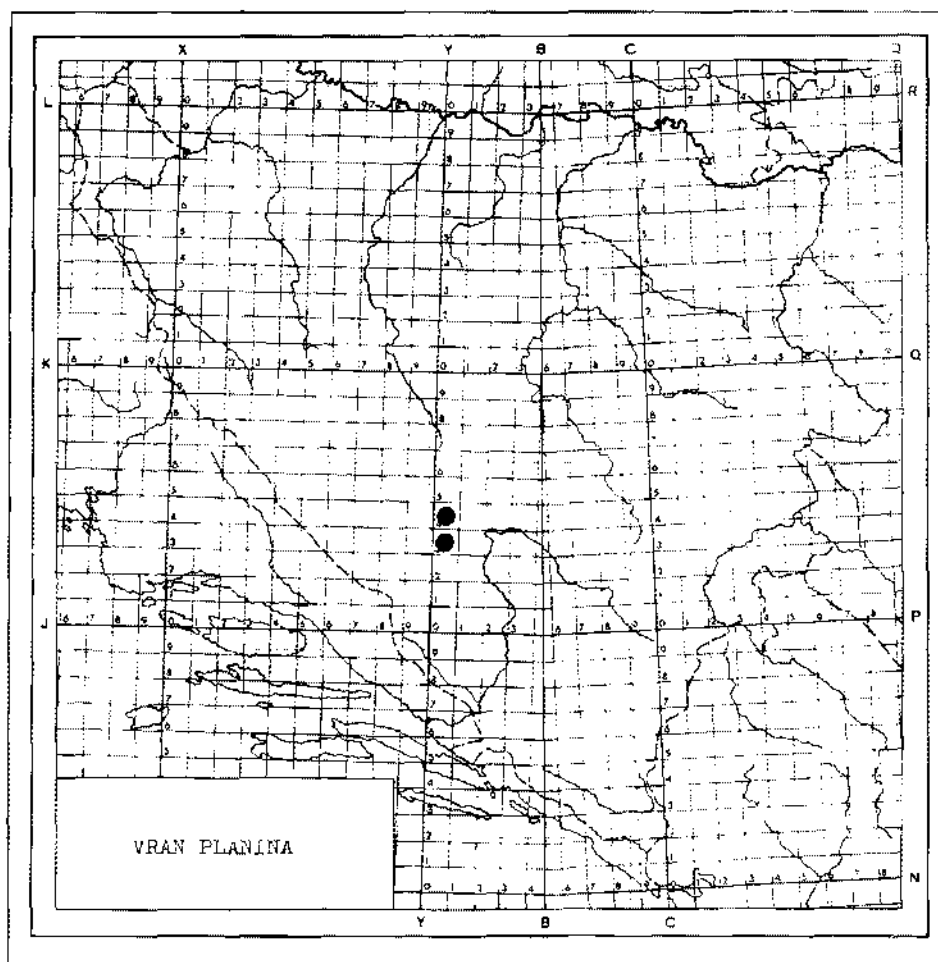
Osnivanjem Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu krajem prošlog vijeka, koji od početka svog postojanja razvija saradnju sa mnogim istraživačkim centrima Evrope, stvoreni su povoljni uslovi za takva proučavanja, koja se obavljaju s manjim ili većim prekidima sve do danas. Međutim, pojedini dijelovi ovog područja, značajni posebno sa ekološkog aspekta proučavanja, ostali su nedovoljno obrađeni.

Jedno od takvih područja krša je Vran planina, koja se nalazi u prelaznoj zoni između submediteranskog i kontinentalnog klimatskog uticaja.

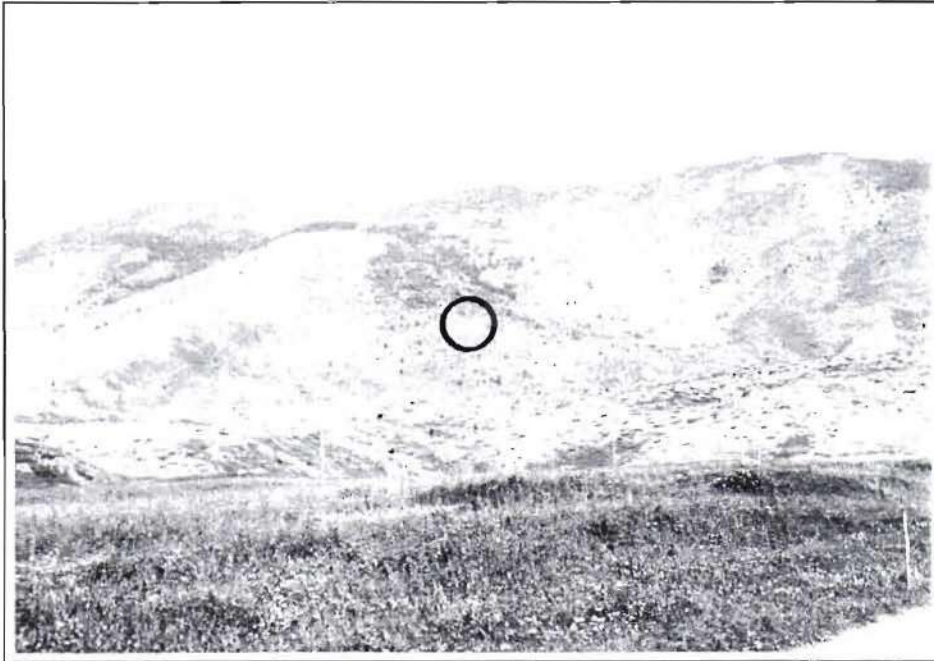
GEOGRAFSKI POLOŽAJ I KLIMATSKE ODLIKE ZNAČAJNE ZA RHOPALOCERA

Vran je prostorno manja planina u istočnom dijelu središnjih Dinarida sa najvišim vrhom od 2.074 m (Veliki Vran). Ima izgled bila dužine cca 12 km na pravcu jugozapad-sjeveroistok.

Istraženo područje ograničeno je koordinatama YJ 03,04 na UTM karti Bosne i Hercegovina (Karta).

Vran je prostranim poljima odvojen od ostalih planina ovog dijela Dinarida. Sa južne i jugoistočne strane nalazi se Dugo polje, sa prosječnom nadmorskom visinom od cca 1.200 m, koje dijeli Vran od Čvrsnice (2.228 m). U jugozapadnom dijelu polja nalazi se Blidinje jezero. Prostor Kedžare odvaja Vran na sjeveroistoku i sjeveru od Velike Vlajine (1.707 m).

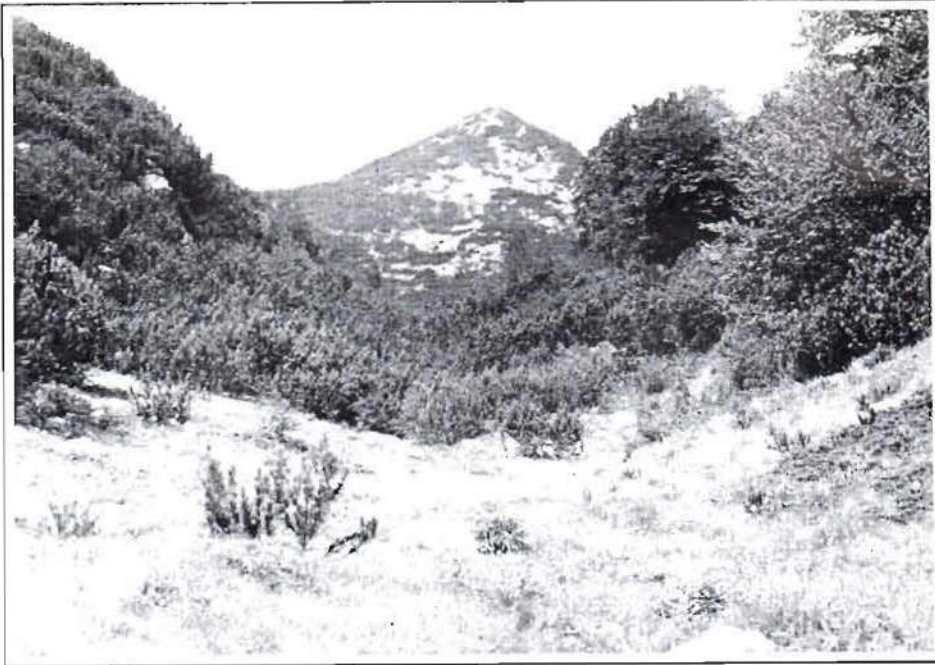
Slika 1 - Jugoistočni profil Vran planine, od Risovca, 1.200 m n.v. do vrha 2.074 m n.v. Krugom označeno stanište *A. pyrenaicus dardanus*.

Faunistička istraživanja su vršena takođe i na ovim nižim staništima.

Ova geografska osobina je važna zbog toga što su više zone ove planine na taj način geografski izolirane od susjednih planina, a to ima značaja za visokoplaninsku faunu.

To je, vjerovatno, i bio razlog što je u dosadašnjim istraživanjima faune ovog dijela Dinarida Vran ostao slabije istražen, jer je u geografskom smislu odvojen od susjednih planina.

Sve te geografske osobine, a i sam položaj, uticali su i na klimatske prilike ove planine. Planinska klima je jako izražena u relativno niskim temperaturama (srednje temperature: godišnja je niža od 9°C, najtoplijeg mjeseca niža od 18°C, a januarska niža od -3°C sa relativno velikim dnevnim amplitudama). Alpski tip klime u višim zonama se odlikuje još nižim temperaturama. Godišnje padavine kreću se od 1.200 do 1.500 mm.

Slika 2 - Stanište na granici montane bukve i klekovine bora (1.770 m n.v.)

Prema tome, klimatske prilike ove planine su znatno oštrije i nepovoljnije za faunu Rhopalocera, nego što bi se to očekivalo s obzirom na njen položaj u lancu Dinarida.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Rebel (1904) u svojoj studiji o fauni Lepidoptera Bosne i Hercegovine navodi 15 vrsta Rhopalocera sa Vran planine (*P. brassicae*, *C. crocea*, *A. artaxerxes*, *A. pyrenaicus dardanus*, *C. semiargus*, *M. daphnis*, *L. coridon*, *H. seinele*, *E. medusa*, *E. ottomana balcanica*, *E. melas*, *C. rhodopensis occupata*, *P. aegeria*, *C. lavathere*, *T. lineola*). To su do sada bili jedini faunistički podaci o ovim insektima poznati za područje Vran planine. Sama ta činjenica ukazuje na nedovoljnu istraženost Rhopalocera ove planine. Osim toga, taj materijal se ne nalazi u naučnim zbirkama Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, jer su ti podaci dobijeni na osnovu obrade materijala koji je sakupljan za zbirke O. Leonharda iz Drezdena. Naime, O. Leonhard je angažovao tadašnjeg saradnika Zemaljskog muzeja, poznatog entomofila, velikog sakupljača insekata, M. Hilfa iz Dervente, da za njega sakuplja materijal na području hercegovačkog krša, tako je M. Hilf od 1901. do 1903. godine sakupljao materijal insekata za O. Leonharda na području Prozora, Makljena, Raduše, Čvrsnice, Vran planine

i Orjena. Prikupljene vrste Lepidoptera O. Leonhard je ustupio Rebelu na obradu za studiju o fauni Lepidoptera Bosne i Hercegovine.

Na osnovu podataka na materijalu koji se nalazi u naučnim zbirkama Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, vidi se da je na susjednim hercegovačkim planinama Čvrnsnici i Muharnici sakupljan materijal Rhopalocera kasnije u nekoliko navrata (legator A. Winneguth 1931. i 1940. godine). Čvrnsnica je obuhvaćena i novijim istraživanjima (Sijarić, 1971). Međutim, u svim tim istraživanjima Vran planina je zaobiđena, pa je sve do sada ostala faunistički nedovoljno obrađena.

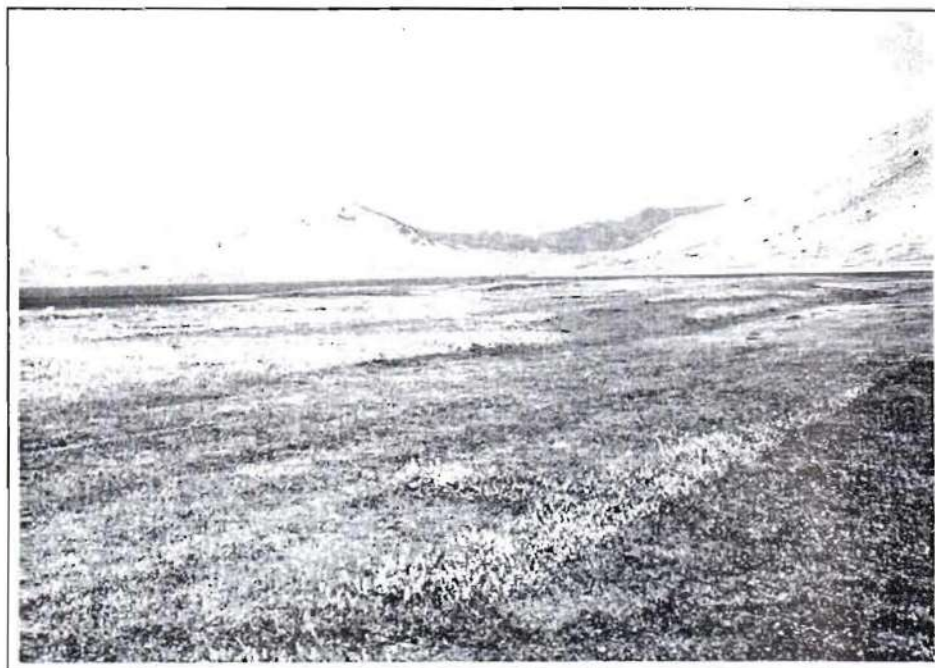

Slika 3 - Kamenjare i travnate vrtače južnih ekspozicija, Kedžara, cca 1.500 m n.v.

Zbog svega toga su istraživanja Rhopalocera, ostvarena u okviru naučnoistraživačkog projekta "Flora i fauna hercegovačkog krša", bila usmjerena na područje Vran planine i na polje koje se nalazi u njegovom podnožju, kao i niža staništa u zoni šumskih zajednica na sjevernim padinama.

Istraživanja su realizirana od 1984. do 1986. godine u toku vegetacione sezone (početak jula - sredina septembra) kada se na ovim visinskim zonama javljaju vrste Rhopalocera koje naseljavaju ta staništa.

Ostvareno je ukupno 28 radnih dana u toku te tri godine, u vremenu od 1. jula do 17. septembra, pa se može smatrati da rezultati daju realnu sliku u sastav i karakter faune Rhopalocera Vran planine.

Slika 4 - Livadska staništa pored Blidinjeg jezera i kamenjari Borove glave iznad jezera - desno na slici.

Prilikom realizacije ovih istraživanja odabrana su staništa u pojedinim ekosistemima na vertikalnom profilu od podnožja do vrha ove planine, kako na sjevernim tako na jugoistočnim i južnim ekspozicijama.

Obrađena su sljedeća staništa:

1. Sjeverni profil

Na sjevernom profilu Vrana materijal Rhopalocera je sakupljan na dva različita i karakteristična staništa:

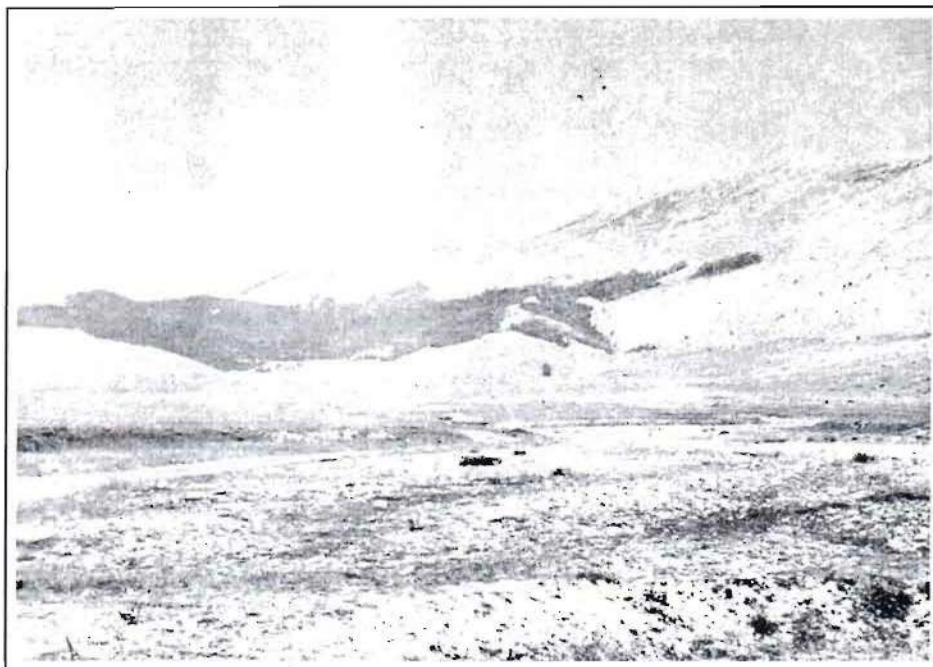
a) Na progalama i proplancima pored puta, krčevini i drugim otvorenim staništima u zoni šumske zajednice *Abieti -Fagetum* na visini do cca 1.400 m.

b) U zoni *Juniperetum* zajednice sakupljan je materijal u travnatim vrtačama na cca 1.450-1.500 m.

2. Podnožje

a) Obrađena su livadska staništa pored Blidinjeg jezera (1.183 m) i kamenjari do vrha Borove glave iznad jezera (1.312 m n.v.), te staništa na rubu polja (Modruša, 1.220 m n.v.). To su potpuno otvorena i vrlo suha staništa.

b) Sakupljan je materijal na livadskim površinama i kamenjarama kod Risovca (Hrbine, 1.220-1.284 m n.v.) i padinama do ceste prema Kedžari do cca 1.400 m n.v.

Slika 5 - Suhe livade sa kamenjarama i šumska staništa (Modruša, 1.200 m n.v.)
na rubovima polja na južnim padinama Vran planine.

3. Istočne padine

Na istočnim padinama Vran planine sakupljan je materijal Rhopalocera u svim zajednicama od 1.420 m n.v. do vrha 2.074 m: kamenjare u *Juniperetum* zajednici, staništa u prorijedenoj montanoj bukovojoj šumi i na rudinama.

REZULTATI

Rezultati su prikazani prema istraženim staništima Vran planine idući uglavnom od najnižih prema višim. Za svaku vrstu data je procjena njene brojnosti u populacijama na pojedinim staništima na osnovu dobivenih podataka i uvida u toku trogodišnjih terenskih istraživanja.

Nomenklatura i sistematski redosljed vrsta dati su prema klasifikaciji koju daje Higgins (1975). Kod malog broja vrsta poslužili su podaci drugih autora novijeg datuma.

Fam. Hesperidae

1. *Pyrgus alveus* Hbn.

Kedžara i istočne padine su jedina staništa ove vrste sa Vran planine.

Materijal: Kedžara 16.VII 1984. 1 ♂, 30-31.VII 1984. 4 ♂♂; istočne padine do cca 1.700 m 28.VII i 2.VIII 1986. 2 ♂♂, 2 ♀♀.

2. *Pyrgus serratulae* Ram.

Na istočnoj padini Vrana iznad 1.600 m n.v. nađen je 1 ♂ ove vrste 28.VII 1986.

3. *Carcharodus lavathere* Esp.

Ovo je vrsta koja je za područje Vran planine poznata samo iz literarnih podataka (Rebel, 1904) jer u toku istraživanja nije nađena.

4. *Carcharodus flocciferus* Zeller

*Kedžara i istočne padine do cca 1.700 m n.v. su stanište gdje je ova vrsta nađena.

Materijal: Kedžara 16.VII 1984. 1 ♀, padine 12.VIII 1986. 1 ♂.

5. *Erynnis tages* L.

Takođe samo na Kedžari i istočnim padinama (cca 1.420 m n.v.) je konstatovana i nađena ova vrsta: Kedžara 16.VII 1984. 2 ♂♂.

6. *Thymelicus actaeon* Rott.

Na Kedžari ova vrsta je konstatovana u brojnoj populaciji, na istočnim padinama je takođe nađena, ali nije brojna.

Materijal: Kedžara 28.VII 1986. 1 ♀, 11.VIII 1986. 3 ♂♂, 1 ♀; padine, 1600-1700 m, 29.VII 2 ♂♂, 12.VIII 1 ♂.

7. *Thymelicus lineola*. O.

Jedino 1 ♂ ove vrste je nađen na Kedžari 26.VIII 1985. godine.

8. *Hesperia comma* L.

Na nižim staništima konstatovana je ova vrsta u brojnijim populacijama u avgustu i septembru mjesecu.

Materijal: Blidinje jezero - Modruša 3.IX 1986. 1 ♂, 1 ♀; Podborje, sipar, 17.IX 1986. 1 ♂; Kedžara 26.VIII 1985. 1 ♂, 5 ♀♀, 11.VIII 1986. 1 ♂, 1 ♀; 1. IX 1986. 1 ♀; istočne padine do cca 1.700 m 12. VIII 1986. 2 ♂♂, 2.IX 1986. 1 ♂, 1 ♀.

9. *Ochlodes venatus* Brem et Gray

Na proplancima pored puta u šumskoj zajednici *Abieti-Fagetum* i na staništima Kedžare nađena je ova vrsta u julu mjesecu u malom broju u populacijama.

Materijal: 16.VII 1984. 2 ♂♂, 15.VII 1985. 1 ♂, 28.VII 1986. 1 ♀.

Fam. P a p i l i o n i d a e

10. *Papilio machaon* L.

Samo jedan svjež primjerak ove vrste je opažen 17.IX 1986. na mezofilnoj livadi kod Blidinjeg jezera.

11. *Parnassius mnemosyne* L.

Ova vrsta je konstatovana u zoni bukove montane šume na cca 1.650-1.700 m n.v. 16.VII 1985 (opaženo više primjeraka).

Fam. P i e r i d a e

12. *Aporia crataegi* L.

Rjeđa vrsta istraženog područja. Konstatovana je i nađena na proplancima i uz rubove nižih šumskih staništa, 30-31.VII 1984. 2 ♂♂, te na kamenjarima kod Risovca (Hrbine) 2.VII 1985. 2 ♂♂.

13. *Pieris brassicae* L.

Jedino stanište gdje je nađena ova vrsta je šumska zajednica *Abieti-Fagetum*, cca 1.400 m n.v. (proplanci i prosvijetljene površine), 1. i 15.VII 1985. 1 ♂, 1 ♀.

14. *Artogeia napi* L.

Svega 1 ♂ ove vrste je nađen na staništu u bukovo-jelovoj šumi (proplanak) na cca 1.400 m n.v. 30.VII 1984. Na tom primjerku se nije moglo razlikovati da li se radi možda o vrsti *A. balcana* Lork.

15. *Artogeia ergane* Geyer

Ova mediteranska vrsta je na području Vrana rijetka. Nađena je na proplancima pored puta u bukovo-jelovoj šumi (vrlo suha staništa) 31.VII 1984. 1 ♂, 15.IX 1986. 1 ♂, zatim na kamenjarama kod Risovca (Hrbine) 16.IX 1986. 1 ♂ i na istočnim padinama do cca 1.700 m n. v. 2. IX 1986. 1 ♀ (opaženo više primjeraka).

16. *Artogeia rapae* L.

Ovo je dosta rasprostranjena vrsta nižih staništa, ali nije česta. Nađena je na staništima: Blidinje jezero, livadska staništa, 17.VII 1985. op. 1 pr., Modruša, 17.IX 1986. 3 pr. (opaženo više), Podborje, sipar, 17.IX 1986. 1 ♂ (opaženo više), Hrbine, kamenjare, 16.IX 1986. 1 ♂, Kedžara 15.IX 1986. 2 ♂♂, te na prosvijetljenim staništima u bukovo-jelovoj i bukovo-montanoj zoni, 31.VII 1984. 1 ♂, 1.VII 1985. 1 ♂, 26.VIII 1985. 1 ♀, 15.IX 1986. 2 ♂♂.

Konstatovana je početkom jula do sredine septembra mjeseca.

17. *Anthocharis cardamines* L.

Ova vrsta je konstatovana na staništima pored puta u šumskoj zajednici *Abieti-Fagetum*, cca 1.400 m n.v.: 15.VII 1985. 1 ♂ (opaženo više primjeraka u julu mjesecu u toku sve tri godine).

18. *Colias australis* Vrty.

Na suhim i kamenitim staništima nižih zona ova vrsta je dosta rasprostranjena. Konstatovana je od početka jula do sredine septembra na sljedećim staništima: Risovac, kamenjare 2.VII 1985. 1 ♂, padine Borove glave iznad Blidinjeg jezera 3. i 17.IX 1986. op. 8 pr., Modruša 17.IX 1986 op. 1 pr., Hrbine, zatravljene vrtače u *Junipretum* zajednici, 30.VII 1984. 1 ♂, 26.VIII 1985. 1 ♂, 15.IX 1986. op. 2 pr.; istočne padine do cca 1700 m n.v. 12.VIII 1986. 1 ♀.

19. *Colias crocea* Geoffr. in Fourc.

Na nižim zonama istražnog područja u avgustu i septembru mjesecu nađena je ova vrsta: Blidinje jezero 1.VIII 1984., 3. i 17.IX 1986. opažena brojna populacija, Modruša 3.IX 1986. op. br., kamenjare pored polja 1.IX 1986. 2 pr. op., 16.IX 1986. op. brojna populacija, Kedžara, 15.IX 1986. op. 2 pr.

20. *Gonepteryx rhamni* L.

Ova vrsta je nađena takođe na nižim staništima Vran planine: šumske zajednice *Abieti-Fagetum* 16. i 30.VII 1984. 1 ♂ (op. više pr.), 1. i 28.VII, 11.VIII i 15.IX 1986. op. više primjeraka, Kedžara 1.VII 1985. op. 3 pr.

21. *Leptidea sinapis* L.

Takođe samo na nižim staništima je konstatovana ova vrsta:

Blidinje jezero 13.VIII 1986. 1 ♂, *Juniperetum* i *Abieti-Fagetum* zajednice 16.VII 1984. 1 ♂, 1 ♀, 30.VII 1984. 2 ♀♀, 1.VII 1985. op. više pr., 15.VII 1985. 2 ♂♂.

Fam. *L y c a e n i d a e*

22. *Lycæna phlæus* L.

Borova glava, Blidinje jezero i Hrbine su jedina staništa gdje je nađena ili opažena ova vrsta u septembru mjesecu. Ulovljena 1 ♀ 16.IX 1986 (stanište Hrbine).

23. *Palaeochrysophanus candens leonhardi* Fruhst.

Jedan mužjak ove podvrste je nađen iznad bukove šume na cca 1.700 m n.v. 12.VIII 1986., a opaženo je više primjeraka.

24. *Quercusia quercus* L.

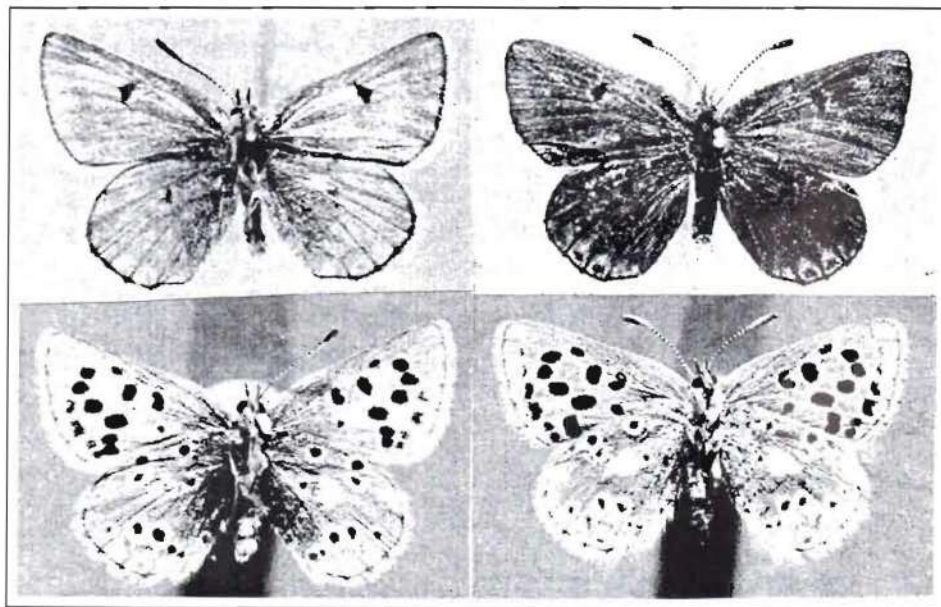
Samo 1 ♀ ove vrste je nađena na istočnim padinama Vrana 16.VII 1985. na 1.450 m n.v.

25. *Lampides boeticus* L.

I od ove vrste je nađen samo jedan primjerak (♀ na siparu kod Podborja) 17.IX 1986.

26. *Cupido minimus* Fuessly

U pojedinačnim primjercima ova vrsta je nađena na staništima u zajednici *Abieti-Fagetum* i zoni *Juniperetum* - Kedžara (16. i 30.VII 1984. 2 ♂♂, 15.VII 1985. 1 o), zatim Modruši (17.IX 1986. 1 ♂) i na istočnim padinama do cca 1.700 m n.v. (12.VIII 1986. 1 ♂).

Slika 6 - *A. pyrenaicus dardanus* Frr. - mužjak i ženka.

27. *Maculinea alcon* Denis & Schiffermüller

Ova vrsta je nađena jedino u vrtačama u zoni *Juniperetum* zajednice (Kedžara) u julu mjesecu, svega dva primjerka: 16.VII 1984. 1 ♂, 30.VII 1984. 1 ♀.

28. *Plebejus argus* L.

I ova vrsta spada među rjeđe na području Vran planine. Nađena je na staništima kod Blidinjeg jezera (1.VIII 1984. 1 ♂, 3.IX 1986. 1 ♂) i u travnatim vrtačama *Juniperetum* zajednice - Kedžara (16.VII 1984. 3 ♂♂, 8.VII 1986. 2 ♀♀).

29. *Lycaeides idas croatica* Grund

Svega dva primjerka ove podvrste nađena su na kamenjarama između Risovca i puta koji vodi prema Kedžari (30.VII 1984. 1 ♂) i na istočnim padinama na cca 1.600 m n.v. (16.VII 1985. 1 ♂).

30. *Aricia artaxerxes* F.

Od kraja jula do sredine septembra ova vrsta je konstatovana na vertikalnom profilu Vran planine od najnižih istraženih staništa na cca 1.400 m n.v. pa do samog vrha planine.

Materijal: Prosvijetljena i suha staništa u zajednici *Abieti-Fagetum* 30.VII 1984. 2 ♂♂, Modruša 17.IX 1986. 1 ♂ (op. više pr.), staništa na području Kedžare 26.VIII 1985. 1 ♂, 11.VIII 1986. 2 ♂♂, 15.IX 1986. 1 ♂, istočne padine, 1.600-1.700 m n.v. 12.VIII 1986. 6 ♂♂, vrh 31.VII 1984. 1 ♀.

31. *Agriades pyrenaicus dardanus* Freyer

Ova podvrsta je endem Čvrnsnice i Vran planine. Do sada je bila poznata samo iz literature (Rebel, 1904). Taj podatak su često preuzimali i drugi autori (Higgins, 1975; Higgins-Riley, 1970, 1980), ali nije bilo dokaznog materijala sa ovog područja. U toku istraživanja nađena su 2 primjerka (1 ♂, 1 ♀), a opaženo je više, na istočnim padinama Vrana na visini od 1.450 m. O ovom interesantnom nalazu posebno je saopšteno (Sijarić, 1988).

32. *Cyaniris semiargus* Rott.

Ova vrsta je dosta rasprostranjena na području Vrana, nađena je na većini staništa do 1.700 m n.v.

Materijal: Prosvijetljena staništa u šumskim zajednicama 16. i 30.VII 1984. 2 ♂♂, 1 ♀, 28.VII 1986. 1 ♀; Risovac, Hrbine 2.VII 1985. 1 ♀; Kedžara 28.VII 1 ♂; istočne padine do 1.700 m n. v. 16. VII 1985. 1 ♂, 12.VIII 1986. 1 ♂.

33. *Plebiculu dorylas* Denis & Schiffermüller

Dosta raširena vrsta nižih staništa Vran planina. Na staništima kod Blidinjeg jezera nalazi se u brojnim populacijama. Nađena je od sredine jula do sredine septembra mjeseca.

Materijal: Zona zajednice *Abieti-Fagetum* 16.VII 1984. 3 ♂♂, 30-31.VII 1984. 2 ♂♂, 2 ♀♀; Kedžara. vrtače i kamenjar 30.VII 1984. 4 ♂♂; 26.VIII 1985. 1 ♂, 2 ♀♀; 28.VII 1986. 1 ♂, Modruša 3. i 17.IX 1986. 4 ♂♂, 1 ♀; Blidinje jezero 17.VII 1985. 1 ♂, 17.IX 1986. 4 ♀♀.

34. *Lysandra coridon* Poda

Ova vrsta se javlja najčešće masovno. Nađena je na svim istraženim staništima do 1.700 m n.v., od kraja jula do sredine septembra mjeseca.

Materijal: Proplanci u šumskim zajednicama 26.VIII 1985. 5 ♂♂, 1 ♀, 11.VIII 1986. 1 o; staništa na području Kedžare, vrtače i kamenjare, 30. VII 1984. 1 ♂, 11. VIII 1986. 3 ♂♂, 1. i 15.IX 1986. 3 ♂♂, 4 ♀♀; Hrbine kod Risovca 16.IX 1986. 3 ♀♀; Podborje, sipar, 17.IX 1986. 5 ♀♀; Modruša 3. i 17. IX 1986. 2 ♂♂; Blidinje jezero 13.VIII 1986. 3 ♂♂, Borova glava 30.VII i 3. IX 1986. 1 ♂, 1 ♀; istočne padine 29.VII 1986. 1 ♂, 12. VIII i 2. IX 1986. 6 ♂♂, 4 ♀♀.

35. *Lysandra bellargus* Rott.

Ova vrsta je nađena jedino kod Blidinjeg jezera 17.IX 1986. godine (2 ♂♂).

36. *Meleageria daphnis* Denis & Schiffermüller

Ovu vrstu Rebel (1904) navodi za istočne padine Vrana, ali u toku sadašnjih istraživanja nije nađena.

37. *Polyommatus icarus* Rott.

Ova vrsta je konstatovana na svim staništima do cca 1.700 m n. v. u toku cijelog perioda istraživanja.

Materijal: staništima u šumskim zajednicama 16.VII 1984. 1 ♂, 1 ♀, 26.VIII 1985. 1 ♀; Hrbine 2.VII 1985. 1 ♂, 16.VIII 1986. 1 ♀; Podborje, sipar, 17.IX 1986. 2 ♂♂; Blidinje jezero 3. i 17.IX 1986. 5 ♂♂, 2 ♀♀; Modruša 3. i 17. IX 1986. 6 ♂♂, 1 ♀; Kedžara 15.IX 1986. 1 ♂; istočne padine 16.VII 1985. 1 ♂, 12.VIII 1986. 1 ♀.

38. *Polyommatus eros* O.

Ova visokoplaninska vrsta nađena je jedino na rudinama samog vrha Vran planine 31.VII 1984. 5 ♂♂, 12.VIII 1986. 2 ♂♂.

Fam. *Libytheidae*

39. *Libythea celtis* L.

Na proplancima u zajednici *Abieti-Fagetum*, zatim na travnjacima na Kedžari i na istočnim padinama do cca 1.700 m n.v. konstatovana je ova vrsta od početka jula do sredine septembra mjeseca.

Materijal: Šumske zajednice 1. 15.VII 1985. 4 ♂♂, 11.VIII 1986. 1 ♀; Kedžara 15. IX 1986. 1 ♀; istočne padine 12.VIII 1986. 2 ♂♂.

Fam. *Nymphalidae*

40. *Nymphalis polychloros* L.

Samo 1 o ove vrste je nađena 1.VII 1985. na staništu u šumskoj zajednici *Abieti-Fagetum*.

41. *Nymphalis antiopa* L.

Na proplancima uz put u zoni zajednice *Abieti-Fagetum* javlja se redovno u brojnoj populaciji (ulovljeno: 30.VII 1984. 1 o, 1. i 15.VII 1985. 2 ♂♂, 1 ♀, 28.VII 1986. 1 ♀). Konstatovana još na sljedećim staništima: Hrbine, Kedžara, Risovac kod ponora i Modruša.

42. *Inachis io* L.

Na području Vrana to je vrlo rasprostranjena vrsta. Nalazi se od najnižih staništa do vrha, ali nije česta.

Materijal: Staništa u šumskim zajednicama 30.VII 1984. 1 ♀, 15.VII 1985. 1 ♀, kamenjare 7.VII 1986. 1 ♀. Na ostalim staništima je konstatovana prilikom terenskog rada.

43. *Vanessa atalanta* L.

Rijetka je vrsta područja Vrana. Konstatovana je do 1.700 m n.v.: na staništima u šumskim zajednicama 1.VII 1985. i 15.IX 1986. po 1 pr., staništa na području Kedžare 26.VIII 1985. i 15.IX 1986. po 1 pr., Hrbine 16.IX 1986. 2 pr., istočne padine 31.VII 1984. 1 pr., 12.VIII 1986. 3 pr. (ulovljena 1 ♀).

44. *Cyntia cardui* L.

Rasprostranjena vrsta na cijelom području Vran planine, gdje se na ručinama javlja masovno. U toku cijelog perioda istraživanja konstatovana redovno na svim staništima, ulovljena 1 ♀ 1.VII 1985. u zajednici *Abieti-Fagetum*.

45. *Aglais urticae* L.

I ovo je jedna od najraširenijih vrsta na području Vrana. Konstatovana je na svim staništima, ali se javlja malobrojnije od prethodne vrste. Ulovljene 2 ♀♀ na staništima Kedžare 7.VII i 11.VIII 1986.

46. *Polygonia c-album* L.

Na staništima pored puta u bukovo-jelovoj šumi (1.VII 1985. 1 ♀, 28.VII 1986. op. 1 pr.), na Kedžari (11.VIII 1986. 1 ♀) i na istočnim padinama do 1.700 m n.v. (12.VIII 1986. 1 ♀) nađena je ova vrsta u pojedinačnim primjercima.

47. *Argynnis paphia* L.

Ova vrsta je nađena samo na staništima pored puta u zajednici *Abieti-Fagetum* na cca 1.400 m n.v. Ulovljene 3 ♀♀ 30.VII 1984. i 28.VII 1986.

48. *Mesoacidalia aglaja* L.

To je dosta rijetka vrsta na Vran planini. Nađena je na sljedećim staništima: proplanci pored puta u bukovo-jelovoj šumi 30.VII 1984. 1 ♂, 2 ♀♀; padine Borove glave kod Blidinjeg jezera 1 ♀ i istočne padine, 1.600-1.700 m n.v. 12.VIII 1986. 1 ♂.

49. *Fabriciana adippe* Denis & Schiffermüller

Jedino stanište gdje je nađena ova vrsta su proplanci u bukovo-jelovoj šumi (cca 1400 m n.v.) i to samo po 1 ♂ 15.VII 1985. i 11.VIII 1986.

50. *Issoria lathonia* L.

Ova vrsta je nađena samo na nižim staništima Vran planine. Opažena je na Blidinjem jezeru i Borovoj glavi 3. IX 1986. 3 pr., Modruša 3. i 17. IX 1986. 4 pr., a sakupljeni materijal je sa sljedećih staništa: *Abieti-Fagetum* 30. VII 1984. 2 ♂♂, 15.VII 1985. 1 ♂, Kedžara 28.VII 1986. 1 ♂, 11.VIII 1986. 1 ♂, 15. IX 1986. 1 ♀.

51. *Brenthis daphne* Denis & Schiffermüller

Na proplanku pored puta u bukovo-jelovoj šumi nađena samo 1 ♀ ove vrste 30.VII 1984.

52. *Boloria graeca* Staudinger

Na istom staništu kao i prethodna vrsta nađena je ova visokoplaninska vrsta i za ovako stanište neobična vrsta (javlja se na visokoplaninskim ručinama), 1.VII 1985. 1 ♂.

53. *Clossiana euphrosyne* L.

Na staništu prethodne dvije vrste nađena je i ova, po 1 ♂ 16.VII 1984. i 15.VII 1985.

54. *Meliccia athalia* Rott.

Jedna ženka ove vrste nađena je na proplanku pored puta u bukovo-jelovoj šumi 11.VIII 1986.

55. *Neptis rivularis* Scop.

Samo 1 ♂ ove vrste nađen je 31.VII 1984. u zajednici bukove šume na istočnim padinama na cca 1.500 m n.v.

Fam. S a t y r i d a e

56. *Satyrus ferula* Fabr.

Ova vrsta je nađena na obroncima pored Blidinjeg jezera 1.VIII 1984. 2 ♂♂ i kamenjarima između Risovca i puta za Kedžaru 30.VII 1986. 4 ♂♂.

57. *Hipparchia fugi* Scop.

Ovo je rijetka vrsta Vran planine. Nađena samo u bukovo-jelovoj šumi 30.VII 1984. 1 ♂ i montanoj bukvi, 1.600 m n.v., 12.VIII 1986. 1 ♂.

58. *Hipparchia semele* L.

Ovo je jedna od najrasprostranjenijih vrsta Vran planine. Nađena je na svim staništima, a na rudinama se javlja masovno.

Materijal: bukovo-jelova šuma (suhi proplanci) 16.VII 1984. 1 ♂, 30-31.VII 1984. 4 ♂♂, 1 ♀, 1.VII 1985. 1 ♂; bukova šuma 31.VII 1984. 1 ♂, Blidinje jezero 17.IX 1986. 1 ♀.

59. *Chazara briseis* L.

Na svim kamenjarima i izrazito suhim i plitkim staništima Vran planine ova se vrsta javlja masovno.

Materijal: Hrbine 16.IX 1986. 1 ♂, 4 ♀♀; Modruša 17.IX 1986. 4 ♀♀; Blidinje jezero - Borova glava 1.VIII 1984. 1 ♂, 13.VIII 1986. 2 ♀♀, 3. i 17.IX 1986. 3 ♂♂, 5 ♀♀.

60. *Erebia ligea* L.

Na rubovima i proplancima zajednice *Abieti-Fagetum* nađena je ova vrsta (ulovljena 2 ♂♂ 15. VII 1985).

61. *Erebia euryale* Esp.

Na prosvijetljenim staništima šumskih zajednica do cca 1.700 m n.v. ova vrsta se javlja masovno.

Materijal: 16.VII 1984. 1 ♂, 30-31.VII 1984. 13 ♂♂, 6 ♀♀; 28.VII 1986. 2 ♂♂, 5 ♀♀; 11.VIII 1986. 1 ♂, 1 ♀; padine, 1.600-1.700 m n.v., 29.VII i 12.VIII 1986. 1 ♂, 2 ♀♀.

62. *Erebia medusa* Denis & Schiffermüller

Rebel (1904) navodi ovu vrstu za područje Vrana, ali na obrađenim staništima nije nađena u toku naših istraživanja.

63. *Erebia ottomana balcanica* Rebel

Na otvorenim i suhim travnatim staništima (najčešće *Festucetum* zajednice) ova vrsta se javlja masovno. Konstatovana do visine od 1.700 m.

Materijal: staništa na području Kedžare 16.VII 1984. 1 ♂, 1 ♀; 30-31.VII 1984. 2 ♂♂, 5 ♀♀; 15.VII 1985. 2 ♂♂, 26.VIII 1985. 2 ♀♀; 28.VII 1986. 1 ♂, 2 ♀♀; 11.VIII 1986. 1 ♀; padine 29.VII 1986. 4 ♂♂. 12.VIII 1986. 3 ♂♂, 2 ♀♀.

64. *Erebia melas* Hbst.

Na suhim, plitkim staništima i kamenjarima javlja se ova vrsta do cca 1.700 m n.v.

Materijal: Blidinje jezero - Borova glava 13.VIII 1986. 2 ♂♂, 3.IX 1986. 1 ♀; Modruša 3.IX 1986. 1 ♂; Hrbine 16.IX 1986. 1 ♀; Kedžara 26.VIII 1985. 2 ♂♂, 1.IX 1986. 3 ♀♀, 15.IX 1986. 2 ♀♀; istočne padine, 1.600-1.700 m n.v., 12.VIII 1 ♀, 2.IX 1986. 1 ♂, 1 ♀. Na svim ovim staništima opaženo je više primjeraka, čak i na ostalim sličnim staništima do samog vrha Vran planine.

65. *Erebia oeme* Hbn.

U zoni bukovo-jelove i bukove montane šume nađena je ova vrsta.

Materijal: 16.VII 1984. 3 ♂♂, 1 ♀; 30-31.VII 1984. 3 ♂♂, 1 ♀; 15-16.VII 1985. 3 ♂♂, 2 ♀♀; 28.VII 1986. 1 ♂.

66. *Melanargia galathea* L.

Vrsta livadskih zajednica, vrlo rijetka na istraženom području Vrana. Konstatovana samo na staništima pored Blidinjeg jezera i u travnatim vrtućama Kedžare. Ulovljen 1 ♂ 1.VIII 1984. kod Blidinjeg jezera.

67. *Maniola jurtina* L.

Ova, inače vrlo rasprostranjena i česta vrsta, na Vran planini se javlja lokalno i u malom broju primjeraka. Nađena je samo na proplancima u bukovo-jelovoj šumi i na livadskim površinama kod Risovca 30.VII 1984. 2 ♂♂.

68. *Hyponephele lycan* Kühn

Ovo je takođe rijetka vrsta Vran planine. Nađena je samo na Kedžari 26.VIII 1985. 1 ♀, 11.VIII 1986. 1 ♀ i na istočnim padinama na 1.600 m n.v. 12.VIII 1986. 1 ♀.

69. *Coenonympha pamphilus* L.

I ako se radi o vrsti širokog rasprostranjenja, ovdje je konstatovana kao rijetka vrsta i to samo na staništima Kedžare (16.VII 1984. 3 ♂♂), Risovca (2.VII 1985. 1 ♂) i Blidinjeg jezera (3.IX 1986. 1 ♂).

70. *Coenonympha rhodopensis occupata* Rebel

Ova vrsta se javlja u brojnim populacijama na otvorenim staništima i rudinama čitavog područja Vran planine.

Materijal: staništa u zoni šumskih zajednica 16. i 30.VII 1984. 12 ♂, 3 ♀♀; 15.VII 1985. 1 ♂; Kedžara 30.VII 1984. 7 ♂♂, 2 ♀♀; 1. i 15.VII 1985. 4 ♂♂, 2 ♀♀; 7.VII 1986. 1 ♂, 1 ♀; 28.VII 1986. 2 ♂♂, 4 ♀♀; 11.VIII 1986. 1 ♀; Blidinje jezero 30.VII 1986. 1 ♀; istočne padine 29.VII 1986. 1 ♂, 1 ♀; 12.VIII 1986. 1 ♂, 2 ♀♀.

71. *Coenonympha gardetta* de Prunner

Nalaz ove vrste je vrlo značajan, jer se radi o jednoj od najrjeđih vrsta Rhopalocera u Bosni i Hercegovini. Do sada je bila poznata samo sa nekoliko visokoplaninskih lokaliteta, a samo sa jednog lokaliteta nižeg od 1.000 m n.v. Nalaz ove vrste na Vran planini je izvan tog poznatog areala. Ova vrsta je nađena na staništima Kedžare 16. i 30.VII 1984. 5 ♂♂, 15.VII 1985. 1 ♂, 28.VII 1986. 1 ♂.

72. *Coenonympha glycerion* Brkh.

To je stanovnik mezofilnih livadskih zajednica. Na Vran planini je nađena ova vrsta na zarasloj krčevini u zoni bukovo-jelove šume 15.VII 1985. 1 ♀, 28.VII 1986. 1 ♀, zatim u vrtačama Kedžare 16. i 30.VII 8 ♂♂, 3 ♀♀; 15.VII 1985. 1 ♀; 28.VII 1986. 1 ♂, 2 ♀♀.

73. *Pararge aegeria* L.

Ova vrsta je konstatovana jedino na staništima u zoni bukovo-jelove šumske zajednice 30.VII 1984.

74. *Lasimmata megera* L.

Na kamenjarima nižih staništa Vran planine nađena je ova vrsta gdje se javlja kao podvrsta *lyssa* O.

Materijal: Kedžara 16.VII 1984. 1 ♀, 15.IX 1986. 2 ♂♂; Hrbine 16.IX 1986. 1 ♂; Podborje, sipar, 17.IX 1986. 1 ♂; Modruša 3. i 17.IX 1986. op. 5 pr.

75. *Lasiommata maera* L.

Takođe na plitkim i suhim staništima tipa kamenjara nađena je ova vrsta do cca 1.700 m n.v.

Materijal: proplanci u šumskim zajednicama 16.VII 1984. 1 ♂, 1 ♀; 30.VII 1984. 2 ♂♂, 1 ♀; 1.VII 1985. 1 ♂; Kedžara 16. i 30.VII 1984. 5 ♂♂, 4 ♀♀; 15.VII 1985. 2 ♂♂, istočne padine 16.VII 1985. 1 ♂, 29.VII 1986. 1 ♀.

76. *Lasiommata petropolitana* Fabr.

Nalazi se na staništima zajedno sa *L. maera*, ali je znatno rjeđa.

Materijal: staništa u šumskim zajednicama: 1. i 15.VII 1985. 2 ♂♂, 11.VIII 1986. 1 ♀; Kedžara 7.VII 1986. 2 ♂♂; 28.VII 1986. 1 ♂; istočne padine 29.VII 1986. 1 ♀.

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Sistematski prikaz faunističkog dijela sadrži 76 vrsta ovih isnekata. Može se reći da broj vrsta ove grupe insekata ukazuje na realan sastav i karakter faune Rhopalocera Vran planine.

Zoogeografski pregled Rhopalocera

Zoogeografska analiza faune ograničena je na grupu Rhopalocera u užem smislu (67 vrsta), jer postoje savremeni decidirani podaci o zoogeografskom porijeklu poimenice za svaku vrstu ove grupe Lepidoptera (Varga, 1977). Prema tome, 9 vrsta fam. *Hesperiidae* nije ovim pregledom obuhvaćeno. No, i sam pregled Rhopalocera je dovoljan da ukaže na zoogeografski karakter faune ove grupe insekata na području Vran planine.

Prilikom zoogeografske analize faunističkih elemenata ovih insekata primijenjena je u osnovi klasifikacija Varge (1977), koja je modificirana radi jasnijeg izražaja opšteg karaktera faune manjeg geografskog područja (Sijarić i dr., 1984).

Prema toj modificiranoj klasifikaciji, Rhopalocera vrste sa Vran planine su svrstane u odgovarajuće zoogeografske skupine.

Tabela 1.

ZOO GEOGRAFSKA KLASIFIKACIJA
RHOPALOCERA VRAN PLANINE

I. Palearktičke vrste

1. Arborealni faunistički elementi

- a) Opći palearktički . . . . . 21 vrsta
P. machaon, *A. crataegi*, *P. brassicae*, *A. rapae*, *A. napi*, *A. curatamines*,
G. rahamni, *L. cellis*, *A. urticae*, *I. io*, *P. c-album*, *A. papnia*, *M. aglaja*, *F.*
adippe, *I. lathonia*, *B. daphne*, *C. euphrosyne*, *M. athalia*, *C. minimus*, *P. argus*,
L. idas, *C. semiargus*, *P. icarus*, *N. antiopa*, *C. pamphilus*, *L. maera*, *L. phloea*s.
b) Zapadno palearktički . . . . . 10 vrsta
L. bellargus, *N. polychloros*, *V. atalanta*, *H. semele*, *S. ferula*, *M. jartina*,
H. lycaon, *P. aegeria*, *L. megera*, *Ch. briseis*.
c) Sjeverno i pontomediteranski . . . . . 9 vrsta
P. ergane, *C. austriaca*, *L. sinapis*, *Q. quercus*, *P. dorylas*, *M. daphnis*, *L.*
coridon, *M. galathea*, *H. jagi*.
d) Ponto kaspijsko - turkestansko - južnosibirski . . . . . 3 vrste
P. mnemosyne, *M. alcon*, *N. rivularis*.
e) Sibirski . . . . . 5 vrsta
A. artaxerxes, *C. glycerion*, *L. petropolitana*, *E. ligea*, *E. medusa*.

2. Orealni faunistički elementi

- a) Euroalpski . . . . . 4 vrste
E. euryale, *E. seme*, *C. gardetta*, *A. pyrenaicus*
b) Pontomediteransko orealni . . . . . 5 vrsta
P. candens, *B. gracca*, *E. ottomana*, *E. melas*, *C. rhodopensis*
c) Kseromontani . . . . . 1 vrsta
P. eros.

II Nepalearikičke vrste

- C. crocea*, *L. boeticus*, *V. cardui*.

Iz tabelarnog pregleda zoogeografske analize Rhopalocera pada u oči nekoliko značajnih činjenica, koje treba naglasiti.

Među arborealnim faunističkim elementima posebno se ističe skupina sjeverno i pontomediteranskih faunističkih elemenata s jedne, i skupina sibirskih elemenata s druge strane, a među orealnim elementima većina vrsta pripada ponto - mediteransko - orealmim faunističkim elementima.

Prisustvo ostalih faunističkih elemenata među ovim insektima se vidi iz tabele, a navedene skupine su naglašene zbog toga što čine posebne odlike ove faune u cjelini na Vran planini.

U uvodnom dijelu su navedene činjenice i karakteristike ove planine, na osnovu kojih se može objasniti ovakav sastav faune Rhopalocera na ovom malom prostoru (prisustvo istovremeno mediteranskih i planinskih vrsta) - a

one se sastoje u geografskom položaju, geomorfološkim odlikama, vegetaciji i klimatskim prilikama ove planine.

Na osnovu svih ovih rezultata i zoogeografske analize može se istaći nekoliko posebnih osobina faune Rhopalocera značajnih za ovu karakterističnu planinu hercegovačkog krša.

1. Sadašnjim istraživanjima potvrđeni su gotovo svi raniji nalazi od prije više od 80 godina, izuzev vrsta *E. medusa*, *M. daphnis* i *C. lavathere* i dopunjen faunističkim podacima koji čine ukupno stanje vrsta ove grupe insekata na istraženom području. Broj konstatovanih vrsta je gotovo kompletan, tako da se može, s obzirom na ekološke osobine istraženih ekosistema, govoriti o fauni ovih insekata istraženog područja. To znači da se eventualnim daljim istraživanjima ovog područja broj novih vrsta ne bi znatno povećao (ne više od 10% ukupnog do sada ustanovljenog broja). Ova pretpostavka je osnova za zaključna razmatranja o ovoj grupi insekata na području Vran planine.

2. Sa faunističko-ekološkog stanovišta treba istaći značajne nalaze na ovom području:

a) Prisustvo mediteranskih faunističkih elemenata na jednoj strani (pr. *A. ergane*, *L. megera lyssa*) i tipičnih visokoplaninskih vrsta različitog faunističkog porijekla na drugoj strani (pr. *C. r. occupata*, *P. candens leonhardi*, *A. p. dardanus*, *C. gardetta*, *B. graeca*, *P. eros*) na zajedničkim staništima na ovoj planini je jedna od karakteristika faune ove grupe insekata, a to je uslovljeno, kako je rečeno, geografskim položajem i drugim ekološkim odlikama Vran planine.

b) Sa faunističkog stanovišta posebno se ističe nalaz vrste *C. gardetta* na području Vran planine (proplanci i vrtače sa vegetacijom trava u zoni sa *Juniperusom*, cca 1.450-1.500 m n.v.). Ovo je vrlo rijetka planinska vrsta Bosne i Hercegovine. Do sada je bila poznata jedino na nekoliko planina Bosne i Hercegovine: Bjelašnica kod Gacka, Ljubišnja i Stolac kod Višegrada (nalazišta otkrivena početkom ovog vijeka), zatim Konjuh i Cincar (nalazišta otkrivena najnovijim faunističkim istraživanjima) i sada je nađena na Vran planini. Pošto se radi o vrlo rijetkoj vrsti našeg podneblja općenito, koja je i sa taksonomskog stanovišta vrlo interesantna i predmet mnogih istraživanja, ovaj nalaz je posebno značajan.

Sa ekološkog stanovišta važno je istaći da se na staništu gdje je nađena vrsta *C. gardetta* nalaze još tri vrste ovog roda, što je vrlo rijetko, jer se radi o vrstama sasvim različitih ekoloških karakteristika: *C. gardetta*, vrlo rijetka vrsta planinskih livada koja se rjeđe nalazi i na nižim staništima drugog tipa, *C. rhodopensis occupata*, poznata kao stanovnik planinskih rudina, koja najčešće naseljava *Festucetum* zajednice i rudine, *C. glycerion*, vrsta uglavnom mezofilnih livadskih zajednica, a *C. pamphilus* ima vrlo široku ekološku valencu u odnosu na ekološke faktore staništa, pa spada među najrasprostranjenije vrste Rhopalocera općenito, kako u horizontalnom tako i u vertikalnom pravcu. Ovo je prvi put da se na jednom staništu nađu zajedno sve ove četiri ovako ekološki različite vrste roda *Coenonympha*, koji se, inače, kod nas duže proučava sa taksonomsko-ekološkog stanovišta.

e) osim značajnog nalaza rijetka vrsta *C. gardetta*, u toku ovih istraživanja potvrđen je nalaz vrste *A. pyrenaicus*, koja je ovdje zastupljena podvrstom *dardanus*. Prvi nalaz datira sa početka ovog vijeka. Radi se o izuzetno rijetkom obliku, endemu Čvrsnice i Vran planine, o kome smo do sada znali isključivo iz literaturnih podataka. Taj prvobitni objavljeni materijal ove vrste nije sačuvan i ovo je jedini dokazni materijal koji se sada nalazi u entomološkoj naučnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu (Odjeljenje za prirodne nauke).

Pošto se radi o izuzetno značajnom nalazu u našoj faunistici, ti podaci su već objavljeni sa širom analizom (Sijarić, 1988).

Prema tome, može se zaključiti da su sistematska i faunističko-ekološka istraživanja koja se redovno objavljuju u Bosni i Hercegovini u posljednjih 20 godina, među koje spada i ovo istraživanje Vran planine u okviru teme "Fauna i flora krša", dala niz značajnih faunističkih nalaza kao što je nalaz i ovih vrsta na Vran planini, koje spadaju u kategoriju prirodnih rijetkosti faune Bosne i Hercegovine.

Nameće se zaključak da je karakteristično za faunu Rhopalocera Vran planine da se ovdje posebno ističe prisustvo izrazito rijetkih vrsta u fauni ovih insekata općenito.

Iako ovaj zaključak stoji na konkretnim argumentima, ipak ostaje nejasno zašto nisu na Vran planini nađene tipične planinske vrste česte na višim zonama planina krša (pr. *Parnassius apollo* i *Erebia gorge hercegovinensis*), a koje su nađene na susjednoj planini Čvrsnici u masovnim populacijama. I to ukazuje na specifičnost ove planine, a istovremeno i na nedovoljnu istraženost Vran planine u ekološkom pogledu.

Prema tome, može se zaključiti da je istraživanjima faune Rhopalocera Vran planine dat kompletan pregled faune ovih insekata na ovoj planini, a time i prilog poznavanju faune Rhopalocera neistraženog dijela hercegovačkog krša.

LITERATURA

Higgins, G. L., 1975: The Classification of European Butterflies. London.

Higgins, G. L. -Riley, D. N., 1980: A Field Guide to the Butterflies of Britain and Europe. London.

Rebel, H., 1904: Studien über die Lepidopterenfauna der Balkanländer. II Bosnien und Herzegovina. Ann. Naturh. Hofmus. XIX: 97-377. Wien.

Sijarić, R., 1984: Vrste roda *Coenonympha* Hübner u fauni Rhopalocera Jugoslavije. GZM (PN), 23: 1-106, Sarajevo.

Sijarić, R., Lorković, Z., Carnelutti, J. i P. Jakšić, 1984: Fauna Durmitora. Rhopalocera (Insecta, Lepidoptera). CANU, posebna izdanja XVIII, knj. 11: 95-184, Titograd.

Varga, Z., 1977: Das Princip der areal-analytischen Methode in der Zoogeographie und die Faunemente - Einteilung der europäischer Tagsschmetterlinge (*Lepidoptera*, Diurna). Acta Biol. Debrecina, 14: 223-285, Debrecen.

S U M M A R Y

FAUNA RHOPALOCERA (*LEPIDOPTERA*) OF THE VRAN MOUNTAIN (HERZEGOVINA)

The Vran Mountain lies in the Karst area in the transitional zone between the Submediterranean and continental climate influence. The research of the Rhopalocera on the dwellings of that mountain was undertaken in the period between 1984-1986. The total of 76 species was found.

From the standpoint of faunology and ecology we would like to emphasize some relevant finds in this region:

a) a presence of mediterranean faunistic elements on one side (for instance *A. ergane*, *L. megera lyssa*) and typical high mountain species of different faunistic origin on the other side (for instance *C. r. occupata*, *P. candens leonhardi*, *A. p. dardanus*, *D. gardetta*, *B. graeca*, *P. eros*) on the common dwellings on this mountain is one of the faunistic features of this group of insects, which is conditioned by the geographical position and other ecological characteristics of the Vran Mountain.

b) From the faunistic standpoint the find of the species *C. gardetta* is particularly prominent (clearings and Karst depressions with a vegetation of grasses in the zone with *Juniperus*, approximately 1.450-1.500 meters above sea level). It is a very rare species of the mountainous dwellings. Up to now, it had been known only on a few mountains of Bosnia and Herzegovina, and this was the first time it was found on the Vran Mountain. Since this is the very rare species, which is also interesting from the taxonomic point of view, this find is particularly important.

From the ecological standpoint it is important to emphasize that another three species of this genus were found on the same dwelling where *C. gardetta* had been discovered. It is a rare feature because these were the species with quite different ecological characteristics: *C. gardetta*, *C. rhodopensis occupata*, *C. glycerion pamphilus*.

c) During the course of exploration the find of the species *A. pyrenaicus* was confirmed, and in this place it was represented by the subspecies *dardanus*. The first find dated from the beginning of this century. It is an exceptionally rare form, the endemic of the Čvrtnica and Vran Mountain respectively, which had been only known in the professional literature.

UDK 595.78 (497.15)
Originalni naučni rad

Rizo SIJARIĆ, *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*

FAUNISTIČKA ISTRAŽIVANJA RHOPALOCERA (LEPIDOPTERA) BOSANSKOG POBRDA

Prvi put su vršena istraživanja faune Rhopalocera na planinama bosanskog pogrđa Borja, Uzlmac, Čemernica i u dolini Ugara 1990. godine. Nađeno je ukupno 49 vrsta Rhopalocera na tom području. Ti podaci su nepotpuni, ali su važni jer se radi o prvim podacima za ovo geografski i ekološki vrlo važno područje.

Fauna Rhopalocera Konjuh planine i doline Krivaje, je istraživana u dva navrata. Prvi put (1977-79) sa faunističkog, a drugi put (1990/91) sa ekološkog aspekta. U toku cjelokupnih istraživanja konstatovano je ukupno 76 vrsta ovih insekata.

FAUNISTIC RESEARCH OF RHOPALOCERA (LEPIDOPTERA) OF THE BOSNIAN HILLY TERRAIN

In 1990 the explorations of the fauna Rhopalocera were undertaken for the first time on the mountains in the Bosnian hilly terrain of Borja, Uzmac, Čemernica and in the valley of Ugar. The total of 49 species of Rhopalocera was found in this region. The data was incomplete but important, because these were the first data for this geographically and ecologically significant territory.

The fauna of Rhopalocera of the Konjuh Mountain and the Krivaja River Valley was explored two times. The first time the research was carried out from faunological (1977-1979), and the second time (1990/91) from the ecological aspect. In the course of overall research the total of 76 species of these insects was confirmed.

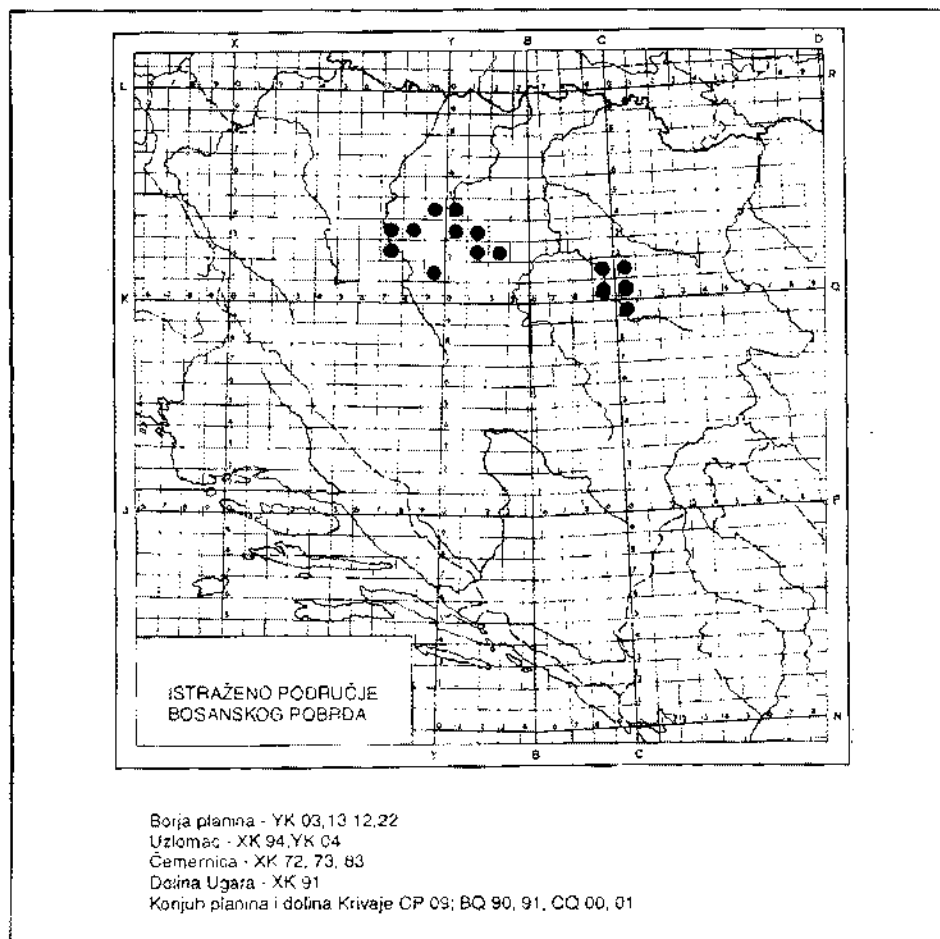
UVOD

U okviru tematski različitih istraživanja Rhopalocera, prikupljeni su faunistički podaci za gotovo čitavu teritoriju Bosne i Hercegovine. U novije vrijeme istražena su područja zapadne Bosne (Sijarić, 1977), zatim sjeverne (Sijarić, 1986/87) i sjeveroistočne Bosne (Sijarić i Mihljević, 1980/81), a područja srednje Bosne od Sarajeva do Vlašića su istraživana već i ranije (Rebel, 1904), a obuhvaćena su i novijim istraživanjima (Sijarić, 1982).

Područja bosanskog pogrđa, i pored svih do sada organizovanih istraživanja, ostalo je u potpunosti neistraženo.

Pošto ovo područje čini prelaznu zonu između Panonske nizije na sjeveru i lanca visokih Dinarida na jugu, ukazala se potreba da se bar djelimično faunistički obradi. Zbog njegovog geografskog položaja značajno je ostvariti uvid u sastav faune Rhopalocera ovog područja, jer se tu miješa uticaj niza ekoloških faktora značajnih za ove insekte, a karakterističnih za ekološki različita susjedna područja.

Odnos ovih insekata prema tim uticajima ima poseban značaj za poznavanje njihove ekologije.

Slika 1 - Položaj istraženih lokaliteta na UTM karti Bosne i Hercegovine

Photo No 1 - A position of the explored locations on the UTM map of Bosnia and Herzegovina

Da bi se dobio što potpuniji uvid u faunu Rhopalocera i njen karakter šireg područja u zoni sjeverne Bosne, faunistička istraživanja su proširena na Borja planinu, Uzlomec i Čemernicu u banjalučko-dobojskoj geografskoj regiji i Konjuh planinu u sjeveroistočnoj Bosni. To su planine koje gravitiraju nizijskom području - Posavini na sjeveru, približno su istih nadmorskih visina sa najvišim vrhovima: Borja - Očauš 1.383 m, Uzlomec 1.002 m, Čemernica 1.339 m, Konjuh 1.328 m.

Sve ove planine su obrasle kompaktnim listopadnim, mješovitim i crnogoričnim šumama, te su prema tim osnovnim ekološkim osobinama značajnim za Rhopalocera međusobno dosta slične. Rhopalocera se na tim područjima javljaju na otvorenim staništima pored puteva, na krčevinama i manjim livadskim prostorima, te na staništima prorijeđenih šumskih zajednica.

Fauna Rhopalocera do sada nije istraživana na planinama Borja, Uzlomec, Čemernica i u dolini Ugara. Ovo su prvi faunistički podaci za ovu grupu insekata za ta područja.

Konjuh planina se po geografskom položaju nalazi u sjeveroistočnoj Bosni.

Asocijacije *Quercetum montanum*, *Fagetum montanum*, *Pinetum silvestris nigrae* i *Abieto - Fagetum serpentanicum* su najznačajnije šumske zajednice koje pokrivaju čitav prostor planine Konjuh. Sve ove šumske zajednice nalaze se na relativno maloj visinskoj zoni i međusobno se smjenjuju zavisno više od ekspozicije nego nadmorske visine staništa.

Tipična otvorena staništa livadskih zajednica nalaze se jedino uz rijeku Krivaju na južnim padinama ove planine i uz rijeku Drinjaču na istočnim padinama.

REZULTATI

Istraživanja na području planina Borje, Uzlomec, Čemernica, te u dolini Ugara su realizirana u toku 10 radnih dana krajem jula i početkom avgusta mjeseca 1990. godine. Vršena su svakog dana na različitim lokalitetima, tako da se ovi rezultati mogu smatrati orijentacionim, a mogu služiti i za komparativnu analizu kao uzorci dobiveni na osnovu skupljanja materijala u toku jednog dana na pojedinim lokalitetima pod vrlo povoljnim uslovima rada (vedro, tiho i toplo vrijeme).

Sa faunističkog stanovišta ova istraživanja su značajna, jer se radi o prvim nalazima Rhopalocera na tom području.

Istraživanja su vršena sljedećim redoslijedom:

- 24.VII 1990 - Čemernica, istočni obronci prema Skender-Vakufu,
- 25.VII 1990 - Čemernica, centralni dio i istočne padine,
- 26.VII 1990 - Čemernica, jugozapadni obronci iznad sela Baljvine,
- 27.VII 1990 - Uzlomec,
- 28.VII 1990 - dolina Ugara, lokalitet blizu raskršća za Korićane,
- 29.VII 1990 - Čemernica, centralni dio, 30.VII 1990 - dolina Usore kod Blatnice, ušće potoka Okrugla,

- 31.VII 1990 - Borja planina, potok Žiraja i staništa ispod vrha Očauš
1.VIII 1990 - Borja planina, potok Penava, viša zona.
2.VIII 1990 - Borja planina, Hajdučke vode.

Pošto se radi o rezultatima istraživanja u jednoj godini u trajanju od 10 dana u kontinuitetu, a svakog dana istraživanja su vršena na drugim staništima, odnosno na jednom staništu je proveden po jedan dan istraživanja, radi jednostavnosti u pregledu faunističkih rezultata za ova područja dati su za svaku vrstu samo lokaliteti i broj primjeraka. Ostali potrebni faunistički podaci se podrazumijevaju iz pregleda terenskog rada i datuma koji se odnose na pojedine lokalitete.

Područje Konjuha faunistički je obrađeno ranije (1977-79) i ti rezultati su objavljeni (Sijarić i Mihljević, 1980/81). Tom prilikom faunistička istraživanja su temeljito obavljena, a obuhvatila su period od kraja maja do kraja avgusta mjeseca.

Slika 2 - Otvorena staništa pored šumskog puta (Haluge)
Photo No 2 - The open dwellings near the forest road (Haluge)

Ta prva faunistička istraživanja obuhvatila su samo neke lokalitete u istočnim dijelovima planine Konjuh (livadske zajednice od Kladanjske vode uz Drinjaču do Miljevice, Haluge, dolina Krbanje u blizini Zlače) i doline rijeke Krivajce. Ekološka istraživanja realizirana u 1990. godini u okviru projekta *Struktura i dinamika kopnenih ekosistema* vršena su na područjima doline

rijeke Krivaje i planine Konjuh koja ranijim istraživanjima nisu bila obuhvaćena. Naime, obrađene su livadske zajednice kod Milankovića i kamenjare u neposrednoj blizini Olova, zatim vertikalni profil na zapadnim padinama planine Konjuh, od puta kod Maoče duž potoka Župeljeva do vrha.

Na ovom vertikalnom profilu sakupljen je materijal radi biocenoloških istraživanja, ali su faunistički podaci korišteni u ovom radu da bi se dobio potpun uvid u faunu ovih insekata Konjuha.

Terenska istraživanja na ovom profilu obavljena su od kraja maja do sredine jula u toku 5 radnih dana u 1990. godini i jednog dana u 1991. godini.

Slika 3 - Prosvjetljena staništa u šumskim sastojinama (Župeljeva potok, 920 m n.v.)
Photo No 3 - The enlightened dwellings on the forest stands (the Župeljeva brook (920 meters above sea level))

Zato je potrebno dati pregled vrsta konstatovanih na tim staništima sa odgovarajućim faunističkim podacima, jer oni sa već ranije objavljenim (Sijarić i Mihaljević, 1980/81) čine ukupnu faunu Rhopalocera Konjuh planine u cjelini.

Pošto se radi o rezultatima istraživanja iz 1990. i 1991. godine, uz datum nije navedena godina da bi se izbjeglo stalno ponavljanje istog broja. Jedino uz datum koji se odnosi na 1991. godinu navodi se godina, da bi se na taj način odredilo porijeklo materijala u odnosu na materijal iz 1990. godine. Prema tome, ako se uz broj primjeraka nalazi samo datum, onda se podrazumijeva da je to materijal iz 1990. godine.

SISTEMATSKI PREGLED VRSTA

Sistematski pregled vrsta Rhopalocera ustanovljen u toku faunističkih istraživanja bosanskog pobjrđa prikazan je prema Higginsu (1975).

Fam. Hesperiiidae

Pyrgus malvae L.: Maoča 24.V op. 1 pr., Župeljeva potok, 26.VI 1 ♂, 17.VI 1991. 2 ♂♂.

Pyrgus alveus Hbn.: Borja - Penava 3 ♂♂, Hajdučke vode 1 ♂. Čemernica - sjeveroistočne padine opažen 1 primjerak.

Konjuh - Župeljeva potok 11.VI 2 ♂♂.

Carcharodus alceae Esp.: Borja - Žiraja potok 1 ♂.

Erynnis tages L.: Borja - Žiraja potok 2 ♂♂, Penava 1 ♂.

Uzlomac, op. 2 pr. Konjuh - Maoča 24.V 1 ♂, Župeljeva potok 17.VI 1991. 1 ♂.

Heteropterus morpheus Pall.: Haluge, raskršće, 16.VII 2 ♂♂, 2 ♀♀; Župeljeva potok 22.VI 1 ♂, 1 ♀.

Carterocephalus palaemon Pall.: Maoča potok 24.V 2 ♂♂, Župeljeva potok 22.VI 1 ♀.

Thymelicus actaeon Rott.: Borja - Očauš 2 ♂♂.

Ochlodes venatus Brem et Gray: Borja - Očauš 2 ♂♂, Penava 2 ♂♂.

Čemernica - padine iznad sela Baljvine 1 ♀.

Konjuh - Župeljeva potok 22.VI 2 ♂♂, Haluge 16.VII 1 ♂, 1 ♀.

Hesperia comma L.: Borja - Očauš 1 ♀.

Fam. Papilionidae

Papilio machaon L.: Borja - dolina Usore, Penava, Hajdučke vode, opažen po jedan primjerak.

Iphiclides podalirius L.: Olovo, dolina Krivaje, 17.VI 1991. op. 1 pr., Maoča, put, 24.V op. 1 pr., Župeljeva potok 11.VI 1 ♂, 17.VI 1991. op. 1 pr.

Parnassius apollo L.: Čemernica - šumski put na padinama prema selu Baljvine, 2 svježa ♂♂.

Fam. Pieridae

Pieris brassicae L.: Olovo, dolina Krivaje, 17.VI 1991. op. 1 pr., Haluge 16.VII op. 1 pr.

Artogeia napi L.: Borja - Očauš 1 ♀.

Uzlomac 1 ♂.

Čemernica - različita staništa, 24-29.VII 4 ♂♂, 2 ♀♀.

Konjuh - Maoča 24.V 2 ♂♂, 1 ♀; Župeljeva potok 22.VI 1 ♂, Haluge 16.VII 1 ♂.

Artogeia rapae L.: Dolina Ugara 1 ♂.

Olovo, dolina Krivaje, 24.V 1990. i 17.VI 1991. op. 3 pr., kod Milankovića 24.V op. 2 pr., Maoča 24.V op. 1 pr.

Artogeia manni Meiyer: Haluge 16.VII 1 ♂.

Anthcharis cardamines L.: Olovo, dolina Krivaje 24.V op. 1 pr. Maoča, put uz potok 24.V op. 1 pr.

Colias australis Vrtv.: Livade kod Milankovića 24.V 1 ♂.

Colias crocea Fourc.: Borja - Žiraja potok op. 1 pr.

Čemernica - iznad sela Baljvine 1 ♀.

Dolina Ugara op. 1 pr.

Konjuh - Župeljeva potok 17.VI 1991. 1 ♀.

Gonepteryx rhamni L.: Borja - Žiraja potok op. 1 pr.

Uzlomac - op. 2 pr.

Čemernica - istočne padine op. 2 pr.

Konjuh - Haluge 16.VII 1 ♂, Olovo, dolina Krivaje 17.VI 1991. op. 1 pr., Maoča, put uz Župeljeva potok 24.V op. 1 pr., zona bukove šume u Župeljeva potoku 22.VI 1990. i 17.VI 1991. op. po 1 pr., vrh Konjuha 22.VI op. 1 pr.

Leptidea sinapis L.: Borja - Penava i Hajdučke vode, konstatovana u brojnim populacijama.

Uzlomac - opaženo više primjeraka.

Čemernica - opažena ova vrsta na svim staništima.

Dolina Ugara, op. 3 pr.

Konjuh - Olovo, dolina Krivaje, 17.VI 1991. op. 2 pr., livadska staništa kod Milankovića 17.VI 1991. op. 2 pr., Maoča 24.V op. 1 pr., Župeljeva potok 22.VI op. 2 pr., vrh Konjuha 22.VI op. 2 pr.

Fam. Lycaenidae

Lycuena phlaeas L.: Uzlomac - 1 ♂.

Čemernica - padine iznad sela Baljvine, op. 1 pr.

Heodes virgaureae L.: Borja - Očauš, 5 ♂♂, 2 ♀♀.

Heodes tityrus Poda: Uzlomac - 1 ♂.

Dolina Krivaje, livadska staništa kod Milankovića 24.V 2 ♂♂.

Palaeochrysophanus candens leonhardi Fruhst.: U materijalu Rhopalocera sa Konjuha nalazi se 1 ♀ ove vrste sa lokaliteta Haluge sa oznakom datuma 19.VII 1979.

Taj primjerak je sa staništa nešto više zone iznad raskršća puta i potoka Haluge. Pošto se nalazi samo jedan primjerak ove visokoplaninske vrste sa Konjuha, potrebno bi bilo ovu zonu detaljnije istražiti. Ukoliko bi se pokazalo da je to redovna vrsta na tom području, to bi bio još jedan neobičan i neočekivan nalaz na Konjuhu.

Pseudophilotes baton schiffermülleri Hemming: Župeljeva potok 17.VI 1991. 1 ♂.

Scolitantides orion Pall.: Dolina Krivaje, livade kod Milankovića 17.VI 1991. 1 ♂, Župeljeva potok 17.VI 1991. 1 ♂.

Nordmannia ilicis Esp.: Uzlomac - 1 ♂.

Cupido minimus Fuessly: Čemernica - iznad sela Baljvine 1 ♂, Dolina Ugara 2 ♂♂.

Celastrina argiolus L.: Čemernica - iznad sela Baljvine, 1 ♂.

Maculinea alcon Schiff.: Dolina Ugara, 1 ♀.

- Maculinea arion* L.: Uzlomec - 1 ♂.
Plebejus argus L.: Uzlomec - opažena 3 primjerka.
Aricia artaxerxes F.: Čemernica - iznad sela Baljvine 10 ♂♂, 2 ♀♀.
Plebicula dorylas Schiff.: Dolina Ugara, 1 ♂.
Lysandra coridon Poda: Čemernica - iznad sela Baljvine, 1 ♂, istočne padine, op. 2 pr.
Meleageria daphnis Schiff.: Čemernica - iznad sela Baljvine, 1 ♂.
Polyommatus icarus Rott.: Borja - dolina Usore, op. 1 pr., Žiraja potok, op. 1 pr., Očauš, 1 ♂, 1 ♀, Penava, 1 ♀.
 Čemernica - 1 ♀.
 Dolina Ugara, 2 ♂♂.
 Konjuh - Dolina Krivaje, livade kod Milankovića 24.V op. 1 pr.

Fam. Nymphalidae

- Araschnia levana* L. f. *prorsa* L.: Borja - Dolina Usore, op. 1 pr., Očauš, 1 ♀, Penava, 1 ♂, opaženo više primjeraka.
Inachis io L.: Borja - Očauš, op. 3 pr.
 Čemernica - na cijelom prostoru opažene izuzetno brojne populacije.
 Konjuh - Olovo, dolina Krivaje 24.V op. 1 pr., Župeljeva potok, zona bukove šume, 22.VI op. 1 pr.
Vanessa atalanta L.: Uzlomec - op. 1 pr.
 Čemernica - istočne padine, op. 1 pr.
Cynthia cardui L.: Borja - Penava, op. 2 pr.
 Uzlomec - op. 2 pr.
 Čemernica - opažena na svim staništima u više primjeraka.
 Konjuh - Olovo, dolina Krivaje 17.VI 1991. op. 1 pr., Maoča, put prema Konjuhu 24.V op. 1 pr., vrh Konjuha 22.VI op. 1 pr.
Aglais urticae L.:
 Borja - Penava, op. 4 primjerka.
 Uzlomec - op. 2 pr.
 Čemernica - 24.VII 1 ♂, opažena u izuzetno brojnim populacijama na svim staništima.
 Konjuh - Od Maoče putem duž potoka Župeljeva do vrha opaženo više primjeraka, ulovljena 1 ♀ u Župeljeva potoku 11.VI 1990.
Polygonia c-album L.: Čemernica - iznad sela Baljvine, 1 ♂, 1 ♀, opažena i na ostalim staništima.
 Dolina Ugara 1 ♂, opažena još 2 primjerka.
 Konjuh - Haluge 16.VII 1 ♂.
Argynnis paphia L.: Uzlomec - opaženo više primjeraka.
 Čemernica - iznad sela Baljvine, 1 ♂, a nalazi se u brojnoj populaciji.
 Dolina Ugara, 1 ♂, 1 ♀.
Mesoacidalia uglaja L.: Borja - Očauš, 1 ♂, op. više primjeraka.
 Čemernica - 24. i 29.VII 1 ♂, 1 ♀.
Fabriciana adippe D. & S.: Borja - Očauš, 1 ♂.

Čemernica - 24. i 29.VII 2 ♂♂.
Issoria lathonia L.: Borja - Penava, 1 ♂.
Čemernica - istočne padine, 1 ♂, iznad sela Baljvine, 1 ♂.
Uzlomac - op. 2 primjerka.
Konjuh - Župeljeva potok i vrh Konjuha 22.VI op. više primjeraka.
Brenthis daphne Schiff.: Haluge 16.VII 1 ♂, 1 ♀.
Melitaea phoebe Schiff.: Župeljeva potok 22.VI 1 ♂, Haluge 16.VII 1 ♀.
Melitaea cinxia L.: Dolina Krivaje, livade kod Milankovića 24.V 1 ♂.
Mellicta athalia Rott.: Dolina Ugara, 1 ♀.
Apatura iris L.: Čemernica - centralni dio, 1 ♂.
Dolina Ugara, op. 1 pr.
Neptis rivularis Scop.: Župeljeva potok 11. i 22.VI 4 ♂♂.

Fam. Satyridae

Hipparchia fagi Scop: Borja - Penava, Hajdučke vode, op. više primjeraka.
Čemernica - iznad sela Baljvine, op. 2 pr.
Erbia ligea L.: Haluge 16.VII 1 ♂, op. brojna populacija.
Erbia medusa Schiff.: Maoča, put prema Konjuhu 24.V 3 ♂♂, Župeljeva potok 11. i 22.VI 4 ♂♂.
Erebia aethiops Esp.: Borja - Penava, 4 ♂♂.
Čemernica - iznad sela Baljvine, 1 ♂, 1 ♀.
Dolina Ugara, 2 ♂♂, 2 ♀♀.
Malanargia galathea L.: Borja - Očauš, op. brojna populacija, Penava, brojne, Hajdučke vode, op. 4 pr.
Uzlomac - op. brojna populacija.
Čemernica - brojna na svim staništima.
Dolina Ugara, op. 4 pr.
Konjuh - Haluge 16.VII op. brojna populacija.
Maniola jurtina L.: Borja - Očauš, 1 ♀, Žiraja potok, op. 3 pr., Penava op. 3 pr., Hajdučke vode op. 2 pr.
Uzlomac, brojna.
Čemernica - brojna na svim staništima.
Dolina Ugara, 1 ♀, op. više primjeraka.
Konjuh - Dolina Krivaje, livade kod Milankovića 22.VI op. 3 pr.
Aphanopus hyperantus L.: Borja - Penava, 1 ♂, 1 ♀.
Dolina Ugara, 1 ♂, 1 ♀.
Coenonympha pamphilus L.: Borja - Žiraja potok, op. 2 pr., Penava, op. 3 pr.
Čemernica - iznad sela Baljvine, 1 ♂, opaženo više primjeraka.
Konjuh - dolina Krivaje, kod Milankovića, 24.V 1 ♂, 17.VI 1 ♀.
Coenonympha arcania L.: Borja - Penava, 2 ♂♂, 2 ♀♀.
Čemernica - iznad sela Baljvine 1 ♂, istočne padine op. 2 pr.
Dolina Ugara 1 ♀.

Konjuh - Župeljeva potok 22.VI 3 ♂♂, vrh Konjuha 22.VI 1 ♂, Haluge 16.VII 4 ♂♂.

Coenonympha gardetta de Prunner: Župeljeva potok, staništa u zoni od 670 do cca 900 m, 24.V 11 ♂♂, 22.VI 17 ♂♂, 1 ♀; Haluge 16.VII 3 ♂♂, 1 ♀.

Pararge aegeria L.:

Čemernica - istočne padine, opaženo više primjeraka.

Konjuh - Staništa u šumskim zajednicama od Župeljeva potoka do vrha Konjuha 22.VI opaženo više primjeraka.

Lasiomnata megera L.: Čemernica - iznad sela Baljvine, 1 ♂.

Konjuh - prosvijetljena staništa u šumskim zajednicama Župeljeva potoka do vrha Konjuha 22.VI opaženo više primjeraka.

Lasiomnata maera L.: Čemernica - iznad sela Baljvine 1 ♂, 2 ♀♀.

Maoča, put prema Konjuhu, 24.V 1 ♂, 1 ♀; Haluge 16.VII 1 ♂.

ANALIZA REZULTATA I ZAKLJUČCI

Iz faunističko-sistematskog pregleda vrsta, vidi se da je u ovom kratkom periodu istraživanja na lokalitetima Borja planine, Uzlomca i Čemernice, te na jednom lokalitetu u dolini Ugara konstatovano ukupno 49 vrsta Rhopalocera.

Prema tim rezultatima, u kvantitativnom smislu može se reći da je Čemernica bogatija vrstama ovih insekata u odnosu na ostala istražena područja. Ovaj zaključak se zasniva i na činjenici da je u to vrijeme isti broj dana istraživanja i pod istim uslovima ostvaren i na Borja planini, ali je tamo nađeno nešto manje vrsta. Međutim, značajnija je kvalitativna razlika u sastavu Rhopalocera ovih planina. Naime, na Čemernici je nađeno nekoliko interesantnih vrsta koje nisu konstatovane na Borja planini. Među tim vrstama treba istaći planinsku vrstu *A. artaxerxes*, vrstu otvorenih planinskih livadskih staništa, koja se samo u nekim uslovima nalazi i niže od 1000 m n.v. Na Čemernici je nađena na prosvijetljenim staništima šumskih zajednica na cca 1000 m n.v.

Posebno interesantan nalaz na Čemernici treba navesti vrstu *Parnassius apollo*. To je u našim područjima poznata kao visokoplaninska vrsta. Naseljava otvorena staništa planinskih rudina i drugih zajednica gdje se nalaze biljne vrste roda *Sedum* koje su ovipozicijske vrste za *P. apollo*.

Nalazište na planini Čemernici je sasvim izvan posnatog areala ove vrste na području Bosne i Hercegovine. Osim toga, *P. apollo* je na Čemernici nađen na rubu jednog šumskog puta u kompaktnoj šumskoj zajednici na visini od cca 1100 m, što je takođe ispod očekivanja, s obzirom na poznatu biologiju ove vrste, jer to stanište ne predstavlja podnožje viših zona odakle bi se ova vrsta mogla spustiti niže (najviši vrh Čemernice je 1339 m). Na tom staništu su ulovljena 2 sasvim svježha ♂♂ što isključuje pretpostavku da su doletjeli s najbliže planine Vlašić, koja je od ovog lokaliteta udaljena cca 40 km vazdušne linije.

Prema tome, nalaz vrste *P. apollo* na Ćemernici predstavlja novost u faunističkom smislu za ovu planinu, a takođe novost u ekologiji ove vrste, jer se ovaj nalaz ne podudara sa do sada poznatim saznanjima o biologiji ove vrste.

Na osnovu opštih geografsko-ekoloških osobina planine Konjuh i osnovnih bioloških specifičnosti Rhopalocera u cjelini, moglo bi se pretpostaviti da je područje ove planine uglavnom nepovoljno za Rhopalocera, odnosno da nema ekoloških uslova za pojavu i opstanak većeg broja vrsta ovih insekata. Zato bi na prvi pogled trebalo očekivati sasvim naznatan broj šumskih vrsta koje se inače javljaju samo do tih nadmorskih visina, i nešto veći broj vrsta otvorenih staništa pored rijeka Krivaje i Drinjače.

Ove činjenice je potrebno naglasiti da bi se istakli rezultati upravo suprotni od očekivanih.

Naime, u toku prvih faunističkih istraživanja, iako se radi o sasvim malom istraženom prostoru Konjuha, konstatovano je 67 vrsta ovih insekata. Treba istaći vrlo interesantnu činjenicu, koja ukazuje na opšti karakter faune Rhopalocera ovog područja da je samo na jednom lokalitetu, na staništima pored puta u dužini od svega cca 1.500 m nađeno 48 vrsta Rhopalocera (Haluge), i to u neuobičajeno brojnim populacijama, što je rijetka pojava kod ovih insekata kao cjeline.

U 1990. godini pristupilo se ekološkim istraživanjima koja su obuhvatila biocenoze koje ranijim istraživanjima nisu obuhvaćene, i to pored rijeke Krivaje i potoka Župeljeva, te padina prema vrhu sa jugozapadne strane.

Prema navedenim rezultatima istraživanja u faunističkom smislu, vidi se da je u toku 1990/91. godine konstatovano ukupno 40 vrsta Rhopalocera na do tada neistraženim staništima u dolini Krivaje i na zapadnim padinama Konjuha.

Na cijelom istraženom području Konjuha konstatovano je ukupno 76 vrsta ovih insekata, što je sa faunističkog stanovišta, u odnosu na osnovne ekološke karakteristike istraženog područja, velik broj.

Objašnjenje ovoj pojavi za sada se može dati samo djelimično. Različita podloga i drugi abiotički faktori, te otvorena staništa pored potoka i puteva, zatim prorijeđene šumske zajednice, naročito *Pinetum silvestris nigrae* su povoljni ekološki uslovi za pojavu i opstanak većeg broja vrsta ovih insekata.

Drugo i posebno značajno pitanje koje se odnosi na specifičnost faune Rhopalocera Konjuha je nalaz vrste *Coeonympha gardetta* Prun. Ova vrsta je prvo nađena u brojnoj populaciji na lokalitetu Haluge, i taj podatak, kao podatak od posebnog faunističkog interesa, je objavljen (Sijarić, 1978).

U toku najnovijih istraživanja 1990. godine ova vrsta je nađena na svim staništima uz put pored potoka Župeljeva i u različitim sastojinama od cca 670 m n. v. do samog vrha Konjuha.

Na tako niskim staništima (niži nego prvi nalaz - Haluge) ova vrsta do sada nije nađena, a tu se sve do cca 900 m n. v. nalazi zajedno sa vrstom *C. arcania*.

Ovaj nalaz je utoliko značajniji što je ukazao da raniji nalaz ove vrste na lokalitetu Haluge nije slučajna, nego je to vrsta rasprostranjena na cijelom području Konjuh planine i javlja se brojna u svim populacijama.

Osim toga, isključivši slučajnost nalaza vrste *C. gardetta*, potvrđeni su konačno svi zaključci objavljeni povodom prvog nalaza ove vrste na Konjuhu, a koji se odnose na faunistički (novi nalaz), zoogeografski (nađena izvan poznatog areala vrste), ekološki (do sada se smatrala isključivo visokoplaninskom vrstom) i taksonomski značaj (potvrđena je reproduktivna izolacija u odnosu na vrstu *C. arcania*, jer su dugo u literaturi smatrane infraspeciskim taksonima).

Na osnovu dosadašnjih istraživanja može se zaključiti da je Konjuh planina izuzetno bogato područje vrstama Rhopalocera, kako u kvalitativnom (broj vrsta u populacijama) tako i u kvantitativnom pogledu (broj jedinki u populacijama) u odnosu na opšte ekološke uslove ovog geografskog područja.

Drugi vrlo važan zaključak odnosi se na vrstu *C. gardetta* koje je neočekivano otkrivena prvo na lokalitetu Haluge (Sijarić, 1978), a zatim na ostalim lokalitetima uz potok Župeljeva od cca 670 m n. v. do vrha, a u zoni do cca 900 m n. v. nalazi se zajedno sa vrstom istog roda *C. arcania*.

Ovaj nalaz je značajan iz dva razloga:

a) Rasprostranjenje ove vrste na cijelom istraženom području Konjuh planine iznad cca 670 m n. v. ukazuje da je ta, inače rijetka i lokalna vrsta u Bosni i Hercegovini karakteristična za ovu planinu, gdje nije rijetka niti lokalna.

b) nalaz na nižim staništima sa vrstom *C. arcania* konačno potvrđuje sve ranije zaključke o interspecijskom odnosu ovih vrsta.

Ostaje za sada neobjašnjeno pitanje zašto je baš Konjuh planina u ovoj geografskoj zoni bosanskog pogrđa tako izuzetno bogata vrstama Rhopalocera za razliku od drugih sličnih planina u ovoj zoni koje gravitiraju prema Panonskoj niziji, odnosno Posavini (pr. Ozren planina, Majeвица).

Pojava vrste *C. gardetta* upravo samo na planini Konjuh i to daleko od do sada poznatog areala ove vrste, za sada ostaje samo konstatacija kao činjenica. Razjašnjen je značaj tog nalaza sa višestrukog naučnog stanovišta, ali uzrok njenoj pojavi na tom području ostaje i dalje nerazjašnjen.

Možda će se, sa potpunijim faunističkim istraživanjima ostalih planina bosanskog pogrđa, dobiti odgovor i na to pitanje.

LITERATURA

Higgins, G.L., 1975: The Classification of European Butterflies, London.

Higgins, G.L. - Riley, D. N., 1980: A Field Guide to the Butterflies of Britain and Europe, London.

Sijarić, R., 1977: Faunistički prikaz Rhopalocera i Hesperioidea zapadne Bosne (Lepidoptera). GZM, N. S., XVI: 175-192, Sarajevo.

Sijarić, R., 1978: Rasprostranjenje vrste *Coenonympha gardetta* de Prunner 1798 na Balkanskom poluostrvu. GZM (PN), NS, XVII:317-321, Sarajevo.

Sijarić, R., 1982: Sastav populacija Rhopalocera (Lepidoptera) u ekosistemima planine Vlašić. GZM, Prir. nauke, N. S., 21:163-172, Sarajevo.

Sijarić, R., 1986/87: Faunistička istraživanja Rhopalocera (Lep.) u sjevernoj Bosni. GZM, Prir. nauke, N.S. br. 25-26: 173-194, Sarajevo.

Sijarić, R. i Mihljević, B., 1980/81: Faunistička istraživanja Rhopalocera (Lep.) u sjeveroistočnoj Bosni. GZM (PN), NS, XIX-XX:125-138, Sarajevo

SUMMARY

FAUNISTIC RESEARCH OF RHOPALOCERA (LEPIDOPTERA) OF THE BOSNIAN HILLY TERRAIN

At the end of July and the beginning of August 1990 the ten days explorations of Rhopalocera (Lepidoptera) in the region of mountains of the Bosnian hilly terrain: Borja, Czlomac, Čemernica and on one location in the Ugar Valley were carried out.

The total of 49 species of these insects were found in this region. The data were incomplete but important, because these were the first results for this area of Bosnia and Herzegovina. This area is rather important from the standpoints of geography and ecology, for it belongs to a transitional zone between the Pannonian Plains on the North and the string of the Dinaric Alps in the South, and is, therefore, exposed to different ecological influence by these two different geographical weather conditions.

Among the confirmed species the finds of two species *Aricia artaxerxes* and *Parnassius apollo* are particularly significant.

A. artaxerxes is the species of the higher zones and open mountainous dwellings. It can be also found in the lower dwellings if the basic ecological conditions can suit it - an ovipositing plant and the type of dwelling. Nevertheless, the dwelling of this species on the Čemernica is found in the compact forest communities - the extended patches near the roads on approximately 1.000 meters above sea level.

P. apollo is the species typical, according to the present findings, for the open high mountainous meadow dwellings. However, the Čemernica find is a part of the complex mixed forest communities. Two fresh specimens were found on the edge of a forest road.

The find of this species lies outside its previously known range in the territory of Bosnia and Herzegovina.

The Konjuh Mountain is situated in the Northeastern Bosnia. It is a lower mountain with the highest peak of 1.328 meters. The whole mountain massif, except for the river valleys, consists of large complexes of different forest communities.

In the course of exploration a relatively large number of these insects' species was discovered. The majority of species were found on the serpentine rocky ground and on the dwellings of the river valleys meadow communities.

The total number of 76 species of these insects were found, which was quite a large number from the faunological standpoint and because of ecological features of the Konjuh Mountain. The second and particularly significant matter, related to the specific quality of the Konjuh Mountain Rhopalocera fauna, was the find of the species

Coenonympha gardetta Prun. This species was discovered in all the dwellings along the road near the Župeljeva brook and in different plant communities at approximately 670 meters above sea level up to the highest peak of the Konjuh Mountain.

This species was never found up to now on so low dwellings, and it was discovered there together with the species *C. arcania* up to approximately 900 meters above sea level. This species is diffused on the whole territory of the Konjuh Mountain and it is present in numbers in all populations.

With this discovery all the conclusions were confirmed, which had been published after the first find of the kind on the Konjuh Mountain (Sijarić, 1978), and which had been related to its faunistic importance (new find), zoogeographical (found outside the known range of this species), ecological (up to now it was considered exclusively the high mountainous species) and taxonomic significance (the reproductive isolation in connection to the species *C. arcania* was confirmed, because they had been thought to be for a long time in professional literature as infraspecies taxons).

UDK 598.2 (497.15 Hutovo blato)
Originalni naučni rad

Svetoslav OBRATIL, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

PRVA ISTRAŽIVANJA ORNITOFAUNE HUTOVA BLATA POSILIJE IZGRADNJE AKUMULACIONOG JEZERA PHE "ČAPLJINA"

Za potrebe Pumpne hidroelektrane "Čapljina", na području mediteranske močvare Hutovo blato izgradnjom brane stvorena je 1979. godine vodena akumulacija - Svitavsko jezero.

Prva istraživanja naselja ptica nakon krupnih degradacionih promjena u prirodnim ekosistemima obavljena su u vremenu od 1983. do 1991. godine.

Rezultati istraživanja ukazuju na značajne kvantitativne promjene u sastavu faune ptica, u odnosu na stanje utvrđeno do 1979. godine.

THE FIRST RESEARCH OF THE ORNITOPHAUNA OF HUTOVO BLATO AFTER THE KONSTRUCTION OF THE ACCUMULATION LAKE NEAR THE PUMP HYDRO ELECTRIC POWER STATION "ČAPLJINA"

For the purposes of the Pump hydro electric power station "Čapljina", on the ground of the Mediterranean swamp Hutovo blato, with the construction of the Dam in 1979, the water accumulation of the Svitava Lake (Svitavsko jezero) was created.

The first research of the birds dwellings after the large degradation changes in the natural ecosystems was carried out in the period 1983-1991.

The research results show the significant quantitative and qualitative changes in the composition of the birds faunas compared to the situation established till 1979.

UVOD

S obzirom na stepen promjena koje je čovjek činio u prirodnim ekosistemima Hutova blata i močvarnom području delte Neretve i šire, izdvaja se vremensko razdoblje od 1946. do 1979. godine. Po svome neposrednom degradacionom uticaju koji je uslovio narušavanje i uništenje određenih ekosistema, izdvajaju se sistematske melioracije i izgradnja vodene akumulacije Pumpne hidroelektrane "Čapljina" 1979. godine.

U periodu 1983-1991.godine Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine Sarajevo, uz materijalnu pomoć PHE "Čapljina" u Čapljini organizira istraživanja faune ptica Hutova blata i neposredne okoline.

Cilj istraživanja je utvrđivanje eventualnih promjena u sastavu faune ptica - jednoj od biotskih komponenti ekosistema. Posebna pažnja posvećena je prezentnosti vrsta ptica u najznačajnijim ekosistemima, njihovoj distribuciji u prostoru (ekosistemima) i vremenu (sezonskim aspektima).

Usporedba rezultata ovih istraživanja sa stanjem faune ptica ustanovljenim do 1978. godine (Obratil, 1985), ukazala bi na eventualne promjene u ptičijem svijetu, a time i na stepen ugroženosti međunarodnog značaja koji ima ova mediteranska močvara za populacije ptica jednog dijela Evrope u vrijeme migracije i zimovanja.

METOD RADA

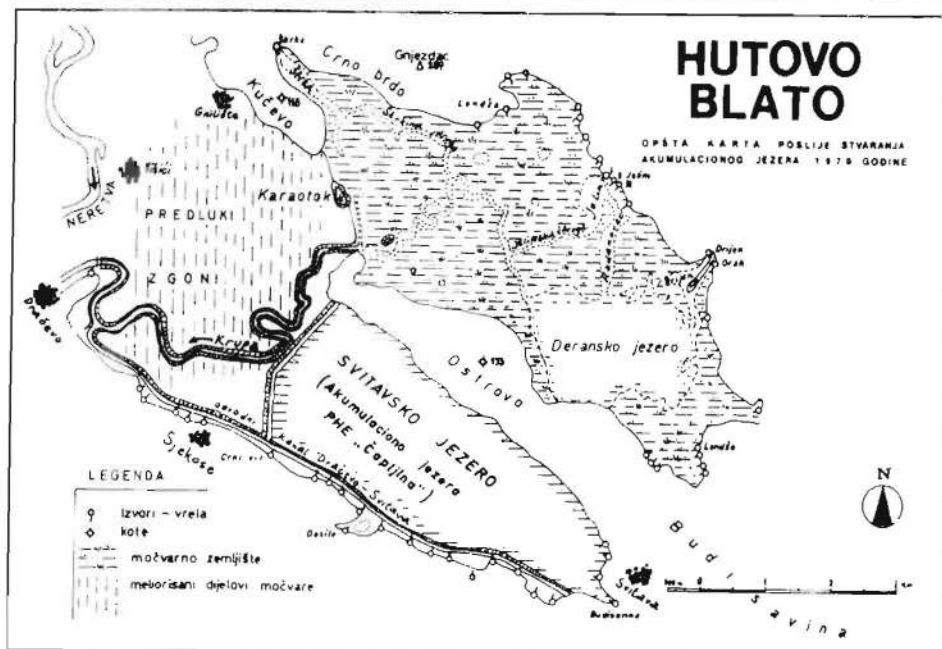
Istraživanja naselja ptica vršena su u najkarakterističnijim ekosistemima močvarnog i neposrednog okolnog kopnenog područja u svim sezonskim aspektima. Obavljeno je 19 terenskih izlazaka u trajanju od 55 dana.

Pregled terenskih izlazaka:

Godina	P e r i o d i P e r i o d s				Ukupno dana
	Zimovanje Wintering XII-II	Prolj. seoba Spring migration III-IV	Gniježđenje Nesting V-VII	Jesen. seoba Autumn Migration IX-XI	
1983.	3	3	3	3	12
1984	-	3	3	4	10
1987.	1	-	-	-	1
1988.	-	3	3	-	6
1989.	6 (2x3)	-	2	3	11
1990.	-	3	3	3	9
1991.	3	3	-	-	6
Ukupno:	13	15	14	13	55

S obzirom na to da ova istraživanja predstavljaju nastavak ranijih kontinuiranih ornitoloških istraživanja autora, u radu su zbog racionaliziranja prostora izostavljeni opisi ekoloških karakteristika ekosistema kod kojih nisu izvršene degradacione promjene. Navedeni opisi sadržani su u radu ORNITO-FAUNA HUTOVA BLATA DO IZGRADNJE AKUMULACIONOG JEZERA PHE ČAPLJINA (Obratil, 1985). Značajnije degradacione promjene nekih ekosistema iskazane su u rezultatima rada.

U rezultatima rada, sastav naselja ptica i njihova distribucija u vremenu (prezentnost vrsta ptica u vrijeme gniježđenja, proljetnoj i jesenskoj seobi, te zimovanju) u sedam istraživanih ekosistema iskazani su tabelarno.

HUTOVO BLATO - opšta karta poslije stvaranja akumulacionog jezera PHE "Čapljin" 1979. godine

HUTOVO BLATO - A general map after the creation of the accumulation lake behind the Pump hydro electric power station "Čapljin" in 1979.

U prilogu rada je dat:

-Sistematski pregled registrovane ornitofaune na Hutovu blatu u vremenskom razdoblju od 1983. do 1991. godine i njena distribucija u vremenu (Prilog 1).

-Grafikon distribucije u vremenu 235 vrsta (48 porodica) ptica čije je prisustvo na Hutovu blatu utvrđeno u periodu od 1885 do 1978. godine i 148 vrsta (36 porodica) registrovanih u periodu 1983-1991. godine (Prilog 2).

-Distribucija vrsta ptica u prostoru i vremenu u ovoj mediteranskoj močvari i njenoj neposrednoj okolini (do 1979. godine / poslije 1979. godine), (Prilog 3).

Opšti redoslijed taksona izložen je prema djelu Vaurie: The Birds of the Palearctic Fauna (*Passeriformes* 1959, *Non Passeriformes* 1965) i S. D. Matvejev - V. P. Vasić CATALOGUS FAUNAE JUGOSLAVIAE (*Aves* 1973).

Determinacija i registracija ptica na terenu vršena je METODOM NE-POSREDNOG OSMATRANJA.

REZULTATI

A. MOČVARNO PODRUČJE

1. Naselje ptica otvorenih vodenih površina

Prostranstvo koje zauzimaju ovi ekosistemi uvećano je 1979. godine za cca 1.000 ha. Prirodnim ekosistemima otvorenih vodenih površina na Gornjem

Hutovu blatu, u kojim dominiraju jezera Deransko, Jelim i Škrka pridružuje se novostvoreno akumulaciono jezero Pumpne hidroelektrane "Čapljina". Ovaj antropogeni ekosistem nastao je uništenjem prirodnih ekosistema: prostranih poplavnih livada, šaša, trske-site-rogoza i relativno skromnih površina Svitavskog jezera na prostoru Svitavske kasete na Donjem blatu.

U ovom tipu staništa zabilježeno je zadržavanje 53 vrste ptica, a njihova distribucija u vremenu je ova:

Tabela 1.

Red. broj No	Vrsta Species	P e r i o d			
		P e r i o d s			
		Zimovanja Wintering XII-II	Prolj. seobe Spring Migration III-IV	Gniježdenja Nesting V-VII	Jesen. seobe Autumn Migration IX-XII
1.	<i>Gavia stellata</i>				+
2.	<i>Podiceps ruficollis</i>	+	+	+	+
3.	<i>Podiceps nigricollis</i>	+	+		+
4.	<i>Podiceps cristatus</i>	+	+	+	+
5.	<i>Phalacrocorax carbo</i>	+	+	+	+
6.	<i>Phalacrocorax pygmaeus</i>	+	+	+	+
7.	<i>Ixobrychus minutus</i>			+	
8.	<i>Nycticorax nycticorax</i>			+	
9.	<i>Ardeola ralloides</i>			+	
10.	<i>Egretta alba</i>		+		
11.	<i>Egretta garzetta</i>		+	+	
12.	<i>Ardea cinerea</i>	+	+	+	+
13.	<i>Ardea purpurea</i>			+	
14.	<i>Platalea leucorodia</i>	+	+		
15.	<i>Plegadis falcinellus</i>		+		
16.	<i>Anser anser</i>			+	
17.	<i>Anser albifrons</i>	+			
18.	<i>Tadorna tadorna</i>	+			
19.	<i>Anas platyrhynchos</i>	+	+	+	+
20.	<i>Anas crecca</i>	+			+
21.	<i>Anas strepera</i>	+			
22.	<i>Anas penelope</i>	+	+		
23.	<i>Anas acuta</i>		+		
24.	<i>Anas querquedula</i>	+	+	+	+
25.	<i>Aythya ferina</i>	+	+	+	+
26.	<i>Aythya nyroca</i>	+	+	+	+
27.	<i>Aythya fuligula</i>	+	+		
28.	<i>Aythya marila</i>	+			+
29.	<i>Mergus merganser</i>	+			
30.	<i>Pandion haliaëtus</i>		+		
31.	<i>Aquila clanga</i>				+
32.	<i>Aquila heliaca</i>				+

33. <i>Rallus aquaticus</i>	+	+	+	+
34. <i>Gallinula chloropus</i>	+	+	+	+
35. <i>Fulica atra</i>	+	+	+	+
36. <i>Tringa hypoleucos</i>			+	
37. <i>Larus ridibundus</i>	+	+		+
38. <i>Larus argentatus</i>	+	+	+	+
39. <i>Larus canus</i>		+		
40. <i>Chlidonias niger</i>			+	
41. <i>Chlidonias hybrida</i>			+	
42. <i>Sterna hirundo</i>			+	
43. <i>Apus apus</i>			+	
44. <i>Apus melba</i>			+	
45. <i>Alcedo atthis</i>	+		+	+
46. <i>Merops apiaster</i>			+	
47. <i>Riparia riparia</i>		+	+	
48. <i>Hirundo rustica</i>		+	+	
49. <i>Hirundo daurica</i>			+	
50. <i>Delichon urbica</i>			+	
51. <i>Motacilla cinerea</i>		+		+
52. <i>Motacilla alba</i>			+	
53. <i>Corvus cornix</i>	+	+	+	+
Ukupno:	26	28	33	23

2. Naselja ptica u ekosistemima trske, site i rogoza

U ovim prostranim ekosistemima registrovano je prisustvo 50 vrsta ptica:

Tabela 2.

Red. broj No	Vrsta Species	P e r i o d			
		P e r i o d s			
		Zimovanja Wintering XII-II	Prolj. seobe Spring Migration III-IV	Gniježdenja Nesting V-VII	Jesen. seobe Autumn Migration IX-XI
1. <i>Podiceps ruficollis</i>			+	+	
2. <i>Podiceps cristatus</i>			+	+	
3. <i>Phalacrocorax pygmaeus</i>	+		+	+	+
4. <i>Botaurus stellaris</i>			+	+	+
5. <i>Ixobrychus minutus</i>				+	
6. <i>Nycticorax nycticorax</i>				+	
7. <i>Ardeola ralloides</i>				+	
8. <i>Egretta alba</i>			+		
9. <i>Egretta garzetta</i>				+	
10. <i>Ardea cinerea</i>	+		+	+	+
11. <i>Ardea purpurea</i>			+	+	

12. <i>Platalea leucorodia</i>		+		
13. <i>Anser anser</i>			+	
14. <i>Anas platyrhynchos</i>	+	+	+	+
15. <i>Anas querquedula</i>		+		
16. <i>Accipiter gentilis</i>			+	
17. <i>Accipiter nisus</i>				+
18. <i>Buteo buteo</i>	+	+		+
19. <i>Aquila clanga</i>				+
20. <i>Aquila heliaca</i>				+
21. <i>Circus cyaneus</i>	+			+
22. <i>Circus aeruginosus</i>	+	+	+	+
23. <i>Phasianus colchicus</i>		+	+	+
24. <i>Rallus aquaticus</i>	+	+	+	+
25. <i>Porzana parva</i>				+
26. <i>Gallinula chloropus</i>	+	+	+	+
27. <i>Fulice atra</i>		+	+	+
28. <i>Gallinago gallinago</i>		+		+
29. <i>Alcedo atthis</i>	+		+	+
30. <i>Anthus trivialis</i>				+
31. <i>Motacilla flava</i>		+		
32. <i>Lanius minor</i>			+	
33. <i>Sturnus vulgaris</i>				+
34. <i>Pica pica</i>	+	+		
35. <i>Corvus cornix</i>	+	+		
36. <i>Troglodytes troglodytes</i>	+			+
37. <i>Cettia cetti</i>	+	+	+	+
38. <i>Luscinola melanopogon</i>				+
39. <i>Acrocephalus arundinaceus</i>		+	+	
40. <i>Phylloscopus collybita</i>	+			+
41. <i>Saxicola torquata</i>				+
42. <i>Erithacus rubecula</i>	+			+
43. <i>Turdus pilaris</i>	+			
44. <i>Turdus merula</i>	+			
45. <i>Panurus biarmicus</i>	+			
46. <i>Parus coeruleus</i>	+	+		+
47. <i>Parus major</i>	+			
48. <i>Remiz pendulinus</i>	+			+
49. <i>Carduelis chloris</i>	+			
50. <i>Emberiza schoeniclus</i>	+	+		+
Ukupno:	23	24	22	28

Drozd bravenjak (*Turdus pilaris*) uočen je u popaljenoj trsci 13. februara 1991. godine (jato od 60-70 primjeraka)

3. Naselja ptica u ekosistemima šaša

Stvaranjem vodene akumulacije PHE "Čapljina" na području Donjeg Hutova blata (Svitavska kaset) gotovo su uništeni nekad prostrani ekosistemi šaša.

U vegetacijski veoma jednoličnim ekosistemima koje danas nalazimo u fragmentarnom obliku na Gornjem Hutovu blatu, registrovane su sljedeće vrste ptica:

Tabela 3.

Red. broj No	Vrsta Species	P e r i o d P e r i o d s			
		Zimovanja Wintering XII-II	Prolj. seobe Spring Migration III-IV	Gniježđenja Nesting V-VII	Jesen. seobe Autumn Migration IX-XI
1.	<i>Nycticorax nycticorax</i>			+	
2.	<i>Ardeola ralloides</i>			+	
3.	<i>Egretta garzetta</i>			+	
4.	<i>Anas platyrhynchos</i>		+		
5.	<i>Anas querquedula</i>		+		
6.	<i>Circus cyaneus</i>	+			
7.	<i>Phasianus colchicus</i>		+		
8.	<i>Gallinago gallinago</i>	+			+
9.	<i>Gallinago media</i>	+			
10.	<i>Apus melba</i>			+	
11.	<i>Motacilla flava</i>		+	+	
Ukupno:		3	4	5	1

4. Naselja ptica u ekosistemima plavnih livada

Uz životne zajednice šaša, biocenoze poplavnih livada su izložene naj-snažnijem destruktivnom uticaju antropogenih faktora. Vode akumulacionog jezera potopile su prostrane ekosisteme plavnih livada u Svitavskoj kaseti, a preostale livade ispod brane jezera do sela Dračevo (Sjekoška kaset) postepeno se pretvaraju u obradive površine.

Na skromnim površinama plavnih livada evidentirana je 51 ptičja vrsta:

Tabela 4.

Red. broj No	Vrsta Species	P e r i o d P e r i o d s			
		Zimovanja Wintering XII-II	Prolj. seobe Spring Migration III-IV	Gniježđenja Nesting V-VII	Jesen. seobe Autumn Migration IX-XI
1.	<i>Podiceps ruficollis</i>		+		

2. <i>Phalacrocorax pygmaeus</i>		+		+
3. <i>Egretta alba</i>		+		+
4. <i>Egretta garzetta</i>		+	+	+
5. <i>Ardea cinerea</i>	+	+		+
6. <i>Ardea purpurea</i>		+		
7. <i>Platalea leucorodia</i>	+	+		
8. <i>Plegadis falcinellus</i>		+		
9. <i>Anas platyrhynchos</i>	+	+		+
10. <i>Anas crecca</i>	+	+		+
11. <i>Anas penelope</i>		+		
12. <i>Anas acuta</i>	+	+		+
13. <i>Anas querquedula</i>	+	+		+
14. <i>Anas clypeata</i>		+		
15. <i>Aythya ferina</i>	+	+		
16. <i>Aythya nyroca</i>		+		
17. <i>Buteo buteo</i>		+		
18. <i>Coturnix coturnix</i>			+	
19. <i>Fulica atra</i>	+	+		
20. <i>Charadrius dubius</i>		+		
21. <i>Vanellus vanellus</i>	+	+		+
22. <i>Caladris alpina</i>	+	+		
23. <i>Philomachus pugnax</i>		+		
24. <i>Tringa totanus</i>		+		
25. <i>Tringa nebularia</i>		+		+
26. <i>Tringa ochropus</i>		+		
27. <i>Tringa glareola</i>		+		
28. <i>Tringa hypoleucos</i>		+		
29. <i>Limosa limosa</i>		+		
30. <i>Numenius arquata</i>		+		
31. <i>Gallinago gallinago</i>	+	+		+
32. <i>Gallinago media</i>		+		
33. <i>Larus ridibundus</i>	+	+		
34. <i>Larus argentatus</i>	+	+	+	+
35. <i>Columba livia</i>	+			
36. <i>Alcedo atthis</i>				+
37. <i>Riparia riparia</i>		+		
38. <i>Hirundo rustica</i>		+	+	
39. <i>Anthus pratensis</i>		+		+
40. <i>Anthus spinoletta</i>				+
41. <i>Motacilla flava</i>		+	+	
42. <i>Motacilla cinerea</i>	+			
43. <i>Motacilla alba</i>				+
44. <i>Sturnus vulgaris</i>	+	+		+
45. <i>Coloeus monedula</i>				+
46. <i>Corvus cornix</i>	+	+	+	+
47. <i>Turdus pilaris</i>	+			
48. <i>Passer montanus</i>				+
49. <i>Carduelis carduelis</i>		+		+

50. <i>Acanthis cannabina</i>		+		+
51. <i>Emberiza calandra</i>		+	+	+
Ukupno:	18	42	7	23

5. Neselje ptica poplavnih šuma topola i vrba

U vegetaciji ovih životnih zajednica zabilježeno je prisustvo 53 vrste ptica:

Tabela 5.

Red. broj No	Vrsta Species	P e r i o d P e r i o d s			
		Zimovanja Wintering XII-II	Prolj. seobe Spring Migration III-IV	Gniježđenja Nesting V-VII	Jescn. seobe Autumn Migration IX-XI
1.	<i>Phalacrocorax carbo</i>	+	+	+	+
2.	<i>Phalacrocorax pygmaeus</i>	+	+	+	+
3.	<i>Nycticorax nycticorax</i>		+	+	
4.	<i>Ardeola ralloides</i>		+	+	
5.	<i>Egretta garzetta</i>		+	+	+
6.	<i>Ardea cinerea</i>	+	+	+	
7.	<i>Ardea purpurea</i>			+	
8.	<i>Pandion haliaëtus</i>		+		
9.	<i>Accipiter gentilis</i>			+	
10.	<i>Accipiter nisus</i>	+			+
11.	<i>Buteo lagopus</i>	+	+		
12.	<i>Buteo buteo</i>	+	+		
13.	<i>Hieraaetus pennatus</i>		+		
14.	<i>Phasianus colchicus</i>		+	+	+
15.	<i>Columba palumbus</i>	+	+	+	+
16.	<i>Columba livia</i>			+	+
17.	<i>Streptopelia turtur</i>			+	
18.	<i>Cuculus canorus</i>			+	
19.	<i>Alcedo atthis</i>	+			+
20.	<i>Merops apiaster</i>			+	
21.	<i>Upupa epops</i>			+	
22.	<i>Jynx torquilla</i>		+	+	
23.	<i>Lanius collurio</i>			+	
24.	<i>Lanius minor</i>			+	
25.	<i>Lanius excubitor</i>	+			+
26.	<i>Oriolus oriolus</i>			+	
27.	<i>Sturnus vulgaris</i>		+		+
28.	<i>Garrulus glandarius</i>	+			+
29.	<i>Pica pica</i>	+	+	+	+
30.	<i>Coloeus monedula</i>				+

31. <i>Corvus cornix</i>	+	+	+	+
32. <i>Troglodytes troglodytes</i>	+			+
33. <i>Prunella modularis</i>				+
34. <i>Cettia cetti</i>		+	+	+
35. <i>Sylvia atricapilla</i>		+	+	
36. <i>Sylvia communis</i>			+	
37. <i>Phylloscopus collybita</i>	+			+
38. <i>Erithacus rubecula</i>	+	+		+
39. <i>Turdus merula</i>	+			+
40. <i>Aegithalos caudatus</i>				+
41. <i>Parus coeruleus</i>	+			+
42. <i>Parus major</i>	+	+		+
43. <i>Remiz pendulinus</i>		+	+	+
44. <i>Passer domesticus</i>			+	
45. <i>Passer hispaniolensis</i>			+	
46. <i>Passer montanus</i>			+	+
47. <i>Fringilla coelebs</i>	+	+	+	+
48. <i>Carduelis chloris</i>	+	+	+	+
49. <i>Carduelis carduelis</i>	+	+		+
50. <i>Coccothraustes coccothraustes</i>	+			
51. <i>Emberiza citrinella</i>	+	+		
52. <i>Emberiza cirrus</i>	+	+		
53. <i>Emberiza schoeniclus</i>				+
U k u p n o:	24	26	30	29

B. OKOLNO KOPNENO PODRUČJE

1. Naselja ptica zajednica šuma hrasta medunca i bijelog graba

Ove biocenoze susrećemo u različitim stadijima degradacije uslovljene antropogenim faktorima.

Tokom istraživanja utvrđeno je prisustvo sljedećih 60 vrsta ptica:

Tabela 6.

Red. broj No	Vrsta Species	P e r i o d P e r i o d s			
		Zimovanja Wintering XII-II	Prolj. seobe Spring Migration III-IV	Gniježdnja Nesting V-VII	Jesen. seobe Autumn Migration IX-XI
1. <i>Pernis apivorus</i>					+
2. <i>Accipiter gentilis</i>			+		
3. <i>Accipiter nisus</i>		+			+

4. <i>Buteo lagopus</i>	+	+		+
5. <i>Buteo buteo</i>	+	+		+
6. <i>Hieraaetus pennatus</i>	+			+
7. <i>Aquila chrysaëtus</i>		+		
8. <i>Gyps fulvus</i>	+		+	
9. <i>Phasianus colchicus</i>			+	
10. <i>Columba livia</i>			+	+
11. <i>Streptopelia turtur</i>			+	
12. <i>Cuculus canorus</i>			+	
13. <i>Apus melba</i>			+	
14. <i>Merops apiaster</i>			+	
15. <i>Upupa epops</i>			+	
16. <i>Riparia riparia</i>			+	
17. <i>Hirundo rustica</i>		+	+	
18. <i>Hirundo daurica</i>		+		
19. <i>Lllula arborea</i>				+
20. <i>Alauda arvensis</i>				+
21. <i>Motacilla alba</i>		+		
22. <i>Lanius collurio</i>			+	
23. <i>Lanius minor</i>				+
24. <i>Lanius excubitor</i>				+
25. <i>Oriolus oriolus</i>			+	
26. <i>Garrulus glandarius</i>				+
27. <i>Pica pica</i>	+	+	+	+
28. <i>Corvus cornix</i>	+	+	+	+
29. <i>Troglodytes troglodytes</i>	+	+		+
30. <i>Prunella modularis</i>		+		+
31. <i>Cettia cetti</i>		+	+	+
32. <i>Sylvia atricapilla</i>		+	+	
33. <i>Sylvia communis</i>		+	+	
34. <i>Sylvia curruca</i>	+		+	
35. <i>Sylvia melanocephala</i>				+
36. <i>Sylvia cantillans</i>		+	+	
37. <i>Phylloscopus collybita</i>		+		
38. <i>Regulus regulus</i>		+		
39. <i>Saxicola rubetra</i>				+
40. <i>Oenanthe hispanica</i>		+	+	
41. <i>Phoenicurus phoenicurus</i>				+
42. <i>Erithacus rubecula</i>	+	+		+
43. <i>Luscinia megarhynchos</i>			+	
44. <i>Turdus merula</i>	+	+		+
45. <i>Turdus philomelos</i>	+			
46. <i>Turdus viscivorus</i>	+			
47. <i>Aegithalos caudatus</i>	+			
48. <i>Parus lugubris</i>	+	+	+	
49. <i>Parus coeruleus</i>		+		+
50. <i>Parus major</i>	+	+		+
51. <i>Sitta neumayer</i>	+	+	+	

52. <i>Passer montanus</i>	+	+		+
53. <i>Fringilla coelebs</i>	+	+		+
54. <i>Carduelis carduelis</i>	+	+	+	+
55. <i>Carduelis chloris</i>	+	+	+	+
56. <i>Acanthis cannabina</i>	+	+	+	+
57. <i>C. coccothraustes</i>	+			
58. <i>Emberiza cia</i>	+			+
59. <i>Emberiza cirrus</i>	+	+		+
60. <i>Emberiza melanocephala</i>			+	
Ukupno:	25	30	27	30

2. Naselja ptica meliorisanih-obradivih površina

Kao posljedica planskih melioracionih zahvata (izgradnja kanala, nasipa i dr.), na nekada močvarnom području Hutova blata nastale su značajne površine zasijane poljoprivrednim kulturama (žitarice, voće, povrće i dr.). Po prostranstvu na kojem danas nalazimo ove novonastale ekosisteme, izdvaja se Višička kasetna na prostoru Karaotok- nasip uz korito rijeke Krupe - naselja Višići - Gnilište.

U ovim antropogenim ekosistemima uočeno je zadržavanje sljedećih 59 vrsta ptica:

Tabela 7.

Red. broj No	Vrsta Species	P e r i o d P e r i o d s			
		Zimovanje Wintering XII-II	Prolj. seobe Spring Migration III-IV	Gniježdenja Nesting V-VII	Jesen. seobe Autumn Migration IX-XI
1.	<i>Podiceps ruficollis</i>	+			
2.	<i>Ardea cinerea</i>		+		
3.	<i>Anser albifrons</i>	+			
4.	<i>Anas crecca</i>	+			
5.	<i>Accipiter gentilis</i>		+		
6.	<i>Accipiter nisus</i>	+			
7.	<i>Buteo lagopus</i>	+			
8.	<i>Buteo buteo</i>	+	+		
9.	<i>Circus cyaneus</i>	+			
10.	<i>Coturnix coturnix</i>			+	+
11.	<i>Vanellus vanellus</i>	+			+
12.	<i>Gallinago gallinago</i>	+	+		
13.	<i>Gallinago media</i>	+			

14. <i>Larus ridibundus</i>	+			
15. <i>Larus argentatus</i>		+		+
16. <i>Columba palambus</i>	+	+		
17. <i>Columba livia</i>		+		
18. <i>Apus apus</i>				+
19. <i>Apus melba</i>		+		
20. <i>Merops apiaster</i>				+
21. <i>Hirundo rustica</i>		+		+
22. <i>Hirundo daurica</i>				+
23. <i>Delichon urbica</i>				+
24. <i>Lullula arborea</i>				+
25. <i>Anthus pratensis</i>	+	+		+
26. <i>Anthus spinoletta</i>	+			
27. <i>Motacilla cinerea</i>	+	+		
28. <i>Motacilla alba</i>	+			+
29. <i>Lanius minor</i>				+
30. <i>Sturnus vulgaris</i>	+			+
31. <i>Garrulus glandarius</i>	+			
32. <i>Pica pica</i>	+	+		+
33. <i>Coloeus monedula</i>	+			+
34. <i>Corvus cornix</i>	+	+		+
35. <i>Troglodytes troglodytes</i>	+			
36. <i>Saxicola rubetra</i>	+	+		+
37. <i>Oenanthe hispanica</i>		+		+
38. <i>Phoenicurus ochruros</i>	+			+
39. <i>Erithacus rubecula</i>	+	+		+
40. <i>Luscinia megarhynchos</i>				+
41. <i>Turdus pilaris</i>	+			
42. <i>Turdus merula</i>	+			+
43. <i>Turdus viscivorus</i>	+			
44. <i>Parus major</i>	+			+
45. <i>Passer domesticus</i>	+	+		+
46. <i>Passer hispaniolensis</i>				+
47. <i>Passer montanus</i>	+	+		+
48. <i>Fringilla coelebs</i>	+	+		+
49. <i>Fringilla montifringilla</i>				+
50. <i>Serinus serinus</i>				+
51. <i>Carduelis chloris</i>	+	+		+
52. <i>Carduelis spinus</i>				+
53. <i>Carduelis carduelis</i>	+	+		+
54. <i>Acanthis cannabina</i>	+	+		+
55. <i>Coccothraustes</i>		+		
56. <i>Emberiza calandra</i>		+		+
57. <i>Emberiza citrinella</i>	+	+		
58. <i>Emberiza cirrus</i>	+			+
59. <i>Emberiza schoeniclus</i>	+			+
U k u p n o:	38	25	23	24

Istraživanja su vršena na području lokaliteta Predluki i Zgoni, koji se nalaze na nekadašnjem močvarnom području Višičke kasete.

Značajno povećanje broja vrsta i jedinki u doba migracije ptica (proljetne i jesenske seobe) i zimovanja, ekološki je uslovljeno uništenjem šaša i poplavnih livada na Donjem - Svitavskom blatu. Upravo u ovim sezonskim aspektima, podzemne vode i kišni periodi uslovljavaju u različitom stepenu plavljenje meliorisanih površina na rubu Blata.

Na vlažnim površinama i plitkim vodenim oazama koje se stvaraju, ptice ekosistema vlažnih poplavnih livada nalaze približno iste ekološke uslove, prije svega za prehranu, zaklon i odmor.

Najveći broj vrsta ptica zabilježen u vrijeme gniježđenja pripada drugim - susjednim biocenoza, a u ovim staništima zadržavaju se zbog ishrane.

DISKUSIJA

Ptice predstavljaju veoma dinamičnu biotsku komponentu ekosistema, jer najveći broj vrsta ptica osnovne životne potrebe u doba gniježđenja, migracije i zimovanja (uslove gniježđenja, ishrane, zaklona, odmora i dr.) zadovoljavaju u dva ili više različitih ekosistema, često prostorno udaljenih.

Iz ove činjenice proizlazi ekološka spoznaja da Hutovo blato sa ornitološkog stanovišta predstavlja nedjeljivi dio cjelokupnog neretljanskog močvarnog područja u donjem toku rijeke Neretve. Sve promjene koje su se dešavale u ekosistemima ovog močvarnog područja pod uticajem različitih faktora imale su posredan ili neposredan odraz na faunu ptica Hutova blata.

Čovjek je svojim prisustvom u ovom području u različitom stepenu narušavao i uništavao ekosisteme.

Krajem XIX i početkom XX vijeka to je činio stočarenjem u rubnim dijelovima Blata, košenjem mladih i paljenjem starih tršćaka, sječom šuma, ribolovom, lovom i na druge načine.

U poslijeratnom periodu, od 1946. godine neretljanske močvare i okolno područje izloženi su snažnom uticaju niza međusobno povezanih antropogenih ekoloških faktora, što je uslovlilo krupne promjene u prirodnim ekosistemima. Po svome značaju izdvajaju se sljedeći zahvati:

- Izgradnja nasipa i rubnih kanala na Hutovu blatu,
- Obimni melioracioni zahvati na području delte Neretve,
- Intenzivna industrijalizacija, urbanizacija i izgradnja u užem i širem području,
- Hcmizacija poljoprivredne proizvodnje,
- Razvoj lovnog turizma,
- Regulacija korita ponornice Trebišnjice na Popovom polju,
- Izgradnja brane i stvaranje (1979. godine) vodene akumulacije-Svitavskog jezera za potrebe Pumpne hidroelektrane "Čapljina" na području Donjeg- Svitavskog blata (prostor između naselja Svitava i Sjekose (Sl.1)).

Kada se raspravlja o fauni ptica Hutova blata i značaju ove mediteranske močvare za evropske populacije ptica u doba migracije i zimovanja, s obzirom

na stepen promjena koje je čovjek svojim djelovanjem činio u prirodnim ekosistemima ovog područja i šire, izdvaja se vremensko razdoblje do stvaranja akumulacionog jezera i ono poslije njega.

Rezultati istraživanja naselja ptica u karakterističnim ekosistemima Hutova blata i njegove neposredne okoline obavljenih u vremenu od 1983. do 1991. godine ukazuju na značajne kvantitativne i kvalitativne promjene u ovoj biotskoj komponenti u odnosu na stanje utvrđeno do 1979. godine (Obratil, 1985).

Analiza konstatovane prezentnosti vrsta ptica i njihova distribucija u vremenu (Prilog 1 i 2) pokazuju da je broj ukupno registrovanih vrsta manji za 37%, a porodica 25%. Smanjenje brojnosti vrsta u vrijeme migracije (proljećne i jesenske) kreće se od 39% do 42%, zimovanja 46% i gniježđenja 29%.

Kvalitativni sastav registrovane avifaune upućuje na zaključak da je najizraženije odsustvo plićijih vrsta koje su ekološki vezane za vodena i močvarna staništa. To se prije svega odnosi na vrste iz porodice pataka (*Anatidae*), šljuka i vivaka (*Charadriidae*) čije je prisustvo manje za 45%. Potrebno je istaći da su ove ptice u doba seobe i zimovanja bile zastupljene po pravilu velikim brojem jedinki.

Pregled distribucije ptica u prostoru (Prilog 3) nesumnjivo ukazuje da su posljedice degradacionih procesa najizraženije u prirodnim ekosistemima plavnih livada. Ovi ekosistemi su predstavljali najznačajnija staništa za ptice sjevernijih dijelova Evrope u doba migracije i zimovanja. U njima je do 1979. godine ustanovljeno zadržavanje najvećeg broja vrsta ptica (100). Međutim, najnovija istraživanja pokazala su da je smanjenje prezentnosti vrsta 49%, a u pojedinim za ptice značajnim periodima i izraženije (proljećna seoba 43%, jesenska seoba 61% i zimovanje 70%).

Znatno smanjenje zadržavanja vrsta ptica od 39% uočeno je u ekosistemima šaševa.

Iz kompleksa ekoloških faktora koji su uslovili ovako krupne promjene u avifauni za relativno kratko vremensko razdoblje, neposrednim degradacionim uticajem izdvaja se stvaranje vještačke vodene akumulacije PHE "Čapljina" na Donjem - Svitavskom blatu. Na prostoru od oko 1000 ha pod vodenom površinom novonastalog Svitavskog jezera 1979. godine nestale su po svom prostanstvu i značaju za ptice jedinstveni ekosistemi poplavnih livada i šaša. Danas ove ekosisteme nalazimo u fragmentarnom obliku na Donjem blatu - na prostoru od naselja Dračvo (Sjekoška kaseta), a na Gornjem blatu na lokalitetima Drijen i mjestimično na rubnim dijelovima močvare.

Iz skupine antropogenih ekofaktora koji na plićiji svijet utiču uslovno rečeno posredno i čiji će se degradacioni efekti ispoljavati poslije dužeg vremenskog razdoblja, izdvajaju se promjene hidroloških prilika i hemizacija poljoprivredne proizvodnje u neposrednoj i široj okolini močvare. Ranije jasno izražene dvije sezonske oscilacije vodostaja na Hutovu blatu (proljeće i jesen) uslovljene narastanjem vodostaja rijeke Neretve, ekološki su uslovili biotski sastav (biljni i životinjski) u ekosistemima ove mediteranske močvare.

Međutim ovaj vjekovni ritam je narušen izgradnjom brane na Donjem blatu i ispuštanjem vode iz akumulacionog jezera zbog održavanja određenog vodnog režima, što prouzrokuje u toku godine česte dnevne oscilacije vodostaja u močvari. Navedene hidrološke promjene utiču na abiotsku komponentu ekosistema, a time i na biotske segmente: vegetaciju, mikro i makro faunu, za koje su ptice vezane složenim lancima ishrane.

Promjena vodostaja u periodu april -juni prouzrokuje uništenje gnijezda sa jajima i mladim pticama velikog broja vrsta, što predstavlja jedan od oblika neposrednog degradacionog uticaja antropogenog faktora.

Određene progradacione promjene u naseljima ptica (povećana prezentnost vrsta i jedinki) ustanovljene su u ekosistemima meliorisanih dijelova močvare - površinama zasijanim različitim poljoprivrednim kulturama. Veliki broj registrovanih vrsta pripada avifauni poplavnih livada - ekosistemima koji su na Hutovu blatu gotovo nestali stvaranjem vještačke vodene akumulacije na prostoru Svitavske kasete. Ptice ovih prirodnih ekosistema našle su u novonastalim antropogenim ekosistemima meliorisanih dijelova močvare približno iste životne uslove u vrijeme migracije i zimovanja (zaklon, odmor, ishrana i dr.).

ZAKLJUČAK

Analiza rezultata prvih istraživanja naselja ptica Hutova blata i njegove okoline obavljenih poslije krupnih degradacionih promjena u ekosistemima ove močvare uslovljenih potapanjem Svitavskog blata i stvaranja 1979. godine vodene akumulacije - Svitavskog jezera za potrebe PHE "Čapljin", omogućava donošenje slijedećih zaključaka:

1. U periodu od 1983 do 1991. godine registrovano je prisustvo 148 vrsta ptica iz 36 porodica.

2. Distribucija ptica u vremenu pokazuje da je najveći broj vrsta zabilježen u vrijeme proljetne (94) i jesenske seobe (87), te gotovo isti broj vrsta na gniježđenju (75) i zimovanju (76).

3. Distribucija ptičijih vrsta u prostoru ukazuje na to da su u močvari podjednako posjećeni pticama ekosistemi: otvorenih vodenih površina (53), poplavnih šuma (53), plavnih livada (51) i trske, site i rogoza (50 vrsta). Najsiromašnije su posjećeni ekosistemi šaša, uočeno je zadržavanje 11 vrsta ptica.

4. Komparacija registrovane ornitofaune u periodu od 1983. do 1991. godine sa onom koja je konstatovana do 1979. godine ukazuje na krupne kvantitativne i kvalitativne promjene u sastavu faune ptica Hutova blata i njegove neposredne okoline. Po svome značaju izdvajaju se ove:

a) Broj ukupno zabilježenih vrsta ptica manji je za 37%, a broj porodica za 25%.

b) Smanjenje prezentnosti vrsta ptica u vrijeme migracije (proljetne i jesenske seobe) je 39-42%, zimovanja 46% a gniježđenja 29%.

c) Najizraženije smanjenje prezentnosti vrsta ustanovljeno je kod evropskih populacija ptica koje su u ovoj mediteranskoj močvari u vrijeme migracije

i zimovanja bile zastupljene velikim brojem jedinki. Prisustvo vrsta iz porodice pataka (*Anatidae*), vivaka i šljuka (*Charadriidae*) manje je za cca 45%.

5. Dominantan degradacioni uticaj na prirodne ekosisteme, a time i avifaunu Hutova blata kao jednu od biotskih komponenti, imala je izgradnja vodene akumulacije Svitavskog jezera na prostoru nekadašnjeg Svitavskog blata.

6. Progradacione promjene izražene u prezentnosti vrsta ptica utvrđene su u antropogenim ekosistemima meliorisanih - obradivih površina i prirodnim ekosistemima trske, site i rogoza. Broj uočenih vrsta veći je za 46-50%.

LITERATURA

Griesohn, T. 1983: Beobachtung eines Cistensägers (*Cisticola juncidis*) bei Metković im Sommer 1980. *Larus* 33-35 (1981-1983): 202-203, Zagreb.

Matvejev, S. D. - Vasic, V.F. 1973: *Catalogus faunae Jugoslaviae (Aves)*, Academia scientiarum et artium Slovenica, Ljubljana.

Obratil, S. 1971: Ptice Hutova blata. *GZM (PN), NS.*, sv. 8 (1969): 87-143, Sarajevo.

Obratil, S. 1985: Ornitofauna hutova blata do izgradnje akumulacionog jezera pnc "Čapljina", *GZM (PN) NS.*, sv. 24: 175-209, Sarajevo.

Vaurie, Ch. 1959: *The Birds of the Palearctic Fauna - Passeriformes*. London.

Vaurie, Ch 1965: *The Birds of the Palearctic Fauna - Non Passeriformes*. London.

SUMMARY

THE FIRST RESEARCH OF THE ORNITOFAUNA OF HUTOVO BLATO AFTER THE KONSTRUCTION OF THE ACCUMULATION LAKE NEAR THE PUMP HYDRO ELECTRIC POWER STATION "ČAPLJINA"

Birds represent a very vigorous biotic component of ecosystem, because the largest majority of birds meet their basic living needs in time of nesting, migration and wintering (conditions of nesting, feeding, shelter, rest etc) in two or more different ecosystems, which are sometimes quite distant in their locations.

This fact produces an ecological understanding that Hutovo blato, from an ornithological point of view, represents an inseparable part of the overall Neretva swamp area, in the lower course of the Neretva River. All the changes which had taken place in this swamp area ecosystems under the influence of different factors, had a direct or indirect reflection in the fauna of Hutovo blato birds.

A man disturbed and destroyed ecosystems in a various degree with his presence in this area.

Towards the end of 19th and at the beginning of 20th century he did it: by raising cattle in the peripheral parts of Blato by cutting the old and burning the new reeds grounds, by felling of woods, fish hunting, hunting and in other ways.

In the period following World War II, from 1946 onwards, the Neretva swamps and the neighboring environment was exposed to the strong influence of a series of interrelated anthropogenic ecological factors, which caused major changes in natural ecosystems. According to their importance the following activities can be singled out:

- building of dikes and peripheral canals on Hutovo blato.- extensive amelioration works for the Neretva delta region.

- intensive industrialization, urbanization and building in the inner and outer area of Hutovo blato.

- use of chemicals in agriculture.

- development of hunting tourism.

- a regulation of the Trebišnjica River bed in Popovo polje.

- building of the dam and making (in 1979) of a water accumulation.

- the Svitava Lake for the needs of the hydro electric power station "Čapljina" on the territory of the Lower - Svitava Muddy Lake the space between the village Svitava and Sjekosa (Table No 1).

In any consideration on the birds fauna of Hutovo blato and the importance of this Mediterranean swamp for the European bird populations in times of migration and wintering, in regard to the level of changes man has done with his activities in the natural ecosystems of this area and its neighbourhood, one must single out the period before the accumulation lake was formed and the period afterwards.

The first research of the birds dwellings after so momentous degradation changes was carried out in the most characteristic ecosystems of Hutovo blato and its most immediate vicinity between 1983 and 1991. The results obtained are given in charts (Charts 1-7) and in the annex (Annex 1-3).

The research results point out to significant qualitative and quantitative changes in the composition of the birds fauna as compared to the situation established up to 1979 (Obratil, 1985).

The analysis of the confirmed presence of the birds species and their distribution in time (Annex 1-2) shows that the number of the overall registered species is smaller by 37%, and the families by 25%. The decrease in numbers of the species in times of migration (in spring and in autumn) varies between 39% to 42%. wintering 46% and nesting 29%.

The qualitative composition of the registered avifauna leads to the conclusion that the absence of the birds species is the most prominent for those species which are connected ecologically to water and swamp dwellings. This is the case for the species from families of ducks (*Anatidae*), snipes and lapwings (*Charadriidae*), whose presence is smaller by 45%. It needs to be added that, in times of migration and wintering, these birds were, in general, present in large numbers.

The survey of birds distribution in space (Annex 3) shows with no doubt that the consequences of the degradation changes are the most prominent in the natural ecosystems of flooded meadows. These ecosystems represented the most significant dwellings for the Northern European birds in times of migration and wintering. The presence of the largest numbers of birds (100) was confirmed in them up to 1979. However, the most recent explorations showed the decrease of the presence of species of 49%, and in certain periods was even more pronounced (spring migration 43%, autumn migration 61% and wintering 70%).

A considerable decrease of the birds presence by 39% was noted in the ecosystems of sedges.

From the complex of ecological factors which caused so momentuous changes in the avifauna in a comparatively short period of time, one could single out the immediate degradation influence which emerged from a creation of the artificial water accumulation behind the Pump hydro electric power station: Čapljina: on the Lower-Svitava Muddy Lake (Svitavsko blato). The unique systems of flooded meadows and sedges, unique for its space and importance for birds, were lost under the 1.000 hectares of newly created waters of the Svitava Lake in 1979. Now days, these ecosystems are to be found in fragments only - in the area from the Dam to the village of Dračovo (Sjekoška cassette) on the lower Muddy Lake, whereas on the Upper Muddy Lake on the locations of Drijen and, sometimes, on the periphery of the swamp.

In the group of anthropogenous factors, which have the indirect effects on the realm of birds and whose degradation consequences will be felt after a longer period of time, one could single out the changes in hydrological conditions and the use of chemicals in agriculture in the most immediate vicinity of the swamp. The earlier two clearly distinguished water level oscillations on Hutovo blato (spring and autumn), caused by the rising of water in the Neretva River, conditioned, in the sense of ecology, the biotic composition (vegetable and animal) in the ecosystems of this Mediterranean swamp. Nevertheless, this centuries old rhythm was disrupted when the dam on the Lower Muddy Lake was constructed and with the release of water from the accumulation lake in order to maintain the appropriate water level. This caused frequent daily oscillations in the water level in the swamp throughout the whole year. The already mentioned hydrological changes affected the abiotic component of the ecosystem, and also the biotic elements: vegetation, micro and macro fauna which are important for birds because of their interconnection with food chains.

The changes in the water level in the period between April and June caused the destruction of nests with eggs and young birds in the number of species, which is one of the most immediate degradation influences produced by the anthropogenous factor.

Certain progradation changes in the birds dwellings (the increase in the presence of species and the number of birds) was noted in the ecosystems of the ameliorated parts of the swamp - the areas covered with different crops. The large number of the registered species belongs to the avifauna of the flooded meadows - the ecosystems almost extinct on Hutovo blato with the creation of the artificial water accumulation in the area of the Svitava cassette. The birds of these natural ecosystems found almost the same living conditions in the newly established anthropogenous ecosystems of the ameliorated parts of the swamp in times of migration and wintering (shelter, rest, food etc).

Prilog 1.
Annex 1.

SISTEMATSKI PREGLED
registrovane ornitofaune na Hutovu Blatu u periodu
1983 - 1991. godine i njena distribucija u vremenu

SYSTEMATIC SURVEY
of the registered ornithofauna on Hutovo blato
in the period 1983-1991 and its distribution in time

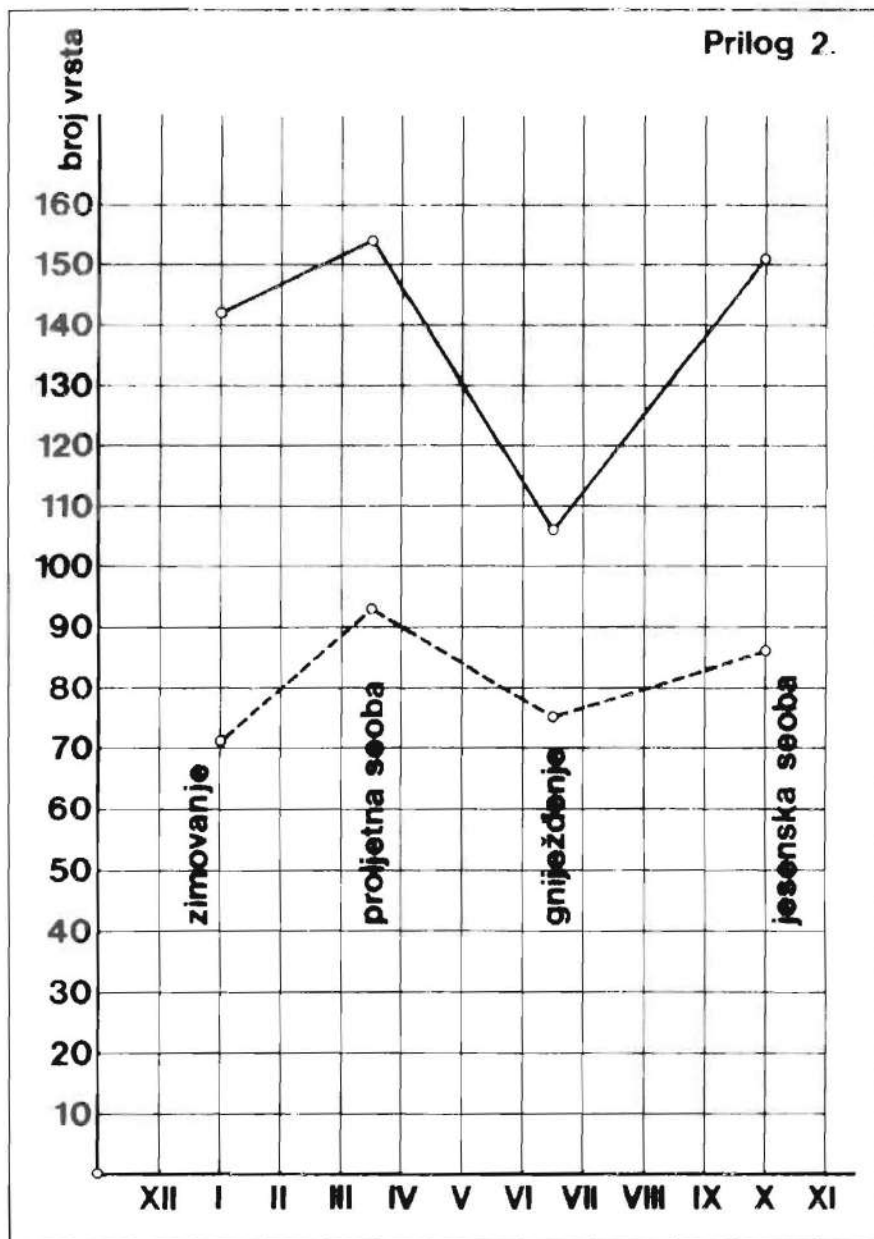
Red. broj No	Vrsta Species	P e r i o d			
		Zimovanje Wintering XII-II	Prolj. seoba Spring Migration II-IV	Gniježđenje Nesting V-VII	Jesen. seoba Autumn Migration VII-XI
Fam. GAVIIDAE					
1.	<i>Gavia stellata</i>				+
Fam. PODICIPEDIDAE					
2.	<i>Podiceps ruficollis</i>	+	+	+	+
3.	<i>Podiceps nigricollis</i>	+	+		+
4.	<i>Podiceps cristatus</i>	+	+	+	+
Fam. PHALACROCORACIDAE					
5.	<i>Phalacrocorax carbo</i>	+	+	+	+
6.	<i>Phalacrocorax pygmaeus</i>	+	+	+	+
Fam. ARDEIDAE					
7.	<i>Botaurus stellaris</i>		+	+	+
8.	<i>Ixobrychus minutus</i>			+	
9.	<i>Nycticorax nycticorax</i>		+	+	+
10.	<i>Ardeola ralloides</i>		+	+	
11.	<i>Egretta alba</i>		+		+
12.	<i>Egretta garzetta</i>		+	+	+
13.	<i>Ardea cinerea</i>	+	+	+	+
14.	<i>Ardea purpurea</i>		+	+	
Fam. THRESKIORNITHIDAE					
15.	<i>Platalea leucordia</i>	+	+		+
16.	<i>Plegadis falcinellus</i>		+		
Fam. ANATIDAE					
17.	<i>Anser anser</i>			+	
18.	<i>Anser albifrons</i>	+			
19.	<i>Anas platyrhynchos</i>	+	+	+	+
20.	<i>Anas crecca</i>	+	+		+
21.	<i>Anas strepera</i>	+			

22. <i>Anas penelope</i>			+	+
23. <i>Anas acuta</i>	+		+	+
24. <i>Anas querquedula</i>	+		+	+
25. <i>Anas clypeata</i>			+	
26. <i>Aythya ferina</i>	+		+	+
27. <i>Aythya nyroca</i>	+		+	+
28. <i>Aythya fuligula</i>	+		+	
29. <i>Aythya marila</i>	+			+
30. <i>Mergus merganser</i>	+			
Fam. PANDIONIDAE				
31. <i>Pandion haliaetus</i>			+	
Fam. ACCIPITRIDAE				
32. <i>Fernis aquorvus</i>				+
33. <i>Accipiter gentilis</i>			+	+
34. <i>Accipiter nisus</i>	+			+
35. <i>Buteo lagopus</i>	+		+	+
36. <i>Buteo buteo</i>	+		+	+
37. <i>Hieraaetus pennatus</i>	+		+	+
38. <i>Aquila chrysaetos</i>			+	
39. <i>Aquila clanga</i>				+
40. <i>Aquila heliaca</i>				+
41. <i>Gyps fulvus</i>	+		+	
42. <i>Circus cyaneus</i>	+			+
43. <i>Circus aeruginosus</i>	+		+	+
Fam. FALCONIDAE				
44. <i>Falco tinnunculus</i>				+
Fam. PHASIANIDAE				
45. <i>Coturnix coturnix</i>			+	+
46. <i>Phasianus colchicus</i>			+	+
Fam. RALLIDAE				
47. <i>Rallus aquaticus</i>	+		+	+
48. <i>Porzana parva</i>				+
49. <i>Gallinula chloropus</i>	+		+	+
50. <i>Fulica atra</i>	+		+	+
Fam. CHARADRIIDAE				
51. <i>Charadrius dubius</i>			+	
52. <i>Vanellus vanellus</i>	+			+
53. <i>Calidris alpina</i>	+		+	
54. <i>Philomachus pugnax</i>			+	
55. <i>Tringa totanus</i>			+	
56. <i>Tringa nebularia</i>			+	+
57. <i>Tringa ochropus</i>			+	
58. <i>Tringa glareola</i>			+	
59. <i>Tringa hypoleucos</i>			+	+
60. <i>Limosa limosa</i>			+	

61. <i>Numenius arquata</i>		+		
62. <i>Gallinago gallinago</i>	+	+		+
63. <i>Gallinago media</i>	+	+		
Fam. LARIDAE				
64. <i>Larus ridibundus</i>	+	+		+
65. <i>Larus argentatus</i>	+	+	+	+
66. <i>Larus canus</i>		+		
67. <i>Chlidonias niger</i>			+	
68. <i>Chlidonias hybrida</i>			+	
69. <i>Sterna hirundo</i>			+	
Fam. COLUMBIDAE				
70. <i>Columba palumbus</i>	+	+	+	+
71. <i>Columba livia</i>	+	+	+	+
72. <i>Streptopelia turtur</i>			+	
Fam. CUCULIDAE				
73. <i>Cuculus canorus</i>			+	
Fam. APODIDAE				
74. <i>Apus apus</i>			+	
75. <i>Apus melba</i>		+	+	
Fam. ALCEDINIDAE				
76. <i>Alcedo atthis</i>	+		+	+
Fam. MEROPIDAE				
77. <i>Merops apiaster</i>			+	
Fam. UPUPIDAE				
78. <i>Upupa epops</i>			+	
Fam. PICIDAE				
79. <i>Jynx torquilla</i>		+	+	
Fam. HIRUNDINIDAE				
80. <i>Riparia riparia</i>		+	+	
81. <i>Hirundo rustica</i>		+	+	
82. <i>Hirundo daurica</i>		+	+	
83. <i>Delichon urbica</i>		+	+	
Fam. ALAUDIDAE				
84. <i>Lullula arborea</i>				+
85. <i>Alauda arvensis</i>				+
Fam. MOTACILLIDAE				
86. <i>Anthus trivialis</i>				+
87. <i>Anthus pratensis</i>	+	+		+
88. <i>Anthus spinoletta</i>	+			+
89. <i>Motacilla flava</i>		+	+	
90. <i>Motacilla cinerea</i>	+	+	+	+
91. <i>Motacilla alba</i>	+	+	+	+

Fam. LANIIDAE				
92. <i>Lanius collurio</i>			+	
93. <i>Lanius minor</i>			+	+
94. <i>Lanius excubitor</i>	+			+
Fam. ORIOLIDAE				
95. <i>Oriolus oriolus</i>			+	
Fam. STURNIDAE				
96. <i>Sturnus vulgaris</i>	+	+		+
Fam. CORVIDAE				
97. <i>Garrulus glandarius</i>	+			+
98. <i>Pica pica</i>	+	+	+	+
99. <i>Colocus monedula</i>	+		+	+
100. <i>Corvus cornix</i>	+	+	+	+
Fam. TROGLODYTIDAE				
101. <i>Troglodytes troglodytes</i>	+	+		+
Fam. PRUNELLIDAE				
102. <i>Prunella modularis</i>		+		+
Fam. MUSCICAPIDAE				
103. <i>Cettia cetti</i>	+	+	+	+
104. <i>Cisticola juncidis</i>			+	
105. <i>Luscinola melanopogon</i>				+
106. <i>Acrocephalus arundinaceus</i>		+	+	
107. <i>Sylvia atricapilla</i>		+	+	
108. <i>Sylvia communis</i>		+	+	
109. <i>Sylvia curruca</i>	+		+	
110. <i>Sylvia melanocephala</i>				+
111. <i>Sylvia cantillans</i>		+	+	
112. <i>Phylloscopus collybita</i>	+	+		+
113. <i>Regulus regulus</i>		+		
114. <i>Saxicola rubetra</i>	+	+		+
115. <i>Saxicola torquata</i>				+
116. <i>Oenanthe hispanica</i>		+	+	
117. <i>Phoenicurus ochruros</i>	+			+
118. <i>Phoenicurus phoenicurus</i>				+
119. <i>Erithacus rubecula</i>	+	+		+
120. <i>Luscinia megarhynchos</i>			+	
121. <i>Turdus pilaris</i>	+			
122. <i>Turdus merula</i>	+	+	+	+
123. <i>Turdus philomelos</i>	+			
124. <i>Turdus viscivorus</i>	+			
125. <i>Panurus biarmicus</i>	+			
Fam. AEGITHALIDAE				
126. <i>Aegithalos caudatus</i>	+			+

Fam. PARIDAE				
127. <i>Parus lugubris</i>	+	+	+	
128. <i>Parus coeruleus</i>	+	+		+
129. <i>Parus major</i>	+	+		+
130. <i>Sitta neumayer</i>	+	+	+	
Fam. REMIZIDAE				
131. <i>Remiz pendulinus</i>	+	+	+	+
Fam. PLOCEIDAE				
132. <i>Passer domesticus</i>	+	+	+	+
133. <i>Passer montanus</i>	+	+	+	+
134. <i>Passer hispaniolensis</i>			+	
Fam. FRINGILLIDAE				
135. <i>Fringilla coelebs</i>	+	+	+	+
136. <i>Fringilla montifringilla</i>				+
137. <i>Serinus serinus</i>				+
138. <i>Carduelis chloris</i>	+	+	+	+
139. <i>Carduelis spinus</i>				+
140. <i>Carduelis carduelis</i>	+	+	+	+
141. <i>Acanthis cannabina</i>	+	+	+	+
142. <i>Coccothraustes coccothraustes</i>	+	+		
Fam. EMBERIZIDAE				
143. <i>Emberiza calandra</i>		+	+	+
144. <i>Emberiza citrinella</i>	+	+		
145. <i>Emberiza cia</i>	+			+
146. <i>Emberiza cirrus</i>	+	+	+	+
147. <i>Emberiza melanocephala</i>			+	
148. <i>Emberiza schoeniclus</i>	+	+		+
Ukupno registrovano u periodu:	76	94	75	87
The total registered in the period				

Prilog 2 - Grafikon distribucije u vremenu 235 vrsta (48 porodica) ptica registrovanih u periodu 1885-1978.god. — i 148 vrsta (36 porodica) registrovanih u periodu 1983-1991.god. - - - - -

Annex 2 - The graph of distribution in time of 235 species (48 families) of birds registered in the period 1885-1978 — and 148 of species (36 families) registered in the period 1983-1991 - - - - -

Prilog 3.
Annex 3.DISTRIBUCIJA VRSTA PTICA U PROSTORU I VREMENU
NA HUTOVU BLATU do 1979. godine / poslije 1979. godineDISTRIBUTION OF THE BIRDS' SPECIES IN SPACE AND TIME
ON HUTOVO BLATO till 1979/after 1979

EKOSISTEMI ECOSYSTEMS	Registrovano ukupno vrsta: The total of species registered	P e r i o d P e r i o d s			
		Zimovanja Wintering XII-II	Prolj. seobe Spring Migration III-IV	Gniježdenja Nesting V-VII	Jesen. seobe Autumn Migration IX-XI
MOČVARNO PODRUČJE SWAMP AREA					
1. Otvorenih vodenih površina Open water areas	64/53	44/26	47/28	22/33	43/23
2. Trske, site i rogoza Reeds, Rush and cattails	25/50	12/23	18/24	17/22	19/28
3. Šaša Sedges	18/11	12/ 3	17/ 4	9/5	16/ 1
4. Plavnih livada Flooded meadows	100/51	61/18	74/42	30/7	59/23
5. Poplavnih šuma topola i vrba Flooded forests of po- plars and willows	55/53	35/24	33/26	23/30	38/29
OKOLNO PODRUČJE SURROUNDING AREA					
6. Šuma hrasta medu- nea i bijelog graba Forests of pubescent oak trees and Oriental hornbeam trees	66/60	44/25	34/30	27/27	41/30
7. Meliorisanih - obrađivih površina Ameliorated - arable lands	32/59	28/38	18/25	9/23	17/24

UDK 929.55 + 012

IN MEMORIAM¹

DR TEOFIL SLIŠKOVIĆ

(1926-1991)

Oprostili smo se zauvijek od dr Teofila Sliškovića, jednog od najistaknutijih naučnih radnika i stručnjaka geologa, koji nas je dana 5. studenoga 1991. godine naglo napustio zbog teške bolesti.

Sticajem okolnosti, pokopan je 7. studenoga 1991. godine na groblju Miroševac u Zagrebu, daleko od svog rod-nog mjesta.

Ne možemo a da se ovom prilikom ne podsjetimo riječi koje je svojevremeno napisao naš istaknuti geolog i akademik Luka Marić: "Tako vrijeme brzo odmiče i nauka u svom razvitku kroči golemim koracima, istaknuta imena njezinih velikih predstavnika u historiji ne padaju u zaborav. Nauka, vječni izvor istine i rada, ima svoje istaknute međaše, istaknute naučne radnike, koji

obilježavaju njihov prevaljeni put, i ukoliko ih ima više, toliko je njezin put sigurniji i jasnije upisan u ljudsku kulturu i naučnu baštinu".

Upravo takav međaš u znanosti i kulturi Bosne i Hercegovine u drugoj polovici 20. vijeka bio je dr. Teofil Slišković, koji je više od tri decenije rada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu vidno doprinosaio renomeu ove visoke naučne i kulturne ustanove u Republici. Teofil Slišković nije bio samo egzaktni naučnik i briljantan geolog i zaljubljenik u svoju geološku struku, on je bio intelektualac širokog društvenog obrazovanja i prisutan u cjelokupnim zbivanjima u našem društvu. U svojim opredjeljenjima bio je nepokolebljiv pobornik naučne istine.

Rodio se prije 65. godina u Mokrom, općina Lištica (Široki Brijeg), u kršnoj Hercegovini. Gimnaziju je završio u Mostaru, a studij geologije na

¹ Sticajem nepredviđenih ratnih okolnosti, sva potrebna dokumentacija i građa neophodna za pisanje ovog članka bili su nepristupačni, pa je za ovu svrhu upotrijebljen komemorativni govor održan 8.XI 1991. godine u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, uz neznatnu dopunu.

Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, opredijelivši se već tada za geološko-palontološku struku. Ubrzo poslije završnog studija geologije postaje magistar i doktor geoloških znanosti, što mu je osiguralo sigurno napredovanje u pojedina naučna zvanja. Smrt ga je zatekla takoreći na radnom mjestu u visokom zvanju naučnog savjetnika.

Po dolasku u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine (sredinom 1960. godine) organizirao je, zajedno sa svojim suradnicima, cjelokupan naučno-stručni rad u Geološkom odsjeku kojim je uspješno rukovodio gotovo sve vrijeme prisustva u Muzeju. Zahvaljujući Teofilu Sliško

Kao da je sudbina htjela da kolegu dr Sliško

U brojnim objavljenim radovima u zemlji i svijetu dr T. Sliško

U brojnim radovima o rudistima dr Sliško

Teofil Sliško

Sa poznatim geologom i akademikom Mirkom Malezom, Teofil Sliško

Treba naglasiti da je dr Teofil Sliško

U Zemaljskom muzeju u Sarajevu, dr Slišković je vršio niz različitih funkcija, kao što su načelnik Odjeljenja za prirodne nauke, član Savjeta i Naučnog vijeća, urednik i član uredništva Glasnika Zemaljskog muzeja i dr. Potrebno je istaći da je g. Slišković sve ove funkcije i zadatke obavljao sa njemu svojstvenom odgovornošću i pedantnošću.

Kada je podrobnije riječ o njegovoj muzeološkoj aktivnosti, ne možemo a da ne istaknemo postavljanje nove stalne izložbe "Svijet geološke prošlosti Bosne i Hercegovine" koja je otvorena rujna 1971. godine, a koja i danas predstavlja uzorno mjesto i kreativnu realizaciju njenog autora. Izložba je tematska po koncepciji i u nju navraćaju brojni posjetioci, od đaka i studenata do profesora srednjih škola i univerziteta. Takvu izložbu znanstveno pripremljenu može razumjeti i čovjek koji nije stekao obrazovanje iz geoloških nauka.

Izložbu "Pleistocenski i subfosilni vertebrati Bosne i Hercegovine", smještenu u predvorju Odjeljenja za prirodne nauke dr T. Slišković je preuređio 1986. godine u povodu stote obljetnice Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Dr Teofil Slišković je sudjelovao u snimanju i izradi nekoliko listova Osnovne geološke karte Jugoslavije (listovi: Metković, Mostar, Nevesinje, Imotski), te u pisanju Tumača za njih. Kao aktivan suradnik Enciklopedije Jugoslavije napisao je brojne priloge gdje su na suvremen način prikazane geološke prilike naše Republike i ljudi koji su doprinijeli njihovom poznavanju. U tom poslu Slišković je bio krajnje savjestan i kritičan i nastojao provjeriti svaki podatak iz literature i razriješiti brojne tekstualne nejasnoće.

Kao odličan poznavalac geologije Bosne i Hercegovine T. Slišković je surađivao i u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u svojstvu stalnog člana Komisije za mineralne resurse. U tom stručno-naučnom tijelu dao je vidan doprinos međuakademijskoj i međunarodnoj suradnji. Kao geolog od ugleda, dr Slišković je bio član Francuskog geološkog društva i Paleontološkog društva Evrope. Aktivno je sudjelovao u radu Međunarodnog programa geološke korelacije pri UNESCO-u.

Rezultate svojih istraživanja redovno referira na brojnim naučnim skupovima i geološkim kongresima. Na 26. Međunarodnom geološkom kongresu u Parizu 1980. godine sudjeluje sa referatom iz problematike biostratigrafije gornje krede.

Dr Slišković je dobitnik mnogih nagrada i priznanja, od kojih ćemo na ovom mjestu spomenuti samo priznanje koje mu je dodjelio Savez muzejskih društava Jugoslavije na Kongresu Saveza u Novom Sadu za postignute rezultate u muzeološkoj djelatnosti.

Želimo sa ponosom konstatirati da je cjelokupni doprinos dr Sliškovića toliko opsežan i raznovrstan, da nas to ispunjava osjećanjem najdubljeg poštovanja. Ovo tim više što je među geolozima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije dr Slišković bio veoma cijenjen ne samo kao naučni radnik i eminentan stručnjak, već i kao veoma društven i komunikativan kolega, prijatelj i sugovornik, uvijek spreman na kontakte, druženje i suradnju.

*Akademik Fabijan Trubelja i
dr Svjetoslav Obratil*

SKRAĆENICE:

GZM BiH, N. S. = Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, nova serija

WMBH = Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums

BIBLIOGRAFIJA NAUČNIH I NEKIH STRUČNIH RADOVA
DR TEOFIJA SLIŠKOVIĆA²

1960.

1. Das Mesozoikum und Paläogen zwischen Livanjsko, Duvanjsko und Šujičko polje. Bull. Sci. Cons. Acad. RPF Yougosl., 5/3, Zagreb.

1962.

2. Tektonski i paleogeografski odnosi južne i jugoistočne Hercegovine. V savjetovanje geologa Jugoslavije, Beograd. (Slišković, T., Raić, V. i Papeš, J.).

3. O stratigrafiji i tektonici južne Hercegovine. Geol. glasnik, 6, Sarajevo. (Slišković, T., Papeš, J., Raić, V. i Luburić, P.)

1963.

4. Stratigraphisch-paläontologische Untersuchungen der Kreideschichten des Velež-Gebirge und des Podvelež. Bull. Sci. Cons. Acad. RPF Yougosl. 8/3-4, Zagreb.

5. Prilog poznavanju rudistne faune Bosne i Hercegovine uz osvrt na dosadašnja istraživanja (Aperçu sur les rudistes des Bosnie-Herzegovine avec un comperendu sur les recherches effectuées jusqu' à present). GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, II, str. 5-29, Sarajevo.

1964.

6. Neue Fundortetertiärer Wirbeltiere in Bosnien und der Herzegovine. Bull. Sci. Cons. Acad. Yougosl., 9/1-2, Zagreb.

(Malez, M. i Slišković, T.).

7. Stratigraphische Lage des Bauxit in der Herzegovina und in SW Bosnien. Bull. Sci. Cons. Acad. RPF Yougoslav., 9/1-2, Zagreb.

(Slišković, T. i Luburić, P.)

8. Geološki odnosi šire okolice Livna, Duvna i Glamoča u Jugozapadnoj Bosni. Geol. glasnik, 9, Sarajevo.

(Papeš, J., Luburić, P., Slišković, T. i Raić, V.).

9. *Hippurites (Vaccinites) ultimus* Milovanović iz mastrihta Budoželja južno od Vareša. Geol. glasnik, 9, Sarajevo.

10. Stratigrafija krednih naslaga Velež planine i Podveleža s osobitim osvrtom na rudistnu faunu (Magistarski rad), Zagreb.

---

2 Sastavili: dr Čedomil Šilić i Sabaheta Abadžić

1964/65.

11. Nova nalazišta vapnenca s globotruncanidama u Hercegovini i jugozapadnoj Bosni (Nouveaux gisements de calcaires à globotruncanes et Herzégovine et en Bosnie sudouest). GZM BiH, N. S., Prir. nauke, III/IV, str. 35-40, Sarajevo.

1965.

12. Nekoliko vrsta roda *Neocaprina* iz gornjokrednih naslaga Velež planine. Acta geol. JAZU, 5, Zagreb.

13. Über das stratigraphische Verhältnis zwischen der Oberkreide-und Liburnischen Schichten auf dem Gebiet von Metković und Čapljina. Bull. Sci. Cons. Acad. RPF Yougosl., 10/11, Zagreb.

14. Die Biostratigraphie des Juras und der unteren Kreide des Velež Gebirge und Podvelčje. Bull. Sci. Cons. Yougosl., A, 10/11, Zagreb.

15. O novim nalazima vrste *Dinotherium bavaricum* v. Meyer u ugljenokopu Repovica kod Konjica. GZM BiH, N. S. Prir. nauke 3/4, str. 7-33 (6 tabli), Sarajevo.

(Malez, M. i Slišković, T.)

1966.

16. *Katzeria hercegovinaensis* n. gen. n. sp. aus obersenonischen Ablagerungen der Südhercegovina. Bull. Sci. Cons. Acad. Yougosl. (A), 11/7-9, Zagreb.

17. Zwei neue Arten der Gattung *Ichthyosarcolithes* aus der Oberkreide (Ablagerungen) der Südhercegovina. Bull. Sci. Acad. RPF Yougosl. (A), 11/7-9, Zagreb.

18. Granica donja-gornje krede i biostratigrafija gornje krede u vanjskom pojasu Dinarida. Referati VI savjet. geologa Jugoslavije 1, Ohrid.

(Polšak, A. i Slišković, T.)

19. Razvoj i paleogeografija paleogena u vanjskom pojasu Dinarida Bosne i Hercegovine. I. kolokvij o zunsnjih Dinaridih, 155-160, Ljubljana.

(Slišković, T. i Raić, V.)

1967.

20. The stratigraphic position and mineralogical composition of the igneous Rocks of Sutjeska National Park. Bull. Sci. Cons. Acad. Yougosl., A, 12/7-8, Zagreb.

(Trubelja, F. i Slišković, T.)

21. Biostratigrafija gornje krede južne Hercegovine (Disertacija), Zagreb.

22. *Hippurites (Vaccinites) chaperi* Douvillé iz senonskih naslaga okoline Imotskog (*Hippurites (Vaccinites) chaperi* Douvillé dans les couches sénoniennes des environs de Imotski). GZM BiH, N. S. Prirodne nauke VI, str. 23-33, Sarajevo.

1968.

23. Novi rudisti Hercegovine. Glasnik Zem. muzeja BiH. N. S. Prirodne nauke, VII, str. 69-121 (s 22 slike u tekstu i 13 tabla fotografija), Sarajevo.

(ovaj rad je u cijelosti publikovan na francuskom jeziku u WMBH, Vol. I, série C - Sciences naturelles, str. 73-129, Sarajevo).

24. Vrsta *Hippurites (Vaccinites) braciensis* Sladić-Trifunović iz Hercegovine i njezin stratigrafski položaj. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, VII str. 123-137, (sa 4 table i 6 slika u tekstu), Sarajevo.

(ovaj rad je u cijelosti publikovan na francuskom jeziku u WMBH, Vol. I, serie C - Sciences naturelles, str. 131-147, Sarajevo).

25. Biostratigrafija gornje krede južne Hercegovine. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, VII, str. 5-67+4 labele, Sarajevo.

(ovaj rad je u cijelosti publikovan na francuskom jeziku u WMBH, Vol. I, série C - Sciences naturelles, str. 13-72, Sarajevo).

1968/69.

26. Gornjopermski mikrofosili Han Orahovice i Šuljaca u Bosni s osobitim obzirom na algu *Permocalculus fragilis*. Geol. vjesnik, 22, Zagreb.

1969.

27. Starost naslaga s fosilnim ribama Taleže i Huma kod Trebinja. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, VIII, str. 47-53 (3 table), Sarajevo.

(Slišković, T. i Gušić, I.).

(ovaj rad je u cijelosti publikovan na njemačkom jeziku u WMBH 1972, Band II, Heft C -Naturwissenschaft, str. 49-56, Sarajevo).

1970.

28. Die stratigraphische Lage der Schichten mit *Pachyophiidae* aus Selište bei Bileća (Ostherzegowina). Bull. Sci. Cons. Acad. Yougosl., A, 15/11-12, Zagreb.

29. Neke vrste malo poznatog rudistnog roda *Apulites* iz gornjosenonskih naslaga Bosne i Hercegovine (s 5 slika u tekstu i 2 table fotografija). GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, IX, str. 13-18, Sarajevo.

(ovaj rad je u cijelosti publikovan na francuskom jeziku u WMBH 1973, Band III, Heft C-Naturwissenschaft, str. 13-20, Sarajevo).

1971.

30. Biostratigrafske karakteristike mlađeg senona u jugozapadnoj Hercegovini. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, X, str. 13-18, Sarajevo.

(ovaj rad je u cijelosti publikovan na francuskom jeziku u WMBH

1974/75, Band IV-V, Heft C-Naturwissenschaft, str. 41-48, Sarajevo).

31. Novija istraživanja krednih naslaga istočne Bosne. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, X, str. 19-27, Sarajevo.

(ovaj rad je u cijelosti publikovan na francuskom jeziku u WMBH, 1974/75, Band IV-V, str. 49-58, Heft C-Naturwissenschaft, Sarajevo).

1972.

32. Die Nerineiden der Oberjura von Südwestbosnien. Bull. Sci. Cons. Acad. Yougosl., A, 17/11-12, Zagreb.

33. Eine neue paläontologische und paläolitische Fundstella in Westbosnien. Bull. Sci. Cons. Acad. Yougosl., A, 17/7-8, str. 229-231, Zagreb. (Malez, M., Rukavina, D. i Sliškočić, T.)

34. Revizija roda *Clivunella* Katzer, 1918 i *Delminiella* n. gen. (*Gastropoda*). Geol. glasnik, 16, Sarajevo.

(Kochansky-Devidé, V., Sliškočić, T.).

1973.

35. O stratigrafskom položaju boksita i razvoju krede u istočnoj Bosni. II jugosl. simpoz. za istraž. i eksploatac. boksita, A-X, 1-9, Tuzla.

(Sliškočić, T., Gušić, I.).

36. Biostratigrafski odnosi malma u jugozapadnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Geol. vjesnik, 26, Zagreb.

(Sliškočić, T. i Milan, A.).

37. Effet de la répartition terre/mer sur la formation des gisements de bauxite en Bosnie-Herzégovine, Yougoslavie. ICSOBA, troisième congr. intern., Nice.

(Papeš, J., Trubelja, F., Sliškočić, T.).

1974.

38. Rudists of the Senonian in the environs of Višegrad in eastern Bosnia. Bull. Sci. Cons. Acad. Yougosl., A, 19/5-6, Zagreb.

39. *Praelapeirouseia* Wiontzek i *Milovanovicia* Polšak iz gornjokrednih naslaga okolice Višegrada u istočnoj Bosni. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, XIII, str. 23-51, (sa 9 tabli), Sarajevo.

(ovaj rad je u cijelosti publikovan na francuskom jeziku u WMBH 1974-75, Band IV-V, Heft C-Naturwissenschaft, str. 59-80, Sarajevo).

40. Two new sites of Pleistocene Fauna and of the Paleolithic in Bosnia. Bull. Sci. Cons. Acad. Yougosl., A, 19/3-4, Zagreb.

(Malez, M., Rukavina, D., Sliškočić, T., Kapel, A.).

1975.

41. Rudist fauna of Vlašić Mountain in the central Bosnia. Bull. Sci. Cons. Acad. Yougosl., A, 20/5-6, Zagreb.

42. Dvije nove vrste rudistnog roda *Pethovicia* Kühn i Pejović iz gornjosenonskih naslaga Vlašić planine u središnjoj Bosni. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, XIV, str. 127-132. Sarajevo.

(ovaj rad je u cijelosti publikovan u WMBH, 1976, Band. VI, Heft C - Naturwissenschaft, str. 59-65, Sarajevo).

43. Two new *Gorjanovicijas* from the northwest Slopes of Vlašić Mountain in the central Bosnia. Bull. Sci. Cons. Acad. Yougosl., A, 20/11-12, Zagreb.

43a. Friedrich Katzer kao paleontolog. Geol. glasnik, 20, 153-162, Sarajevo.

1976.

44. Bibliografija Katzerovih radova i članaka o Katzeru. Geol. glasnik, 20, 195-208, Sarajevo.

45. Mikropaleontološke odlike krede istočne Bosne. Osmi jugosl. geol. kongres, 2, 91-98, Ljubljana (Bled).

46. Starost nekih naslaga ugljena u tercijaru Bosne i Hercegovine na osnovi nalaza vertebrata. Geološki glasnik 21, str. 39-56, Sarajevo.

(Malez, M. i Slišković, T.)

1977.

Geological and Mineralogical Peculiarities of Bauxite deposits in Bosnia and Herzegovina (Yugoslavia). CMS - ICSOBA, Conference, Kingston (Jamaica).

48. Osnovna geološka karta SFRJ 1:100. 000, list Metković. Institut za geol. istraž. Sarajevo (1971), Savezni geol. zavod Beograd.

(Raić, V., Papeš, J., Behlilović, S., Crnolatac, J., Mojićević, M., Ranković, M, Slišković, T. i dr.)

1978.

49. Pokušaj paralelizacije naslaga kopnenog miocena s klivunelidama u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova 9. kongr. geologa Jugoslavije, Sarajevo.

50. Rudisti gornje krede Bosne i njihovo biostratigrafsko značenje. Zbornik radova 9. kongresa geologa Jugoslavije, 56-62, Sarajevo.

51. O litotidima Hercegovine i zapadne Bosne. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, XVII, str. 23-46 (sa 13 tabli i 2 sl.), Sarajevo.

52. Stariji paleogen u južnoj Hercegovini. Zbornik radova 9. kongresa geologa Jugoslavije, Sarajevo.

(Slišković, T., Pavlovec, R., Drobne, K.).

53. Kvartargeološki i paleontološki odnosi u pećini Rastuši kod Teslića. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 17, str. 5-22 (sa 6 tabli i 5 sl.), Sarajevo.

(Malez, M., Rukavina, D., Slišković, T.).

54. Miocenske kongerije Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Paleontologia Jugoslavica, JAZU, 19, str. 1-98, Zagreb.

(Kochansky-Devidé, V. i Slišković, T.).

1979.

55. Stratigrafska i paleontološka istraživanja pećinskih naslaga u Bosni i Hercegovini. Naš krš, 5/6, Sarajevo.

1981.

56. O stratigrafskim i paleogeografskim odnosima senona i paleocena u Bosni i Hercegovini. Simpoz. o problemima danija v Jugoslaviji. Zbornik referatov, 2, 47-61, Ljubljana.

57. Mlađe miocenske kongerije Livanjskog, Duvanjskog i Kupreškog polja u jugozapadnoj Bosni i Hodova u Hercegovini. Paleontologia Jugoslavica JAZU, 25, str. 1-25, Zagreb.

(Kochansky-Devidé, V. i Slišković, T.).

1982.

58. Ihtiosarkoliti (*Hippuritacea*) Hercegovine i zapadne Bosne. Razvoj i vertikalno prostranstvo. Zbornik radova 10. jubil. kongresa geol. Jugoslavije 1, 219-225. Budva.

59. New Radiolitidae (*Hippuritacea*) from the Cretaceous Deposits of Bosnia and Herzegovina. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 21, str. 1-19 (sa 5 tabli), Sarajevo.

60. Stratigraphie du crétacé supérieur de la Plat-forme carbonatée dans les Dinarides externes. Cretaceous Research, 3, London.

(Polšak, A., Bauer, V., Slišković, T.)

1983.

61. Rezultati novijih istraživanja biostratigrafije i paleogeografskih odnosa mladog senona u okolici Stoca (Hercegovina). GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 22, str. 1-18, Sarajevo.

62. *Gorjanovicia vlasicensis* new name for *Gorjanovicia polsaki*

Slišković 1982. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 22, str. 27-28, Sarajevo.

63. *Ichthyosarcolithes monocarinatus* n. subsp. (*Hippuritacea*) iz cenomanskih naslaga Velež planine (Hercegovina). GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 22, str. 19-26, Sarajevo.

64. Geološka građa i petrografski sastav, stratigrafija i tektonika Bosne i Hercegovine. Enciklopedija Jugoslavije, II izd., separat SR Bosna i Hercegovina, 21-26, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb.

(Slišković, T. i Trubelja, F.)

1984.

65. *Foradiolites jovanovici* n. sp. iz donjokrednih naslaga istočne Bosne. Radovi Akad. nauka Bosne i Hercegovine, knj. 75, Odjelj. tehn. nauka, knj. 5, Sarajevo.

66. Kreda. U: Geologija Bosne i Hercegovine, knj. 2 - Mezozojske periode, Sarajevo.

67. Some new Rudists (*Hippuritacea*) from the Senonian deposits in the vicinity of Višegrad in eastern Bosnia. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 23, str. 195-211 (sa 5 tabli), Sarajevo.

68. O nalazima rudista u gornjem toku rijeke Ugra (središnja Bosna) i njihovom biostratigrafskom značenju. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 23, str. 213-222, Sarajevo.

69. Pleistocenski i subfosilni vertebrati Bosne i Hercegovine. Vodič kroz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, str. 72-74 (sa 1 fotografijom u tekstu), Sarajevo (i 1989: ibid, str. 80-82).

70. Svijet geološke prošlosti Bosne i Hercegovine. Vodič kroz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, str. 75-82 (s 8 c/b fotografija u tekstu), Sarajevo (i 1989: ibid, str. 83-87).

71. Kvartarnogeološki i paleontološki odnosi u spilji Megari na planini Bjelašnici (SR Bosna i Hercegovina). Zbornik predavanja Devetog jugoslavenskog speleološkog kongresa, str. 697-708, Zagreb.

(Malez, M. i Slišković, T.)

72. *Glossomyophorus costatus* n. gen. n. sp., Rudiste (*Caprotinidae*) nouveau de l' Aptien du momaine méditerranéen central et oriental. *Geobios*, 17/6, Lyon.

(Masse, J. P., Skelton, P., Slišković, T.).

1985.

73. Kritički osvrt na Geologiju Bosne i Hercegovine. Knjiga 2 - Mezozojske periode. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 24, 211-244, Sarajevo.

74. Prvi nalaz rudistnog roda *Fossulites* Astre (*Hippuritacea*) na području Jugoslavije. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 24, str. 15-20, Sarajevo.

1987.

75. *Colveria variabilis* Klinghardt iz gornjosenonskih naslaga gornjeg toka rijeke Ugra (središnja Bosna). GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 25-26 (1986/87), str. 29-34, Sarajevo.

76. Two new rudists (*Radiolitidae*, *Hippuritacea*) from Senonian sediments of Bosnia and Herzegovina. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 25-26 (1986/87), str. 15-28 (4 table, 3 sl.), Sarajevo.

77. *Ugarella sladicae* n. gen. n. sp. the new rudist from the Maastrichtian of the Dinarides (Jugoslavia). GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 25-26 (1986/87), str. 1-13 (4 table, 1 sl.), Sarajevo.

(Polšak, A., Slišković, T.).

78. Geološka i paleontološka proučavanja u spilji Orlovači kod Sarajeva (SR Bosna i Hercegovina). *Krš Jugosl.*, 12, 3, 39-75, Zagreb.

(Malez, M., Lajtner, L., Paunović, M., Slišković, T.).

1988.

79. A new *Praelapeirouseia* (*Radiolitidae*) from the upper cretaceous sediments in the vicinity of Višegrad in eastern Bosnia. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 27, str. 35-49 (7 tabli), Sarajevo.

80. Muzeološka djelatnost Geološkog odsjeka. Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988, str. 294-306, Sarajevo.

81. Nučna djelatnost u oblasti geologije. Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988, str. 179-193, Sarajevo.

82. Friedrich Katzer (1861-1925). Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988, str. 56-60, Sarajevo.

83. Gornjopleistocenski sisavci (*Mammalia*) iz pećine kod Ugljevika (SR Bosna i Hercegovina, Jugoslavija). GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 27, str. 11-34 (3 table, 4 sl.), Sarajevo.

(Malez, M., Slišković, T. i Kapel, A.).

84. O razvojnem nizu *Unio katzeri* - *Unio rackianus* iz slatkovodnih miocenskih naslaga zapadne Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Zbornik referata naučnog skupa "Minerali, stijene, izumrli i živi svijet Bosne i Hercegovine", 7-8. X, Sarajevo, str. 157-166 (sa 4 table), Sarajevo.

(Žagar-Sakač, A., Sliškočić, T., Sakač, K.).

85. Problemi biostratigrafije paleogena u Hercegovini. Zbornik referata naučnog skupa "Minerali, stijene, izumrli i živi svijet Bosne i Hercegovine", 7-8. X, Sarajevo 1988. str. 131-134, Sarajevo.

(Pavlovec, R., Drobne, K., Sliškočić, T.).

86. Štajerska (Angustidens) fauna u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Zbornik referata naučnog skupa "Minerali, stijene, izumrli i živi svijet Bosne i Hercegovine", 7-8. X 1988. Sarajevo, str. 215-220, Sarajevo.

(Pavlović, B. M., Malez, M., Sliškočić, T.).

87. Kenozojski sisavci (*Mammalia*) Bosne i Hercegovine. Zbornik referata naučnog skupa "Minerali, stijene, izumrli i živi svijet Bosne i Hercegovine", 7-8. X 1988. Sarajevo, str. 199-214 (sa 6 tabli), Sarajevo.

(Malez, M., Sliškočić, T.).

88. Slatkovodni gastropodi neogenskih naslaga jugozapadne Bosne. Zbornik referata naučnog skupa "Minerali, stijene, izumrli i živi svijet Bosne i Hercegovine", 7-8. X 1988. Sarajevo, str. 167-174 (sa 1 tablom i 2 sl.), Sarajevo.

(Jurišić-Polšak, Z. i Sliškočić, T.).

89. Pećina Hrustovača kod Sanskog Mosta i njezino paleontološko značenje. Naš krš, 14, 24/25, 69-80, Sarajevo.

(Malez, M., Sliškočić, T., Kapel, A., Opačić, Ž.).

1989.

90. *Vaccinites pleniacari* n. sp. a Rudist the Senonian Deposits of Donje Orašje near Zagreb and the Surroundings of Višegrad in eastern Bosnia. GZM B i H, N. S., Prirodne nauke 28, str. 55-64 (2 table, 1 sl.), Sarajevo.

(Polšak, A. i Sliškočić, T.).

91. Kronostratigrafske i morfometrijske značajke spiljskog medvjeda (*Ursus spelaeus* Rosenm. et Heinroth) iz Megare na Bjelašnici. GZM BiH, N. S. Prirodne nauke, 28, str. 7-53, Sarajevo.

(Malez, M. i Sliškočić T.).

1990.

92. The *Distefanella gorancensis* n. sp. from the Upper Cretaceous sediments of Goranci near Mostar (Herzegovina). [*Distefanella gorancensis* n. sp. iz gornjokrednih naslaga Goranaca kod Mostara (Herzegovina)]. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 29, str. 5-9 (1 tabla), Sarajevo.

1991.

93. The *Neovaccinites bosnensis* n. gen. n. sp. from the sennonian layers of Višegrad surroundings in eastern Bosnia. GZM BiH, N. S., Prirodne nauke, 30, str. 5-15, (4 table), Sarajevo.

UDK 929 + 012

IN MEMORIAM

DR RIZO SIJARIĆ
(1937 - 1993)

U Sarajevu je 6. decembra 1993. godine izvršavajući radne zadatke, tragično prilikom granatiranja grada izgubio život dr Rizo Sijarić, naučni savjetnik Odjeljenja za prirodne nauke i direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Zemaljski muzej, Bosna i Hercegovina i šire, izgubili su istaknutog naučnog radnika i stručnjaka muzeologa iz oblasti biologije - entomologije.

Rodio se 15. 06. 1937. godine u Godijevu (SO Bijelo Polje), gdje je završio osnovnu školu. Gimnaziju je pohađao u Ivangradu i Bijelom Polju, a završio 1956. godine u Travniku. Biologiju na Prirodno - matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu je diplomirao 1962. godine.

Poslije kraćeg službovanja u Zenici, postavljen je 1. septembra 1964. godine za kustosa - entomologa u Odjeljenju za prirodne nauke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Od dolaska u Muzej radio je na ekološkim, faunističkim i taksonomskim istraživanjima insekata reda *Lepidoptera* (grupa *Rhopalocera*). Magistarski rad pod naslovom " Stupanj morfološke i ekološke diferencijacije između *Aricia agestis* (Schiff.) i *A. allous* (Hbn.) u okolini Sarajeva" odbranio je na Prirodoslovno - matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, u martu 1968. godine. Doktorsku disertaciju pod naslovom " Faktori geografske varijabilnosti nekih karakterističnih vrsta *Rhopalocera* Bosne i Hercegovine " odbranio je 14. januara 1974. godine na Prirodno - matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Nakon sticanja akademskog zvanja doktora bioloških nauka izabran je u zvanje naučnog saradnika. Na osnovu rezultata naučnoistraživačkog rada izabran je 28. augusta 1978. godine u zvanje višeg naučnog saradnika, a 10. maja 1983. godine u najviše zvanje - naučnog savjetnika.

Doprinos Dr Rize Sijarića u toku njegovog tridesetogodišnjeg kontinuiranog naučnog, stručno - muzeološkog i drugog rada na afirmaciji bioloških nauka u Zemaljskom muzeju i šire gotovo je nemjerljiv.

Osnovni prikaz cjelokupnih rezultata rada ovog vrsnog biologa - entomologa može se iskazati prema pojedinim djelatnostima:

1. Naučnoistraživački rad

a) Učestvovao je u 30 naučnoistraživačkih projekata čiji su nosioci uglavnom bili Zemaljski muzej, Biološki institut i Prirodno - matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu. S obzirom da su to uglavnom bili makro projekti, bio je nosilac istraživanja koja se odnose na *Rhopalocera*, kao jedne od biotskih komponenti istraživanih ekosistema. U nekoliko projekata bio je i odgovorni istraživač.

Najveći dio opusa naučnoistraživačkog rada Rize Sijarića, sadržan u 116 objavljenih bibliografskih jedinica, proizašao je iz aktivnog angažiranja u navedenim naučnim projektima.

b) U naučnim časopisima objavio je 58 radova, prvenstveno ekološkog, faunističkog i taksonomskog karaktera. Neki od njih predstavljaju kompleksne monografske studije.

c) Dr Rizo Sijarić učestvovao je u radu 37 naučnih skupova sa 38 naučnih saopštenja i referata različitog biološkog sadržaja (ekologija, entomologija, biosistematika, faunistika i dr.).

d) U raznim stručnim i popularnim časopisima i listovima objavio je 20 radova.

e) Ovom opusu treba pridodati niz prikaza naučnih knjiga, recenzija, prikaza naučnog opusa pojedinih istraživača, te novinskih članaka o pojedinim stručnim temama.

f) Dr Rizo Sijarić dao je veliki doprinos na uređivanju Glasnika Zemaljskog muzeja - Sveska za prirodne nauke, čiji je tehnički urednik i korektor od 1970. godine i član Uredništva sveske od 1990. godine.

g) Na kraju treba naglasiti i aktivnost Rize Sijarića na pitanjima od općeg interesa za Muzej. Tu prije svega treba izdvojiti njegovu aktivnost u okviru organizacije i održavanja velikog naučnog skupa prirodnjaka sa prostora nekadašnje Jugoslavije povodom 100 godina postojanja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Tekstovi vezani za taj jubilej objavljeni su u publikacijama uz taj jubilej (Zbornik rezimea, Zbornik referata, Spomenica), zatim referati i radovi o Apfelbecku, te referat na naučnom skupu Entomologa Jugoslavije u Vršcu posvećen ovom jubileju.

2. Muzeološki rad

a) Obogaćivanje postojeće naučne zbirke *Lepidoptera* materijalom prikupljenim širom Bosne i Hercegovine u okviru naučnoistraživačkih projekata.

b) Muzeološka obrada prikupljenog materijala (determinacija i inventarizacija).

c) Izrada kartoteka inventarisanog materijala.

d) Učestvovao je u preuređenju izložbene zbirke "Beskičmenjaka".

e) Naučno i tehničko uređenje donatorske zbirke preminulog vrsnog entomologa - amatera Bore Mihljevića. U znak zahvalnosti za ovaj značajan gest donatora, postavljena je prigodna izložba jednog dijela ove zbirke (mart - maj 1988. godine).

f) Izrada Kataloga naučne zbirke *Lepidoptera (Insecta)* donatora Bore Mihljevića iz Sarajeva.

3. Društvena aktivnost

U toku svog radnog vijeka dr Rizo Sijarić je prošao kroz sve samoupravne organe Zemaljskog muzeja i bio je član raznih komisija i radnih tijela samoupravnih organa, gdje je zauzimao i najodgovornije dužnosti.

Veoma veliki doprinos Rize Sijarića izražen je u radu stručnih organizacija (Entomološko društvo Bosne i Hercegovine i Jugoslovensko entomološko društvo, društvo biologa BiH i Jugoslavije, Društvo ekologa, Društvo biosistematičara Jugoslavije), u aktivnom učestvovanju u pokretu "Nauka mladima" - Saveza mladih istraživača, učestvovao je kao predavač na post-diplomskom studiju Prirodno - matematičkog fakulteta u Sarajevu i dr.

Uspješno je obavljao dužnost šefa Odsjeka za zoologiju, načelnika Odjeljenja za prirodne nauke i na kraju, obavljajući dužnost direktora u najdelikatnijem vremenu za našu zemlju, položio je svoj život.

Svojim naučnim djelom dr Rizo Sijarić ostavio je vidan i trajan trag u proučavanju entomologije u Bosni i Hercegovini, a ostat će u trajnom sjećanju njegovih poznanika i radnih kolega.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA DR RIZE SIJARIĆA

I Naučni radovi

1. 1966: Revizija *Rhopalocera* u zbirkama Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. GZM (PN), N.S. sv. 5: 163 - 174, Sarajevo.

2. 1967: Stupanj morfološke i ekološke diferencijacije između *Aricia agestis* (Schiff.) i *A. Allous* (Hbn.) u okolici Sarajeva. GZM (PN), N.S. sv. 6: 129 - 170. Sarajevo (zajedno sa Z. Lorkovićem).

3. 1970: Fauna *Rhopalocera* i *Hesperioidea (Lepidoptera)* na području prašume Perućice u kompleksu planina Maglića, Volujaka i Zelengore. GZM (PN), N.S. sv. 9: 135 - 178, Sarajevo.

4. 1970: Biogeografska analiza entomofaune planina Maglić, Volujak i Zelengora. GZM (PN), N.S. sv. 9: 185 - 191, Sarajevo (sa grupom autora).

5. 1971: Značaj ekoloških proučavanja za sistematiku *Lepidoptera*. Godišnjak Biol. inst. Univ. u Sarajevu, XXIV, pp. 179 - 183. Sarajevo.

6. 1971: Faunistička istraživanja *Rhopalocera (Lepidoptera)* na kompleksu hercegovačkih visokih planina (Prenj, Čvrstica i Čabulja). GZM (PN) N.S. sv. 10: 163-184, Sarajevo.

7. 1971: Karakteristika faune *Rhopalocera (Lepidoptera)* na nekim kraškim poljima Jugoslavije. GZM (PN), N.S. sv. 10: 185 - 196, Sarajevo.

8. 1972: Prilog poznavanju faune *Rhopalocera* i *Hesperioidea* (*Lepidoptera*) primorskog područja Crne Gore. Glasnik rep. zavoda zašt. prirode Prirodnj. muzeja, 5, pp. 103 - 114. Titograd (zajedno sa B. Mihaljevićem).
9. 1972/73: Taksonomsko - ekološke odlike *Erebia triaria* Wrn. na Balkanskom poluostrvu. GZM (PN), N.S. sv. 11 - 12: 195 - 202, Sarajevo.
10. 1972/73: Nova nalazišta nekih vrsta *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) na Balkanskom poluostrvu. GZM (PN), N.S. sv. 11 - 12: 203 - 207, Sarajevo (zajedno sa B. Mihaljevićem).
11. 1974: Distribucija vrsta *Rhopalocera* i *Hesperioidea* (*Lepidoptera*) u geobiocenzama oko rijeke Sutjeske. Acta biologica Jugoslavica. Ekologija, 9, 1, pp. 85 - 90. Beograd.
12. 1974: Odlika entomofaune krškog područja Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na *Rhopalocera*. Acta Entomologica Jugoslavica, 1 - 2, pp. 55 - 61. Zagreb.
13. 1974: Zoogeografska analiza subspecijskih oblika nekih *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Glasnik republ. zavoda zašt. prirode - Prirodnjačkog muzeja, 7, pp. 69 - 76. Titograd.
14. 1974: Interspecijski odnosi vrsta *Coenonympha tullia* Müller i *C. occupata* Rebel na Balkanskom poluostrvu (*Lepidoptera*, *Satyridae*). GZM (PN), N.S. sv. 13: 163 - 218, Sarajevo.
15. 1974: Faktori geografske varijabilnosti nekih *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) Bosne i Hercegovine. GZM (PN), N.S. sv. 13: 219 - 285, Sarajevo.
16. 1975: *Rhopalocera* i *Hesperioidea* (*Lepidoptera*) planine Igman kod Sarajeva. GZM (PN), N.S. sv. 14: 163 - 175, Sarajevo (zajedno sa B. Mihaljevićem).
17. 1976: Ekologija životinjskih naselja na širem području Jahorine. Godišnjak Biol. inst. Univ. u Sarajevu, XXIX, pp. 111 - 121, Sarajevo (sa grupom autora).
18. 1976: Tipovi varijabilnosti *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) na području Bosne i Hercegovine i nekih susjednih oblasti Jugoslavije. GZM (PN), N.S. sv. 15: 177 - 200, Sarajevo.
19. 1976: *Coenonympha tullia lorkovici* ssp. n. in Bosnia and Herzegovina. WMBHL, VI C, pp. 179 - 194. Sarajevo (zajedno sa J. Carneluttiem).
20. 1977: Faunistički prikaz *Rhopalocera* i *Hesperioidea* zapadne Bosne (*Lepidoptera*). GZM (PN), N.S. sv. 16: 175 - 192. Sarajevo.
21. 1978: Doprinos faunističkim istraživanjima *Rhopalocera* i *Hesperioidea* (*Lepidoptera*) Bosne i Hercegovine. Acta biologica Jugoslavica. Biosystematica. 4, 1, pp. 141 - 148. Beograd.
22. 1978: Rasprostranjenje vrste *Coenonympha gardetta* de Prunner 1798 na Balkanskom poluostrvu. GZM (PN), N.S. sv. 17: 317 - 321, Sarajevo.
23. 1978: Prilog poznavanju rasprostranjenja vrsta roda *Coenonympha* (*Lepidoptera*) u Jugoslaviji. Acta Entomologica Jugoslavica, 14, 1 - 2, pp. 59 - 62. Zagreb.

24. 1978: Uticaj aerozagađenja na pojavu nekih vrsta *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) na planini Trebević kod Sarajeva. Glasnik rep. zavoda za št. prirode - Prirodnj. muzeja, 11, pp. 93 - 98. Titograd (zajedno sa B. Mihaljevićem).
25. 1979: Izmenenia v sostave fauni bulavousih češuekrih (*Rhopalocera*) okrestnostej goroda Saraevo vsledstvie vliania čeloveka. VII Internationales Symposium über Entomofaunistik in Mitteleuropa. Verhandlungen, pp. 277 - 279, Leningrad.
26. 1979: Populacije *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) u ekosistemima planine Vranice u Bosni. Savez društava ekologa Jugoslavije. II kongres ekologa Jugoslavije. Zbornik radova, pp. 1953 - 1961, Zagreb.
27. 1980: Fauna *Lepidoptera* Bosne i Hercegovine (Stanje i perspektive). ANUBiH. Posebno izd., XLVII, 8, pp. 83 - 98. Sarajevo.
28. 1979: Sistematsko - ekološka diferencijacija među populacijama vrste *Coenonympha rhodopensis* Elwes na Balkanskom poluostrvu. Acta Entomologica Jugoslavica, 15, 1 - 2, pp. 55 - 70, Zagreb.
29. 1979: *Coenonympha tullia* Müller in Bosnia and Herzegovina. GZM (PN), N.S. sv. 18: 173 - 184, Sarajevo.
30. 1981: Fauna *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) južne Hercegovine. Godišnjak Biol. inst. Univerziteta, 34, pp. 85 - 100. Sarajevo.
31. 1980: Lorković's Method of Total and Partial Transitions in Biosystematics investigations. Acta Entomologica Jugoslavica, 16, 1 - 2, pp. 19 - 28, Zagreb.
32. 1982: Faunistička istraživanja *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) u sjeveroistočnoj Bosni. GZM (PN), N.S. sv. 19 - 20: 125 - 138, Sarajevo (zajedno sa B. Mihaljevićem).
33. 1982: Sastav i ekološke karakteristike populacija *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) u nekim biocenozama kraških polja Hercegovine. Godišnjak Biol. instituta Univ., 35: 103 - 114, Sarajevo.
34. 1984: Fauna Durmitora - *Rhopalocera* (*Insecta, Lepidoptera*). CANU, Posebna izd., XVIII, 11, 1: 95 - 184, Titograd (zajedno sa Z. Lorkovićem, J. Carneluttiem i P. Jakšićem).
35. 1984: Naselja *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) u biocenozama planine Cincar (Bosna). Bilten Društva ekologa BiH, II, 2b, III kongres ekologa Jugoslavije: 385 - 390, Sarajevo.
36. 1982: Sastav populacija *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) u ekosistemima planine Vlašić. GZM (PN), N.S. sv. 21: 163 - 172, Sarajevo.
37. 1983: Sastav i struktura populacija *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) u ekosistemima krša Hercegovine i Orjena. GZM (PN), N.S. sv. 22: 81 - 93, Sarajevo.
38. 1984: Vrste roda *Coenonympha* Hübner u fauni *Rhopalocera* Jugoslavije (*Lepidoptera; Satyridea*). GZM (PN), N.S. sv. 23: 1 - 106, Sarajevo.
39. 1984: Prilog poznavanju faune *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) okolice Zavidovića. GZM (PN), N.S. sv. 23: 107 - 112, Sarajevo.

40. 1983: Određivanje stepena degradiranosti ekosistema na osnovu proučavanja promjena u populacijama *Rhopalocera* (*Lepidoptera*). Glasnik Republ. zavoda zašt. prirode - Prirodnj. muzeja, 16: 135 - 142, Titograd.

41. 1983: Uticaj krša na faunu i taksonomiju nekih insekata na području južne i jugoistočne Hercegovine. Bilten Speolol. društva "Bosanskohercegovački krš", IX, 14 - 15: 79 - 93, Sarajevo.

42. 1984: Istražnost *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) u Crnoj Gori. Glasnik CANU - Odjeljenje za prir. nauke, 4: 163 - 175, Titograd.

43. 1987: Faunistička istraživanja *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) u sjevernoj Bosni. GZM (PN), N.S. sv. 25 - 26/1986 - 87: 173 - 194, Sarajevo.

44. 1987: Vrste i populacije *Rhopalocera* kao indikatori promjena u ekosistemima. Bilten Društva ekologa BiH, Serija A, III: 78 - 86, Sarajevo.

45. 1987: Ekoklimatske karakteristike Nacionalnog parka "Sutjeska". Bilten Društva ekologa BiH, Ser. A - Ekološke monografije, 4: 7 - 28, Sarajevo (sa grupom autora).

46. Prva generacija stručnjaka Zemaljskog muzeja: Viktor Apfelbeck. "Spomenica stogodišnjeg rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 1888 - 1988", str. 63 - 67, Sarajevo.

47. Naučna djelatnost Zemaljskog muzeja 1888 - 1988 - Prirodne nauke: Naučna djelatnost u oblasti zoologije, ibid. str. 209 - 223.

48. Doprinos Odjeljenja za prirodne nauke Zemaljskog muzeja razvoju prirodnih nauka u Bosni i Hercegovini, ibid. str. 223 - 233.

49. Muzeološka djelatnost Zoološkog odsjeka - Zemaljskog muzeja BiH, ibid. str. 323 - 344.

50. Razmatranje o muzeološkoj djelatnosti Odjeljenja za prirodne nauke, ibid. str. 344 - 346.

51. Organizaciona struktura, upravljanje i kadrovi Zemaljskog muzeja, ibid. str. 422 - 425.

52. 1984: Viktor Apfelbeck i njegov rad na istraživanju pećinske faune *Coleoptera* Bosne i Hercegovine. Bilten Speleološkog društva, "Bosansko - hercegovački krš", X, 16 - 17: 61 - 65, Sarajevo.

53. 1988: *Coenonympha tullia bosniae* Davenport 1941 in Bosnia and Hercegovina. GZM (PN), N.S. sv. 27: 111 - 112, Sarajevo.

54. 1988: Kategorija prirodnih rijetkosti u fauni *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) Bosne i Hercegovine. GZM (PN), N.S. sv. 27: 113 - 118, Sarajevo.

55. 1989: Taksonomska istraživanja i nove podvrste vrsta roda *Zerynthia* (*Lepidoptera*, *Rhopalocera*) na nekim područjima Jugoslavije. GZM (PN), N.S. sv. 28: 177 - 208, Sarajevo.

56. 1990: Promjene u sastavu populacija *Rhopalocera* (*Lepidoptera*, *Insecta*) u okolini Gacka. GZM (PN), N.S. sv. 29: 73 - 90, Sarajevo.

57. 1991: Novi nalazi vrsta *Rhopalocera* (*Lepidoptera*) u Bosni i Hercegovini. GZM (PN), N.S. sv. 30: 129 - 132, Sarajevo.

58. 1991: Katalog naučne zbirke *Lepidoptera* (*Insecta*) donatora Bore Mihljevića iz Sarajeva. GZM (PN), N.S. sv. 30: 169 - 360, Sarajevo.

II Stručni i popularni radovi

1. Biotop kao faktor varijabilnosti kod nekih insekata. *Biološki list*, XX, 9 - 10: 148, 1971/72, Sarajevo.
2. Neke ekološke veze između različitih organizama. *Biološki list*, XXIII, 5 - 6: 69 - 71, 1973/74, Sarajevo.
3. Prilagođenost *Lepidoptera* na način ishrane. *Biološki list*, XXIII, 9-10: 121 - 124, 1973/74, Sarajevo.
4. Biološko shvatanje vrste i indirektna metode utvrđivanja reproduktivne izolacije u taksonomskim istraživanjima. *Bilten Entomološkog društva BiH*, IV, 1: 12 - 14, 1974, Sarajevo.
5. Kožni pokrov insekata i njihova pigmentacija. *Biološki list*, XIV, 6: 82-84, 1974/75, Sarajevo.
6. Optičke ili strukturne boje kod leptira. *Biološki list*, XXVIII, 5 - 6: 65-67, 1980/81, Sarajevo.
7. Karakteristike vrsta porodica *Hesperiidae*, *Papilionidae* i *Pieridae* (*Rhopalocera*). *Biološki list*, XXVIII, 7 - 8: 108 - 111, 1980/81, Sarajevo.
8. Karakteristike vrsta porodice *Lycaenidae* (*Rhopalocera*). *Biološki list*, XXVIII, 9 - 10: 139 - 141, 1980/81, Sarajevo.
9. Karakteristike vrsta porodice *Satyridae* (*Rhopalocera*). *Biološki list*, XXIX, 1 - 2: 4 - 8, 1981/82, Sarajevo.
10. Karakteristike vrsta porodice *Nymphalidae* (*Rhopalocera*). *Biološki list*, XXIX, 3 - 4: 33 - 36, 1981/82, Sarajevo.
11. Metod naučnoistraživačkog rada u biološkim naukama sa osvrtom na biogeografska i taksonomska istraživanja. *Bilten Pokreta "Nauka mladima" - Savez mladih istraživača. Zbornik predavanja sa logorovanja "Istraživačko ljeto, Jajce '81"*, 1981.
12. Problemi ugroženosti i zaštite vrsta insekata. *Biološki list*, XXIX, 9-10: 138 - 139, 1981/82, Sarajevo.
13. Značaj crteža krila *Lepidoptera* za proučavanje njihove evolucije. *Biološki list*, XXXII, 9 - 10: 131- 134, 1984/85, Sarajevo.
14. Osnivanje, profil i značaj Zemaljskog muzeja BiH. *Biološki list*, XXXV, 1 - 2: 1 - 3, 1987, Sarajevo.
15. Razvoj muzeološkog i naučnoistraživačkog rada u oblasti prirodnih nauka u prvoj fazi postojanja muzeja, do 1913. godine. *Biološki list*, XXXV, 3-4: 36 - 38, 1987, Sarajevo.
16. Naučnoistraživački rad i formiranje naučnih zbirki u Odjeljenju za prirodne nauke. *Biološki list*, XXXV, 5 - 6: 72 - 74, 1988, Sarajevo.
17. Kroz zoološke izložbene zbirke Odjeljenja za prirodne nauke. *Biološki list*, XXXV, 6 - 7: 117 - 119, 1988, Sarajevo (dva dijela).
18. Kroz zoološke izložbene zbirke Odjeljenja za prirodne nauke. *Biološki list*, XXXV, 9 - 10: 141 - 145, 1988, Sarajevo (drugi dio).
19. Vrijedan poklon Zemaljskom muzeju. *Biološki list*, XXXVI, 1 - 2: 8 - 10, 1988, Sarajevo.
20. Leptiri bijelci. *Biološki list*, XXXVII, 7 - 8: 114 - 115, 1990, Sarajevo.

Svetoslav Obratil

